

almanah

43-44

Na osnovu mišljenja Ministarstva kulture Republike Crne Gore
br. 03-780/2 od 3.7.2000. godine časopis je trajno oslobođen
plaćanja poreza na promet

Podgorica, 2009.

Osnivač i izdavač
UDRUŽENJE "ALMANAH" PODGORICA

Osnivač i prvi urednik "Almanaha"
HUSEIN BAŠIĆ

Urednik
ŠERBO RASTODER

Redakcija:
ZUVDIJA HODŽIĆ, ATVIJA KEROVIĆ, MILIKA PAVLOVIĆ,
ŠERBO RASTODER, ASIM DIZDAREVIĆ, SENAD GAČEVIĆ,
ESAD KOČAN, SULJO MUSTAFIĆ, ADNAN ČIRGIĆ

Izvršni direktor
ATVIJA KEROVIĆ

Lektura:
ZUVDIJA HODŽIĆ
SULJO MUSTAFIĆ

Cijena broja 10 €

Korice
Kupola Husein-pašine džamije u Pljevljima
Detalj minijature na margini Kur'ana u pljevaljskoj džamiji

Likovni prilozi u ovom broju:
Ibrahim Reković

almanah

ČASOPIS ZA PROUČAVANJE, PREZENTACIJU I ZAŠTITU
KULTURNO-ISTORIJSKE BAŠTINE BOŠNJAKA/MUSLIMANA

43-44

ISSN 0354-5342
Podgorica, 2009.

SADRŽAJ

Baština

Zlatan Čolaković , <i>Ali-paša će jezdi Bosnom dok bude Bošnjaka</i>	9
Faruk Dizdarević , <i>U vidokrugu Zaima Azemovića</i>	19
Emina Seferović , <i>Davidova zvijezda Zuvdije Hodžića</i>	25
Redžep Škrijelj , <i>Rožaje u Kâmûsu'l-al'âm-u Šemsettina Samija</i>	49
Naka Nikšić , <i>Sandžačke lirske pjesme</i>	55
Muhammed Imara , <i>Put islamskog buđenja</i>	69

Okrugli sto

Šerbo Rastoder , <i>Uvodna riječ</i>	123
Enes Pelidija , <i>Bošnjaci i njihovo mjesto u crnogorskom društvu</i>	125
Asim Dizdarević , <i>Vrijeme samozadovoljstva, zamora ili defetizma – kako dalje</i>	131
Alija Džogović , <i>Bošnjačka regionalna saradnja</i>	137
Rafet Husović , <i>Da nam se ne bi, ponovo, događalo</i>	141
Ervin Spahić , <i>Džemijom kroz vakat (vremeplov)</i>	145
Faruk Dizdarević , <i>Pogled na aktuelnu kulturnu sliku Sandžaka</i>	155
Rifat Škrijelj , <i>Obraćanje na skupu u Rožajama</i>	161
Velija Murić , <i>Ćutanje o svom stradanju je nepravda prema sebi a abolicija vinovnika</i>	163
Sait Š. Šabotić , <i>Bošnjaci-Muslimani – kulturni poslenici i sportisti Nikšića između prošlosti i sadašnjosti</i>	171
Kemal Purišić , <i>Sehara bošnjačke kulture</i>	179
Zaim Azemović , <i>Kako sačuvati identitet Bošnjaka/Muslimana u dijaspori</i>	185
Mirsad Rastoder , <i>Lako mi je za tebe</i>	189

Aktuelnosti

Aleksandar Saša Zeković , <i>Pismo Predsjedniku Crne Gore povodom najave prijevremenih izbora</i>	193
Edin Šarčević , <i>Dejtonski ustav: karakteristike i problemi</i>	195
Zećir Ramčilović , <i>Obrazovanje i njegova implikacija u strukturi zapošljenosti Bošnjaka u Republici Makedoniji</i>	239
Aleksandar Saša Zeković , <i>Polaganje vozačkog ispita nije moguće na manjinskom jeziku i pismu zbog nedostatka para</i>	245

Fond za humanitarno pravo, Rezultati poimeničnog popisa direktnih žrtava na Kosovu u periodu 1998-2000.	247
Fond za humanitarno pravo, Reagovanje organizacija za ljudska prava na stav vlade o izdavanju knjige „Dragulj Medine“	249
Dokumenti	
<i>Rodoslovlje muhamedanaca podgoričkih</i>	251
<i>Muhamedanci u Zeti</i>	255
In memoriam	
<i>Zlatan Čolaković</i>	257
<i>Alija Matović</i>	261
<i>Uzeir Bećović</i>	263
Književnost	
Faiz Softić, Grad na više obala	265
Ulvija Mušović, Mezar	269
Medo Kanjiža, Poezija	281
Redžep Kijametović, Osvit	285
Safet Hadrović Vrbički, Treba imati nekog	289
Sulejman Aličković, Pjesma	297
Selman Ljačević, Poezija	299
Sadetin Sado Peričić, Poezija	301
Portreti	
Džana Mujadžić, Jakuta Alikavazović dobila Francusku nagradu “Goncourt”	303
Ibrahim Reković	305
Prikazi	
Andrej Nikolaidis, Ibrahim Čikić, Gdje sunce ne grije	309
Nadija Rebronja, Islamska simbolika u djelu “Noćno putovanje poslanika Muhammeda”	311
Enes Pelidija, Uzeir Bećović: Kulturno-prosvjetno društvo Gajret u Pljevljima	321
Ljiljana Pešikan-Ljuštanović, Pjesma pretihih slavuja	325
Redžep Škrijelj, Slovo o bogomilima u Sandžaku	329
Safet Bandžović, Mustafa Memić: Gusinjsko-plavska krajina u vrtlogu historije (izd. Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2008, str. 216)	335
Alija Džogović, Promotivni esej za knjigu „Predslavenski korijeni Bošnjaka“ Ibrahima Pašića	343

Jašar Redžepagić , <i>Izlaganje na promociji knjige Ibra Rekovića „Izgubljeni ambijent – Plav i Gusinje nekada” – u Plavu, 10. oktobra 2008. godine</i>	349
Edo Murić , <i>Osvrt na film „INDIGÈNES“</i>	353
Sait Š. Šabotić , <i>Poetski bunt</i> (Safet Hadrović Vrbički, <i>Ezopov vrt</i> , Unireks, Podgorica 2008. god.)	359
Vidan Nikolić , <i>Ponovo otkriveno „narodno blago“</i> (Mehmedbeg Kapetanović Ljubušak, <i>Narodno blago</i> , fototipsko izdanje, Istorijski arhiv Užice, JU Istorijski arhiv Sarajevo, 2007, 398 str. – ćirilica)	363
Donatori	367

Zlatan ČOLAKOVIĆ

ALI-PAŠA ĆE JEZDITI BOSNOM DOK BUDE BOŠNJAKA

*Htio sam ljepotom obdariti svijet
svijet ili možda samo neke ljude
čitatelje nikad nesvršenih djela
čak ni ne početih – ili započetih
i zaboravljenih još prije rođenja
(Mnogi su životi, 20. V. 1973)
Enver Čolaković*

Enver: Ljudi tvrde da iznimaka nema, a ja sam eto ta iznimka, koje nema... Tko sam? O, da li je to važno? Ja sam, rekao bih samome sebi, autor "Alipaše", ali sam ujedno i djelo toga autora, jedno njegovo slabije, neuspjelije djelo, koje – eto – namjesto na papiru, živi na svijetu, živi, muči se i bori se sa predrasudama ...

O, ljudi su zli, sitni, osvetoljubivi i pakosni, teško među njima egzistira pjesnik! Neka im bude oproštena njihova glupost!

Činjenica je da oko mene uvijek lebdi neka maglica tajanstvenosti... Ja nisam jednostavna sastavina mozaika društva, pomalo stršim iz vreće svagdašnjosti... Priznajem da sam na svoju sredinu utjecao isto toliko malo kao ona na mene. Mi se nismo nikada razumjeli.

Huškali su na me odvratne pse svojih jezičina, a ja nisam bio zvijer, niti plašljivi zec, nego pitomi kunić...

Malo je tko doživio toliko poniženja i razočaranja kao ja. I žao mi je, i nije mi žao. Moramo plaćati naša iskustva o ljudima, plaćati ih krvavo i mnogo skuplje nego što ti ljudi u suštini vrijede.

Pa, hajde, plaćimo malo nad grobom jednog ponosa. Grob ponosa? Da, to sam ja. Ali Gospod oživljava nepravedno osuđene u noći velikog obračuna!

(Zapisi iz lipnja-srpnja u Enverovom Dnevniku iz 1953. godine)

Tko je Enver, ta "iznimka", to "slabije djelo autora Alipaše", taj "pjesnik koji pomalo strši iz vreće svagdašnjosti", taj "pitomi kunić" i "grob ponosa"? Nama, koji smo ga poznavali i voljeli, bio je nepoznata, bio je sasvim začudan čovjek, koji kao da je "pao s neba".

Je li on plemić, posljednji izdanak mađarske barunske obitelji Mednyanszky, koja je dala svjetski poznate likovne umjetnike? Enver je naime bio potajno kršten kao beba imenom Eduard Ladiszlus Mednyanszky, dok mu je otac musliman krvario na rumunjskom ratištu. Tim imenom on doista potpisuje mladenačke pjesme u Budimpešti. Ili je Enver, sin ponosnog Vejsilbega, potomka moćnih bošnjačkih begova Čolakovića, od kojih se jedan po predaji takmičio u snazi sa samim Mujom Hrnjicom?

Je li on nasljednik golemog bogatstva, tvornice cigla i opeka, kuća i gradilišta u samom centru Sarajeva, ili pak siromašno dijete, koje ne može završiti gimnaziju, jer mu otac, koji se parniči s državom za stotine milijuna, to ne može omogućiti? Je li on ljevičar, koji odvažno objavljuje i piše antifašističku literaturu u drugom svjetskom ratu, ili je diplomat, kulturni attaché Hrvatske u Budimpešti neposredno pred slom NDH?

Je li on rođeni matematičar, historičar, fenomenalni pedagog i znalac mnogih jezika, jer on je doista bio potpuno trilingvalan? Ili je profesor iz nužde koji bolesno fabulira, koji ne umije lučiti stvarnost i ono što mu se više sviđa od stvarnosti, jer on je, kako sam kaže, “žilavo-mesnati pijanac sumnje u sve”, pa tako i u stvarnost, koju stvori “najvještiji Izmišljač”? Je li on uvjereni Hrvat, Mađar, kozmopolit, ili Sarajlija i Bošnjak?

Je li on najtalentiraniji i najnapredniji mladi romanopisac i pjesnik svoga doba, ili posljednji predstavnik “reakcionarne buržoaske literature”? Je li on pisac “žanrovske književnosti” i “pseudohistorijskih romana”, ili je jedan od dosad neshvaćenih revolucionara književnosti, koji se radosno igra sa svim književnim žanrovima, poput Cervantesa, koji je uz Homera Enveru bio najdraži pisac?

Je li on liberal, koji piše izvanredne pjesničke satire, ili je pak socijalni pisac koji teži za oslobođenjem Hrvatske i Bosne od velikosrpsstva, kako u staroj, tako i u Titovoj Jugoslaviji? Možda je on ipak vrlo napredni borac za dostojni suživot i toleranciju među vjerama i narodima, za zbližavanje Srba, Hrvata i Bošnjaka u jedinstvenoj, sretnoj Bosni? Ili je on prorok koji je sa strahom opominjao, s pravom, kao što danas znamo, na opasnost od srpske hegemonije nad Bosnom i Hrvatskom, i povampirenja četništva i ustaštva? Je li on posljednji “vojnici armije Ljubavi”, koji je “vitlao zastavom Nade”?

Kad se objave Enverova djela u cjelini, i bošnjačka i hrvatska književnost mnogo će dobiti. Ali, samo će oni najbolji čitatelji pojmiti ne što su njegovim djelom dobili, nego što su i koga su u Enveru izgubili, zbog toga što nije mogao objavljivati tokom svog života i što je bio prisiljen književno djelovati u teškim uvjetima.

Jer Enver jest bio vrhunski talentirani prozaik, a ujedno istinski rođeni pjesnik.

U sebi je čovjek Enver nosio Dvojnika, besmrtnog mladog pjesnika Envera, kog je obožavao, ali pod čijim teretom je posrtao. Trudio se da tog pjesnika dostigne, da se saživi s njim, ali se samo sukobljavao s njim. Osjećao je da je kao čovjek potpuno inferioran tom Dvojniku. Njegov mu je Dvojnik ostao vjeran i nikad ga nije napustio. Od rane mladosti, pa sve do smrti, pisao je Enver mladalački sjajno, nadahnuo. Zato sama sebe Enver rado zove "najsretnijim nesretnikom ili najnesretnijim sretnikom", jer za njega je život ionako bio "život u stihu".

Pjesnikinja Anna Hajnal, Enverova prijateljica, o njemu je napisala:

*Otišao je Enver, Enver govornjivi,
Dok drugi pijahu vino, on je pio stihove.*

Enverova Bosna

*Isplati se čitav jedan život, ili bar njegov dobar (najvrijedniji) dio,
posvetiti toj Bosni...*

*Imam pravo kad volim ono mrtvo Sarajevo, ljubavlju pisca i djeteta,
ljubavlju čovjeka koji zna voljeti. Isplati se, i te kako se isplati, o mom
Sarajevu pisati romane. I to bolje, veće, ljepše, nego što je Alipaša...*

(Dnevnik 12. VIII 1953.)

*Legendu sam počeo pisati sa određenim ciljem, da sačuvam naš
jezik bosanski. I to ne jezik konfesija ili nacija u Bosni nego jezik Bosne.
Osim toga htio sam da stvorim jedno sintetičko historijsko bosansko
vrijeme. Tako je nastao i Ali-paša.*

*Bosna je moja domovina. Naša kuća u Sarajevu, nedaleko od današnje
zgrade sarajevske radio stanice, bila je stjecište književnoga svijeta.
Šantić nikada nije došao u Sarajevo da nije kod nas svratio. Isak Samokovlija,
Safet Bašagić, Hamza Humo, Dizdari i drugi bili su naši redovni gosti. Ja i
Hamid Dizdar smo bili poznati kao jedini književnici koji su hodali po
čaršiji...*

*Bosna ima tu nekakvu svoju sudbinu da su je uvijek vukli lijevo i desno...
Recimo, ja ne znam zašto se o Ivi Andriću ili Branku Ćopiću ne govori prije
svega kao o bosanskim piscima. Isti je slučaj sa hercegovačkim klasikom
Hamzom Humom. Ja ne znam zašto Isak Samokovlija nije najtipičniji bosanski
pisac. Ne znam zašto Marko Marković nije bosanski pisac... Evo, tek kad se
Mak Dizdar probio, počelo se govoriti o bosanskoj poeziji... A Mak Dizdar je
davno bio dobar i odličan bosanski pisac.*

Tradicija književnosti u Bosni je vrlo duga i tako reći neistražena.

(Enverov interview s Enesom Čengićem, Svijet, Sarajevo, 26. II 1971, rbr. Susreti)

*Al jutros, Majko, dok gledam u sunce,
i Bosna i Pešta, Evropa i Svijet
sve mi je to vjeruj, postalo ko moje.
Ja sin sam Zemlje, Kosmosa i Vjere
u Ljubav, u Bratstvo, u Slogu i Mir!
I granice sve su ove zore pale!
Mađarska sela i naše kasabe,
tundre i tropi, crnci i kitajci
svi su mi braća i svugdje mi je dom
gdje Tvoja ljubav sina svoga prati...
(Majci umjesto školjke... 1944.)*

Enver je najznačajniji hrvatski i bosanski prevodilac austrijske i mađarske poezije u svome vremenu. U časopisima *Mogućnosti*, *Razlog* i *Republika* objavio je niz prepjeva i eseja o austrijskoj i mađarskoj lirici i kritici, kao i svojih novela, te pripremio tematske brojeve splitskih *Mogućnosti*, posvećene mađarskoj poeziji i recepciji Krležinih djela. Sam je Krleža dao svoje priloge i uvodnike, pa nema sumnje da je tim činom i svojom privolom da Enver pripremi libreto njegove drame *Aretej*, Krleža pomogao Enveru.

1970. godine, Enver dobiva značajna priznanja kako u Mađarskoj (*Petőfi plaketa*, orden *Pro Litteris Hungaricis*), tako i u Austriji (*Križ časti za znanost i umjetnost I. Reda*). Napokon je postao član Društva književnika Hrvatske, Društva hrvatskih prevodilaca te PENa. Na svečanom otvorenju Hrvatskog narodnog kazališta prikazuje se njegov prepjev libreta Wagnerovih *Majstora Pjevača*, kao i prepjev Kodályevog oratorija *Psalmus Hungaricus*, a *Znanje* tiska drugo izdanje *Legende o Alipaši*. Zanimljivo je da tada Enver najavljuje objavljivanje još nekoliko svojih romana (*Melun* i *Mali svijet*). U navedenom interviewu Enesu Čengiću, Enver kaže i slijedeće:

Sve to zajedno sa mojim ranijim zbirkama pripovjedaka i poezije predstavlja na određen način moje kazivanje o Bosni, za koju mi Ivo Andrić jednom reče: Ja sam, Envere, u mojoj literaturi došao do avlinskih vrata, a ti si ušao u kuću (Svijet, Sarajevo br. 665, 26. II. 1971, str. 11).

Ova Enverova izjava izazov je tada još živom Andriću. Kao što je 1945. godine Andrić svojom serijom romana zavladao jugoslavenskom književnom scenom, a potisnuo Envera i *Legendu*, tako se Enver spremao objaviti svoju seriju romana, pripovjedaka i lirike o Bosni, kojima bi potisnuo pristup Bosni kao mračnom vilajetu. Tako bi doista i bilo, da to nije bilo 1971. godine (takozvano Hrvatsko proljeće).

Zlatko Crnković, zagrebački urednik izdavačke kuće *Znanje*, u tekstu *Legenda o Ali-paši* (rubrika *Knjige moga života*, *Vijenac* br. 35, Zagreb, 1996.), navodi da je tiskao luksuzno izdanje *Legende* u 5,000 primjeraka, te da je organizirao distribuciju više tisuća primjeraka diljem Bosne. Dakle, već 1971. godine zagrebačko izdanje *Legende o Ali-paši* bilo je dostupno tisućama bosanskih čitatelja. Javnih reakcija na *Legendu* u Bosni tada nije bilo, premda je knjiga rasprodana!

Šta da napišem. O čemu? O nenapisanim romanima, o mnogim jalovim odlukama da opišem stvarnost naše današnjice, ili da dokažem Ivi Andriću, kako on ne poznaje dušu Bosne, koju tako majstorski falsificira...

(Dnevnik, 2. I. 1953.)

Dan mrtvih. Nije li ovo danas moj dan? Ne! Ja sam samo privremeno mrtav, nasilno umrtvljen za izvjesno kratko vrijeme. O, i te kako sam živ!

(Dnevnik, 1. XI. 1953.)

Enver je nekoliko godina mlađi od Meše Selimovića, a *Legendu* je objavio 1944., dvadeset i dvije godine prije Mešinog *Derviša*. Od 1944. pa sve do 1966. godine, na prste jedne ruke mogu se nabrojati bošnjački romani vrijedni pažnje. O razlozima pada bošnjačke književnosti nakon drugog svjetskog rata treba istinito progovoriti.

Enver je već 1944. bio pisac koji se mogao takmičiti sa Andrićem, i razviti moderniji i humaniji pogled na Bosnu i njene prave probleme. A ti problemi u dvadesetom vijeku nisu bili tursko nabijanje na kolac i muslimani, nego srbiziranje Bosne, te srpski i hrvatski šovinizam u Bosni, koji podjaruju opasni susjedi. Zato jest Enver bio onemogućen u svom književnom stvaranju, jer je ukazivao na prave probleme.

Jedini intelektualac koji je to shvatio čim je pročitao *Legendu*, bio je Krleža. On je odmah nakon rata izjavljivao da je *Legenda* značajnija od Andrićevih djela, što potvrđuju Enverovi dnevnic. Ne smije se zaboraviti da Enver na Alijino vjenčanje poziva pripadnike svih konfesija, katolike, pravoslavce i Židove. Enver je to napisao i objavio u Evropi kojom je vladao Hitler!

Visoka je bila cijena koju je bošnjačka književnost platila izgnanstvom Envera Čolakovića iz Bosne. Od 1944. pa sve do 1966. godine, ona je samo životarila. Bilo je to razdoblje, kako u gorkoj šali Enver reče, u kom «budak knjige piše, a pero zemlju ore».

Enverov doprinos bošnjačkoj književnosti (kako prozi, tako i poeziji) još uvijek nije znanstveno proučen. Ipak, Alija Isaković, Horozović,

Lovrenović, Latić, Karahasan, Agić i Evelina Avdagić dali su ozbiljan doprinos, dok su neki tekstovi, objavljeni u Bosni, nedostojni osvrtu (Kazaz, Fetahagić). Evelina Avdagić je napisala dobru diplomsku radnju o Enveru. U brošuri *Slike Sarajeva* o romanu *Legenda o Ali-paši* Envera Čolakovića izašli su nadahnuti studentski radovi, kao i neke krasne izjave djece u metodičkoj knjizi Nidžare Mujezinović. Emsud Sinanović u Zagrebu upravo piše doktorsku disertaciju o poetici Envera Čolakovića.

Enver neće nikada dobiti ono mjesto u bošnjačkoj književnosti, koje bi mu s pravom pripadalo da je mogao objavljivati svoja djela kada ih je pisao. S druge strane, on je zadobio onaj položaj za kojim svaki pravi pisac čezne – smjestio se u srca čitalaca. *Legenda o Ali-paši* je najčitanija i najvoljenija knjiga u Bosni.

Ali-paša će jezdit Bosnom, kao i Enverov Đerzelez Alija, dok bude Bošnjaka. U romanu *Legenda o Ali-paši*, Enver u najboljoj evropskoj tradiciji romaneskne forme utemeljuje kulturno-povijesnu samobitnost bošnjačkoga duha (Hrvatski biografski leksikon, Enver Čolaković).

Legenda o Ali-paši

Od 1944. i objavljivanja *Legende* prošlo je preko 60 godina, a knjiga ne samo da nije izgubila svježinu, nego kao da postaje sve ljepša, a njena popularnost i dalje nezadrživo raste. Nedavno sam preveo *Legendu* na engleski, a američki urednik poznate izdavačke kuće Houghton-Mifflin napisao je u recenziji da je taj roman najšarmantnija knjiga koju je ikad pročitao (the most charming book I've ever read). Po stilskoj ljepoti i izbrušenosti izraza *Legenda* je u nas nenadmašeni roman, kao i po karakterizaciji likova i velebnim scenama.

Premda o *Legendi* postoji obimna literatura, o biti djela malo je tko progovorio. Štoviše, neke teze suvremenih bosanskih kritičara su plitke i odvlače od biti romana, ili su zlonamjerne i nepravedne:

1. *Legenda* nije «pseudohistorijski roman». Čolaković u interviewu s Enesom Čengićem sam kaže da to nije ni historijski ni pseudohistorijski roman, nego sintetizirana povijest Bosne.

2. *Legenda* nije «trivijalni» roman, nego veličanstvena poema Ljubavi.

Ono što su hrvatski kritičari odmah shvatili jest da se radi o angažiranom romanu koji je nosio hrabru i značajnu poruku svom vremenu, a ta je poruka i danas aktualna, i više nego koncem II. Svjetskog rata. To je uostalom razlog zašto je Krleža tvrdio za *Legendu* da je to literatura bolja od Andrićeve, a slično njemu i veliki hrvatski kritičar Stanko Lasić. A uvidjeli su to i čitatelji još 1944. godine – zato je roman imao senzacionalni uspjeh. Evo što o *Legendi* piše Lasić:

«Simbolični predstavnik cijele ove grupe (pisaca koji su ušli u književnost krajem tridesetih i početkom četrdesetih godina 20-tog stoljeća – op. ZČ) za mene je Enver Čolaković. Njegova *Legenda o Ali-paši* (1944) najbolje svjedoči da su ideje tih mladih humanista bile u direktnoj suprotnosti s “ustaškim načelima” i totalitarnom vizijom svijeta. Napisati takvu romanesknu poemu mogao je samo čovjek kojem se gadio svijet u kojem je živio i u kojem je mržnja bila osnovni princip ponašanja. Njegov Ali-paša dovikuje tom svijetu iz svoje stare sarajevske džamije da je postao ono što je postao (od uličnog nosača velik i mudar državnik) jer je volio ljepotu sunca, rad, samozatajnost, opraštanje, samilost, poniznost i beskrajnu toleranciju, što je značilo da je razumio čovjeka sa svim njegovim manama pa i s onom najstrašnijom: s mržnjom iz gramzivosti. Nije nipošto slučajno što je primitivna diktatura proletarijata mogla odbaciti jedan tako značajan roman, napisan u stilu sretne legende, ali s nekim likovima koji su vrhunac proznog umijeća i s dramatskim scenama koje mogu stati uz bok najboljih scena u povijesti hrvatskog romana. Čolaković je u ljudskoj klaonici kakav je bio naš Balkan upozoravao, svojim smirenim glasom, da se nikakvo bratstvo ne može sagraditi na manihejskoj pravdi koja prezire (ili čak ubija) svog nesumišljenika, a ponajmanje se na takvoj pravdi može utemeljiti bratstvo među vjerama, narodima, klasama, staležima i spolovima. I na kraju, što je i najljepše: Enver Čolaković je svojim književnim i prevodilačkim djelom, stjecanjem znanja, upornošću i strpljivošću postao sličan svom Ali-paši i pobijedio to nepravedno poslijeratno vrijeme onim čime se ono jedino i moglo pobijediti: stoičkim radom.»

Krležologija ili povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži; Knjiga treća: Miroslav Krleža i NDH 10. 4. 1941 – 8. 5. 1945. Zagreb: Globus, 1989, str. 83-84.

U vremenu najružasnijeg bratoubilačkog rata, Čolaković piše roman u kom daje sliku mirnog, lijepog i svrsishodnog suživota ravnopravnih pripadnika svih vjera. Štoviše, sve ih poziva na Alijinu svadbu s Almasom, uključujući Židove. Enver se usudio napisati da su Židovi «pošten i vrijedan narod», i tu izjavu objaviti 1943-1944 godine! Alijin trijumfalni povratak u Bosnu ukazuje na mogućnost konačne pobjede nad netrpeljivošću.

Knjiga ima i šire političko značenje, jer je Enver prikazao Sarajevo kao središte svijeta. Forma legende omogućava piscu da jasno pokaže što ne valja u vremenu današnjice.

Igrajući se s naivnom formom usmene priče, koju je čuo od starog čaršnilije kao mali dječak, Čolaković namjerno koristi anakronizme i suptilne aluzije na suvremenost. Priča otpočinje u 16. stoljeću, ali kasnije vidimo da bi se mogla zbivati i u 17. pa i u 18. stoljeću ili kasnije. Time je autor postigao sintezu povijesti Bosne.

Srednji vijek i feudalni odnosi, obilježeni manufakturom, postaju zastarjeli. Nosilac novog doba postaje Ješua. On pridobiva na svoju stranu nepoštenog suca, kao i telala. U malom – evo ti povijesti – sprega bankarstva, nepoštenog poduzetništva i lihvarstva (Ješua), korumpiranog sudstva i nosilaca političke moći (Hilmi-efendija), te novinarstva odnosno medija uopće (Arifaga telal). Zato knjiga otpočinje riječima: *Negdje sprva novoga vijeka...*

Čolaković je volio govoriti da je on jednostavno iskomplicirao, da bi pokazao kako je ono komplicirano zapravo vrlo jednostavno.

U samom uvodu u knjigu autor kaže da se radi o legendi, *hikjaji*. Da se ono što opisuje zasigurno nije desilo, nego je sve to rodila mašta naših djedova. Ali mi svi znamo da su Ješua, Hilmi efendija i Arifaga itekako realni. Dakle, nije se desio samo Alija Leptir. Zato se postavlja pitanje: Kako bi ovaj naš svijet, ova naša Bosna izgledala danas, da je bilo Alije. Kršćanski svećenik tvrdi u *Legendi* da bi Bosna bila raj na zemlji, da je bilo deset paša poput Alije.

U simboličku i mitsku strukturu knjige još nijedan kritičar nije proknuo (samo je spominju Latić i Marina Rojc-Čolaković). Zato ću ukratko navesti elemente.

Alija je, mitski gledano, sin Sunca, a Hasan-dedo umiruće Sunce. Zbivanje otpočinje u proljeće, a zapliće se u jesen. Kad otpočinje zima, Alija mora poginuti (Aliju «ubija» Hasan-dedo), mora nestati iz Sarajeva, pa odlazi u Travnik. Hasan-dedo ne može umrijeti sve dok se Alija ne vrati. Nakon simboličke pogibije, Alija se transformira. S proljećem Alija, mlado Sunce, oživljava, sazrijeva i trijumfalno se vraća u Sarajevo, a Hasan-dedo umire.

Almasa, najljepša žena, predmet je nadmetanja. Alija se bori za Almasu, Ismet efendija zadobiva Almasu na prevaru, a zatim gubi, Hasan-dedo hoće ljudima oteti svo blago i sve almase, a Ješua poklanja almase Hilmi-efendiji, nezasitan u svojoj pljački Bosanaca (jer simbolizira sve pljačkaše-strance).

Djelo je u svojoj prividnoj jednostavnosti nevjerojatno slojevito i kompleksno. I ja sam do mnogih zaključaka došao tek nakon mnogih čitanja romana, a posebno nakon prevođenja na engleski.

Struktura slojevitog obistinjenja proročanstva-sna je izvanredna. Međuodnos epskog i lirskog u djelu, tko je zapravo Hasan-dedo, snažna kršćanska i dualistička simbolika u “najljepšem romanu muslimanske književnosti” (Latić), uloga Sunca i Mjeseca, sna i jave, prožimanje stilova, sve su to još uvijek nedodirnite teme, kao i mnoštvo drugih. Enver je duboku epsku tradicijsku priču o Đerđelezu Aliji pretvorio u lirsku ljubavnu priču o Aliji Leptiru.

Enver je bio ogorčen na neke kritičare koji su njegove likove, poput Ješue ili Hasan-dede, smatrali zlikovcima. On je volio svoje likove. Posebno bi ga ražalostilo da današnji čitaoci Aliju smatraju predobrim i nestvarnim.

U svom neobjavljenom dnevniku Čolaković kaže da nijedan njegov lik nije idealiziran i nestvaran, a u liku Alije opisao je samoga sebe kao mladića. Štoviše, kaže, nikad nije stvorio lik tako dobrog čovjeka, kao što je on sam. I mi koji smo ga poznavali, možemo potvrditi da je to točno.

Stella Podvinec-Čolaković

Enverov brak bio je sretan, a njegova Stella naslijedila je Ilonu-Fatimu, njegovu majku, te postala za njega kao rođenog pjesnika ona nužna muza, za koju živi i stvara. On i Stella našli su se u ljubavi, premda su bili kao osobe potpuno suprotni. Stella je bila neobično pametna, sposobna, marljiva, energična i onoliko praktična, koliko je Enver bio sanjar, maštovit, uvijek u oblacima i potpuno nepraktičan. Enver je svoju Stellu obožavao, ali joj ipak upućuje i pjesmu Prijekor, u kojoj joj se ovako obraća:

O pametna, možda prepametna ženo!

Također joj poručuje:

*Ne gledaj na me s porazne visine
razuma i znanja,
spusti svoje modro
nebobožno oko
duboko, duboko –
do dna
radosti srca što veliko nije
ko um.*

(Otvori! 6. XI. 1954.)

Kada Enver upoznaje Stellu 1945. godine, ona ga neodoljivo privlači, ali on bježi od nje, jer mu se čini da se njegov i njen svijet ne mogu spojiti.

No, Enver se na sreću prevario, i ta su se dva svijeta srela. Već 1947., Enver posvećuje ove divne stihove Stelli:

*Ljubav je... ljubav...
Ljubav - - to si Ti!*

U tim poslijeratnim godinama Enver se zaljubio i u Stellu i u klavirsku muziku. Enver piše Stelli svoje najradosnije pjesme, a neke među njima, poput *Starom mujezinu*, spadaju u najljepšu Enverovu liriku. Evo stihova iz Enverove neobjavljene pjesme *Propjevaj!* (11. XII. 1947.)

*Propjevaj!
I reci cvijetu, mrvici,
mravu i travčici, paprati,
slavuju, i kosu, i gavranu,
reci i zemlji i potoku,
rijeci, morima, brdima,
reci i suncu u osvitu,
mjesecu, nebu, zvijezdama –
reci da raj si svoj pronašlo,
duboko kroz njega svud zašlo
i lutalo po njem u zanosu,
i pobralo u njemu plodove
sreće za trista godina,
ti srce, srce radosno!*

...

*Propjevaj srce,
sreća je tu!*

Stella je bila uspješna u svojoj karijeri, poštovana i slavljena među muzičarima. 1953. godine bila je jednoglasno izabrana za direktoricu škole *Vatroslav Lisinski*, najstarije i najpoznatije muzičke ustanove na Balkanu.

Zasluzna je za osnivanje Udruženja Muzičkih pedagoga Hrvatske, kome je bila prvi tajnik, a zatim i predsjednik. Osnovala je poznatu muzičku školu *Zlatko Baloković* te čak četrnaest područnih škola. Za zasluge na unapređenju muzičkog školstva i kulture u Hrvatskoj i Jugoslaviji, bila je odlikovana *Ordenom rada sa zlatnim vijencem*. Dobila je i niz drugih priznanja.

Njena je velika zasluga da je Enver stvarao svoja djela, u nesnosnim uvjetima u kojima je živio. Stoga ovo prvo izdanje *Legende o Ali-paši* u nezavisnoj Crnoj Gori sa ljubavlju i zahvalnošću posvećujem njoj, što bi nesumnjivo bila i piščeva želja.

Lenox, Massachusetts, USA
Septembar 2008. godine

Faruk DIZDAREVIĆ

U VIDOKRUGU ZAIMA AZEMOVIĆA
Povodom 50. godina književnog stvaralaštva

Zaim Azemović (Bukovica kod Rožaja, 1935) je do sada objavio 36. naslova pripovijedaka, pjesama, romana, monografija i književno-naučnih radova.

Njegovo literano stvaralaštvo zastupljeno je u 18. antologija i zbornika.

Dobitnik je više književnih nagrada i priznanja.

1. Kada ste naslutili da tako kažem svoje književne izvore? Kada započinje Vaš knjiženi rad?

Još od rane mladosti, odnosno dječastva bio sam zaljubljenik u čitanje knjiga, a u široj porodičnoj zajednici napajao sam se čudesnim ljepotama usmene narodne književnosti, lirskim pjesmama, naročito baladama, narodnim pričama, bajkama i bajalicama... Moja strina Dževahira i dajidžinica Čulević Šehrija bile su pravi izvori narodnih umotvorina.

Tada sam čuo priče o Biseragi, o divovima, o Muju i Halilu, Budalini Talu, i slušao na posijelima i bošnjačkim svadbama pjesme žena u duetu sa zvonkom i otužnom melodijom, i kao da sad čujem pjesmu o Maličhani, zvuk balade, gdje u porodici uporedo brata sahranjuju i sestru mu udaju i pjesma se završava: 'Lele majci, u srcu živome...

One su znale i pjesme o tzv. potonjim vremenima pred Sudnji dan kada će se sve na Dunjaluku prozliti i kako će poslije kataklizme i mješenja na terazijama pravde grijeha i zasluga insane odvoditi melec i Dženet ili Džehenem, a u Dženetu majke sretaju svoju umrlu djecu koja im beru i donose cvijća ili vodu da ih napoje u biljurnim testijama. Neosporno je da svi ovi motivi raspaljuju maštu dječaka. U četvrtom razredu osnovne škole u Bukovici moja učiteljica mi je kao odličnom đaku dala da čitam knjigu A. S. Puškina – Bajku o ribaru i ribici. To je bila iskra i podsticaj da po njegovom uzoru stihujem bajke koje sam znao ili smišljao i tada sam prosto trčao kako da dođem do bilo kakve knjige ili štampanog teksta da čitam. Otac mi je bio pismen i volio da čita novine, a majka mi je kasnije, videći me stalno nad knjigom, pričala, da me je i u djetinjstvu

jedino šuštanje knjige od plaća moglo zaustaviti, te je išla kod učiteljica u školu, koja je bila samo stotinak metara udaljena od naše kuće, da pozajmljuje neke knjige i papire sa kojim bi šuškarao, a neka od putujućih gitara Romkinja joj je proricala da će se za nekim od insana iz te kuće, koju su blagosiljali prosjaci, putnici prolaznici i musafiri dižući dlanove molbom Bogu da nagradi tu kuću svojom milošću za dobročinstvo, pročuti na putu dobra, da će ga i druge države prisvajati. A ukućani bi odgovorili da joj je gitara s tom pričom smekšavala srce da ponese veći zamotuljak.

U osnovnoj školi „Mustafa Pećanin” u Rožajama upoznao sam se sa vršnjakom Miroslavom Đurovićem. I on je pisao pjesme i bio moj prvi književni kritičar. Još čuvam te priče sa motivima događanja iz mog zavičaja i šire iz Sandžaka. Jedno vrijeme stanovao sam u Rožajama u internatu u kuli Zejnelagića, gdje sam zapamtio vaspitača Toma Đukića, koji me je istakao pred učenicima jer sam znao skoro cio „Gorski vijenac” napamet. Kada sam u osmom razredu prešao u Tutin da se školujem, tu sam sreo nastavnika srpsko-hrvatskog jezika Mithata Elmazbegovića, koji je na svojim časvima nama učenicima sa zanosom pričao o Ilijadi i Odiseji, i kod koga sam na času pročitao svoje pjesme, koje je pohvalio, te otada uz intenzivno pisanje pjesama i priča, počinjem da vodim i lični dnevnik susreta, književnih nastupa i važnijih životnih događaja.

Iz Tutina sam otišao u Novi Pazar, gdje sam upisao Učiteljsku školu. Tu smo od mladih pisaca Učiteljske škole i Gimnazije formirali knjižvni klub „Sandžačka iskra“. Jedno vrijeme sam i ja bio predsjednik tog kluba. Znam da su na njemu učestvovali Miroslav Đurović, jedno vrijeme Husein Bašić, zatim Ismet Rebronja, Maruf Fetahović, Iso Kalač, Ibrahim Hadžić, Šefko Alomerović, Miloje Đurović, Milojica Sparić, Zuhra Ajanović, Nedeljko Nikolić a u kasnijem periodu i Tiodor Rosić i Milisav Savić. Izdavali smo i podlistak „Omladinsko bratstvo” u dnevnom listu „Bratstvo” u Novom Pazaru.

U tom vremenu moje priče i pjesme bile su prožete savremenim modernim književnim uticajima, što je često nailazilo na otpor profesora i publike. Slično je bilo i sa drugim mladim piscima. Preokret je nastao kad smo ja i Miroslav Đurović (koji se potpisao pseudonimom svoje djevojke Sojke Kalićanin) osvojili prvu i drugu nagradu za poeziju, on prvu, a ja drugu za pjesmu *Moji zemljci*, a sljedeće 1959. god, ja sam dobio prvu jugoslovensku nagradu za ciklus priča „Darovi” na jugoslovenskom konkursu zagrebačkog časopisa „Polet“. Po završetku školovanja i vanredog studiranja osvojio sam kod Međurepubličke zajednice Pljevlja za priču nagradu „Blažo Šćepanović“. U žiriju je bio Čamil Sijarić, zatim u Beogradu i Titogradu takođe za priču itd. (vidi bio-bibliografiju).

2. Vaše prve dvije knjige štampane su u Beogradu i Nikšiću. Kakvi su bili osvrti kritike? Da li je za život knjige značajniji odziv kritike ili prijem publike? Kako na osnovu Vašeg velikog književnog iskustva gledate na svoje prve knjige? Šta biste sada savjetovali (iako savjeti u književnosti nijesu baš mnogo uputni) mladim kolegama u pogledu objavljivanja prve knjige? U stvari da li treba žuriti sa prvom knjigom?

Sigurno da su za pisca objavljivanje prve knjige i odjek koji nailazi kod književne kritike i kod čitalaca životno među najradosnijim događajima. Međutim, što se tiče odjeka objavljivanja knjige u našim bošnjačkim sredinama, ne treba zaboraviti činjenicu da je u Sandžaku posljednjih sto godina, a možda i duže, što zbog ratova, što zbog seoba i siromaštva bila prisutna nepismenost, i da su se fakultetski obrazovani ljudi mogli na prste izbrojiti. Ta ekonomska nerazvijenost traje do današnjih dana, a kultura je nadgradnja ekonomije, te još ne postoji kult knjige i kućne biblioteke. A možda kad su ljudi u dilemi da li da kupe hljeb ili knjigu, izabiraju preče, iako pisci misle da su po važnosti ta dva dobra fizičko i duhovno nerazdvojiva. Ali, doduše, ima i bogatih ljudi, koji ne shvataju važnost kulturne baštine za jedan narod i ne pomažu izdavanje knjiga koliko bi mogli. A ja sam jedan dio mladosti živio u vremenu kada je država vodila računa o izdavaštvu, a što se tiče publike i kritike, iako sam živio u provinciji drago mi je bilo što prevazilazim lokalne i nacionalne okvire, što se može vidjeti iz bio-bibliografije.

3. Kako su se zatim razvijala Vaša književna djelanja?

Sukcesivno i prosječno svakih sedam-osam godina pripremao sam novu knjigu za štampanje

4. Navešćemo neke naslove Vaših knjiga: Zlatna i gladna brda, Mijene, Dug zavičajju, Nesanice, Sijevak, Tajnovid, Srce pod jezikom, Nebeska vrata, Pamet je u narodu, Darovi, Šemsi-pašina balkanska sudbina, Moć riječi na terazijama vremena i tako dalje. Da li naslovom nastojite da označite suštinu knjige ili, pak, da odredite njeno kasnije prepoznavanje?

Imena, uopšte, sadrže postojeću ili priželjkivanu suštinu sadržaja bića, predmeta i pojava, pa i ja sam u tom smislu nastojao da naslovom knjige odredim kako suštinu sadržaja, tako i priželjkivanu višeslojnu simboliku, moj odnos prema određenim temama i želju da proširim značenje riječi.

5. Vi ste i pjesnik. Kako se rađa stih, pjesma takođe? Da li pjesma, kada se radi o Vašoj pjesničkoj avanturi potiče iz tajanstvenih vrela inspiracije ili je vezana za predjele promišljanja? Da li se stih, još u prvom ispisivanju, konačno oblikuje ili se na njemu mora strpljivo poraditi?

U čemu je pjesnička tajna, to ne znam ni ja definisati, a poznato je da su i svete knjige napisane u stihovima kao zgusnutom višeslojnom, simboličnom i alegoričnom načinu poruka, dakle, to seže i u spiritualne sfere, i sam sam ponekad zalazio iz radoznalosti u mistične sfere, ali sam se vraćao na tlo stvarnosti iz straha da ne ostanem u sferama fantastike i nastojao da dam primat simbiozi emotivnog i refleksivnog, okrenut pitanjima smisla života, jer sam bio svjestan da Bog svakog trenutka nepoznato stvara, ali da se i naše oči i biće mijenjaju.

I u formi stihova mogao sam da utkem svoja sanjarenja, nesanice i razmišljanja.

6. Vaši tematski prostori su široki i raznorodni, pišete pripovijetke, romane, poeziju, književno-naučne radove, putopise. Kako biste Vi sami to objasnili? Da li se radi, kako su neki kritičari uočili, o nastojanjima da se iskaže poetska adresa vremena?

Sama priroda materijala koji sam obrađivao nametala je koju književnu formu da izaberem. Ako se radilo o narodnom stvaralaštvu, koje sam bilježio, nastojao sam da sačuvam njegovu autentičnost. Ako se radilo o mojim beletrističkim radovima, onda životne činjenice, bilo iz prošlosti ili savremenosti, traže formu kako u kombinaciji sa identifikacijom pisca sa ličnostima na primjer u prozi u kojoj formi da se iskažu. Uglavnom, ruda, materijal, traže mnogo rada i varijanti obrada da bi se došlo do konačne verzije.

7. Vaši književno-naučni radovi su vrlo uočljivi. Navodimo nekoliko naslova:

Guslari-stvaraoci iz Sandžaka, Vjerovanja, poslovice, bajke, lirske pjesme, Epske pjesme, Šejh Muhamed Užičanin – književnik i borac iz 18 vijeka (sa dr Ejupom Mušovićem) Muslimanski svadbeni običaji iz Sandžaka, Epski pjevač i guslar Murat Kurtagić, knjiga o bošnjačkim rukotvorinama – Jagluk sa nebeske sohe (sa Salkom Luboderom), knjiga o memorijalnim spomenicima Bošnjaka - Urezano u kamenu i pamćenju (sa Zečrom Luboderom), Moć riječi u bajalicama iz Sandžaka i dr. Kako ste se i zašto odlučili da se bavite ovim?

Ovaj odgovor je u vezi sa pitanjem br. 9 Naslutio sam da u kulturnoj baštini Bošnjaka – nepokošenom polju u Sandžaku, ima umjetničkih vrijednosti što se i pokazalo. U Zbornicima narodnih umotvorina Bošnjaka Huseina Bašića ušlo je i preko 300 mojih priloga. Dr Zlatan Čolaković i mr Marina Roje-Čolaković u knjizi „Mrtva glava jezik progovara“ (izdanje „Almanah“ 2005.) naznačili su i moj doprinos izučavanju bošnjačke epske poezije koju su rangirali u vrhu vrijednosti svjetske narodne epske poezije. Slično mišljenje su iskazali stručnjaci, doktori etnologije,

o bošnjačkim narodnim rukotvorinama. Takođe, bez lažne skromnosti radost mi je bila što je moj rad „Moć riječi u bajalicama iz Sandžaka“ dr Slobodan Kalezić zastupio u udžbeniku za studente književnosti u Crnoj Gori: „Crnogorska književnost u književnoj kritici“ II (Unireks, 1995.), a dr Miomir Milinković u knjizi za studente Pravnog fakulteta u Srbiji; „Retorika sa izabranim besedama“ (Legenda, Čačak, 2005.) uzeo iz mog romana „Tajnovid“ Poslanicu šejha Muhameda Užičanina. Uzgred rečeno sa mojim pričama ili pjesmama zastupljen sam u čitankama ili lektiri u Crnoj Gori, Srbiji, Bosni i Kosovu, doduše u Srbiji i Kosovu na časovima bosanskog jezika.

8. *Kako se treba odnositi prema tradiciji svog, ali i drugih naroda, naročito onih sa kojima smo u državi? Zapravo, kada su tradicije podsticajne?*

Smatram da svaki narod u svojoj tradiciji ima vrijednosti koje treba reafirmisati prema kriterijumima vremena. A kriterijumi su civilizacijske vrijednosti progresivnost, tolerancija i humanizam, racionalnost i umjetnički kriterijumi, estetske vrijednosti. Iz ličnog istraživanja mi je poznato da su tradicije i kulturna baština susjednih naroda uticale jedna na drugu u više oblasti – običaji, odijevanje, narodne umotvorine, narodne rukotvorine, folklor itd.

9. *Među aktuelnim temama kulturnog, naučnog i prosvjetnog života nalazi se i uspostavljanje, konstituisanje bošnjačke duhovnosti. Kako Vi vidite te i druge teme aktuelnog duhovnog života?*

Trudio sam se da dosta toga kažem kroz moj književni i naučni rad. O tome sam skoro (decembar, 2008.) dao prilog Almanahu da se objavi, a ovom prilikom u glavnim postavkama da nabrojim: očuvanje autentičnog imena svakog pojedinca Bošnjaka, očuvanje bosanskog (negdje ga nazivaju bošnjačkog) jezika, očuvanje vjerskih obilježja, očuvanje tradicije, običaja i kulturne baštine, upoznavanje sa umjetničkim vrijednostima svog naroda u svim oblastima, solidarnost i veze, stvaranje svojih institucija u kulturi i svojih javnih glasila, godišnje održavanje simpozija naučnika i umjetnika sa temom: Kako sačuvati identitet Bošnjaka, oživljavanje izdavačke djelatnosti kroz formu nagradnih anonimnih konkursa itd. Za sve ovo je pored participacije država potrebna inicijativa i solidarnost u prikupljanju sredstava od sponzora, iskrenost, entuzijazam i poštenje.

10. *Kao ugledni književnik vjerujemo da ste zainteresovani i za izdavačku djelatnost. Izdavaštvo je u krizi, što je uočljivo: sve teže se objavljuju knjige, tiraži su skromni, knjige se slabo kupuju, knjižare su*

pretvorene u papirnice (u malim mjestima skoro bez izuzetka), čita se sje manje. Ima li izlaza? Zar se država mora pomiriti sa takvim stanjem? Šta se u osiguranju pravog života knjige, mora odmah preduzeti?

Ima načina da se radi na popularizaciji knjige putem sredstava javnog informisanja, škola i fakulteta. A za intenzivnije izdavaštvo, bilo preko izdavačkih preduzeća i privatnih izdavača primijeniti formu javnih anonimnih konkursa. Mislim da treba koristiti iskustvo koje smo zapamtili iz eks Jugoslavije, sklapanje ugovora sa piscima, isplatu honorara, promocije.

11. Kakva je sudbina knjige? Da li će internet (i ko zna šta nas još očekuje) pomjeriti ili čak otkloniti uticaj knjige? Da li to može značiti da će, vremenom, prestati važnost nacionalnih i sličnih književnih osobenosti? Uopšte, ima li nade za izdavače, bibilotekare, knjižare, učitelje i čitaoce, ali i pisce svakako – dakle za sve one koji su vjekovima svoj duh vezivali za knjigu i čitanje?

Nacionalna kultura i književnost živjeće proporcionalno u ostvarenju prava svih naroda na svoj identitet u praksi i želji svakog pojedinca dotičnog naroda da ima i da sačuva svoj identitet.

Moguća je transformacija forme knjige da budu shodno dinamici vremena i rada popularnije i kraće, već sada čitaoци se teže nakanjuju da čitaju duže romane. Uglavnom većina savremenih pisaca i intelektualaca smatraju da knjigu ne mogu zamijeniti internet, televizija, mobilni telefoni.

12. I posljednje pitanje, razumljivo je, posvećujemo budućnosti. Ima li nade po Vašem mišljenju da će u sljedeće doba biti manje strahova, manje sukoba i ratova, a više slobode, više pravde i više sreće? Da li tim naumima mogu izraženije i odlučnije da doprinesu duhovne snage svakog naroda i čovječanstva? Uostalom, da li ste optimista?

Teško je biti prorok i dalekovid, ali gledajući kroz teleskop svetih knjiga i čitajući poruke mudraca, ratovi će zavisiti od stepena demokratija u državama velikih sila, a čovjek malo zna; jedini Bog sve zna. Iz tih poruka i iskustva istorije može se naslutiti da budućnost pripada narodima sa većim stepenom znanja, pravde i humanosti, tako je bivalo i tako može biti. Prosvijećeni vladari i narodi i u prošlosti i u budućnosti adekvatno su cijenili i cijeniće naučnike i umjetnike, a ne kao što biva da su po socijalnom stanju na začelju u društvu, ja sam optimista da će ekonomski razvoj, nauka i umjetnost biti lokomotive država ka budućnosti.

DAVIDOVA ZVIJEZDA ZUVDIJE HODŽIĆA*

Uvod

Književni stvaralac na modernim osnovama, originalna, obrazovana ličnost i autor širokih interesovanja, Zuvdija Hodžić¹ svojim književnim opusom zauzima značajno mjesto u savremenoj crnogorskoj književnosti. Savremena književnost, možemo reći, nastaje u vremenu koje je blisko onima koji je stvaraju, kao i onima koji je čitaju; ona sažima, sadrži pojave, probleme bliske duhu toga vremena kao njegov izraz, odjek.

Nova književnost koja nastaje na ovim prostorima uspjela je da raskine sa tradicionalnim okvirima i shemama. Postmodernizam je dao mogućnost ovom piscu da ranije stečena iskustva ukomponuje u jednu drugačiju formu.

Trend dekomponovanja i fragmentarnog povezivanja nastupio je u svjetskoj književnosti pojavom velikog pisca Horhe Luisa Borhesa. Primjer ovakvog literarnog djelovanja kod nas uspio je da ostvari Zuvdija Hodžić u romanu „*Davidova zvijezda*“.

---

* Diplomski rad na Filozofskom fakultetu, Odsjek za srpski jezik i književnost u Nikšiću.

¹ Zuvdija Hodžić je rođen 1. avgusta 1944. godine u Gusinju. Istaknuti je prozni pisac i pjesnik, a ujedno uspješan crtač, grafičar i ilustrator. Osnovnu školu učio je u Gusinju, Peći i Plavu, a gimnaziju u Ivangradu. Završio je Pedagošku akademiju (književnost) u Nikšiću, a zatim Filozofski fakultet u Prištini. Od 1962. živi i radi u Podgorici. Bio je urednik niza časopisa i drugih izdanja u: „Titovom pioniru“ u Titogradu, časopisima „Stvaranje“, „Titogradska tribina“, „Doklea“, „Koha“, te „Almanaha“, čiji je jedan od osnivača. Pjesme i prozu objavljuje od 1964. godine. Objavio je knjigu poezije Na prvom konaku 1970. Autor je zbirki pripovjedaka: *Gluva zvona* 1973. i *Neko zove* 2003. Hodžić je autor veoma cijenjenih, zapravo izuzetnih romana: *Gusinjska godina* (1976, 1996) i *Davidova zvijezda* (1991, 2000, 2001, 2006). Autor je i knjige reportaža i putopisa *Jedan dan života* 1995. Imao je više izložbi crteža i grafika. Objavio je i knjigu zapisa i crteža *Podgoricom starom* i *Otkrivanje zavičaja (Plav i Gusinje)*. Dobitnik je Trinaestojulske nagrade za knjigu priča *Neko zove* 2005. Roman *Davidova zvijezda* je preveden na albanski i poljski jezik.

Zuvdija Hodžić se u ovom romanu ostvario kao moderan pisac tako što je napustio tradicionalnu motivaciju postupaka i zbivanja, izmijenio kategoriju vremena i prostora, ispreplitao različite pripovjedače uz mješavinu stilova. Roman „*Davidova zvijezda*“ odlikuje raskid sa tradicionalnim romanom, dekomponovanje romaneskne strukture i zapostavljanje hronološkog toka radnje.

Ovaj roman osoben je i po tome što autor nije vodič i tumač, već neutralan posmatrač koji objektivno bilježi ono što lica u romanu vide i što se pred njima i s njima dešava. Materija koju pisac istražuje jeste odnos čovjeka sa stvarima koje ga potiskuju, i ovaj odnos, a ne čovjek, izbija u prvi plan. Predočavanje ovakvog odnosa nije gola intelektualna konstatacija jednog stanja, nego pun umjetnički izraz cjelokupnog ljudskog smisla i značenja, umjetnost koja se ne nudi kao parafraza nego kao imaginativna realnost čiji smisao čitalac, u krajnjoj liniji, mora naći svojim vlastitim reakcijama na njih.

Roman kao najpodesnija forma kojom se može izraziti raznovrsnost individualnog i društvenog života u prostoru i vremenu, u stalnoj je ekspanziji, traganju i metamorfozama. Javljaju se nove tematske preokupacije, uvode novi postupci i tehnike, sadržina je heterogena, kompozicija labava, forma se sve više razgrađuje i oneobičava. Sve ove osobine koje prate roman novijeg doba ima i roman *Davidova zvijezda*.

Jedan vid čvršćeg oslanjanja romanesknog kazivanja na stvarnost i stvarnosnu građu jeste unošenje sirove dokumentarne građe. Ova građa ima motivacionu i dokumentarnu funkciju u romanu, u tom smislu Hodžić najviše koristi fotografiju, likovne priloge, istoriografiju, citate i pjesme sa motivima iz narodne poezije.

Savremeni roman sve više njeguje scijentističku sadržinu i formu, pa ovaj roman pruža široku erudiciju, jer mu je građa i filozofskog, religijskog, umjetničkog, etičkog i poetičkog prosedeća.

Okvirnoj priči romana *Davidova zvijezda* kolijevka je istočnjačka književnost, to jest zbirka bajki *Hiljadu i jedna noć*. Toj okvirnoj priči na osoben način se vratio Zuvdija Hodžić ne krijući to od čitaoca. U romanu *Davidova zvijezda* u maniru okvirne priče postoje samo dva naslovljena poglavlja Glava prva i Glava posljednja poput dvije „kapije“, jedne kroz koju se ulazi u grad na Istoku ili priču i druge kroz koju se izlazi iz grada ili priče. Između ovih „kapija“ smješten je niz priča o ljudima koji su sudbinski vezani za granicu pa tako roman postaje i roman o granici.

Povlašćeno mjesto među pričama u romanu zauzima priča o Jevrejnu Šabetaju, koja skreće pažnju svojom dramskom kompozicijom i značenjem. Romanom promiču likovi različitih vjera i kultura. Fabula romana je zanimljiva, opisi su bogati, a uvođenjem velikog broja likova koji izbijaju na svakoj stranici romana, pokušaj je Hodžića da pronikne i u dubinu kolektivne svijesti vremena.

Ovim je autor otvorio lepezu pitanja koja su se postavila u vremenu i prostoru, u kome ili na kome opstaju ili nestaju njegovi junaci. Hodžić je u romanu uspio da jedno istorijsko vrijeme, u stvari ljudsko nevrjeme, oblikuje tako da čitalac teško može razgraničiti piščevu imaginaciju od istorijske realnosti.

U objektivnoj romanesknoj ravni zasnovanoj na ukrštanju kazivanja Davida Šahana, centralnog lika, sa mnogobrojnim pripovjednim perspektivama drugih učesnika u romanu, Hodžić predočava ljude i prilike, navike i običaje, prošlost i sadašnjost, tako da djelo sa slike individualnog i psihološkog prelazi na slikanje kolektiva, te poprma razmjere mozaične hronike crnogorske sredine, a i šire.

U romanu *Davidova zvijezda* sučeljavaju se pojedinačno i kolektivno, psihološko i etičko, emotivno i racionalno, moderno i tradicionalno. Ukrštaju se složeni narativni postupci, mozaična organizacija teksta, raznorodni žanrovski tipovi, dinamične pozicije pripovijedanja sa oblicima narativnog izvještaja i dijaloških rasprava.

Za Hodžićev roman *Davidova zvijezda* možemo reći da se bavi ozbiljnim književno-umjetničkim, istorijskim i životnim pitanjima i temama iz zavičaja.

Organizacija pripovjedanja

Roman *Davidova zvijezda* građen je kao mozaik naporednih priča koje proističu jedna iz druge, pa narativna zbilja nije data sa jedinstvene tačke gledišta, već dolazi do njihovog umnožavanja.

Priču kazuje David Šahan i on o sebi govori u trećem licu, to jest u Er-Formi, dok na kraju romana kada ulogu naratora preuzima stvarni autor djela prelazi se na pripovijedanje u prvom licu, to jest Ich-Formu. "David i ja rođeni smo gotovo istog časa."²

Centralni pripovjedač je složen i sastoji se od tri pripovjedačke instance: Davida Šahana, Zuvdije Hodžića i Rame Beriše koji se javlja na epiloškoj granici teksta, kada dolazi do njihovog susreta u Bagdadu. Takvu strukturu pripovjedača potvrđuje sam kraj romana: "Zorom smo napustili Bagdad. Prošli smo Kapiju Rusafu, i zaputili se poljem. Išli smo jedan pored drugog. Kao da nas je neko zovnuo, u isti mah smo se okrenuli. Vidjeli smo da za nama, u pijesku, ne ostaju četiri, već dvije stope! Visoko gore, na drevnim bedemima, pojavio se derviš, mahnuo

---

² Zuvdija Hodžić: *Davidova zvijezda*, izdavač „Almanah“, Podgorica, 2006., str. 259. Po ovom izdanju citirani su navodi iz ovog Hodžićevog romana.

rukom i nestao. Ličio je na nekog, sad znam i na koga. Jer, kad pogledaš u ogledalo, što vidiš?“ (D.z.,str.273.)

Uključivanje trećeg elementa u strukturu centralnog naratora, der- viša Rame Beriše ima mistično i simbolično značenje. Sličnu ulogu ima i mistik, pjesnik Al-Atajjah na prološkoj granici teksta: “Na Istoku svaka priča ima dva lica. Jedno se pokazuje danju, drugo noću, nikad i nikom oba.“ (D.z.,str.41.)

Prelazak iz okvira porodične, na hroniku grada Gusinja, ali i na roman o fatalnoj sadržini ljudske istorije, omogućen je dinamizmom narativnih perspektiva u pripovijedanju, odnosno uvođenjem različitih naratora. Dinamizam tekstualnog odnosa između fiktivnog i stvarnog autora djela, kojima pripadaju različite narativne perspektive, ali identična vrijednosna stajališta, svoje finale dostiže u završnoj glavi romana, kroz vještu igru biografskim podacima, koji nedvosmisleno upućuju na to da je fiktivni autor ustvari piščev alter ego.

Cjelina djela, ako se posmatra kroz odnos fiktivni-stvarni autor, do- bija semantičku funkciju tekstualnog dokumenta, što ga stvarni autor direktno preuzima bez ikakvih intervencija u tekstu od fiktivnog pisca i u formi romana izlaže pred čitaoca. To stvarnom autoru daje mogućnost da bude čas skriven, čas samo u funkciji medija kroz koji drugi pričaju, a ponekad i u ulozi sveznajućeg naratora. Roman je obilježen dramom svi- jesti i savjesti fiktivnog autora Davida Šahana. David je piščev dvojnik, njegov alter ego, mistifikacija koja omogućava privid dokumentarnog pokrića i visok stepen narativne ubjedljivosti.

Prikazivanja u romanu nijesu data introspektivno, ne prate se poje- dini junaci i njihovo unutrašnje stanje svijesti, naracija je više okrenuta spolja na političke, istorijske, socijalne i etnografske činjenice.

U različitim djelovima romana pripovijeda se u ime različitih ju- naka, jer autor krene iz jednog registra, aktivira jednu pripovjednu per- spektivu a zatim, neprimjetno pokrene drugo narativno žarište, uvede novi lik na pozornicu i stavi ga u sami centar zbivanja.

Promjenom tačaka gledišta ostvaruje se polifonija kazivanja „... do- lazi do umnožavanja tačaka gledišta sa kojih se predočava narativna zbilja, koja upravo zbog toga pokazuje visok stepen razglobljenosti i fragmentarnosti“³. Te tačke gledišta pripadaju učesnicima događaja o kojima se pripovijeda, a razlike između tačaka gledišta ispoljavaju se u načinu na koji neki junak vrednuje stvarnost koja ga okružuje.

---

³ Tatjana Bečanović, Predgovor IV izdanju Davidove zvijezde, Almanah, Pod- gorica, 2006, str. 7.

Polifonijskoj strukturi romana doprinose priče Davida Šahana, te aktuelnog autora u instanci sveznajućeg naratora i nekoliko drugih likova u poziciji učesnika i svjedoka zbivanja o kojima se priča. Pripovjedači pripadaju različitim društvenim klasama, religijama, kulturama pa i vremenu, različitog su intelektualnog, emotivnog i psihološkog sklopa, pa su i priče različito artikulisane.

Ovdje pored ostalih možemo izdvojiti priče Tomaša Vučevića i Strahinje Dragaša, čije priče nadopunjuju hroničarski dio romana. Vučevićeva priča zasnovana je na strukturi etičkih vrijednosti u koje se bespogovorno vjeruje i odvodi roman u prošlost koncentrišući se na Crnogorsko-turski i Prvi svjetski rat. Dragaševo kazivanje je policijski precizno, bez etičke utemeljenosti. On iznosi svoju istinu o stradanjima tokom Drugog svjetskog rata, spletkama, ucjenama, teroru i sili kao principima na kojima se održavala komunistička vlast u bivšoj Jugoslaviji.

Radnja u romanu teče najčešće retrospektivno, pri čemu dolazi do zahvatanja više različitih vremenskih slojeva sa različitim pripovjedačkim pozicijama. Subjektivno vrijeme u romanu je redukovano, a u organizaciji vremena dominira spoljašna tačka gledišta.

Gusjinjske priče iz poratnog perioda i njihova leksika su realistično-socijalne prirode, onu koja je stvorila supstratnu formu narodnog govora i nove socijalističke klase.

Igrom tradicionalno epskog, ovovremenog, pa mitološkog stilskog i jezičkog fenomena Zuvdija Hodžić je stvorio fantastični mozaik *Davidove zvijezde*, kolaž prošlosti i sadašnjosti, multireligioznosti, realnosti i mistike, odraz svojih korijena i zemlje u kojoj su se razvili.

Kompozicija romana *Davidova zvijezda*

Dragiša Živković u svojoj teoriji književnosti na sljedeći način definiše kompoziciju djela: “Pod kompozicijom dela uopšte razumemo složeno jedinstvo koje postoji kako između pojedinih spoljašnjih, formalnih delova jedne književne umetničke tvorevine, koji obrazuju jednu manje ili više čvrstu strukturalnu celinu, tako i između te strukturalne celine i onog unutrašnjeg značenja i smisla koji zrače iz svakog umetničkog dela, što nazivamo jedinstvo forme i sadržine u književnom delu.”⁴

Roman *Davidova zvijezda* ima složenu, odmjerenu i brižljivo isplaniranu romanesknu strukturu. Pisac je uspio da svoj svijet mikrouni-

---

⁴ Dragiša Živković, *Teorija književnosti*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Beograd, 1990. str. 129.

verzum, ukomponuje u dekomponovanu cjelinu. Sama forma romana je dekompozicionog karaktera, radnja se dislocira teritorijalno i vremenski, ali se ovom dislokacijom ne gubi osnovna nit tkanja priče koju pisac prati od bajkovitog Bagdada, preko graničnih varoši Gusinja i Ulcinja, da bi se na kraju ponovo vratio istočnoj mitološkoj osnovi Bagdada.

„Lokalnost hronotopske utemeljenosti u romanu služi kao podloga za osoben postupak mitiziranja naracije u kojoj se lokalno i univerzalno stapaju u simboličnu cjelinu u hroničarski, ali i simbolički i parabolički zasnovanim narativnim strukturama, a konkretna istorijska zbivanja izdižu se do nivoa mitske nadvremenosti“.⁵

Prevlast doživljajnog nad događajnim aspektom priče o tragičnom iskustvu prošlosti pojavljuje se u romanu *Davidova zvijezda*, kao osnova za pretakanje hroničarske neutralnosti u simbolički i parabolički utemeljenu romanesknu priču.

Na temelju istorije o tragičnoj sudbini Davidovog ujaka Kalmija, koji u pomamnim godinama strada u jednom bezumlju vlasti i njene tiranije, pruža se širok dijapazon tema i ideja u različitim, gotovo samostalnim pričama koje na različiti način bacaju svjetlo na Kalmijev slučaj.

Kada nas autor odvede u daleku prošlost, sve do uništavanja Bagdada od strane varvarskih plemena, otkrivajući nam bezumnu sadržinu istorije identičnu bezumlju koje nevinog Kalmija šalje u smrt, i u slučajevima kada se u priči pred nama daju drugi ljudi i zbivanja koji imaju veze sa nesrećnim Kalmijevim slučajem, relativno samostalne narativne cjeline romana, vraćaju se neprestano tragediji porodice Davida Šahana, nastojeći da u njoj otkriju nasilje i instrumente jedne političke vlasti i njegov terora nad nevinim pojedincem.

Autor je u romanu zamijenio linearnost hronološkog toka istorije idejom ciklične refreničnosti vremena, istorijskom vremenu suprotstavlja mističnu koncepciju simboličkog bezvremena, pa samim tim i istorija se ne posmatra kao smisleni uzročno-posljedični vremenski tok, nego kao ciklično vraćanje iste sadržine zla koje se ponavlja u različitim sudbinama i međusobno vrlo udaljenim prostorno-vremenskim relacijama: „Na Istoku se legenda i istorija prepliću, liče na rijeku koja spaja vodu više pritoka.“ (D.z.,str.37.)

U skladu sa ovakvim shvatanjem istorijskog vremena, pisac transformiše i tradicionalni koncept narativnog vremena prema kojem se vrijeme priče podudaralo sa vremenom zbivanja o kojima se priča.

---

⁵ Enver Kazaz, *Hronika i simbolika granice u romanima Zuvdije Hodžića*, str. 334.

Dislokacija vremena u romanu od Kalmijevog životopisa prerasta u simboličnu potragu za univerzalnim tekstom koje obuhvata i istorijsko vrijeme i mitsko bezvrijeme, aktuelnu istoriju insceniranih političkih procesa; kao i daleku istoriju predanja, legendi, mitova, dotičući kroz naslovnu metaforu i biblijsko-mitsku univerzalnost kao okvir svojih parabolikih mogućnosti, pa u skladu sa mistifikacijom priče i narativnog vremena, David postaje lik-simbol.

Tematika *Davidove zvijezde* je i potraga za smislom pisanja i pričom kroz koju će narator, ujedno i fiktivni autor romana David Šahan, doprijeti do skrivene istine o tragičnoj sudbini svoga ujaka Kalmija.

U okvirno postavljenoj kompoziciji, pored priče o porodičnoj tragediji i usudu ukupne ljudske istorije, roman dobija i značenje romana koji priča priču o tuđem romanu, ali i romana koji komentariše i obrazlaže postupke na kojima se gradi mozaik priča: “ Postoji hiljadu i jedan način da se počne roman. Od toga kako krene priča, znao je, zavisice i ostalo – njen tok i kraj.“ (D.z.,str.41.)

Roman *Davidova zvijezda* ima isprekidan glavni sižejni tok, umetnute priče u odnosu na njega djeluju kao retardaciona sredstva. Ne postoji jedinstvena pripovijedna perspektiva. Sporedne sižejne linije osamostaljuju se semantički, jer pripadaju različitim pripovjedačima i različitom narativnom vremenu, priče tako dobijaju veći stepen autonomije. „Kad priča kao subordinarni deo složenije narativne strukture, to jest romana ima svog posebnog pripovedača, stepen njene autonomije se uvećava. Ona se semantički osamostaljuje i narušava odnos zavisnosti od celine, tako da se narativni segmenti nižu na principu paratakse“.⁶

U ovom slučaju priča usložnjava svoju funkciju upravo zbog kompozicionog osamostaljivanja pojedinih djelova romana kao i zbog simboličnog usložnjavanja značenja velikog broja simbola i pojave brojnih lajtmotiva koji imaju ulogu regresivne simbolizacije.

Priča se modeluje kao osnova i smisao postojanja, ona odolijeva vremenu, smrti i svemu što je prolazno, briše se granica između centralnog i fonskih narativnih nizova, tako da priča i njena mistična i magijska moć dobija ulogu junaka romana. Posmatrana sa semiotskog stanovišta, priča je ikonički znak, to jest slika kojom se predočava stvarnost.

„Priče koje se, po sistemu kutije u kutiji, nadovezuju jedna na drugu, bez bliže tematsko-motivske povezanosti, logikom koncentričnih krugova umnožavaju tematsko polazište djela. Pri tom, jezgru romana

---

⁶ Tatjana Bečanović, Predgovor IV izdanju *Davidove zvijezde*, Almanah, Podgorica, 2006, str. 12.

čini Davidov pokušaj da dopre do istine o Kalmijevom životu i uzrocima njegovog tragičnog kraja.⁷

Ovo jezgro građeno je na principima porodične hronike u kojoj se sjećanja na djetinjstvo, dokumenti i ispovijesti svjedoka i učesnika tragičnih zbivanja, kroz glas sveznajućeg naratora stapaju u složen narativni niz. Da bi se njime obrazac porodične hronike neprestano nadopunjavao principima političkog i istorijskog romana.

U kompozicionoj ravni slijedi se tradicija istočnjačke priče, ali se u preplitanju stvarnog i fantastičnog, snovidnog i dokumentarnog, mističnog i faktografskog, prošlog i sadašnjeg, ovaj roman približava osnovama mitskog realizma.

Transformacijom porodične hronike u složeniju romanesknu strukturu briše se granica između stvarnog i fantastičnog da bi se približila univerzalnosti prostorno-vremenskih relacija.

Vrijeme u romanu je dato više kao objektivni fenomen, a ne subjektivni usljed korišćenja spoljašnje tačke gledišta i odsustva introspektivnih tehnika. U roman se usljed toga ne uključuje samo Davidovo sjećanje nego i kolektivno arhetipsko sjećanje, dok narativna sadašnjost koja je redukovana zauzima značajno mjesto u tekstu, na prološkoj i epiloškoj granici romana pa se priča odvija unutar ovog kruga. Sjećanje se u romanu gradi mozaički uvođenjem različitih tačaka gledišta.

Izvorište kolektivno nesvjesnog je u sferi nesvjesne mitologije čije izvorne slike predstavljaju opšte dobro čovječanstva. Te praiskonske slike se nazivaju arhetipovima koje nastaju kao rezultat tipičnih iskustava predaka.

Stvaralački proces nije ništa drugo nego nesvjesno oživljavanje arhetipa i njegovo uobličavanje u završeno djelo: pisac nije zadovoljan sadašnjicom, on se povlači, sve dok ne nađe onu prasluku u nesvjesnom koja je podesna da na najdjelotvorniji način kompenzuje manjkavosti i jednostranost duha vremena. U tom trenutku stvaralac više nije pojedinačno biće, već se tada u njemu diže glas cijelog čovječanstva.

Za razumijevanje romana treba obratiti pažnju i na njegove okvire u kojima je postignut najviši stepen simbolizacije. Okviri romana su organizovani na principu analogije, podudaraju im se podnaslovi kao i hronotopi. Oni funkcionišu kao neka vrsta temporalnog kruga. Za uvodnu glavu možemo reći kao da je zasnovana na putopisnom načinu kazivanja, ali i na nekoj vrsti historiografskog eseja, a završno poglavlje je u stvari svojevrsni poetički ogled u kojem se obrazlažu principi na kojima je nastao roman.

---

⁷ Enver Kazaz, isto, str. 336.

Epiloška granica romana ključna je za sklapanje narativnog mozaika. Prološka i epiloška granica teksta su označene kao „kapije“ kroz koje se ulazi, to jest izlazi iz književne građevine.

Odstupanje od uobičajene kompozicije romana nalazimo u korišćenju fotografije, ona je poslužila ne samo kao dokument nego i kao izražajno sredstvo, umetnuta kada to zahtijeva priča i oblikovanje sižea. Fotografija doprinosi oblikovanju narativnog vremena, njegovoj mistifikaciji i mitologizaciji, oblikovanju likova i prostora. Njena slikovnost ima važnu ulogu u romanu jer funkcionise kao ikonički znak: „Slike žive duže od ljudi-misli David, posmatrajući kako ih Kalmi razmješta. Jednog dana će svi umrijeti. Samo će slike ostati.“ (D.z.,str.68.)

„Intertekstualnu dimenziju djela potpomažu poetsko-simbolički, dramski, te esejističko teorijski, ali i historiografski pasaži.“⁸ Dramsku situaciju pričanja u kojoj se ne oživljava samo tragičnost događaja nego i tragičnost pozicija iz kojih se oni posmatraju i iz kojih se ispituje njihov smisao. Ovo se posebno vidi u toku susreta Davida Šahana i Strahinje Dragaša gdje se konačno otkriva istina o Kalmijevoj smrti. Na pozornici iste priče dovode se i suočavaju krvnik i žrtva, da bi se i jedan i drugi suočili sa bezumnim stanjem tiranije, pri čemu i krvnik otkriva da je i sam žrtva vlasti.

Drama tragičnih uloga u koje totalitarni sistemi guraju čovjeka refrenično se prenosi na niz drugih likova u romanu: Ujku Sokolja, avanturiste Zika, ali ipak treba naglasiti da ove priče teže osamostaljivanju. Čojstvo i junaštvo utkano je kroz priču o Ujk Sokolju, koja je u stvari neka vrsta porodične hronike kroz koju se oživljava kolektivna dimenzija istorijskih odnosa Albanaca i Crnogoraca. Na sličan način organizuje se i priča o Tomašu Vučeviću u prvom dijelu romana, tako da se uspostavlja široka panorama tragičnih sudbina, koje se u sinhronoj ravni priče međusobno prepliću.

Priča romana, na osi dijahronije simbolički identifikuje tragediju kao osnovnu sadržinu političko-ideološkog okvira društva u kojem rušilačke snage dominiraju nad čovjekovim stvaralačkim sposobnostima.

Za razumijevanje znakovnosti u romanu značajna je priča o Šabetaju, koji svojom sudbinom svjedoči o paradoksalnosti istorije kao bezumnog toka događaja unutar kojeg neprestano propadaju ljudske vrijednosti.

Romaneski prostor raščlanjuje se na dvije osnovne podstrukture: gusinjski i bagdadski, mada prostor pokazuje izvjestan stepen stabilnosti, jer se sva zbivanja uglavnom odigravaju na granici. Simbolika granice

---

⁸ Enver Kazaz, isto, str. 338.

kao neprelazne međe u prostoru koja dijeli ljude, kolektive i društvene sisteme pomjera se ka simboličkim granicama u vremenu: krvnički zid iz prostora postaje univerzalnim simbolom sadržine vremena.

U procesu modelovanja percepcije možemo primijetiti da se Hodžić povremeno služi postupkom oneobičavanja. To postiže tako što tačku gledišta locira u svijest lika čije opažanje nije uslovljeno ni diktirano prethodnim iskustvom ili nekim predznanjem o predmetnosti koju opaža, čime se proces percepcije dezautomatizuje a data predmetnost oneobičava: „Bože mu se ruke pozlatile! David je često to čuo, uvijek se pitajući: kako da mu se ruke pozlate!? On to ne bi volio, takve ruke je vidio naslikane u mjesnoj crkvi. Nijesu mu se dopale, mrtveljave, izazivale su u njemu mučninu. U ujakove ruke gledao je kao u čarobne štapiće.“ (D.z.,str.48.)

Oneobičavanje opisa i njegova dezautomatizacija postiže se i drugim sredstvima, ukrštanjem književnog i kinematografskog koda, uz pomoć tehnike krupnog plana. Takav opis čezanja nalazimo u poglavlju o Janošu i Jolandi, gdje na samoj prološkoj granici poglavlja stoje iskazi ključni za građenje pomenutog opisa i njegovo oneobičavanje: “Poželio je da i roman počne kao film koji je vidio u ratu. ....Sve je kao na filmu.“ (D.z.,str.80.)

U ovom opisu rad čula, odnosno proces opažanja prenosi se na predmet opažanja, koji usljed toga postaje aktivan a sam opis dinamičan: „Omalane u plavo (boja vjernosti i ljubavi), s čoškovima pokovanim i sjajnim, s udobnim sjedištima presvučenim “svitom“, sa srmenom armom u koju su bila utisnuta dva kitnjasta slova J, s bijelcem Labudom, visokim, brzim i jakim kao ajgir, s gospođom Jolandom, obučenom u lila i bijelo-hintov – kako ga je Jolanda zvala – ličio je na veliku, sedefnu kutiju za nakit.“ (D.z.,str.81.)

Na jezičko-stilskom nivou teksta možemo primijetiti specifično raščlanjivanje govornog niza, slično je parcelaciji rečenice, ali zahvata viši strukturalni nivo teksta – pasuse.

Znači ovdje rečenice ne obavljaju funkcije koje im nameće sintaksička norma, ne određuju i ne dopunjuju neku drugu riječ, već na sebe preuzimaju funkciju rečenice i postaju samostalna sintaksičko-semantička i intonaciona cijelina, čime proširuju svoje značenje:

„Dugo je gledao sliku.“

„Prvi put ga je vidjela nasmijanog.“

„Isak se natmuri.“

„Mislio je o ujaku.“

„Volio je zvijezde.“

„Ništa se nije desilo.“

Ovakav postupak se koristi kao sredstvo poetizacije narativne paradigme, a sadrži ili lajtmotiv ili neku bitnu informaciju.

Autor u romanu koristi velike intonacione pauze kojima razbija rečenicu, a grafički je označava pomoću tri tačke. Ovaj interpunkcijski znak osim što ukazuje na nedovršenost i nepotpunost iskaza otvara široko asocijativno polje. Upotreba tri tačke ne samo na kraju, već i usred rečenice dovodi do razbijanja sintaksičke cijeline i uspostavljanja korelativnog odnosa između iskidane i nedovoljno artikulisane rečenice, a može biti u vezi sa psihičkim stanjem lika: "Ovo si sad posljednji put.... Nemoj više, glavom ćemo platiti i ti i ja. Utuvi u tu tintaru: nikad više, razumiješ li? Ni da zucneš a ne da rakoljiš..." (D.z.,str.77.)

„Kao da sam se vratio u Smirnu... Grad u kojem sam rođen, isti kao ovaj u kojem ću... – zamalo reče – umrijeti... ali se popravi: u kojem ću odsad živjeti..." (D.z.,str.139.)

Možemo primijetiti da u romanu postoji ponavljanje motiva i upravo svojim stalnim ponavljanjem pojedini motivi dobijaju odlike lajtmotiva. Naročito se svojom simbolikom izdvaja motiv zvijezde. Šestokraka zvijezda, heksagram, koja se sastoji od dva preklopljena trougla važi za magični pečat kralja Solomona koji u starim istočnjačkim civilizacijama simbolizuje tajnu što još više pojačava mističnost narativne strukture romana. Zvijezda je simbol duha, svjetlosti, a šestokraka zvijezda je u vezi sa jevrejskom religijom, gdje ima značenje Davidovog štita.

U romanu zvijezda se javlja i na početku Davidove priče i na kraju Hodžićevog romana, a to znači da je ostvarena na principu kružne organizacije okvira teksta. Dakle ovaj motiv izuzetne simbolike nalazimo u slijedećim primjerima:

„Onda ispravi glavu, zasijaše mu oči, bljesnu u njima kao hiljade šestokrakih zvjezdica.“

„Šestokraka zvijezda, istetovirana na Šabetajevim grudima, zasvjetluca i zablješti kao zraci sunca.“

„I uspomene su kao zvijezde... I neki ljudi su kao zvijezde.“

„Kalmi je kao zvijezda. Sad je daleko, ali ga on vidi, kao što se vide i one.“

Naročito snažan motiv su ruke posmatrane iz Davidove dječje vizure. One su odraz nedohvatljivih lica, stvaralačka moć kojom je demonstrirano ne samo materijalno, opipljivo već i ono imaginarno: „David već „vidi“ lik tog čovjeka: grubo i preplanulo lice, stmureno čelo, široke nozdrve, brkove i čičiljavu kosu. Onda pogledom traži čovjeka koji je prvi put u radnji. Sve je isto, kao da mu je lice vidio prije nego ruke!“ (D.z.,str.70.)

Ruke i proizvodi njihovog stvaranja su jedino pravo vrednovanje čovjeka i njegovog postojanja. U romanu ruke kao motiv imaju simbolično značenje snage, vjernosti, vrjednoće, nevinosti i zajedništva.

Motiv potrage se uključuje u roman kao potraga za domom, precima, kolektivnim pamćenjem, za samim sobom i za zvijezdom.

Hronotop u romanu *Davidova zvijezda*

Prostor u ovom romanu je opšta, sveobuhvatna tačka gledišta koja ima šire značenje i pretpostavlja širok vidokrug univerzalnosti. Roman „*Davidova zvijezda*“ je roman o granici, jer prostor u romanu je stabilan, skoro sva zbivanja su vezana za nju, pa stoga ona postaje osnovni hronotop romana.

Zlo i nesreća u romanu uvode se posredstvom zemaljskog hronotopa-granice. Granica kao simbol u romanu ne obuhvata samo pojam prostora, već ide dalje na neprostorna, ideološka i kulturološka značenja. Tako granica postaje model u kome je najlakše uočiti opšte zakone egzistencije i njeno svojstvo, da zlo i nesreća dominiraju, bez obzira na mjesto gdje se čovjek nalazi.

Autor koristi granicu i za modelovanje mita, civilizacije, kulture, dakle univerzuma. U romanu nije samo u pitanju crnogorska kultura nego kultura uopšte, jer granica ima funkciju u oblikovanju likova, oni su onakvi kako ih je dalo mjesto i vrijeme, dakle hronotopični.

Kultura funkcioniše kao sistem zabrana i ograničenja kojima se uspostavlja ponašanje pojedinca. Visok stepen simbolizacije narativne stvarnosti i svih njenih elemenata doprinosi uopštavanju i usložnjavanju semantičkih struktura i njihovom podizanju na jedan univerzalni egzistencijalni nivo, pa možemo reći da to nijesu više crnogorski, lokalni hronotopi, već univerzalni, opšti.

Ovaj roman se rađa na granici, ili na granicama među ljudima i vremenima, među vjerama i nacijama, između Istoka i Zapada. Svaki detalj je novi prelaz, nova spona koja doprinosi da jedni druge bolje razumijemo i da nas granica više spaja nego što nas razdvaja.

U funkciji objašnjenja simbola granice u romanu, autor se koristi historiografskim dokumentima, jedan od najljepših je citat „govora“ Envera Hodže koji je održao u Gusinju: „...Granica nas nikad nije razdvajala, a sada nas i spaja... Bili smo prijatelji i komšije, a sada smo braća. Crnogorci i Albanci imaju iste običaje, u sličnim smo uslovima živjeli, ista nam je sudbina. Nikada se nijesmo žalili na nju, a ni mirili s njom. Od kada znamo za sebe, a mi smo najstariji na Balkanu, ratovali smo protiv istih neprijatelja. Nikada međusobno. I sada smo pobijedili zajedničkog neprijatelja i s nevidenim zanosom stremimo istom cilju... Zbrisaćemo sve granice, pokazaćemo kako žive slobodni ljudi i narodi...“ (D.z.,str.116.)

Bagdad kao grad izvora priče i pričanja uvodi u roman orijentalnu kulturu, tome doprinosi i upotreba orijentalne leksike čime se pojačava plastičnost prikazanog svijeta orijentalnog kulturnog koda. Bagdad zauzima prološko i epiloško mjesto u romanu a njegove „kapije“ su granice između kojih su smještene priče. Grad kao mjesto ima svoj kultivirani prostor, „kapije“ ga čuvaju od zla i destrukcije koje su spolja, a priče imaju svoj uređen sistem koji se suprotstavlja haosu i trajanju zla.

Pored gusinjskog i bagdadskog hronotopa u romanu se javlja i ulcinjski. Ulcinj je grad na granici, a poslužio je autoru da smisao i dramatiku granice oblikuje i uvođenjem jevrejskog kulturnog koda pričom o Šabetaju. Ulcinj ima osobeno mjesto ne samo po geografskom položaju, već i kroz ulogu koju je imao tokom istorije, jer su se na tom prostoru, a posebno kroz ulogu koju je imao Šabetaj, preplitale ne samo različite vojske i osvajači, nego i različite religije, tradicije i kulture.

Priča o Šabetaju pokazuje Balkan kao mjesto gdje je živio, radio i gdje počiva jedan od značajnijih mistika jevrejstva, kao prostor gdje je rođen rimski car Konstantin i kao lokalitet na kojem se prepliću antika i slovenska mistika. Od trenutka prelaska u islam, Šabetaj je zvanično i javno bio pripadnik te vjere i funkcionisao kao otomanski zvaničnik. On je, međutim, privatno i dalje praktikovao rituale jevrejske vjere.

Ovaj ulcinjski (mediteranski) prostor počiva na kulturnim i vjerskim razlikama, a činjenica je da funkcionise upravo na tim razlikama. Šabetaj Cvi predstavlja sublimaciju tih različitosti: “Kula u kojoj je živio, dugo je nadvisivala grad i sve u njemu. A onda je, pod njegovim nadzorom, dva vijeka stara crkva Sv.Marije, pretvorena u džamiju. Šerefet minareta na koji je svakog dana ujutru, u podne i uveče izlazio mujezin – gledao je u prozor Šabetajeve sobe. Gotovo su se dodirivali, slični a različiti, jedan pored drugog, bliski a nepomirljivi.” (D.z.,str.142.)

Granica ima simbolično značenje u tom smislu što predstavlja prostor na kome dolazi do susreta i preplitanja različitih kultura i naroda, romanom defiluju pripadnici Mađara, Crnogoraca, Malisora, Cigana, Arbanasa... Jolanda, žena kapetana Janoša, ovako je vidjela ljude na granici: “- Baš su ovi ljudi čudni – pričala je Janošu – sve što bi druge razdvajalo, njih povezuje! Eto, čula je da u Skadru, u Albaniji, žive dva ugledna fratra, vele i pisca, koji hodžu Šefketa zovu ocem.” (D.z.,str.94.)

Stambol, grad koji je na granici Istoka i Zapada, Evrope i Azije, u priči Tomaša Vučevića pokazuje kako unutar jednog kulturnog koda-grada koji „živi od prošlosti, s njom i u njoj“ dišu različite vjere i kulture: „Miješali smo i nošnju (jedino se od kape nijesmo rastajali), i navike, a bogme i običaje. Samo je svako svoju vjeru čuvao.“ (D.z.,str.83.)

Prilike na granici su se mijenjale, pa u nemirnim vremenima kada je nevolja zajednička, zajednička je svim ljudima bez obzira na vjeru:

“Kada je, pritisnut novim izbjeglicama i prebjezima, govedarnik prepunjen, žene i djeca prebačeni su u zapuštenu crkvu. Sa sujevjernim, naslijeđenim strahom da se ne ogriješe o ničiju bogomolju, opirale su se premještaju (više bi voljele i na ledini, kao čergari), ali su ih na to natjerali. (Ako ih nijesu povezivale, vjere ih nijesu ni dijelile). Vremenom se privikoše i na crkvu. Uz sunarodnice, katolkinje i tri pravoslavke, na boravak u njoj privikoše se i muslimanke.“ (D.z.,str.166.)

Roman obiluje ovakvim primjerima, pa Zuvdija Hodžić na ovaj način predočava ljude i prilike, običaje i navike, daje sliku zajednice i njene naravi, što poprima razmjere mozaične hronike crnogorske sredine, a i šire.

Počev od priče o nesuđenom Mesiji Šabetaju, preko poznavanja graničnog svijeta i njegovog istorijsko-socijalnog udesa na crnogorsko-albanskoj granici, pisac zatvara jedan složen mitski, balkanski i mediteranski raznoliki svijet vjera, nacija, mentaliteta, naravi i kultura.

Vrlo složena simbolika zvijezda dominira narativnom strukturom jer se nalazi u naslovnoj sintagmi a javlja se i kao ključni najfrekventniji lajtmotiv romana koji u sebi objedinjuje i simbol svjetlosti. Zvijezde, njihov sjaj, predodređuje ih da budu simboli veze između neba i zemlje, pa označavaju čovjekovu povezanost sa nebeskim hronotopom: “Davidov i moj kutak je Gusinje. Ima ga na mapama: tamo gdje su Prokletije najveće i najbliže zvijezdama. Ako hoćete da ga nađete, one će vam osvijetliti put!“ Zvijezde važe za simbole kosmičkog reda, ali i „svjetlo odozgo“, pa na taj način svjetlost zvijezda utiče i na modelovanje hronotopa.

Na ovaj način se i astralna simbolika prenosi na granicu kao ključni hronotop romana, ali obuhvata Gusinje i Prokletije, s toga se prostor doma modeluje uz učešće onostranih značenja.

Vertikalna dvočlana struktura: nebo-zemlja koja je organizovana na osi gore-dolje, čest je model organizacije prostora u književnim tekstovima. Ova vertikalna osa organizuje i etički prostor. „Mogućnost ostvarivanja slobodne egzistencije u književnim tekstovima najčešće se vezuje za prostornu strukturu gore, to jest za nebeski hronotop, za koji se vezuju smisao, spasenje, dobro i nada.“⁹ Ovim postupkom organizacije prostora aktivira se korespondencija između makrokosmičke i mikrokosmičke dimenzije: „Nebo nad Prokletijama najljepše je za ljetnjih večeri. Tada je drukčije od svih pod kojima je, idući za svojom „zvijezdom“, stranstvujući svijetom, David stajao i snatrio. Kao da su dva neba – jedno

---

⁹ Tatjana Bečanović, *Poetizacija narativne paradigme u Bulatovićevom romanu Crveni petao leti prema nebu*, Savremena crnogorska književnost, zbornik radova, Nikšić 2006, str. 355.

gore, drugo dolje. Na gornjem se izvija zvjezdani oro; na donjem, kao u jezerskom tišaku, sve se ogleda i ponavlja. Onda se svod prelije bojom zrelih šipaka i na njemu se, kao pod prelamajućim zrakama, začas odbljesne sve što je na zemlji – kuće, briježja, planine i drveće. Kao da su neba zamijenila mjesta.“ (D.z.,str.45.)

U ovom slučaju Prokletije se dovode u vezu sa nebeskim hronotopom, ali se prokletstvom sadržanim u toponimu aktivira arhetipski obrazac pakla: “A ovdje Prokletije, proklet bio ko njima hodio – kako veli pjesma...” (D.z.,str.103.)

Prostorne strukture predstavljaju organizacione centre teksta, jer jezik mjesta (toposa) formira i složena neprostorna (etička, vrijednosna, simbolična) značenja, modelovanje svijeta i njegovih predmetnosti.¹⁰ U romanu, Kodra-Alijina, odakle potiču preci Davida Šahana i Zuvdije Hodžića, modelovana je po arhetipskom obrascu raja: „Kodra-Alijina je gore, iza one previje. Najbolje je da pođeš sam, lakše ćeš je naći!“ (D.z.,str.263.)

Prema ovom mjestu pisac ima poseban odnos: „Nama je ta Kodra-Alijina, s imenom koje je kao jeka odlijegalo u sluhu, koje smo izgovarali rastavljajući ga na slogove, bila negdje daleko, gdje bi svako od nas želio da ode. Zamišljali smo je kao neko tajanstveno mjesto u kojem se zbijaju čuda, ima svega i svačega; ruku da pružiš i da uzmeš!“ (D.z.,str.262.)

Prostorna struktura doma je složena i trodimenzionalna kao i centralni narator, obuhvata Gusinje, Bagdad i Kodru-Alijinu, a onostrani predznak omogućava uspostavljanje hronotopskih paralela između udaljenih prostora.

Autor u romanu *Davidova zvijezda* mijenja vremenske ravni i kreće se od 16. vijeka do savremenosti. Radnja u romanu teče retrospektivno, pa je na taj način organizovana temporalna shema pripovijedanja. Retrospektivna tačka gledišta se smjenjuje sa sinhronom, David Šahan kao centralni lik se u svojim mislima vraća nekim ranijim događajima i time narušava tok samog pripovijedanja.

Reminiscencije u romanu imaju svrhu povezivanja događaja iz prošlosti sa događajima iz sadašnjosti, da bi se aktuelna sadašnjost bolje uobličila; na ovaj način subjektivna svijest pojedinih likova postaje posrednik evokacije događaja iz prošlosti.

Kao sredstvo za izražavanje vremenske pripovijedne pozicije, po mišljenju Borisa Uspenskog, služi i gramatički oblik vremena. Opozicijom između glagolskog vida svršenog i nesvršenog u rezultatu se dobija

---

¹⁰ O ovome vidjeti u knjizi Jurij Lotman, *Struktura umetničkog teksta*, Beograd, Nolit, 1976.

opozicija trenutne i trajne radnje. Ova opozicija omogućava da se prenese odnos između radnji u realnom vremenu.

Oblik perfekta nesvršenih glagola omogućuje da se fiksira trenutak i da se prenese sinhronost pripovjedačeve pozicije: „I sad ga jedna takva uspomena brani. Svu noć su dreždali u zasjedi i bečili u tještavu i pipljivu tamu što ih je stezala kao omča. Osjećaju da ima neko, vezao ih je, ni da trepnu ni da dihnu, naprežu se da pohvataju šumove – kao da je čakarnula čutura ili pokov kundaka očešao o nešto. Čuju kako noćni leptir četnjak gricka borove iglice, i sitna brša kako dubi i izjeda drvo, zgrčili su im se prsti na okidaču, utrnuli su, ne pomjeraju se, boje se da ih ne iznenadi taj što, možda, kao i oni, preži u zasjedi, ili čeka da se ubaci u zemlju – da ubija.“ (D.z.,str.173.)

Po svome kompozicionom značenju oblik perfekta nesvršenih glagola označava “sadašnjost u prošlosti“. Ovaj oblik omogućava da se opis da iznutra, iz same radnje, to jest sa sinhrono pozicije, a ne retrospektivne, jer čitaoca smješta neposredno u centar opisivanja scene: „Ruke su mu drhtale, cijev je kao zinula zvijer, gledala u njih. Prepali su se da od straha ne okine i nagrdi ih. Davidu je srce lupalo, mislio je da čuju svi u sobi.“ (D.z.,str.79.)

U romanu postoji sinteza retrospektivne i sinhrono tačke gledišta. Ovaj oblik pokazuje da se, uopšte uzev, cijela radnja zbiva u prošlosti, ali u toj prošlosti narator zauzima sinhronu poziciju. U ovom slučaju postoji spoj dva naratora koji odgovaraju dvijema različitim tačkama gledišta: opšti narator koji je aktiviran u svem pripovijedanju i prema kome radnja pripada prošlosti; i poseban narator koji je posebno aktiviran u datoj konkretnoj sceni, prema kome se radnja zbiva u sadašnjosti. Spajanjem ove dvije tačke gledišta dobija se ono značenje koje se u datom slučaju izražava oblikom perfekta glagola nesvršenog vida – značenje „sadašnjosti u prošlosti“.

Oblik nesvršenog vida u opoziciji je sa oblikom svršenog vida na planu posmatračeve pozicije s obzirom na datu radnju (radnju govorenja). Njime se postiže efekat produženog vremena kao da se smještamo unutar dotične radnje, postajući njenim sinhronim svjedocima. Opozicija glagolskih oblika po vidu na planu poetike predstavlja opoziciju sinhrono i retrospektivne autorove pozicije.

Likovi

Zuvdija Hodžić je u romanu sačinio čitav niz uzbudljivih i upečatljivih sudbina i stvorio čitavu galeriju likova koji se samo uz granicu mogu skrasiti ili skloniti. Kud god odu, vraćaju se u zavičaj da pokažu veličinu, vlast, ili ostrvljeni i ljudi služe za sprdnju i ukor, vrebaju u nekoj

čeki da dobiju kuršum ili da ubiju, oni tu zaokruže smisao postojanja, dobijaju svoj neki znak za prepoznavanje. Ljudi na toj granici, priroda i vrijeme su u nekom magičnom i vrlo autentičnom spletu, poetičnom i dramatičnom u isto vrijeme.

Romanom defiluje velika povorka likova: oficiri, policajci, mudraci, uhode, doušnici, ubice, komunisti, barjaktari, majke, djevojke, graničari... Svijet ovih likova je svijet nesrećnika i silnika, koji nose na grbači prošlost, svoju i svojih predaka, otimaju se vremenu. Oni se rvu i opiru, ali bivaju pobijedjeni i potčinjeni sudbinskom krugu granice. Ne mare za vrijeme, ili vrijeme nije faktor koji mijenja ljudsku prirodu.

Većina likova su literarni ili su dovedeni do literarnog obrasca, ali pisac uvodi i niz autentičnih lica poznatih iz novinskih, istorijskih, političkih ili policijskih hronika, pa i sebe sa imenom i prezimenom. Ovaj postupak pisac primjenjuje funkcionalno da sugerise dokumentarnost i pojača uvjerljivost i istinitost. Pisac se ne stavlja u ulogu prosuditelja i moraliste, sudbine junaka ne služe za pouku, već kao datost. Likovi i njihove sudbine mogu biti samostalne, ali jedna od funkcija im je da bace malo svjetla na glavnog junaka ili naratora, ponekad i bez vidljive motivacije, jednostavno zaposjedaju prostor i uklapaju se u cjelinu.

Autor će prekinuti opis junaka da bi saopštio neku meditaciju, unio funkcionalni dijalog ili neku aforističku sintezu tipa „ljudi će uvijek biti, a junake rađaju prilike“ ili „siromašni jesmo, jednaki po tome kao na groblju.“ Sve se to dobro uklapa u mrežu romana. Umjetnička vrijednost romana je i u tome što je pisac na primjerima svojih junaka iz dalje i bliže prošlosti reljefno skicirao njihov izgled i subjektivna obilježja i djelovanje. Svoje junake koji su srasli sa sredinom daje kao nosioce karakteristika te sredine, pa tako oni u sebi nose po koju karakteristiku Prokletija, njenih varošica i sela i osobenosti drugih krajeva što je važno za njihov etički kodeks: “Takvi smo. Ciganska krv. Milije nam da s vočke baburak ukrademo nego da nam zlatnik daruješ. Evo, svega su imali, a sve batališe čim ih tabani zasvrbeše.“ (D.z.,str.237.)

Iz mozaika priča izdvajaju se likovi: Kalmija – Davidovog ujaka, Davida Šahana, Šabetaja Cvija jevrejskog rabina i mistika, Tomaša Vučevića, Strahinje Dragaša, mađarskog kapetana Janoša i njegove žene Jolande, Ujk Sokolja albanskog junaka, avanturiste Zika, mađioničara Amara Varge, ciganke Hanke.

Autor se u opisivanju ne služi jednom, nego nekolikim tačkama gledišta, pri čemu se različite tačke gledišta sukcesivno smjenjuju u toku pripovijedanja. Pisac kao da učestvuje u radnji sukcesivno prelazeći u svome pripovijedanju sa jedne tačke gledišta na drugu, pri čemu osim tačkaka gledišta likova, u izvjesnom trenutku može da zauzme i svoju sopstvenu, to jest autorovu tačku gledišta.

Upotreba različitih lica u funkciji nosilaca autorove tačke gledišta može se kombinovati u djelu i sa samim autorovim Ja, to jest u djelu može da bude istovremeno prisutan i sam autor koji pripovijeda u svoje ime (Glava posljednja) i u skladu sa tim sa svoje sopstvene pozicije i okazionalni zastupnici autorove tačke gledišta u vidu pojedinih likova datog djela.

Autor, reklo bi se, na nevidljiv način učestvuje u radnji kao da neposredno izvještava sa mjesta zbivanja i njegovo mjesto se prema tome može svaki put manje-više tačno fiksirati u prostornim i vremenskim koordinatama.

„Broj likova sa čije se tačke gledišta organizuje pripovijedanje funkcionalno je ograničen. Nosioци autorove tačke gledišta izbijaju u prvi plan, dok epizodna lica koja čine fon (statisti) opisuju se spolja, a ne njihovo unutrašnje stanje.“¹¹

U likove pojedinih junaka autor može privremeno da se preobražava, dok druge likove u djelu doživljava spolja, sa strane: on slika njihov portret ali se ne uživljava u njihov lik. Stoga se likovi u djelu pojavljuju u ulozi subjekta autorovog doživljavanja, a drugi u ulozi njegovog objekta. „Udvajanje lika, odnosno tehnika uvođenja alter ega obilježje je modernih romaneskних struktura.“¹² U toj funkciji u romanu pojavljuje se David Šahan, unosi i elemente fantastike prepoznajući i ono što nije vidio. Sam se nosio sa uspomenama i ljudima „koji su kao zvižde, i kad ih više nema traju u nama“.

David Šahan je lik-simbol jer ne samo da je modelovan u skladu sa mistifikacijom priče narativnog vremena, već i zbog toga što naslovna sintagma aktivira asocijacije na biblijskog junaka Davida i na ličnost poznatu iz jevrejske istorije. Kroz Davidovu priču data je i slika stradanja jevrejskog naroda kroz istoriju.

Kalmi, jedan od ključnih likova u romanu, oblikovan je sa tačke gledišta spoljašnjeg posmatrača Davida, a zatim Strahinje Dragaša pa i Davidovog oca: „Kalmiju su tice mozak popile. On je jedino strašilo od kojeg ne uzvijaju – šalio se Davidov otac. Pogledajte, i liči na njih: mala glava, ugnana je u ramena kao one u krilo; sitne oči i čupave vjeđe, ruke kao svrakine noge. Dok pogledaš, već je neđe prhnuo. A još kad počne o njima da prpori i ćirliče! Ne bi me začudilo ni da se vješa o granu, kao kraljić!“ (D.z.,str.73.)

---

¹¹ Boris Uspenski, *Filozofija kompozicije*, semiotika ikone, Beograd, Nolit, 1997, str.132.

¹² Tatjana Bečanović, *Modernizacija pripovedačkog postupka u romanima Dušana Đurovića*, Književno djelo Dušana Đurovića, zbornik radova, CANU, Podgorica, 2001, str. 43.

Osnovna sredstva pomoću kojih se gradi Kalmijev lik su ruke i fotografije: „Čudno, kad god bi se sjetio Kalmija, David bi vidio njegov lik (pomaljao se kao slika na foto-papiru porinutom u razvijač), iskrsao bi i nestao, a umjesto lica, pojavila bi se slika Kalmijevih ruku. Njih najviše pamti. Kalmi je stalno nešto djelao, popravljao, rastavljao i ugrađivao. Ako se nekome zaglavi mlinac – Kalmi to sredi, ako sat ne cuka, Kalmi ga rasklopi, očisti i podmaže, nešto stegne i uvrne, tek kao nov. Ako treba staklo porezati, to će Kalmi, ako se stolica rasklimala, Kalmi će ujačiti, ako treba naoštriti nož, Kalmi ima točilo. Sve zna i hoće.“ (D.z.,str.47.)

Kalmi stvara fotografije koje ostaju kao svjedoci o vremenu i ljudima, on stvara vječnost i time poprima božanske attribute. Osnovna svojstva Kalmijeve ličnosti su čistota i nevinost, jer je on simbol nevine žrtve jedne političke tiranije. Rat u romanu je prikazan retrospektivno, kroz Kalmijeve ratne priče, i uz učešće fotografije i njene slikovnosti.

Kalmi je čovjek izuzetnih osobina, pun imaginacije, zaljubljenik u prirodu i ptice. Njegov lik u romanu je i u funkciji primjećivanja i doživljavanja estetske sadržine djela. Pisac je i njegovu smrt dao simbolično: „Ja letim, ja sam tica, vidite... Protrčao je pored zbunjenog osoblja, izletio na terasu, skočio na ogradu i s nje se bacio. Padao je brzo, kao pogodena šljuka. I udar tijela o hridine ličio je na zabijanje kljuna u zemlju. I tišina što je nastupila, bila je ista, kao poslije pucnja.“ (D.z.,str.213.)

Sudbina Kalmija i Davidovo traganje za razrješenjem misterije Kalmijeve smrti, inicijalni je okvir za uvođenje drugih likova u roman.

Pisac se poslužio dokumentarnom građom u oblikovanju lika Šabetaja Cvija koji je istorijska ličnost. Podstaknut svojim genijalnim bićem, predosjećanjima i euforijom oko njegovog imena koja je zahvatila jevrejsku javnost, Cvi sebe proglašava novim Mesijom. Vjerujući u svoju proročansku moć Šabetaj poziva sultana Mehmeda IV da se odrekne Kur'ana i prihvati Talmud. Sultanu se to nije dopalo, ali mu poklanja život i protjeruje u Ulcinj uslovivši ga prethodno da primi islam. Osim toga Šabetaj je bio posljednji u nizu takozvanih lažnih Mesija jevrejstva i u tom kontekstu ima specifičan značaj.

Koristeći Šabetaja pisac je ujedno dao i sliku Ulcinja toga doba: „Pisma što ih je namjenjivao prijateljima, ne kaneći da ih šalje, od kojih su neka sačuvana i objavljena u zagrebačkom „Gideonu“ 1924.godine, proširuju naša saznanja o Šabetajevoj protivurječnoj ličnosti, sklonosti da iz nebeskog zanosa padne u kaljugu potištenosti, njegovim osjećanjima i osjetljivoj duši, ali, i pomažu da dođemo do dragocjenih saznanja o prošlosti Ulcinja. Jer, kao što često biva, ono što nam je najbliže, najmanje nam je poznato. Drugi nas bolje vide, njihovom sudu valja više vjerovati.“ (D.z.,str.140.)

U odnosu na Šabetaja autor zauzima spoljašnju tačku gledišta koju najavljuje autopoetičkim iskazom: “U kratkom izlaganju, bacajući svjetlost spolja, nemoguće je tako složenu ličnost, osvijetliti i iznutra. To, uostalom, i nije naš zadatak. Tako nešto pripada drugima, piscima i stvarao-cima.“ (D.z.,str.129.)

Modelovanje ovog lika zasniva se na kombinovanju realističkog koji prikazuje Šabetaja kao rabina i slabo ljudsko biće, i mitskog pod čijim uticajem Šabetaj izrasta u moćnog Mesiju o čije se tijelo navodno odbijaju strijele. Mitski Šabetaj, sa šestokrakom zvijezdom urezanom na grudima, stvoren je snagom priče i mitske uobrazilje.

Kao slabo ljudsko biće ovako se osjećao: “Usamljen među ljudima koliko i među zidovima Kule, razdiran vjerom više nego sumnjom, mijenjajući raspoloženje pet puta na dan, koliko je valjalo klanjati namaz, propuštao je među prstima godine kao ćilibarska zrna.“ (D.z.,str.142.)

Čojstvo i junaštvo čini osnov crnogorskog sociokulturnog koda, pa se stoga vrlo često javlja kao jedna od centralnih semantičkih struktura u djelima crnogorskih pisaca. Čojstvo i junaštvo su zanimljive sociološke i kulturološke kategorije u okviru balkanskog, posebno crnogorskog modela kulture i civilizacije.

„Crnogorski nacionalni mit izrasta iz epske i herojske patetike, što je i razumljivo s obzirom na društvenu paradigmu, ratničku i plemensku, koja kao svoj ideal uspostavlja čojstvo i junaštvo pa se najveći broj sociokulturnih zapreka veže upravo za taj kult. Čitav kulturni model podređen je čojstvu i junaštvu koji su opet u funkciji očuvanja nacije i vjere, to jest ciljeva koji nadrastaju individualnu egzistenciju.“¹³

Ova semantička struktura u romanu *Davidova zvijezda* različito je modelovana u okviru dva narativna segmenta: priče o Sokolju koja podsjeća na tekstove Marka Miljanova, pri čemu su njena redundantna značenja očuvana, i u priči o Žiku, gdje dolazi do narušavanja herojskog modela postojanja i razgrađivanja čojstva i junaštva.

Fantastika u romanu je po tipu bliska snovima, oniričnim stanjima, slutnjama i prividima ova stanja ulaze u formiranje pojedinih likova. Na ovaj način je satkan lik mađioničara Amara Varge, čije je pojavljivanje u romanu „vidjela“ ciganka Hanka. Za Davida on je bio kao san: „Minule su tri i po decenije, puno je svjedoka koji potvrđuju taj događaj, a, eto, zakleo bi se da je to snijevao.“ (D.z.,str. 251.)

---

¹³ Tatjana Bečanović, *Poetizacija narativne paradigme u Bulatovićevom romanu Crveni petao leti prema nebu*, Savremena crnogorska književnost, zbornik radova, Nikšić 2006, str.348.

Kroz lik i djelovanje Amara Varge na fantastičan i simboličan način sublimira se narativna paradigma romana. Amaro Varga kroz svoje djelovanje na neobičan i asocijativan način pokazuje realnost ljudskog postojanja, a posebno život na granici: "Njome je povukao crtu po zemlji. Ko je preskoči moći će isto što i ja. Pokušali su, neko bi se ukočio u mjestu, drugi spotakao i pao, neko bi koraknuo pa se vratio, držeći se za glavu kao da je udario u zid. Povuku se unazad pet-šest koraka, zaletе se, ali čim dođu do crte - stanu! Onda je on nogom ugazio i otro crtu. Hajdemo sada! Probali su i uspjeli! Ali, čim on poveže liniju, niko ne može preko nje." (D.z.,str.253.)

San, halucinacije i somnambulistička stanja u funkciji su potpunijeg modelovanja lika, kao pokušaj otkrivanja sadržaja pod pragom svijesti, čime je Hodžić ostvario modernizaciju narativne paradigme. Pored učešća u građenju lika snovi se u *Davidovoj zvijezdi* koriste i kao predskazanja, anticipacija budućih zbivanja: „Brzo ju je uhvatio san. I kao u snu vidi dijete: zaputilo se preko brvna. Dolje pjени rijeka, huči klobučа. Poznaje dijete, sina Janisa Grka. Htjela bi da vikne, da ustavi dijete, ali ne može, onijemila je. Napreže se, nemoćna je, ne može ni kamičak da baci, ni da se s mjesta pomjeri. Pročistio joj se dušnik ali kroz njega ne izlaze riječi nego kreketanje. I krik od koga se bude i ona i sinovi. Neko se topi – viču. Otud, od rijeke se čulo.“ (D.z.,str.242.)

Svi junaci Hodžićevog romana, bilo da su prisutni u novijoj istoriji kao Kalmi, ili su dio jedne već možemo reći mitološke prošlosti, kao što je Šabetaj Cvi, povezani su sudbinskim krugom stradanja i unutrašnjih lomova.

U svakom književnom djelu, po Borisu Uspenskom, postoje različiti tipovi junaka, pa tako u ovom romanu možemo razlikovati: ličnosti koje se ne mogu pojaviti kao nosioci psihološke tačke gledišta, to jest takve da se na njih ne može primijeniti opisivanje „iznutra“, ali se one opisuju s tačke gledišta nekoga za njih stranog posmatračа i ličnosti koje se u djelu mogu opisivati sa svoje sopstvene tačke gledišta, a i sa gledišta stranog posmatračа. Takav lik može biti i nosilac autorovog doživljavanja, a i njegov objekat.

Prototekst i metatekst

Određiti žanrovsku podstrukturu *Davidove zvijezde* po tematici i motivima nije jednostavno. „Roman je pisan prvo kao porodična hronika, zatim i kao jedna vrsta atipičnog istorijskog romana, pa političko socijalnog romana sa ključnim akcentom na četrdesetosmaško stradanje, zatim kao simbolična hronika jedne granične varoši u dužem vremenskom

segmentu i na kraju kao roman o vlastitoj poetici, odnosno autopoetičkom viđenju njegovog nastajanja.¹⁴

Iz prethodno navedenog možemo reći da je roman *Davidova zvijezda* multižanrovske prirode. Multižanrovska priroda romana upućuje na to da je autor iskoristio iskustva postmoderne proze.

Ovaj roman na jednoj strani obnavlja tradiciju epske, homerovske detaljizacije, pričanja sa bezbrojnim retardacijama i narativnim rukavcima u deltičnom toku priča, a na drugoj strani metatekstualno i asocijativnom igrom direktno objašnjava vlastiti stvaralački proces upućujući ne samo na teorijska polazišta, nego i na inspirativna i modelativna izvorišta svoje priče.

„Prototekst predstavlja svaki tekst koji postane objekat međutekstovnog nadovezivanja i osnova stvaranja metateksta“.¹⁵ Na afirmativnom odnosu prema semantičkim strukturama prototeksta *Hiljadu i jedna noć* modelovana je i priča u romanu *Davidova zvijezda*. Priča se u semantičkom sistemu *Davidove zvijezde* modeluje kao osnova življenja, jer da bi bitisanje bilo osmišljeno mora postojati priča, to jest tekst o njoj, pa drugostepeno modelovanje stvarnosti, njena umjetnička obrada postaje važnija od stvarnosti same, što omogućava uvođenje postmodernističkog koda u tekst

U romanu se i narativna struktura, kao problem odnosa između priče i junaka razrješava u korist priče, pa kako je u romanu njoj sve podređeno, ona postaje i glavni junak romana.

„Metatekst je pojam savremene lingvistike i nauke o književnosti koji označava tekst nastao pod uticajem drugog teksta.“¹⁶ Predstavlja model prototeksta i način međutekstovnog nadovezivanja. Nastajanje metateksta na osnovu prototeksta je praćeno i značenjskim pomacima.

Tekst *Davidove zvijezde* usmjeren je na orijentalne književne i kulturne modele, a komunikacija je najviše ostvarena sa zbornikom priča *Hiljadu i jedna noć* i spjevom *Mahabharata*, čiji stihovi sadrže ključni lajtmotiv romana, *zvijezdu* i ujedno su i moto romana:

„Sve je nebo bilo osvijetljeno
kad je ona letjela po njemu.“

Iskazi koji sadrže moguća metatekstualna značenja povećavaju arbitrarnost, jer uz svoja osnovna značenja, asociiraju i dopunska, koja mogu

---

¹⁴ Rajko Cerović, *Umnoženo ogledalo*, predgovor romanu *Davidova zvijezda*, Podgorica,

¹⁵ *Rečnik književnih termina*, drugo fototipsko izdanje, Romanov, Banja Luka 2001, str. 659.

¹⁶ *Rečnik književnih termina*, str.460.

da aktiviraju čitav jedan simbolički poredak. Oni, znači, funkcionišu na principu simboličkog znaka.

Počivajući na jeziku, koji je i sam sistem simbola, književno se djelo može shvatiti kao nadsimbol, koji estetski djeluje time što svojom pojavnošću upućuje na velika područja idejnog svijeta čovjekovog, šireći se ponekad do kosmičkih razmjera.

Simbol će postati kolektivan i univerzalan ako je stariji i dublji, a njegova mistika i simbolika povezani sa iracionalnim i podsvjesnim. On aktivira nov semantički poredak, vrlo je složen, ali i nedefinisan; i usmjerava značenje u određenom smjeru djelujući kao kratka i nejasna izreka koju treba rješavati gotovo kao i kakvu zagonetku, koja simultano aktivira raznorodna značenja.

Zaključak

Roman *Davidova zvijezda* ima širok spektar značenja: jezičko, historijsko, književno-estetsko, multietničko, psihološko, moralno. Svojom kompleksnošću roman pruža neiscrpne mogućnosti za različita tumačenja i analize, koje mogu da se tiču etičkih ideja ličnosti iz lokalne (gusinjске) i drugih sredina, posebno za istraživanje kulturnih, politikoloških i drugih fenomena.

U ovom radu nijesu u potpunosti obuhvaćeni svi strukturalni činioци romaneskne priče, kao ni sva značenja koja roman ima, ali na osnovu onoga što je urađeno mogu se izvesti određeni zaključci, odnosno sumirati tumačenje.

Književni stvaralac na modernim osnovama, originalna, obrazovana ličnost i autor širokih interesovanja, Zuvdija Hodžić svojim radom zauzima značajno mjesto u savremenoj crnogorskoj književnosti.

Roman *Davidova zvijezda* građen je kao mozaik naporednih priča koje proističu jedna iz druge, pa narativna zbilja nije data sa jedinstvene tačke gledišta, već dolazi do njihovog umnožavanja.

Prikazivanja u romanu nijesu data introspektivno, ne prate se pojedini junaci i njihovo unutrašnje stanje svijesti, naracija je više okrenuta spolja na političke, historijske, socijalne i etnografske činjenice.

Pisac je u romanu zamijenio linearnost hronološkog toka istorije idejom ciklične refreničnosti vremena, historijskom vremenu suprotstavlja mističnu koncepciju simboličkog bezvremena, pa samim tim i istorija se ne posmatra kao smisleni uzročno-posljedični vremenski tok, nego kao ciklično vraćanje iste sadržine zla koje se ponavlja u različitim sudbinama i međusobno vrlo udaljenim prostorno-vremenskim relacijama.

U kompozicionoj ravni slijedi se tradicija istočnjačke priče, ali se u preplitanju stvarnog i fantastičnog, snovidnog i dokumentarnog, mističnog i faktografskog, prošlog i sadašnjeg, ovaj roman približava osnovama mitskog realizma.

Jedna od osobenosti ovog djela je ponavljanje motiva i upravo svojim stalnim ponavljanjem pojedini motivi dobijaju odlike lajtmotiva. Naravno, se svojom simbolikom izdvaja motiv zvijezde koji je sadržan i u samoj naslovnoj sintagmi.

Prostor u ovom romanu je opšta, sveobuhvatna tačka gledišta koja ima šire značenje i pretpostavlja širok vidokrug univerzalnosti. Roman *Davidova zvijezda* je roman o granici, jer prostor u romanu je stabilan, skoro sva zbivanja su vezana za nju, pa stoga ona postaje osnovni hronotop romana.

Svi junaci Hodžićevog romana, bilo da su prisutni u novijoj historiji kao Kalmi, ili su dio jedne već možemo reći mitološke prošlosti, kao što je Šabetaj Cvi, povezani su sudbinskim krugom stradanja i unutrašnjih lomova.

Na afirmativnom odnosu prema semantičkim strukturama prototeksta *Hiljadu i jedna noć* modelovana je i priča u romanu *Davidova zvijezda*. Priča se u semantičkom sistemu *Davidove zvijezde* modeluje kao osnova življenja, jer da bi bitisanje bilo osmišljeno mora postojati priča, to jest tekst o njoj, pa drugostepeno modelovanje stvarnosti, njena umjetnička obrada postaje važnija od stvarnosti same, što omogućava uvođenje postmodernističkog koda u tekst.

Djelo *Davidova zvijezda* ima interesantnu, u osnovi vjernu historijsku tematiku, filozofski zasnovanu. U njemu do izraza dolazi dubina misli, maštovitost, bogatstvo i ljepota kazivanja, koje je ostvareno u opštoj strukturi djela korišćenjem različitih postupaka, što ovaj roman svrstava među značajna ostvarenja savremene crnogorske književnosti, pomjerajući obilježja i granice lokalne književnosti.

ROŽAJE U KÂMÛSU'L-AL'ÂM-U ŠEMSETTINA SAMIJA

APSTRAKT: Čuveni osmanlijski znanstvenik, enciklopedista i reformator Šemsettin Sami, jedan je od autora čuvene enciklopedije (6 tomova), *Kâmûsu'l-al'âm* u kojoj nalazimo nekoliko zapisa sa statističkim podacima o gradovima u nekadašnjem Kosovskom vilajetu kome su pripadali Pečki i Novopazarski sandžak, kojima su, s vremena na vrijeme, današnji sandžački gradovi administrativno pripadali. Jedan od njih je i Trgovište, Trgovište ili današnje Rožaje. Autor u ovoj studiji donosi njegov kratak i zanimljiv zapis o Rožaju na kraju XIX vijeka.

Ključne riječi: Rožaje, Trgovište, Šemsettin Sami, Kâmûsu'l-al'âm, Kosovski vilajet, Pečki sandžak...

I. Ko je Šemsettin Sami?

Istaknuti poznavalac jezika, pozorišni pisac, književnik i autor rječnika, Šemsettin (Šemseddin) Sami ili Sami Frašeri je rođen 1850. u blizini Janine (tur. Yanya), u Frašeru u današnjoj Grčkoj.¹

Potiče iz vlastelinske porodice Halid-bega Frašerija i Emine-hanume, kćeri Imrahor Ilijas-bega, potomka sultan Bajazida (Bajezida) II i Mehmeda Fatiha. Osnovno obrazovanje pohađa u rodnom Frašeru, gdje uzima privatne časove kod Kalkandelenli (Tetovca) Mahmud efendije. Nakon očeve (1859) i majčine (1861) smrti, na inicijativu brata Abdul-bega, zajedno sa ostalom braćom prelazi u Janinu. Tamo upisuje grčku (*“Zossimaia skoli”*) osmogodišnju školu koju savladava za sedam godina. U njoj je naučio grčki, italijanski i francuski jezik, dok je arapski i perzijski usavršavao na časovima iznajmljenim kod privatnih profesora.

Nakon završetka školovanja odlazi u Istanbul gdje počinje raditi sa čuvenim albanskim reformatorom, Naimom Frašerijem (1872) i pisati za istanbulske novine *Hadika* (Bašta). Šemsettin, u međuvremenu, radi pri-

---

¹ Prema podacima: H. T. Dağlıoğlu, *Şemseddin Sami – Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1934; također: Ö. F. Akün, *Şemsettin Sami*; u: *İslam Ansiklopedisi*, c. XI, 411-422.

jevode sa francuskoga jezika, a iste godine objavljuje svoj prvi autorski roman na turskom jeziku „Taaşuk-ı Tal'at ve Fitnat“ („Ljubav Talata i Fitnete“)², ali i prvog turskog rječnika pod naslovom *Kamusi Turki* („*Kâmûs-i Türki*“).

Bio je blizak s grupom *Albansko jedinstvo* koju predvodi njegov brat, Abdul, koja je nakon Berlinskog kongresa 1878. godine protestovala zbog pripajanja jednog dijela albanske teritorije Grčkoj. Usput je objavljivao tekstove o tadašnjem stanju na Balkanu i naglašavao da albanski narod ne želi da se odvoji od Osmanlijskog Carstva. Uz dopust sultana Abdulhamida II (1876-1909) postao je član *Savjeta Albanske Zajednice*. Sastavio je albansko latinično pismo, i osnove albanske gramatike koja je štampana u Bukureštu.

Semsudin Sami Frašeri ili Fraš'ri je jedan od najvećih učenjaka iz doba Osmanlijske Turke, albanskog porijekla. Srednje obrazovanje je stekao, u rodnom mjestu, u grčkoj gimnaziji u kojoj je usavršio znanje starogrčkog, francuskog i italijanskog jezika. U zrelijim godinama vrijeme provodi u Istanbulu pišući članke za razne novine i časopise. Neke su bile zabranjivane, a i sam je od strane sultana Abdulhamida II (1876-1909) osuđivan na kućni pritvor. Cijeli svoj život posvetio je izučavanju turskog i drugih srodnih jezika.

Kao vrsni filolog proučavao je probleme jezika, vodeći brigu o njegovoj puritanizaciji i izbjegavanju stranih riječi i pravila. Frašerijeva djela se uglavnom odnose na problematku jezika i najznačajnije segmente osmanlijske kulture. Bio je žestok protivnik nazivanja turskog jezika osmanlijskim. Prema njegovom mišljenju, čitava skupina naroda, koja je govorila turski, su Turci. Smatrao je tuđim, čak i one, riječi koje su se nakon viševjekovnog korišćenja odomaćile u turskom jeziku. Trudio se da neke od tih riječi, iz leksikom bogatijeg istočno-turskog, prebaci u zapadno-turski. Smatrao je da osamdeset procenata riječi iz osmanlijskog jezika nemaju primjenu u široj komunikaciji. Uprkos svog osmanlijskog utjecaja, tvrdio je da ima problema pri nalaženju novih i adekvatnih riječi koje bi zamijenile one iz arapskog i perzijskog jezika.³

² O ovome detaljnije: M. Kaplan, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar*, c. 2, İstanbul 1987, 73-92.

³ A. Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Safhaları*, İstanbul 1949.

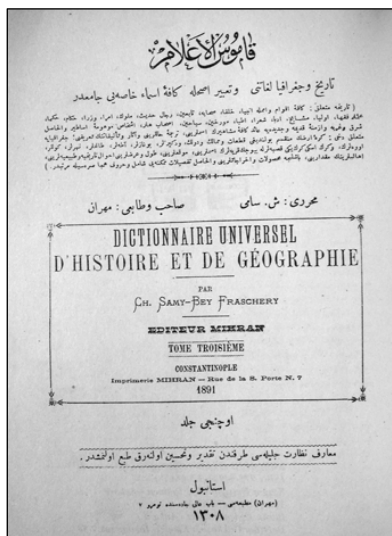

Pored publikacija, studija i naučnih radova na turskom jeziku, vršio je obimnija istraživanja na polju historije i geografije. Našoj kulturnoj i znanstvenoj javnosti je od najvećeg značaja njegovo višetomno djelo „Kamusu'l-A'lâm“ – enciklopedijski priručnik na turskom jeziku, sačinjen po uzoru na zapadne modele. Sadrži vrlo korisne podatke o geografiji, historiji i kulturi balkanskih, ali i drugih naroda. Objavljen je na staroturskom (osmanlijskom) jeziku, sa kratkim naznakama na francuskom (fr. *Dictionnaire Universel D'Histoire Et De Géographie*) u šest svezaka, formata 30x21 cm, na 4.830 strana.⁴

Şemsettin Sami ef. Frašeri se ovim projektom evropskoj znanstvenoj javnosti predstavlja kao svestrana ličnost sa vrhunskim leksikografskim i znanstvenim potencijalom. U ovom svom kapitalnom djelu vrlo umjesno koristi svoja saznanja i provjerene (zvanične) državne statistike koje preuzima iz Vilajetskih (*Vilayet-i*) ili Državnih (*Devlet-i Aliye-i Osmaniye*) godišnjaka.⁵ Ova sjajna enciklopedija je imala ogroman značaj za ondašnju muslimansku, balkansku i svjetsku znanstvenu javnost, jer je

odmah po izlasku iz štampe izazvala veliko interesovanje i našla zasluženu primjenu u svim odgojno-obrazovnim institucijama Imperije.

Šestotomni geografsko-povijesni enciklopedijski priručnik ili leksikon Şemsettin Sami Frašerija sadrži veliki broj enciklopedijskih jedinica o Novopazarskom sandžaku, Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini. U njemu nalazimo značajne historijsko-geografske i statističke podatke o nekadašnjim bošnjačkim gradovima (Sarajevo, Višegrad, Prijepolje, Nova Varoš, Sjenica, Novi Pazar, Rožaje, Akova (Bijelo Polje), Tašlidža (Pljevlja), Kolašin, Nikšić) i njihovoj prošlosti, kao i važne podatke o osman-

⁴ Enciklopedija *Kamusu'l-Alam* iz štampe izlazi u 6 tomova prema sljedećem redoslijedu: sv. I – 1889; sv. III – 1891; sv. IV – 1894; sv. V – 1896; sv. VI – 1898; i (sa zakašnjenjem) sv. II – 1899;

Njen autor, Sami ef. Frašeri, se predstavlja kao svestrana ličnost sa vrhunskim leksikografskim i znanstvenim potencijalom.

⁵ O izuzetnom znanstvenom putu Š. S. Frašerija vidjeti: H. Kaleshi, *Burime Lidhur me studimin e Sami Frashërit*, BFF fe Prishtinë, VIII-a, Prishtinë 1971; također: B. S. Levend, *Şemsettin Sami*, Ankara 1969;

lijskoj arhitekturi, medresama i drugim javnim građevinama na pomenutim prostorima.

Ujedno, *Kamusu'l-Alam*, Şemsettin Samija ili Sami Frašerija, predstavlja prvu detaljniju enciklopediju Sandžaka i Bošnjaka, uopšte. Najvažnije statističke podatke o našim krajevima koristi iz svojih empirijskih istraživanja i saznanja stečenih tokom njegovih, ne tako čestih, posjeta oblastima Rumelije ili ondašnjih balkanskih vladavina Osmanlijske Imperije, dok jedan, veći, dio preuzima iz relevantnih osmanlijskih statistika. Njihovu pouzdanost možemo utvrditi na osnovu faktografski relevantnih činjenica u pomenutim vilajetskim i državnim *Salnamama* ili Godišnjacima.

Umro je 18. juna 1904. godine u Istanbulu od posljedica teške bolesti.⁶

II. TRGOVIŠTE (ROŽAJE) U KÂMÛSU'L-AL'ÂM-u

1. Transkripcija sa osmanlijskog jezika:

Tirgovište (ترغوشته) – *Kosova vilâyetinin İpek Sancağında kazâ merkezi bir küçük kasaba olup, İpek şark-şimâlî cihetinde vâkî ve 3.000 kadar ahâlîli cemâadir. – Tirgovište kazâsi şimâlen Yenipazar sancağıyle, garben Berane, cenûb-garbî cihetinden İpek, şarkan dahi Mitroviçe kazâlarıyle mahatt olup, 62 karyeli cemâadir. Arâzîsi taşlık olup, zahâ'iri az isede, merâileri ve hayvânât-ı çok olup, hayalî yag, ve penir ve saire ağnâm mahsûlâtı ihraç olundugi gibi, ormanlarından dahi hayâlî mikdâr kerâste kıta olunur. Ahâlîsi 25.000 kişi zâdelerinde olup, kısm gelisi islâm ve kusûri hıristiyândır. Ahâlî Arnâvud ve Boşnâk lisânleriyle mütekellimdirler. Derûn kazâda 6 câmi şerîf, 150 mağaza ve dükân, 6 mekteb, 1 kilise, mevcûttur. Hevâsi pek souk olup, kışlari surekli ve şiddetlidir.*⁷

2. Prijevod na bosanskom jeziku:

Tirgovište (Rožaje) se nalazi u Kosovskom vilajetu u Pečkom sandžaku. To je mala kasaba i centar istoimene kaze, koja se nalazi na sjeveroistočnoj strani od Peći sa ukupno, oko, 3.000 stanovnika. – Kaza

---

⁶ Opširnije: Ş. Tural, *Şemseddin Sami*, Istanbul 1999.

⁷ Şemsettin Sami, *Kâmûsu'l-al'âm*, u: Tarih ve Cografya Lugati (Dictionnaire Universel D'Histoire et de Géographie, t. Troisième, par Ch. Samy-Bey Fraschery, Constantinople, 1891, 1639), c. 3, İstanbul 1308, 163.

Trgovište se nalazi sjeverno od Novopazarskog sandžaka, zapadno od Berana, na jugozapadnoj strani od Peći. Istočno je još iz mitrovačkih kaza ovde konačište i zajednica od 62 sela. Predio (zemlja) je kamenit. Zalihe, iako u malim količinama, obiluju pašnjacima i stočarstvom, izvrstan maslac, i sir i ostali ovčiji proizvodi za izvoz. Tu su, također, izvrsne

ترغویشته } قوصوه ولایتک اییک سنجاغنده
 } قضا مرکزی بر کوچک قصبه

اولوب، اییک شرق شمالی جهننده واقع و ۳۰۰۰ قدر اهالی بی جامعدر. — ترغویشته قضاسی شمالاً یکیبازار سنجاغیله، غرباً برانه، جنوب غربی جهنندن اییک، شرقاً دخی مترویچه قضا لرلیله محاط اولوب، ۶۲ قریه بی جامعدر. اراضیسی طاشلق اولوب، ذخیری آز ایسهده، مرعاری و حیواناتی چوق او- لوب، خیلی یاغ وینیر وسائر اغنام محصولاتی اخراج اولندیغی کبی، اورمانلرندن دخی خیلی مقدار کراسته قطع اولنور. اهالیسی ۲۵۰۰۰ کشی زاده لرنده اولوب، قسم کلیسی اسلام وقصوری خرسقیاندر. اهالی آرنآؤد وبوشناق لسانلریله متکلمدرلر. درون قضاده ۶ جامع شریف، ۱۵۰ مغازه ودکان، ۶ مکتب، ۱ کلیسا موجوددر. هواسی پک صوئوق اولوب، قیشلری سورکلی وشدتلیدر.

količine drvene građe iz njihovih šuma. Broj žitelja se povećao na 25.000 duša, pretežno, islamske, hrišćanske i ostale populacije. Stanovnici su arnautskog (albanskog, R.Š.) i bošnjačkog govornog jezika. Unutar

postojeće kaze je 6 časnih džamija, 150 magaza i dućana, 6 mekteba, 1 crkva. Klima je vrlo hladna, zime su duge i snažne.⁸

SUMMARY

The famous Ottoman scientist, compiler and reformer, Şemsettin Sami is one of the authors of the well-known encyclopedia „*Kamusü'l-a'lam*“, in which we come across to few observations with statistical evidence about the former Vilayet of Kosovo. The Sanjaks of Peć and Novi Pazar were a part of it and occasionally, some other towns and cities which are a part of today's Sandžak region. One of them is Tergovište, today's Rožaje. The author of the paper brings up Şemsettin's short and interesting observation about Rožaje, at the end of 19th century.

Keywords: Rožaje, Trgovište, Şemsettin Sami, *Kamusü'l-a'lam*, Vilayet of Kosovo, Sanjak of Peć...

---

⁸ Transkripcija i prijevod sa staroturskog, Redžep Škrijelj

SANDŽAČKE LIRSKE PJESME

Rezime: Sandžak je regija koja posjeduje izvjesnu kulturnu specifičnost. Ta specifičnost se, između ostalog, osjeća i u sandžačkim pjesmama. Prvo istraživanje sandžačkih pjesama odvilo se četrdesetih godina XX vijeka, a od tada na ovamo, one su bile predmet bilježenja malog broja etnomuzikologa. Nedovoljna istraženost sandžačke muzičke građe podstakla nas je da pristupimo izučavanju zabilježenih sandžačkih lirskih pjesama. U ovom radu, zbog obima rada, ukratko predstavljamo/izložimo vrste sandžačkih pjesama i načine njihovog izvođenja, dok će analiza istih biti tema nekog narednog rada.

Ključne riječi: narodna pjesma, sandžačke pjesme, sandžačko pjevanje.

Narodna pjesma je neprocjenjivo kulturno blago koje je prošlo kroz mnoge generacije i na tom putu doživjela razna „brušenja” i „čišćenja”. Ona, kao i kultura uopšte, ne trpi omeđivanja, te se njeno djelovanje/pjevanje često ne poklapa sa nacionalnim granicama, te je ona zajednička stanovništvu jednog regiona bez obzira na njegovu nacionalnu pripadnost.

Sandžačke pjesme prenošene su s uha na uho širom sandžačkih gradova (Novi Pazar, Tutin, Sjenica, Nova Varoš, Priboj, Prijepolje, Kosovska Mitrovica, Rožaje, Berane, Kolašin, Bijelo Polje, Plav, Gusinje, Pljevlja, Višegrad, Rudo i Čajniče). Narod je prilagođavao sebi materijal srodan po rječniku i osjećanjima – prepravljao je imena junaka iz druge sredine u imena junaka iz svoje sredine, bošnjačka imena u srpska, srpska u bošnjačka...

Prvo interesovanje naučnika za pjesme Sandžaka bilo je od strane Milmana Parija (Milman Parry) i njegovog saradnika Alberta Lorda (Albert Lord), koji su boravili u Jugoslaviji 1934-35. god. radi sakupljanja građe, a u cilju dokazivanja usmenog karaktera Homerovih spjevova. Muzikološkim aspektima pjevanog materijala iz Parijeve kolekcije, u početku se bavio George Herzog, tadašnji profesor Univerziteta

---

* Učiteljski fakultet – Beograd

Kolumbija, da bi on, kasnije, prepustio ovaj rad poznatom kompozitoru i pijanisti mađarskog porijekla Beli Bartoku (Bartók). Bartok je sa Lordom 1951. godine objavio knjigu *Yugoslav Folk Songs*¹ koja sadrži tekstove i transkripcije 75 od ukupno 11 000 sakupljenih lirskih pjesama.

Četrdesetih godina XX vijeka, etnomuzikolog Miodrag Vasiljević, prvi put se susreće sa sandžačkim melodijama. Zabilježio ih je od Riste Marjanovića, učitelja, rodom iz Pljevalja, i njegove supruge Jelene, rodom iz Prijepolja (Vasiljević, M., 1953: Predgovor). Zainteresovan građom koju je čuo od njih, Vasiljević nekoliko puta odlazi u Sandžak. Sakupljenu građu, od oko 500 lirskih pjesama, objavio je 1953. godine, pod nazivom *Narodne melodije iz Sandžaka*².

Miodrag Vasiljević je kasnije, 1960 god., uspostavio saradnju sa Hamdijom Šahinpašićem, od koga je zabilježio 300 lirskih pjesama i objavio ih u Moskvi, 1967. god., pod nazivom *Югославские народные песни из Санджака*³.

Nakon Vasiljevićevih istraživanja, u Sandžaku je vršeno istraživanje folklor peštarsko-sjениčke visoravni⁴. U zbirci *Narodne melodije peštarsko-sjениčke visoravni* muzičkom građom bavio se etnomuzikolog Petar Vukosavljević⁵. U ovoj zbirci se, pored narodnih melodija, nalaze i narodni instrumenti, narodne igre i narodna nošnja peštarske visoravni.

Sakupljanjem pjesama na području Sandžaka bavio se i Sulejman Čatović. On, u svojoj zbirci *Svaka tica gn'jezdo ima* ističe da su ga na prikupljanje muzičke građe podsticali *kako Hamdija Šahinpašić, poznavalac i istaknuti pevač narodnih pesama iz Sandžaka, tako i omiljeni profesor Miodrag Vasiljević* (Čatović, S., 1989: 3). U zbirci *Svaka tica gn'jezdo ima* Čatović je komponovao dvoglasne i četvoroglasne horske kompozicije na odabrane sandžačke melodije.

Godine 1997. Faruk Dizdarević je objavio zbirku trideset poznatih narodnih pjesama iz Sandžaka koje je Zehbo Pekušić⁶ sakupio, kako Dizdarević kaže, *bez određene naučno folklorne ili književne namere* (Dizdarević, F., 1997: 5). U zbirci su date i verzije pjesama koje su se u tom trenutku pjevale, nekoliko autorskih pjesama Zehba Pekušića, kao i ilustracije narodnih muzičkih instrumenata koji su se koristili na području Sandžaka.

---

¹ Bartók, B., Lord, A. (1978): *Yugoslav folk music*; State University of New York press; New York.

² Vasiljević, M. (1953): *Narodne melodije iz Sandžaka*, SANU, Beograd.

³ Васильевич, М. (1967): *Югославские народные песни из Санджака*, Москва.

⁴ Ovakav naziv visoravni je sporan, no to je pitanje za neke druge radove.

⁵ Vukosavljević, P., Vasić, O. I Bjeladinović, J., *Narodne melodije peštarsko-sjениčke visoravni*; Radio Beograd, Beograd, 1984.

⁶ Pjesme su objavljene posthumno.

Svaka pjesma mogla se pjevati, i izvodila se vokalno i vokalno-instrumentalno (u zavisnosti od prilike, običaja i od dostupnosti muzičkih instrumenata). Pjevale su se epske, lirske i lirsko-epske pjesme/balade. Epske pjesme su puno njegovane i kod Bošnjaka i kod Srba. Tokom mjeseca Ramazana ljudi su se sakupljali (u hanovima, na posjedima/posijelima) i tokom čitave noći slušali epske pjesme. Dešavalo se da se neka pjesma zbog svoje dužine pjevala cijele noći. Poluprofesionalni pjevač je u svom repertoaru imao najmanje tridesetak pjesama⁷. Epske pjesme kod Bošnjaka i Srba pjevane su uz gusle i to na dva načina⁸. Prvi način je kada pjevač pjeva jednu liniju a svira sasvim drugu. Drugi način je kada pjevač pjeva i svira isti melodijski obrazac, a na početku i kraju stiha ponire glasom ispod osnovne tonske visine instrumenta i stvara dvoglasje (*Glasnik etnografskog muzeja u Beogradu*, 1989: 212).

Lirske pjesme bile su sastavni dio svakodnevnog čovjekovog života i rada. Na ovom području zastupljene su obredne, posleničke, svatovske i ljubavne lirske pjesme. Od obrednih pjesama u ovom kraju pjevaju se pjesme godišnjeg ciklusa i pjesme životnog ciklusa. Treba napomenuti da se među Bošnjacima ne javljaju pjesme o vjerskim praznicima⁹, a da i Bošnjaci i Srbi pjevaju pjesme uz čuvanje ovaca, pjesme uz kopanje, pjesme pri „hvatanju“ pčela, pjesme uz košenje, žetelačke pjesme, pjesme uz ostale radove, pjesme uz kolanje¹⁰ i dr. Iz godišnjeg ciklusa Srbi pjevaju božićne i krstonoške pjesme. Od pjesama iz životnog ciklusa Bošnjaci i Srbi pjevaju svatovske pjesme, uspavanke, šaljive pjesme i bajalice. Iz ovog ciklusa Srbi pjevaju i tužbalice/narikače¹¹.

U gradovima se uglavnom pjevalo jednoglasno, dok se na visoravnima uglavnom pjevalo dvoglasno. Za stanovništvo pešterske visoravni karakteristično je da se u svakodnevnom životu oslanja na bližnjeg, počevši od kolektivnog rada pa do zajedničkog veselja. Otuda su prilike za jednoglasno pjevanje veoma rijetke (čobanska samotnost odušak nalazi u ljubavnoj pjesmi). Kazivanje zdravica na slavljinama, bakanje i tuženje za pokojnikom, natpjevavanje čobana pri zajedničkom čuvanju ovaca,

---

⁷ Za svaku noć mjeseca Ramazana po jednu.

⁸ Obzirom da predmet ovog rada nijesu epske pjesme, te ćemo se u ovom radu samo kratko osvrnuti na iste.

⁹ Iz razgovora sa starijim ljudima dolazimo do saznanja da su u prošlosti na području Sandžaka pjevane ilahije i kaside bez obzira da li je riječ o prazniku ili ne, ali one nisu zabilježene u muzičkoj literaturi.

¹⁰ Pjesme koje su se pjevale uz igranje.

¹¹ Svrstavanje pjesama izvršeno je prema klasifikaciji narodnih pjesama koju daje Dimitrije Golemović u knjizi *Narodna muzika Jugoslavije*, Prosveta, Beograd, 1998. god., str. 13,14, 27.

viteška nadmetanja i borbe bikova, praćena su zajedničkim pjevanjem. Ovo zajedničko pjevanje karakterišu dva načina pjevanja: gornji, vodeći glas, spuštajući se ispod najnižeg tona donjeg, pratećeg glasa ostvaruje dvoglas; donji, prateći glas, spuštajući se ispod najnižeg tona istoglasnog toka, ostvaruje dvoglas. Postoji i grupno pjevanje gdje se čuje jednoglasan napjev, pri kome dobro uvježbani pjevači istovjetno donose melodiju (primjer 1).

1. Vukosavljević, P., Vasić, O. I Bjeladinović, J. , *Narodne melodije, igre i nošnje peštarsko-sjениčke visoravni*; Radio Beograd, Beograd, 1984. god., str. 68.

U peštarskoj tradiciji slavilo se poslije borbe bikova. Slavljenik veliča svog bika i omalovažava pobijedenog specifičnim načinom pjevanja, koje se zove (h)eganje/doliganje (primjer 2). Svojevrsnost oštro artikulisane ornamentike pri *eganju* postiže se naizmjeničnim pritiskanjem i popuštanjem jabučice grkljana sa strane. Ovo se izvodi palcem jedne ruke pri pjevanju posljednjeg vokala melostiha, a katkad pjevanje započinje nizom ornamenata na vokalu E, te je čitavo pjevanje dobilo po tome naziv eganje.

Rubato

8

Да бо-де-мо, да би-се-мо,

да бо-де-мо хо сми-се-те

е-ра, е-ра Срет-ко моо

Ти ми чо-сир по-се-ат

па кад по-бо-до-смо

2. Vukosavljević, P., Vasić, O. I Bjeladinović, J., *Narodne melodij, igre i nošnje peštarsko – sjeničke visoravni*; Radio Beograd, Beograd, 1984. god., str. 48.

Pored (h)eganja na peštarskoj visoravni postojalo je i tzv. kliktajuće pjevanje. Kliktajuće pjevanje odlikuju glasovi kratkog trajanja, koji podsjećaju na kliktanje sokola (primjer 3).

Rubato

P₂ — САД ТРА — ВА
 АЕ — ТЕ — АИ — ЧА;
 (М), РА — САД ТРА — ВА
 АЕ — ТЕ — (ХЕ, УЕ) — АИ — ЧА.

Расла трава детелина
 Тамо горе на брегове.
 Косило је младо момче,
 А пластила девојчица.
 Дозива је младо момче:
 „Оа' код мене, девојчице,
 Да ти купим три јелека,
 Три јелека за ћерака.“
 „Шта ће мени три јелека,
 Када сам ти се сама рекла?“

3. Vukosavljević, P., Vasić, O. I Bjeladinović, J., *Narodne melodije, igre i nošnje peštarsko – sjeničke visoravni*; Radio Beograd, Beograd, 1984. god., str. 33.

Peštarsku visoravan karakterišu melodije manjeg obima sa karakterističnim *glasom*. Glas je niz tonova koji čine jednu utvrđenu melodiju. Glasovi koji postoje su *štavaljski, devojački, momački, gusinjski i deževski glas*.

- štavaljski glas (primjer 4)

$\text{♩} = 90$

АЕ-ВОЅ — КА САМ, АЕ-ВОЅ — КА САМ КО КУ-АЕ-АВА ВАА — СА; (3)
 АЕ-ВОЅ — КА САМ, АЕ-ВОЅ — КА САМ КО КУ-АЕ-АВА ВАА — СА! (3)

4. Vukosavljević, P., Vasić, O. I Bjeladinović, J., *Narodne melodije, igre i nošnje peštarsko – sjeničke visoravni*; Radio Beograd, Beograd, 1984. god., str. 15.

- momački i devojački glas (primjer 5)

♩ = 75

Ос ђе-воѡ-ко ђе си ру-же бра-ла, бра-ла;

ос ђе-воѡ-ко ђе си ру-же бра-ла?

ѡс бра-ла-че ѡа у тво-ју бра-чу, бра-чу;

ѡс бра-ла-че ѡа у тво-ју бра-чу.

5. Vukosavljević, P., Vasić, O. I Bjeladinović, J., *Narodne melodije, igre i nošnje peštarsko – sjeničke visoravni*; Radio Beograd, Beograd, 1984. god., str. 16.

- gusinjski glas (primjer 6)

♩ = 60

Ос де, ос де-воѡ-ко ђе си

си ѡа ————— сна ————— ла?

Ос де, ос де-воѡ-ко ђе си

си ѡа ————— сна ————— ла?

6. Vukosavljević, P., Vasić, O. I Bjeladinović, J., *Narodne melodije peštarsko – sjeničke visoravni*; Radio Beograd, Beograd, 1984. god., str. 17.

- deževski glas (primjer 7)

♩ = cca 80

И — ма ма3-ка

ле — пр зо-ру што зо3 пе-ва под про — со — ру. И!

7. Vukosavljević, P., Vasić, O. I Bjeladinović, J., *Narodne melodije peštarsko – sjeničke visoravni*; Radio Beograd, Beograd, 1984. god., str. 18.

Na području Sandžaka zabilježene su *bajalice* (primjer 8), kao i *dozivanje*, tj. *svijanje matice* (primjer 9).

Parlando rubato
(♩ = cca 668)

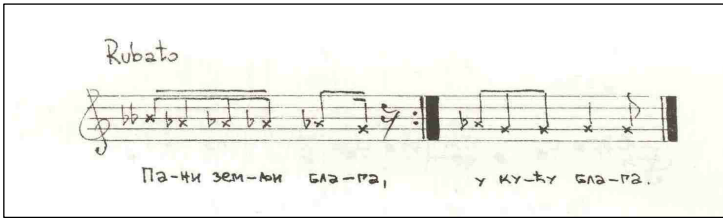
acceler.

3ЛО #2 пр', 3ЛО под пр'; у-рок ре-че, у-рок од-ре-че.

#2 ко-би-лу бек-бет-ки-њу, же-ну бек-бет-ки-њу.

чек и-де у се-ло и у ро-ру. #2 ба-бе ста-ре!

8. Vukosavljević, P., Vasić, O. I Bjeladinović, J., *Narodne melodije, igre i nošnje peštarsko – sjeničke visoravni*; Radio Beograd, Beograd, 1984. god., str. 13.

9. Vukosavljević, P., Vasić, O. I Bjeladinović, J., *Narodne melodije, igre i nošnje peštarsko – sjeničke visoravni*; Radio Beograd, Beograd, 1984. god., str. 44.

Među zabilježenom muzičkom građom na području Sandžaka nalaze se i slavske pjesme (primjer 10), uglavnom opšte tematike, koje su najčešće vezane za nazdravljanje.

♩ = 50

НА КУ-БУ СЛА - МА, КУ-БУ СЛА - ВА,

НА КУ-БУ СЛА - МА У КУ-БУ СЛА - ВА,

СЈЕНИЦА 2-2;

A (10)

A (10) 2-1.

10. Vasiljević, M., *Narodne melodije iz Sandžaka*, SAN, Beograd, 1953. god., str.11.

Na području Sandžaka zabilježene su igre sa pjevanjem (primjer 11).

♩ = 56

BIJELO POLJE

ПА - ЛО И - ЊЕ НА ЦВЕ -

- ЂЕ, НА ВО - ЂЕ, НА ЦВЕ -

- ЂЕ, НА ВО - ЂЕ, ПА - ЛО И - ЊЕ,

вар. (1) а δ в (1)

ПАЛО И - ЊЕ, АЗ, ПАЛО И - ЊЕ, АЗ, ПА - ЛО, ПА - ЛО,

11. Vasiljević, M., *Narodne melodije iz Sandžaka*, SAN, Beograd, 1953. god., str.23

Svadbu kao značajan događaj u životnom ciklusu čovjeka, odlikuje veliki broj melodija koje prate skoro svaki njen detalj. Svadbene pjesme se dijele na svadbene pjesme prije zelena vijenca, pjesme za vrijeme zelenog vijenca i svatovske pjesme¹². Svatovske pjesme, su najzastupljenija vrsta svadbenih pjesama u Sandžaku, (primjer 12). Analizom pjesama iz zbirke Miodraga Vasiljevića koje pripadaju svadbenom ritualu, Jelena Anđelković zaključuje da navedeni primjeri ne zadiru u srž svadbenog rituala, već se odnose na *neobavezni (zabavni) deo svadbenog obreda* (Anđelković, J., 2006: 58).

¹² Dević, D. (1981): *Etnomuzikologija*, I i II deo - skripta, Beograd., str. 96.

♩ = 50

НОВИ ПАЗАР

3-2

А - ЦИ.НА ШБЕ.РИ, И - ЗА - ЋИ НА ВРА - ТА,

А - ЦИ.НА ШБЕ.РИ, И - ЗА - ЋИ НА ВРА - ТА,

3-2

ДА ТИ ВИ - ДИМ РУСЕ КО - СЕ ДА ИХ МРСИМ ЈА,

5-1

ДА ТИ ВИ.ДИМ РУ.СЕ КО - СЕ, ДА ИХ МР.СИМ ЈА!

5-1

12. Vasiljević, M., *Narodne melodije iz Sandžaka*, SAN, Beograd, 1953. god., str.94.

Na području Sandžaka zabilježen je veliki broj sevdalinki (primjer 13). Sevdalinka se na prostoru Sandžaka intenzivno razvijala od XVI pa do prve polovice XIX vijeka. U sevdalinkama su obrađeni iznenadni i dugo priželjkivani susreti, ojađenost udaje drage ili ženidba dragog, udaja za nedragog, želja za dopadanjem, prkos, strepnja, samovanje, samotnjački život bekrija. Sevdalinkom se iskazivala tuga zbog udaje na daleko i za stara, te žalost ostavljenih mladića i djevojaka. U njima se javlja i humor koji se kreće *od šaljivog ljubavnog dijaloga do podsmjeha* (Softić, A., 1982: ...).

U muzičkom smislu sevdalinku karakterišu prekomjerna sekunda, miksolidijska, durska i harmonska molska ljestvica sa završetkom na II stupnju, alteracija, melizmatika, rečenice širokog daha i raspona (Milošević, V., 1964: 32), mada ona ne mora imati sve nabrojane osobine. Česti su primjeri tzv. ravne pjesme bez prekomjerne sekunde, koja se, ipak, zbog svih ostalih osobina može svrstati u sevdalinku.

Sevdalinke su prenošene s uha na uho iz Taslidže (Pljevalja) u Akovo (Bijelo Polje), u Sjenicu, u Berane, Andrijevicu, Kolašin, Mitrovicu, Prizren, dalje prema Skadru i Makedoniji. Narod je prilagođavao sebi materijal stran po terenu, a srodan po rječniku i osjećanjima. Često se ista pjesma sretala u nekoliko varijanti. Prepravljao je nepoznate riječi u poznate, imena junaka iz druge sredine u imena junaka iz svoje sredine, bošnjačka imena u srpska, srpska u bošnjačka...

Prije dolaska harmonike na ove prostore, sevdalinka se pjevala uz pratnju tambure i to, najčešće, saza i uta, a u nekim krajevima i šargije. Saz je “iz pozadine” pratio pjesmu, dok je glas dominirao, pa se svaki nedostatak pjevača odmah uočavao. Dolaskom harmonike dolazi do drugačijeg stila pjevanja, jer je zvuk harmonike svojom punoćom pokrивao pjevača, a ujedno i do pogreške u interpretaciji.

Да- бог- да се крш- ла про- ло-
ми- ла, чуј О- ме- ре, дил- бе- ре,
же- љо мо- ја! Крш- ла про- ло- ми- ла.

см. №13

13. Vasiljević, M., *Jugoslovenske narodne pesme iz Sandžaka*, 1967. god. str.16.

Summary

Sandzak is specific culture region. Among the rest, that specificity, can be felt in sandzak`s folk songs. First interest in sandzak folk songs was in XX century, and from than now on, they were subject of research of small number of ethnomusicologists. Unenough Nedovoljna istraženost sandžačke muzičke građe podstakla nas je da pristupimo izučavanju zabilježenih sandžačkih lirskih pjesama. U ovom radu, zbog obima rada, ukratko predstavljamo/izložemo vrste sandžačkih pjesama i načine njihovog izvođenja, dok će analiza istih biti tema nekog narednog rada.

Key words: Folk songs, Sandzak`s folk songs, Sandzak`s singing.

Literatura

- Anđelković, J. (2006): *Obredne igre iz Crne gore i Sandžaka*, Miodrag A. Vasiljević – život i delo, Zbornik radova, Institut za književnost i umetnost, Udruženje građana „Miodrag A. Vasiljević“, Beograd.
- Bartók, B. , Lord, A. (1978): *Yugoslav folk music*; State University of New York press; New York.
- Bleking, Dž. (1992): *Pojam muzikalnosti* (prevod: Ljerka Vidić), Nolit, Beograd.
- Dević, D. (1981): *Etnomuzikologija*, I i II deo - skripta, Beograd.
- Dizdarević, F. (1997): *U vrtu razgranatih staza*, Priboj.
- Glasnik etnografskog muzeja u Beogradu*, Beograd, 1989.
- Golemović, D. (1998): *Narodna muzika Jugoslavije*, Prosveta.
- Milošević, V. (1964): *Sevdalinka*, Banja Luka
- Softić, A. (1982): *Marginalije uz knjigu Jugoslovenske narodne pjesme Sanžaka*, iz zbornika sa naučnog skupa: Seoski dani Sretena Vukosavljevića, Prijepolje.
- Vasiljević, M. (1953): *Narodne melodije iz Sandžaka*, SANU, Beograd.
- Васильевич, М. (1967): *Югославские народные песни из Санджака*, Москва.
- Vukosavljević, P, Vasić, O i Bjeladinović, J. (1984): *Narodne melodije, igre i nošnje peštersko-sjeničke visoravni*, Beograd, Radio - Beograd.

PUT ISLAMSKOG BUĐENJA

Uvod

Kada od Gane na jugozapadu krenemo ka Fergani na sjeveroistoku, kada od Filipina na 120° ekvatora na istoku, krenemo do krajnjeg zapadnog dijela Afrike, kada sjeverno od rijeke na 60° meridijana, krenemo ka srednjoj Africi na jugu, te kada od Milke na Malajima istočno, krenemo ka Meleki u Andaluziji zapadno, kada od Nove Gvineje na dalekom azijskom istoku, krenemo ka Republici Gvineji na dalekom afričkom zapadu, svuda će nas susresti islamski svijet i teritorije muslimana koje povezuju muslimanske zemlje sa površinom od 35.000.000 km², a na kojima egzistiraju 57 država sa veoma važnim položajem za pomorski, vazdušni i kopneni saobraćaj.

U njima su različite klimatske zone, umjerena, tropska, pustinjska i interkontinentalna, a njihova zemlja u sebi krije razna prirodna bogatstva.

Islamske zemlje su:

- prve po posjedovanju petrola i proizvode 60% od ukupne svjetske proizvodnje;
- prve su po posjedovanju magnezijuma i proizvode 24% od ukupne svjetske proizvodnje;
- prve su po posjedovanju hroma i proizvode 40% od ukupne svjetske proizvodnje;
- prve su po posjedovanju kalaja i proizvode 25% od ukupne svjetske proizvodnje;
- treće su po posjedovanju gvožđa i proizvode 12% od ukupne svjetske proizvodnje;
- pete su po posjedovanju olova i proizvode 10% od ukupne svjetske proizvodnje;
- sedme su po posjedovanju uglja, čija se vrijednost smanjila u odnosu na petrol.

---

* Prijevod Džemo Redžematović

Na toj zemlji – zemlji islama, važnom strateškom mjestu i zemlji velikih prirodnih resursa, živi više od milijardu i dvije stotine hiljada muslimana, odnosno $\frac{1}{4}$ ukupne svjetske populacije. Procenat nataliteta kod muslimana je najveći u svijetu i iznosi 2,25% što je aksiom koji islamskom svijetu otvara mogućnost da njegovi stanovnici predstavljaju jednu trećinu ukupne svjetske populacije. Pored važnog strateškog položaja, velike površine, prirodnih resursa, velikog kapitala, radne snage i vrsnih intelektualaca, stanovnici toga Svijeta posjeduju karakteristike jednog ummeta, njegove snage i potencijala. Sve njih spajaju karakteristike jedne islamske kulture, vjere i ideje vjere u jednog Boga, Poslanika, Knjige i kible. Ta vjera je od okorjelih džahila napravila najbolju ljudsku zajednicu koja se ikada pojavila. Od nomada je napravila najveći kulturni svjetionik kojeg historija ljudske civilizacije poznaje. Od raznih plemena i naroda, napravila je jedno civilizacijsko tijelo koje, kada oboli jedan njegov organ, ostali djelovi pate od nesanice i temperature.

Ta vjera se nije izmijenila niti izvitoperila, jer Onaj koji ju je objavio, obećao je da će je čuvati: „*Mi, uistinu, Kur'an objavljujemo i zaista ćemo Mi nad njim bdjeti!*“ (El-Hidžr: 9).

Zašto nam se onda dešavaju prevrati u suprotnost?

Ummet jedinstva je doživio da se njegovi duhovni, ekonomski, kulturni, politički i vojni kapaciteti pretvaraju u neislamske centre moći od kojih najmanje koristi imaju muslimani.

Umjesto da najglavnije strateško područje ima prednost u snazi i odbrani, ono je postalo izazov drugim narodima za osvajanje, otimačinu i cjepkanje. Ogromni prirodni resursi, kao i strateški položaj, nisu izvori bogatstva, snage, progresa i nezavisnosti ummeta, već su okovi i lanci koji naš svijet i ummet stežu ekonomskom eksploatacijom puneći tako svjetske budžete nemuslimana. Zašto su zemlje osvajanja i osvajača koji su za osamdeset godina osvojili više nego što su Rimljani osvojili za osam vjekova, i koji su, za razliku od Rimljana i drugih osvajača, oslobodili čovjeka; njegovu dušu, zemlju, duh, volju, snagu rada, te bogato duhovno nasljeđe, da bi od svega toga, po islamskim mjerilima i propisima, napravili novu civilizaciju za jedan novi svijet; zašto su, dakle, te slobodne zemlje i ti slobodni ljudi pali u ropstvo i okove? Zašto su istjerani iz svojih domova, nekada silom, a nekada iz nemoći da koriste prirodna bogatstva svoje zemlje? Pored toga, zašto su dočekali da traže smještaj i ropstvo u toj mjeri da pomažu potčinjenost onima koji ih zbog vjere i dunjaluka ubijaju i iz domova izgone?

Enegrija i prirodni potencijali se nisu istrošili. Nasuprot toga, oni su se povećali i, prema savremenim istraživanjima, oni se stalno povećavaju. Vjera koja je stvorila civilizaciju, kada se utjelovila u ovosvjetsku

zbilju, služeći ljudskoj genijalnosti u kultiviranju zemlje i civiliziranju društva te političkom uređivanju države (hilafet) koji je ekvivalent Allahovoj vlasti na zemlji, dakle, ta vjera se nije promijenila. Naprotiv, njena znanost i spoznaja su nam otkrile nove potencijale i mogućnosti.

Gdje je onda problem?

Zašto se onda ponovo javlja problem vjere i civilizacijskog preporoda? Zašto, kako i kada je ovaj ummet ušao u krug zastajanja, dekadence i latentnosti? Kako otvoriti put islamskom buđenju koje će ponovo oživjeti našu islamsku kulturu i civilizaciju? Ono oživljavanje koje će učiniti da, po drugi put sa islamom, jedino ovaj ummet korača ka civilizaciji i da iznova učestvuje u izbavljenju ljudskoga roda iz civilizacijskog ćorsokaka u koji je upao?

To je tematika i zadaća ove knjige. A od Allaha tražimo pomoć, jer samo On daje uspjeh i sreću!

Dr Muhammed Imara
Kairo, Ramadan, 1408.
maj, 1988. god.

Da li su muslimani jedan ummet?

Iako se priznaje postojanje materijalnih mogućnosti i ekonomskih potencijala islamskih zemalja, pojedini ljudi sumnjaju da muslimani posjeduju karakteristike, snagu i potencijale jednog ummeta, pa ih smatraju mnogobrojnim ummetima.

Jedan dio ljudi koji se bavi ovom problematikom se suprotstavlja idejama zapadne civilizacije koja zagovara nacionalni ummet i nacionalni identitet, jer takve ideje, inače dopadljive veoma velikom broju intelektualne elite današnjih muslimana, bacaju sumnju u jedinstvo islamskog ummeta i poriču postojanje muslimana kao jednog ummeta, govoreći da su oni ummet bez ljudi!

Ove zapadnjačke ideje i shvatanja ummeta formirale su pravce i škole koje jako oponiraju i negiraju parolu jedinstva islamskog ummeta, a iz njihove literature saznajemo za nove fraze poput: egipatski ummet, sirijski ummet, tunižanski ummet, perzijski ummet, afganistanski ummet, itd. Čak u dnevnim listovima, a ponekad i u stručnim i naučnim člancima, spominju se nezavisni nacionalni arapski, libijski, tunižanski, alžirski, identiteti koji nisu djelovi jednog islamskog ummeta, već zasebni nacionalni bitci koji sami o sebi opstojaju i imaju zasebne i nezavisne nacionalne identitete.

Šta je istina u svemu tome? Da li su muslimani jedan ummet, kako bi se prema tome usmjerio govor o buđenju i renesansi sa zajedničkim

specifičnostima i uslovima? Da li se radi o brojnim ummetima, shodno broju država, narodnosti, rasa koje nudi veliki islamski svijet?

***

Postoji mnogo leksikona i rječnika koji izlažu definiciju riječi ummet, naročito oni koji su pod uplivom zapadnih značenja, a te definicije se odlikuju tačnošću i preciznošću, razlikujući se po svojstvima, uslovima koje su postavili i postavljaju za ljudsku zajednicu koja je dostojna da bude ummet različit od drugih zajednica (ummeta). Tako u svjetovnim enciklopedijama i leksikonima javljaju se materijalistički uslovi i svojstva koji čine ljudsku zajednicu ummetom. U tom smislu, pijaca i zajednički ekonomski život su kalupi u kojima se oblikuje ummet; oni su poput materice koja, pomoću zajedničke zemlje na kojoj rađaju plodovi na intelektualnom i kulturnom polju, rađa zajedničko duhovno biće. Taj ummet je međusobno povezan osjećanjima, emocijama, vrlinama, naravima, vrijednostima, uspomena, baštinama, bolovima, nadama, itd.

Neki od tih rječnika i leksikona idu daleko u postavljanju uslova i odlika ummeta u tolikoj mjeri da miješaju između ummeta i države: „ummet je nezavisna politička skupina koja živi na određenom području u kome članovi učestvuju u uređenju institucija, što vodi osjećaju jedinstva i zajedništva. Za ummet nije neophodno da njegovi članovi budu zajedničkog korijena ili da govore jednim jezikom, imaju istu vjeru ili porijeklo. Iako se ummeti obično oslanjaju na zajedničku historiju i postojanje sličnih kulturoloških osnova.“ Slično ovoj definiciji je i sljedeća: „Ummet je skupina pojedinaca koji čine političko jedinstvo, a veže ih jedinstvo domovine, baštine, nadanja i stradanja“.

Ova sinteza između ummeta i države, u arapskim rječnicima i leksikonima, plod je zapadnog intelektualnog utjecaja na definiranje toga naziva. Isto tako, ona služi zapadnim ciljevima da, šireći sadržine takvih definicija, oblikuju arapsku i muslimansku misao, a naročito misao onih istraživača koje interesuje značenje, smisao i okvir ummeta.

Zapadna civilizacija je osmislila definiciju ummeta pomiješavši ga sa državom, jer su neki od tih ummeta, uglavnom, postigli slobodu i državnu nezavisnost. Dok neke države te civilizacije, iako u sebi sadrže razne ummete, nemaju u svojim okvirima one ummete koji su kolonizatorskim terorom razjedinjeni. To je razlog što oni nemaju jednu državu za jedan ummet. Tako postoji stvarna podudarnost između ummeta i države.

Publicitet shvatanja koje poistovjećuje državu sa ummetom postoji u leksikonima i rječnicima naroda koje je pogodila kolonizatorska gorčina i uski lokalni interesi, te plemenska i klasna nadmetanja koja su iznjedrila

„kraljeve plemena“ a koje štiti kolonizatorska prevlast zapadne civilizacije. To cilja sumnji u jedinstvo ummeta i vodi gubitku namjere ujedinjenja ummeta i uspostavljanja jedne države koja bi ukorjenila jedinstvo ummeta i pospješila njegove specifičnosti i ljepote.

Zapadne ideje se afirmiraju kada izvan svojih okvira i zemalja posiju smutnje i intrige, te kada putem kolonizacije nanose pljačku i otimačinu. U ovom okviru i svijetlu trebamo posmatrati vrijednost i rezultate tvrdnje zapadne civilizacije o ummetu, kako bi opovrgli jedinstvo muslimana koje se u njemu ogleda!

***

Među tim rječnicima i leksikonima postoje i oni koji su se sačuvali od miješanja između ummeta i države, definirajući ummet savremenom logikom koja pokušava navesti odlike, prednosti, uslove i limite, kako bi ta definicija bila što bolja i tačnija. Tako nalazimo da se, zakonski, ummet definira kao: zajednica ljudi koje okupljaju zajednički elementi, poput porijekla, jezika, ubjeđenja, duhovne baštine, što ih čini integralnim civilizacijskim jedinstvom, rađajući pri tom osjećaje pripadnosti jedinstva i vezivanja za njega. Ummet je socijalna i civilizacijska istina, za razliku od države koja se smatra političkim i zakonskim jedinstvom. Primjetno je da jedan ummet biva prisutan u mnogo država, kao što je bio slučaj sa arapskim ummetom. Isto tako jedna država u sebi sadrži mnoge ummete, poput Osmanske imperije, ranije, ili Švajcarske, sada.

To su najizraženije metode definiranja ummeta u savremenim rječnicima, leksikonima i enciklopedijama koje su, pored nekih razlika i odstupanja, jedinstvene u tačnosti, preciznosti i navođenju uslova, prednosti i specifičnosti ljudske zajednice ili ummeta.

Htjeli smo da ukažemo na ovu novu i specifičnu definiciju ummeta kako bi naglasili njeno razlikovanje sa arapsko-islamskom metodom definiranja ummeta. Jer ta metoda je namjerno i smišljeno odstupila od skućenog i ograničenog definiranja ummeta, smatrajući bilo koju zajednicu sa svojim vezivnim elementima, glavnom odlikom ummeta koja ga razlikuje od ostalih ummetā. To iz razloga što iza arapsko-islamske metode postoje idejni simptomi oslikavanja civilizacijske specifičnosti brilijantnog arapsko-islamskog ummeta, koji se javljaju kada tragamo za posebnim shvatanjem ummeta u našoj arapsko-islamskoj civilizaciji. Takav specifičan način definiranja ummeta upravo svjedoči jedinstvo muslimana u okviru jednog ummeta i jedne civilizacije.

Značenje ummeta u korijenima arapskog jezika

U svojoj knjizi „El-Mufredat fi garibi-l-Kur'an“ Ragib el-Isfahani (502. h. – 1108.) kaže: „Ummet je svaka zajednica koju nešto veže i okuplja. Recimo, jedna vjera, jedno vrijeme i mjesto, bez obzira bilo to milom ili silom. Množina te riječi je umemun.“ Dakle to je zajednica koju okuplja neka stvar po kojoj se ummet odlikuje. Te zajednice mogu biti Allahova stvorenja koja su potčinjena, poput životinja, ili stvorenja koja su razumna, poput ljudi, ili, pak, neprirodne stvari, poput jezika.

Kada su se drevni Arapi i muslimani složili o ovoj definiciji ummeta, potrudili su se da, kada se za to ispune određeni uslovi, odrede najmanji broj članova skupine koja bi sačinjavala ummet. U jednom vjerovjesničkom hadisu postoje indikacije da taj broj treba da bude najmanje stotinu ljudi. U tom hadisu Poslanik, a.s., kaže: „*Nema ni jednog umrlog kome klanja dženazu ummet muslimana, čiji će broj dostići stotinu ljudi, a da im on ne bude njihov zagovornik (šefadžija) na Sudnjem danu.*“

Među drevnim Arapima bilo je ljudi koji su smatrali da taj broj treba biti najmanje četrdeset. Prenosi se da je jedan od njih čuo rivajet (verziju) hadisa kojeg smo kazali, pa je jedan od njegovih prenosilaca, Ebu Melih, rekao da je to četrdeset. To su određenja po kojima se moramo ravnati jer nagađanja nisu mjerodavna.

Ovo pojašnjavanje pojma ummet se ustalilo i još uvijek je prisutno u našem jezičkom nasljeđu i arapskim leksikonima, te knjigama koje govore o definicijama i otkrivanjima naučnih i umjetničkih pojmova. To je najbolje urađeno u El-Mu'džemu-l-kebiru kada se Kur'anom i Sunnetom časnog Poslanika, a.s., te arapskom poezijom otkrila osnova tog naziva u arapskom jeziku. Tako je ummet skupina: „*Neka među vama bude (skupina-ummet) onih koji će na dobro pozivati i tražiti da se čini dobro, a od zla odvrćati – oni će šta žele postići*“ (Alu Imran: 104); Ummet je skupina i vrsta svega živoga, pa iako nije ljudsko: „*Sve životinje koje po Zemlji hode i sve ptice koje na krilima svojim lete svjetovi (ummeti) su poput vas – u Knjizi Mi nismo ništa izostavili – i sakupiće se poslije pred Gospodarom svojim*“ (El-En'am: 38); Ummet je skupina ljudi koju spaja generacija i stoljeće: „*I tako smo te poslali narodu (ummet) prije kojeg su bili i nestali drugi narodi, da im kazuješ ono što ti objavljujemo, jer oni u Milostivog ne vjeruju. Reci: "On je Gospodar moj, nema boga osim Njega, u Njega se uzdam i Njemu se obraćam!"*“ (Er-Ra'd: 30). Ummet je skupina svih ljudi kojima je poslat vjerovjesnik, pa su neki od njih povjerovali, a neki ostali u nevjerstvu. Svi su oni ummet poziva u vjeru koje spaja poziv. Oni koji su od njih povjerovali nazivaju se ummetom odaziva jer ih spaja vjera i pozitivan odnos prema njoj. Ummet je svaki pojedinac koji sa svojim odlikama i popularnošću stoji ispred zajednice, poput čovjeka kome nema ravnoga, te onoga koji je simbol dobra: „*Ibra-*

him je bio primjer čestitosti (ummet), pokoran Allahu, pravi vjernik, nije druge smatrao Allahu ravnim“ (En-Nahl: 120); Ummet je onaj čovjek koji je istinitom vjerom izdvojen od lavine zabluda i idolatrije: „Na Sudnjem danu će se proživjeti Zejd ibn Amr ibn Nufejl kao plahoviti ummet!“ Pojam ummeta se odnosi, također, na vjeru i religiju koja spaja ljude: „I eto tako, prije tebe, Mi ni u jedan grad nismo poslanika poslali, a da oni koji su raskošnim životom živjeli nisu govorili: "Zatekli smo pretke naše kako ispovijedaju vjeru (ummet) i mi ih slijedimo u stopu“ (Ez-Zuhruf: 23), te na ustaljenu praksu i način, vrijeme i rok: „Ako im Mi kaznu do roka (ummet) određenog odgodimo, oni će, sigurno, reći: "Zašto je zadržava?“ (Hud: 8); I, konačno, ovaj naziv se koristi za vlast kao političku sponu koja spaja upravljanje sa državom. Na isti način nam o ovome govori „Leksikon kur'anskih izraza“ (Mu'džemu elfazi-l-Kur'ani-l-Kerim).

Nakon što je u kur'anskim ajetima pregledano u kakvom kontekstu se spominje riječ ummet, u Leksikonu je napisano da je ummet svaka skupina koju spaja neka stvar. Množina te riječi je, umemun. Ummet je vjera i trenutak. U Kur'anu se na 44 mjesta spominje riječ ummet kao skupina ljudi a samo na dva mjesta spominje se u značenju vremena ili trenutka, te na druga dva mjesta u značenju vjere (dina), a na jednom mjestu u značenju uzora i simbola dobra.

Tako, kada je Musa, a.s., otišao na vodu u Medjenu, našao je skupinu ljudi koji poje stoku: „A kad stiže do vode medjenske, zateče oko nje mnoge ljude (ummet) kako napajaju stoku“. (El-Kasas: 23). To je skupina ljudi koje je sastavila potražnja vode medjenske. A ajet: „Gospodaru naš, učini nas dvojicu Tebi odanim, i porod (ummet) naš neka bude odan Tebi, i pokaži nam obrede naše i oprost nam, jer Ti primaš pokajanje i samilostan si!“ (El-Bekare: 128). U ovom ajetu okretanje lica prema Allahu je zajednička komponenta za Ibrahima i Ismaila, a.s. Dok ajet: „I neka među vama bude (ummet) onih koji će na dobro pozivati i tražiti da se čini dobro, a od zla odvrćati - oni će šta žele postići“ (Alu Imran: 104), iskazuje potpomaganje na strpljivosti i istini prilikom pozivanja na dobro i odvrćanja od zla, zajedničkim svojstvom te grupe ljudi. U ajetu: „Sve životinje koje po Zemlji hode i sve ptice koje na krilima svojim lete svjetovi (ummeti) su poput vas – u Knjizi Mi nismo ništa izostavili – i sakupiće se poslije pred Gospodarom svojim“ (El-En'am: 38), zajedničku sponu u svemu tome čini ušestvovanje u načinu i obliku življenja, te sličnost po samom stvaranju, itd.

Hadisi Poslanika, a.s., su slijedili isti način korišćenja izraza kao i Kur'an. Tako nalazimo hadise u kojima se kaže: „Moj ummet se neće složiti na nekoj zabludi“. Zajedničko što veže taj ummet je odaziv na muhammedanski poziv; „Dvije kategorije iz moga ummeta nemaju ništa sa

islamom: murđžije i kaderije. “ Dakle, njihova neposlušnost ih nije izvela iz kategorije ummeta; „*Grupa ljudi iz moga ummeta će stalno biti postojana u poštivanju Allahovih naredbi. Neće im naškoditi njihovi opONENTI*“. Dakle, njihov status odlikovane stranke ih nije izveo iz domena ummeta; „*Mravi su jedni od ummeta*“; „*Da psi nisu jedni od ummeta, naredio bih njihovo ubistvo*“. Dakle, oni su zajednica, odnosno ummet. Ummet je bilo koja zajednica koju veže neka zajednička komponenta i osobina, bez obzira na vrstu i broj tih zajedničkih komponenti. To je smisao i značenje ummeta na kome su se složili arapski lingvisti i naša islamska civilizacija.

Da li za učenjake koji su odbili ekskluzivističko određivanje i ograničavanje ummeta i one koji su ostavili otvorena vrata za dodatne elemente u zajednici; da li za ovaj poseban način i arapsko–islamski specifikum postoji civilizacijski smisao na polju civilizacijskog raspoznavanja i narodne posebnosti u mjeri da se mogu iskazati i apostrofirati prilikom kompariranja sa ostalim ummetima i civilizacijama!?

Da li u tome ima nečeg interesantnog da bi shvatili ummet, u našoj arapsko-islamskoj civilizaciji, na način koji će biti iskreni svjedok jedinstva islamskoga ummeta. Da vidimo.

Ummet koji stremi kosmopolitzmu

U zapadnoj civilizaciji pojam ummeta se u etapi izbijanja nacionalizma i rušenja jedinstva kršćanske teologije odvajao i osamostaljiavao. U drugoj etapi izbio je sukob zbog kapitalizma i interesa koji je bio bitan faktor za rađanje nacionalizma, pa se stoga u zapadnom intelektualnom i nacionalnom okviru tragalo za barijerama i razlikama među ummetima i narodima. Zato je definicija ummeta vrlo precizirana i ograničena. Ona forsira duh razlikovanja koji je postao kalup za akcentiranje nacionalne različitosti i baterija za nacionalnu svijest. Na taj način svaki ummet se borio u borbi za materijalnim dobrima i oblastima unutar i izvan Evrope, u novom ili starom svijetu, te tragao za izvorima bogatstva i jeftinom radnom snagom ostvarujući prevlast i kontrolu.

To su bile okolnosti koje su diktirale definiranje i određivanje pojma ummeta u nacionalističkoj ideji zapadne civilizacije.

Okolnosti definiranja tog pojma u našoj arapsko-islamskoj civilizaciji potpuno je drugačiji i različit od zapadne, ako ne i suprotan njoj. Kod nas se shvatanje toga pojma i te kako razlikuje.

Arapsko-islamski oblik civilizacije koji se nakon islama pojavio na zemlji našega ummeta, a kojeg ovaj ummet doživljava kao napredni produžetak civilizacijske i duhovne baštine koje su prethodile islamu, nije slijedio put odvajanja od šire cjeline niti osamostaljenja od većeg

dijela, kao što nije tragao za karakterističnim osobinama, barijerama i separacijama. Unatoč tome, bio je oblik zajedništva i spajanja živog i prodornog duha, s kojim je došao islam, sa duhovnom i civilizacijskom baštinom, koju su Arapi-muslimani zatekli u zemljama koje su potpale pod islamski svijet. Ta arapsko-muslimanska zajednica se vinula sa Arapskog poluostrva zajedno sa narodima koji su se sjedinili u okviru zajedničke arapsko-islamske države. Ta civilizacija, sa ljudskom zajednicom koja ja govorila arapski jezik, nije tragala za karakteristikama, specifikumima i barijerama, tražeći nacionalnu autonomnost od većeg dijela i šireg saveza, već je tragala za faktorima stvaranja većeg ummeta, šire zajednice i civilizacije. Zato je ova civilizacija, koja je govorila arapski jezik, shvatila ummet kao kolekcionara zajednica, bez obzira na razloge njihovih sjedinjenja, a sve u cilju kako bi ostavila otvorena vrata spajanju i produžila polje utjecaja i aktivnosti islamskog jezgra na druge. Tako okvir te civilizacije obuhvata sve zajednice koje ulaze u krug civilizacije islama, pa iako ne pripadaju vjeri islamu. Na taj način se poduprla internacionalnost islamske poslanice i islamski *credo*, te činjenica da je ona posljednja u nizu poslanica koja je došla da obuhvati bivše nasljeđe, oživljavanjem i obnovom, i da od toga, po mjerilima islama, napravi civilizaciju budućnosti koja stremi kosmopolitizmu. Ta civilizacija neće negirati međudruštvene razlike, niti će se protiv njih boriti. Ali će zato izglati njene negativnosti kako bi aktivirala multinacionalnost u prosjaju, rastu i razvitku internacionalne civilizacije. Minimalna ograničenost uslovima i odlikama prilikom definiranja pojma ummeta ponukana je željom za aktivnošću, ekstenzijom i spajanjem, a ne ekskluzivizmom i arogancijom naspram ostalih zajednica, ummetā i civilizacija. Njen pravac je bio integracijsko proširenje a ne dezintegracijska autonomija, znajući da je ostvarenje toga stalni zadatak njenih članova. Ali ne permutiranjem i derogiranjem zaostavština i drugih civilizacijskih odlika i oblika, kako je to činila i čini zapadnjačka i neke druge civilizacije. Već sa oživljavanjem i preporodom, razvitkom i osvješćivanjem, onoga što se može oživjeti i obnoviti, kao i preuzimanjem duhovnih i civilizacijskih baština ne mareći sa kojih polja i oblasti one dolaze. Takav pravac i zdrava logika dale su ovakvo specifično značenje ummeta u našoj arapsko-islamskoj civilizaciji koja se razlikuje od ostalih a naročito od zapadnjačke civilizacije.

- U **Mekki**, u plemenu Kurejš, spuštена je Božija Objava – islam, na odabranika Muhammeda, s.a.v.s. Vjerski islamski monoteizam koji je dosegao vrh čistote u svojim teološkim učenjima, dao je velike tragove u ujedinjenju identiteta arapskog društva koje je bilo idolopokloničko i podijeljeno na plemenskim osnovama u doba džahilijeta. To ne iz

razloga da bi pleme Kurejš postalo vodeće pleme u toj narodnoj arapskoj skupštini ili da ignorira plemenske razlike i njihovo aktuelno stanje, već da bi ostvario ujedinjenje i spajanje različitih plemena, s obzirom da jedinstvo ne anulira pluralizam. To se smatra nadnaravnim djelom islama kojeg je Allah stvorio u novom arapskom ambijentu: „*I On je sjedinio srca njihova. Da si ti potrošio sve ono što na Zemlji postoji, ti ne bi sjedinio srca njihova, ali ih je Allah sjedinio – On je zaista silan i mudar*“ (El-Enfal: 63). Taj civilizacijski fenomen nije shvatio ummet samo kao skupinu arapskih plemena, jer utjecaj ujedinjenja koji je započeo s plemenom Kurejš poprimio je veće razmjere i ušao u krug jedinstva plemena i naroda. Kada je islam ostvario ujedinjenje plemena, ne negirajući njihove razlike, okrenuo se ostvarivanju ujedinjenja plemena i naroda po mjerilima spajanja (التأليف) u krug međusobnog upoznavanja (التعارف) koji ne anulira niti negira razlike i specifikume, iako su postojale mogućnosti za to. Već je dao priliku za saradnju i ujedinjenje, jer pluralizmom ujedinjeni ummet ima više volje za međusobnim uvažavanjem: „*O ljudi, Mi vas od jednog čovjeka i jedne žene stvaramo i na narode i plemena vas dijelimo da biste se upoznali. Najugledniji kod Allaha je onaj koji ga se najviše boji, Allah, uistinu, sve zna i nije Mu skriveno ništa.*“ (El-Hudžurat: 13). Opredjeljenje za jedno internacionalno društvo (ummet) neće negirati da je pluralističko društvo Allahov zakon u svemiru i stvaranju: „*I jedan od dokaza Njegovih je stvaranje nebesa i Zemlje, i raznovrsnost jezika vaših i boja vaših; to su, zaista, pouke za one koji znaju*“ (Er-Rum: 22). To je ummet čije ostvarenje i ovaploćenje mora kontinuirano trajati, što će biti mjerilo njene živahnosti i prosperiteta sa svojom internacionalnom i vječnom poslanicom koju je Allah poslao. Zbog toga ovaj ummet u svom odrazu i sjaju balansirao je između posebnoga i općeg. Kako je ostvario jedinstvo plemena bez anuliranja plemstva, već sa njihovom integracijom u veću cjelinu, on je obrazovao novi ummet koji je bio potpuno nezavisan. Također, našli smo ga kako opstoji pomoću upoznavanja i kako općom sponom između plemena i naroda daje pozitivan kontakt. Taj ummet i civilizacija, nalik okeanu, sažeo je u sebi nitima islamske civilizacije plemenska ostrva bez negiranja nacionalne različitosti i rasizma. Na taj način pojam ummeta se shvata u našoj civilizacijskoj ideji, historijskom gibanju, te društvenoj zaostavštini. To su ciklusi koji počinju sa pojedincem i sežu do porodice; ili sa plemenom, odnosno rodbinom i sežu do naroda, da bi se, napokon, obrazovao ummet u smislu naciona, te islamska skupina koja intenzivno traga za većim vezama i širim horizontima. Islamski krug je produžio veze i razloge spajanja sa krugom ostalih civilizacija. Islam je bio vjera, a arapsko-islamska zajednica generator međusobnog prijateljstva: vjerska Objava i njene znanosti sa civilizacijskim i duhovnim nasljeđem su prepo-

rodile zemlje naroda koji su ušli u svijet islama, dok je država bila poput instrumenta vjere i civilizacije. Sve je to zajedno bilo na našem civilizacijskom putu i historijskom iskustvu, te društvenom položaju, poput kruga koji se stalno širi. Njega je pokrenuo Odabranik Muhammed, s.a.v.s., onog trenutka kada mu je došla Allahova Objava koja glasi: „*Čitaj, u ime Gospodara tvoga, koji stvara, stvara čovjeka od ugruška! Čitaj, plemenit je Gospodar tvoj, koji poučava peru, koji čovjeka poučava onome što ne zna*“ (El-Alek: 1-5).

- U **vjeri** počeo je Poslanik, s.a.v.s., da „Ummet poziva“ čini od svojih bližih rođaka: „*I opominji rodbinu svoju najbližu*“ (Eš-Šu'ara: 214). Zatim je poziv uopćio tako što je krug „Ummeta poziva“ proširio na sve narode i rodbine, a oni su skupina koju međusobno vežu srodstvo i društveni život. Uzvišeni Allah je tom ummetu govorio o odlikama i specifičnostima kojima ih je okitio, a one su ponos i odgovornost, u okviru tog internacionalnog poziva. Tako je Kur'an-i Kerim, govorom upućenom Poslaniku, a.s., rekao:

„*Zato se drži onoga što ti se objavljuje, jer ti si, uistinu, na Pravome putu. Kur'an je, zaista, čast tebi i narodu tvome; odgovaraćete vi*“ (Ez-Zuhruf: 43-44). U to vrijeme govor je bio usmjeren ka internacionalnosti poziva i misionarstva, jer Muhammed, a.s., je Allahov poslanik koji je poslat svim svjetovima: „*A tebe smo samo kao milost svjetovima poslali*“ (El-Enbija: 107). Njegov Kur'an-i Kerim upućen je svim svjetovima: „*Reci: "Ja od vas ne tražim nagradu za Kur'an, on je samo pouka svjetovima."*“ (El-En'am: 90); „*Ti od ovih ne tražiš nagradu za Kur'an, on je samo opomena svim svjetovima*“ (Jusuf: 104); „*I Kur'an nije prokletog šejtana govor, pa kuda onda idete?! Kur'an je samo pouka svjetovima*“ (Et-Tekvir: 25-27). Govoreći o specifičnosti svoga poziva, internacionalnosti islama, Muhammed, a.s., kaže: „*Dato mi je pet svojstava koje nikom prije mene nisu date: vjerovjesnici su slati svojim narodima zasebno, a ja sam poslat svakom crvenom i crnom,; dozvoljen mi je plijen, a nije bio dozvoljen nikom prije mene; zemlja mi je učinjena dobrom, čistom i mesdžidom, pa gdje god čovjeka zatekne namaz on će tu klanjati; potpomognut sam strahom koji je ispred mene na daljini mjesec dana hoda; i dat mi je šef'at (zalaganje na Sudnjem danu).*“ Počast Arapa u islamu ogleda se u njihovom odabiru kao zajednice (ummeta) kako bi prenijeli poslanicu svim svjetovima, a to prati internacionalnost poziva i misije. To je arapsko-islamska shvatanje riječi i pojma ummeta i njegovog značenja koje ne poznaje granice.

- U **državi** početak arapskog porijekla bio je po nacionalnim arapskim standardima, da bi se potom krug države proširio i obuhvatio sve nacije, praveći tako odijelo po urneku kojeg je isplela arapska, a ukrasila islamska civilizacija. To je bio novi i raritetni civilizacijski hibridni pre-

porod! Formirana je medinska država koju su uspostavili prvi muslimani pod vođstvom Vjerovjesnika, s.a.v.s., po standardima civiliziranog arapskog porijekla. U njoj smo našli ustav koji je u historiji i njenim izvorima poznat kao Sahifa i Kitab. On je poređao cigle u izgradnji države koja je satkana od arapskih plemena. U tom ustavu nalazimo razliku između ummeta vjere i ummeta politike. Kao što nalazimo vezu između toga dvoga. Tako nalazimo da jedinstvo stoji na različitosti a plemena se sjeđinjuju u ummet; a Arapi-vjernici, muhadžiri i ensarije, čine ummet vjere. Oni sa arapskim djelovima u kojima žive Jevreji iz medinskih plemena čine jedan ummet – ummet politike i nacije. Muslimani su tako činili jezgro iz kojeg je nikao krug države da bi se potom proširila veličina Arapa – Jevreja, te krug drugih naroda i nacija. O pravom značenju ummeta, u prvoj arapsko-islamskoj državi, govori ustav medinske države:

*„U ime Allaha, Milostivoga Samilosnoga
- Evo što je Poslanik Muhammed propisao vjernicima i poslušnicima iz redova Kurejša i Jesriba, kao i onima koji su ih slijedili, te su im se kasnije priključili i borili se na njihovoj strani. Oni sačinjavaju jednu zajednicu (ummet) izvan ostalih ljudi. Oni Židovi koji se s nama povežu, stječu pravo na našu podršku i pomoć; niko ih neće tlačiti niti će pomagati neprijateljima njihovim. Židovi moraju dijeliti troškove s vjernicima dokle god budu saveznici u borbi. Židovi iz plemena Benu Avf tvorit će zajednicu (ummet) sa vjernicima; Židovi neka slijede svoju vjeru, a muslimani svoju. Židovima Benu Nedžarcima, Benu Hariscima, Benu Saidicima, Benu Džušemcima, Benu Auscima, Benu Sa'lebcima, Benu Šeteibacima, pripadaju ista prava kao i Židovima Benu Avfcima. Obitelj Džefna ogranak je Sa'lebaca; za njih, dakle, vrijedi isto što i za Sa'lebace. Sa'lebaski mevlasi (klijenti) smatrat će se Sa'lebasecima. Osobe koje Židovi prime u svoje redove (bitana) smatrat će se Židovima. Židovi će pomirivati svoje troškove a muslimani svoje. Neka se ispomažu u borbi protiv neprijatelja ovog Spisa (sahife). Neka njeđuju dobre odnose i neka među njima vlada mir. Neka se drže ovog Spisa i neka ga ne krše. Neka*

Židovi i muslimani priskoče jedni drugima u pomoć protiv svakoga ko napadne Jesrib. Ako se od njih (tj. Židova) traži da zaključe mir i da ga poštuju, oni će ga zaključiti i poštovati. Isto tako, ako oni zatraže mir od muslimana, isto imat će iste obaveze prema vjernicima. Ovo ne uključuje slučaj rata za vjeru (din). Svakoj osobi pripada dio (troškova i obaveza) onoga koji mu je sučelice. Uvjeti ovog sporazuma odnose se i na aauske Židove i njihove mevlase: svi oni na koje se odnosi ovaj Spis, moraju ga se najstrožije pridržavati i ne kršiti ga. Ko god se ovog Spisa ne pridržava, čini to na svoju štetu. “

Nakon što je Povelja pobrojala segmente ummeta i odredila političko vođstvo države, arapska plemena koja su povjerovala u islam, od ensarija i muhadžira, te ona koja su im se pridružila i sa njima se borila, spomenula je da su oni ummet vjere. Jedan umet izvan ostalih ljudi. Nakon toga pobrojala je arapska plemena u Medini koja su bila židovska, odnosno Židovi-Arapci, ummijjuni, a ne Hebreji („*Neki od njih su (ummijjuni) neuki, oni ne znaju za Knjigu, nego samo za gatke, i oni se samo domišljaju*“) i dao, tim Arapima-Židovima, njihovim klijentima i pristašama, sva utvrđena prava i obaveze za državaljnstvo u toj novoj državi. Potvrđujući da su oni zajednica (ummet) sa vjernicima. Ummet je ovdje zajednica. Od samog početka historije islama granica ummeta i zajednice nije zastala kod ummeta vjere, kao što ga nije zapostavila. Krug se širio ali bez ignorisanja svog centra u bilo kojoj situaciji. Polazište je postojano, aktivno i na pročelju, a traganje za širim horizontima je u kontinuitetu, jer je to ummet prihvatanja, dodavanja, inspiracije, dobrog primjera, a nije ummet odvajanja, cjepkanja, ograničavanja, barijera, fanatizma i neprijateljstva prema drugačijima i drugima. Neki su greškom ili zlom namjerom shvatili da sukob između države Medine i Židova-Hebreja koji su živjeli u plodnim područjima oko Jesriba, što je rezultiralo njihovim iseljavanjem sa svih mjesta, dakle, neki su shvatili da taj događaj oslikava islamsko odstupanje od opisanog karakterističnog pojma ummeta jer se ummet vratio samo na značenje vjere i ograničio na vjernike i muslimane bez ostalih. Neki kritičari su rekli: „Prevladavajuća politička nijansa tog novog ummeta bila je samo neko vrijeme. Jer Muhammed, a.s., nije osjetio da se njegovo jezgro ustalilo u Medini, već svoje ratove protiv nevjernika u Mekki vidio pobjednosnim kako bi mogao izbaciti iz svoje političko-vjerske zajednice stanovnike Medine (naročito Židove) koji nisu prihvatili vjeru koju je sa sobom donio. Tako se

prolaskom vremena njegov ummet sastojao samo od muslimana. On je potvrđivao njihove moralne i vjerske odlike.“

Razlog ovakvog pogrešnog shvatanja je miješanje između arapskih Židova čija plemena je Ustav pobrojao a sva ta plemena su čistog arapskog porijekla i između hebrejskih Židova koji u Ustavu nisu uopće spominjani. Ovi prvi su bili Arapi i sačinjavali su zajedno sa Arapima-muslimanima jaku arapsku državu. Njen ummet i zajednica bili su arapski i multireligijski. A drugi poput Benu Nedira, Benu Kajnuka i Benu Kurejza, čija imena nisu spominjna, bili su Hebreji. Između njih i države Medine bio je savez koji se razlikovao od državljanstva, pa kada su ga prekršili, Vjerovjesnik se protiv njih borio, što se na kraju završilo njihovim iseljavanjem. A što se tiče požidovljenih Arapa, koji su bili stubovi političkog ummeta, oni su prigrlili islam i ušli, sljedstveno tome, u politički i vjerski ummet, istodopce. Pored toga standard arapskog porijekla koji je upravljao okvirima ummeta njenim shvatanjem i značenjem, bio je zadnji standard i put ka širenju okvira i kontinuiranog prihvatanja drugih naroda. Jer prije islama etnički i plemenski standardi su bili vodeći u određivanju granica arapskog porijekla i njegovog značenja pa je došao islam da to poništi. O tome je Poslanik, a.s., rekao: „*Ostavite ga, jer je smrdljiv*“. Svoje ashabe je savjetovao da je ljubav prema otadžbini potrebna, ali da je nacionalizam negativan. Kada ga je ashab Vasale ibn El-Eska'a upitao: „*O, Božiji Poslaniče, da li je nacionalizam da čovjek voli svoj narod?*“ Resulullah, s.a.v.s., mu je odgovorio: „*Ne. Ali je nacionalizam da čovjek u zlu pomaže svoj narod.*“ Umjesto ovog neznabožičkog nacionalizma, te etničkog i plemenskog okvira neznabožičkog arabljanstva, islam je za arapsko porijeklo predstavio civilizacijsko shvatanje i odredio svom ummetu kulturološke i duhovne standarde. Kada je Poslaniku, a.s., preneseno da je neko ljudima poput Bilala Habešija (Abe-sinca), Suhejba Rumija (Rimljanina) i Selmana Farisija (Perzijanca) prigovarao da nemaju arapske korijene, i pored njihovog velikog stepena poarabljanstva, u mjeri da su ispravno shvatali Kur'an (fikh) koji je nadnaravan i na arapskom jeziku, te pored poznavanja književnih i stilskih tajni i iskazivanja privrženosti arapskom porijeklu i pripadanju islamskom društvu, dakle, kada su neki negirali arapsko porijeklo onih ljudi koji su se kulturološki, ideološki, s ljubavlju poarapili, Poslanik se začudio tom džahilijetskom shvatanju arapskog porijekla, pa je pozvao ljude i rekao im: „*O, ljudi, nije niko od vas Arap zato što su mu otac i mati Arapi, već je to zbog jezika. Pa ko govori arapskim jezikom, on je Arap.*“ Još od tog historijskog događaja, shodno civilizacijskim i kulturološkim standardima koje je postavio islam za arapsko porijeklo, proširio se krug arapskog ummeta i zajednice da bi na ravnopravnim osnovama, sve one koji su se poarapili, bilo u duhovnom, civilizacijskom ili deklarativnom

smislu, povezao sa onima koji imaju čisto arapsko porijeklo. Kako je standard ummeta i njegovog shvatanja promijenjen i inkluziviran uključujući Arape nemuslimane, također se otvorio za one koji nisu čistokrvni Arapi. Kao posljedica tog inkluzivizma ummeta koji prihvata ostala društva uznapredovala je država sa društvenim uređenjem uključivši dojučerašnje robove (klijente) koje je islam oslobodio.

Pleme je poput porodice bilo prva cigla u izgradnji ummeta. Nakon što su granice bile sužene na osnovu arapskog porijekla, one su proširene uključivanjem robova. Tako krug plemena i njihovi standardi nisu ostali čisto etnički. Tom društvenom uređenju Poslanik, a.s., je postavio zakone u formi hadisa: „*Robovi su isti kao i njihovi vlasnici*“ „*Robovi su isto kao i rod*“. Na taj način ne postoji samo materinsko rađanje vrste i etnosa, već civilizacijsko, duhovno i kulturološko arapsko porijeklo nova je majka koja rađa ummet i zajednicu po novim civilizacijskim standardima! A nakon poslaničkog doba, po islamskoj metodi, preselila se država u smislu ummeta i njegovog značenja, na nove horizonte. Jer početna tačka koja je započeta sa plemenom Kurejš, te ujedinjavanjem raznih plemena bez obzira na različitost vjere, uključivši sve koji su se civilizacijski poarapili i etničke korijene, ta polazna tačka se produžila islamskim osvajanjima idući dalje od plemena. Tada je država pripojila u sebi narode Iraka, Perzije, Sirije, Egipta i drugih civiliziranih država koje su prevazišle nomadstvo i iz plemena se pretočile u narode. Tako su ummetu date nove dimenzije i započeta je nova epoha tako što je država uzela kur'ansko mjerilo upoznavanja koje znači uspostavu saradnje i suživot u okviru jedinstva koje ne negira niti ignorira razlike. Kada je nastupilo stoljeće nacionalizma koje omalovažava sve što je arapsko, da bi to svoje vidno neprijateljstvo usmjerio ka ciljanoj mržnji prema islamu, i kada je za vrijeme Emevija na vidjelo izišao nacionalni i plemenski fanatizam, pojavili su se intelektualci i genijalci ovog ummeta da pokrenu oživljavanje islamske metode spajanja, pa u tom smislu, pišu i od napisanih knjiga prave boršure kako bi podsjetili narod na civilizacijsko mjerilo shvatanja ummeta, te na neograničenost intelektualnog i kulturološkog horizonta i dimenzije shvatanja zajednice. Na pročelju toga poduhvata bio je Džahiz Ebu Usman Amr ibn Bahr (255-163 h. – 780-860) koji je neke svoje knjige razvrstao i u uvodu jedne od njih napisao: „*Funkcija ove knjige je da spoji srca koja su rastavljena i da uveća njihovu međusobnu ljubav, da obavijesti razloge njihovog slaganja, da im srca smiri, i da oni koji ne znaju, saznaju mjesto razlikovanja porijekla i količinu razlike u rodu da to neko ne bi zlom namjerom mijenjao i sumnju podsticao, jer znani dvoličnjak i veliki neprijatelj spletkaroš može istinu neistinom prikazati!*“ El-Džahiz dalje nastavlja podsjećajući zavađene strane na civilizacijske standarde arapskog porijekla i otvorenog

neetničkog karaktera ummeta i zajednice. Pojašnjavajući kako različitost u porijeklu Kahtanovića i Adnanovića se nije izgledala sve dok se nisu utopili u jedan ummet kada ih je ujedinila civilizacija, kultura, jezik i moralne odlike. Dočim, jedinstvo porijekla Adnanovića, sinova Ismaila i Hebrejevjića, sinova Ishaka, a.s., nije ih učinilo jednim ummetom usljed duhovne, jezičke, kulturološke i moralne, odnosno, civilizacijske različitosti. Jer islamska ideologija koja je internacionalnog karaktera prihvata staro nasljeđe i nova dostignuća, oslikavajući majku koja stalno rađa nove horizonte i širi krug ummeta. A njeno značenje objeručke prihvata uvijek kada sa svojim narodom poveća vidike novih horizonata. Govoreći o činjenicama pravog značenja ummeta, El-Džahiz konstatuje: „*Arapī su Ismaila, sina nearapa, Ibrahima i Sare, napravili Arapinom, jer mu je Allah otvorio usta (resicu) jasnim arapskim jezikom, a zatim ga podučio čistim jezikom (gramatikom) i odstranio od njega odlike nearapa. Potom mu je podario sve odlike i svojstva, moral, čud, ambicije, i čestitost Arapa, tako da je bio najzaslužniji za takvo porijeklo i ponos zbog te časti. Arapī nisu bili jedno, pa su se izjednačili u odgoju, jeziku, moralu, ambicijama, ponosu i dobrom moralu, pa su postali kao jedno tijelo i jedna duša. Kada se ta similarnost primjenila sa općim i posebnim pitanjima u slaganju sa rođacima, složili su se u plemstvu i rodu i bili su to razlozi drugog rađanja zbog kojeg su se sklapali brakovi i prijateljstva. A Adnanovići su zabranili svim svojim brak sa Beni Ishakom, bratom Ismailovim, i to su poštovali svo vrijeme sa Beni Kahtanom. Ovoj je kod njih značilo novo rađanje i novi život.*“

Na ovaj način prihvaćeno je shvatanje ummeta i prošireno njegovo značenje, otvorivši vrata za sve staro i novo, tako da je obuhvatio vjeru i državu stalno potvrđujući njegovu spremnost da bude ummet svih ummeta koji sažima staro civilizacijsko nasljeđe, obnavljanjem, preporodom i predstavljanjem, da bi ovladao samim sobom, pretvarajući se u hranu i izvor snage svoga posebnoga identiteta. Na taj način uzgajaju se zajednice koje su ušle u krug islama, vjere ili civilizacije, pa se tim uzgajanjem širi krug ummeta i njegovog shvatanja kad god se za to pruži prilika.

Ono što je naš arapsko-islamski ummet napravio na polju vjere i države to isto je napravio na polju civilizacije. Nakon otprilike dva stoljeća od pojave islama zasijale su na zemlji ovog ummeta karakteristike arapsko-islamskog oblika civilizacije noseći u sebi civilizacijske karakteristike naroda koji sežu do najranijih dana historije. Nova vjera je obznanila da vjerovanje mora biti srcem koje dospjeva do čvrstog ubjedenja, pa sljedstveno tome njegova realizacija se ne može ostvariti prisilom: „*U vjeri nema prisiljavanja – Pravi put se jasno razlikuje od zablude!*“ (El-Bekare: 256). Islam je obznanio da vjeruje u prijetodne nebeske poslanice smatrajući to pluralizmom u okviru jednoće. Jer Allahova vjera je

jedna, oduvijek i zauvijek. U vezi Muhammeda, a.s., vjerovanja (akaida) i njegovih intencija Kur'an veli: „*A kada im je poslanik od Allaha došao, potvrđujući da je istinito ono što već imaju, mnogi od onih kojima je Knjiga dana – za leđa svoja Allahovu Knjigu odbacuju, kao da ne znaju*“ (El-Bekare: 101). Za sami Kur'an se kaže: „*A kada im Knjiga od Allaha dolazi, koja priznaje kao istinitu Knjigu koju imaju oni – a još ranije su pomoć protiv mnogobožaca molili – i kada im dolazi ono što im je poznato, oni u to neće da vjeruju, i neka zato stigne nevjernike Allahovo prokletstvo!*“ (El-Bekare: 89). U domenu vjerovanja, Allah je rekao: „*Recite: "Mi vjerujemo u Allaha i u ono što se objavljuje nama, i u ono što je objavljeno Ibrahimu, i Ismailu, i Ishaku, i Jakubu, i unucima, i u ono što je dato Musau i Isau, i u ono što je dato vjerovjesnicima od Gospodara njihova; mi ne pravimo nikakve razlike među njima, i mi se samo Njemu pokoravamo:"* „*On vam propisuje u vjeri isto ono što je propisao Nuhu i ono što objavljujemo tebi, i ono što smo naredili Ibrahimu i Musau i Isau: "Pravu vjeru ispovijedajte i u tome se ne podvajajte!" Teško je onima koji Allahu druge ravnim smatraju da se tvome pozivu odazovu. Allah odabire za Svoju vjeru onoga koga On hoće i upućuje u nju onoga ko Mu se iskreno obrati*“ (Eš-Šura: 13).

Ova obznana je dala uzroke pluralizma koji stremi obuhvatanju svega što se može obuhvatiti od vjerskih nasljedaa ummeta prijetih poslanika. U red tih uzroka spada i obznana islama o pluralizmu svojih zakona, oduvijek i zauvijek. Jer Allahova volja je pluralizam u zakonima, metodama, putevima u okviru jednoće vjere, a to odlikuje islam i čini ga otvorenim za koegzistenciju sa narodima kojima je Knjiga data (jevreji i kršćani) i sa onima poput kitabija kao što su vatropoklonici. Na to se mogu usporediti lokalne vjere poput hinduizma i budizma, smatrajući ih religioznim zajednicama i ummetima, a ne ateističkim i politeističkim grupacijama. To otjelovljava shvatanje ummeta kojeg je islam od same pojave odredio, a pravnici utanačili njegovu primjenu shodno vremenu i mjestu. To je bilo prvi put da neka vjera, preko svoga poslanika i Knjige, obznani pluralizam u zakonima:

„*Mi smo objavili Tevrat, u kome je uputstvo i svjetlo. Po njemu su jevrejima sudili vjerovjesnici, koji su bili Allahu poslušni i čestiti ljudi, i učeni, od kojih je traženo da čuvaju Allahovu knjigu, i oni su nad njom bdjeli. Zato se, kada budete sudili, ne bojte ljudi, već se bojte Mene, i ne zamjenjujte riječi Moje za nešto što malo vrijedi! A oni koji ne sude prema onome što je Allah objavio, oni su pravi nevjernici. Mi smo im u njemu propisali: glava za glavu, i oko za oko, i nos za nos, i uho za uho, i zub za zub, a da rane treba uzvratiti. A onome ko od odmazde odustane, biće mu to od grijeha iskupljenje. Oni koji ne sude prema onom što je Allah objavio pravi su nasilnici. Poslije njih poslali smo Isaa, sina*

Merjemina, koji je priznavao Tevrat prije njega objavljen, a njemu smo dali Indžil, u kome je bilo uputstvo i svjetlo, i da potvrdi Tevrat, prije njega objavljen, u kome je također bilo uputstvo i pouka onima koji su se Allaha bojali, i sljedbenicima Indžila smo bili naredili da sude prema onome što je Allah objavio u njemu. Oni koji nisu sudili prema onome što je Allah objavio – pravi su grješnici. A tebi objavljujemo Knjigu, samu istinu, da potvrdi knjige prije nje objavljene i da nad njima bdi. I ti im sudi prema onome što Allah objavljuje i ne povodi se za prohtjevima njihovim, i ne odstupaj od Istine koja ti dolazi; svima vama smo zakon i pravac propisali. A da je Allah htio, On bi vas sljedbenicima jedne vjere učinio, ali, On hoće da vas iskuša u onome što vam propisuje, zato se natječite ko će više dobra učiniti; Allahu ćete se svi vratiti, pa će vas On o onome u čemu ste se razilazili obavijestiti“ (El-Ma'ide: 44-48).

Kada su egzegete Kur'ana stali pojašnjavati pluralizam i raznovrsnost u okviru jedinstva, rekli su: „Serijat je vidni put kojim se dopijeva do uspjeha i spasa. Ajet znači da je Allah odredio Tevrat za ljude koji su živjeli u vrijeme njegovog objavljivanja; Indžil je također, bio za ljude koji su živjeli u vrijeme njegovog objavljivanja; a Kur'an je za ljude koji su živjeli u vrijeme njegovog objavljivanja i nakon njih sve do Sudnjeg dana. To obuhvata zakone, pravila ponašanja, obredoslovlje, ili ibadet. Osnova u tome je monoteizam. U tome nema kompromisa: „A tebi objavljujemo Knjigu, samu istinu, da potvrdi knjige prije nje objavljene i da nad njima bdi. I ti im sudi prema onome što Allah objavljuje i ne povodi se za prohtjevima njihovim, i ne odstupaj od Istine koja ti dolazi; svima vama smo zakon i pravac propisali. A da je Allah htio, On bi vas sljedbenicima jedne vjere učinio, ali, On hoće da vas iskuša u onome što vam propisuje, zato se natječite ko će više dobra učiniti; Allahu ćete se svi vratiti, pa će vas On o onome u čemu ste se razilazili obavijestiti“ (El-Ma'ide: 48). Odnosno, naše zakone je jednim učinio.“

To je bilo po prvi put da neka nebeska vjera ne sputava svojim obraćenicima puteve spasa, već potvrđuje višebrojnost puteva i načina zakona u okviru jedinstva vjere i jedinstva u monoteizmu, vjerovanju u proživljenje nakon smrti i insistiranju na činjenje dobrih djela. Ovim pluralizmom uspostavljaju se razlozi bogatstva i izobilja na polju civilizacije i kulture, šireći na taj način značenje civiliziranog ummeta i njegovog pojma. Predvodnici tumačenja Kur'ana u tom pluralizmu vide Božiju mudrost i Božiju volju u stvaranju ljudi. Tako u tumačenju ajeta: „A da je Gospodar tvoj htio, sve bi ljude sljedbenicima jedne vjere učinio. Međutim, oni će se uvijek u vjerovanju razilaziti, osim onih kojima se Gospodar tvoj smiluje. A zato ih je i stvorio. I ispuniće se riječ Gospodara tvoga: "Napuniću, zaista, Džehennem džinima i ljudima - zajedno!“ (Hud: 118-119), Seid ibn Džubejr (45-95/665-714) kaže: „S jednim

ummetom se misli na jedinu vjeru islam, odnosno jedini islamski zakon (šerijat).“ Mudžahid ibn Džebr el-Mekki (21-104/642-722) i Katade ibn De'ame es-Sedusi (61-118/680-736) tumači riječi „*oni će se uvijek u vjeronju razilaziti*“ kako ljudi moraju ostati na različitim vjerama ili zakonima.“ Hasan el-Basri (21-110/642-722) i Mukatil ibn Sulejman (150 h. - 761) i Ata ibn Dinar (126 h.-744) tumače riječi „*a zato ih je i stvorio*“ naznakama za razlikovanje, odnosno za diferentnost njihovog stvaranja.“

Od učenjaka usuli-fikha (islamske filozofije prava) navodimo mišljenje Es-Serhasija (483 h.-1090) koji u svojoj knjizi „*Usulu-l-fikh*“ kaže: „*Najtačnije mišljenje kod nas je da je zakon (šerijat) onih prije nas isto tako i zakon našeg Vjerovjesnika, osim onog dijela za kog se pouzdano zna da je derogiran.*“

Ova metoda islama je imala veliki upliv u pridobijanju nemuslimana u zajedničkoj izgradnji civilizacije pod zastavom arapskog porijekla i države, te islama i islamske civilizacije. Jer priznavanjem pluralizma u zakonima i koegzistencija s njima, oslanjajući se na segmente koji nisu dokinuti, obuhvata i predstavlja u svom civilizacijskom urneku široki pojam i značenje islamsko-arapske civilizacije. Kako je islam oživo civilizacijsko nasljeđe država i naroda koji su ušli u svijet islama, isto tako podstakao je miljenike neislamskih zakona da učestvuju u izgradnji islamsko-arapske civilizacije, nakon što su im njihovi svećenici i crkve uništili duhovnu i civilizacijsku zaostavštinu. Jer vjera koja je potvrdila pluralizam u zakonima i njena država, potvrdila je pravilo da prava koja imaju muslimani, imaju i nemuslimani, a obaveze koje imaju muslimani, također, imaju i nemuslimani. Zato su oni progresirali potpomognuti vjrom i državom, zajedno sa islamskim učenjacima, u stvaranju i izgradnji islamsko-arapskog oblika civilizacije i ummeta, koji je prije nego su ti narodi ušli u svijet islama, bio skup ummeta.

Kako su islamski učenjaci najvećim dijelom učestvovali u toj izgradnji, možemo navesti i neka imena nemuslimana, a to će biti dovoljno da se ukaže na njihov zapažen upliv i značajno mjesto. Tokom historije naše civilizacije možemo pratiti tragove mnogih velikana, a njihov lanac možemo započeti sa surjanskim filozofom Ignacijus el-Beledijem (66 h. – 686) da bi nastavili sa domaćim političarem, Viljem Mekrem Abidom (1307-1380 h./1889-1961). S ovim velikanima koji su dali veliki doprinos filozofiji, matematici, medicini, astronomiji, pjesništvu, inženjeringu, mehanici, i dr., dolazimo do argumenta da je naša arapsko-islamska civilizacija, usred raznih duhovnih zaostavština, njihovih prihvatanja i predstavljanja, a potom njihovim prekoračenjem, napravila ummet, i ostala, oduvijek i zauvijek, otvorena za stalno ostvarivanje, prihvatanje i sažimanje. Kako je od Rimljana u vrijeme drugog halife

Omera ibn el-Hattaba, r.a., (40-p.h.23h./584-644) preuzeto registriranje, popis i promjer zemlje po dužini, poznato kao „Kisrine lokacije“, tako je od Osmanlija i Perzijanaca preuzet hilafet i imamet kao politička ideologija dobijajući nešto novo i prepoznatljivo. Jer ustorjstvo hilafeta uspostavom ideologijske teorije bilo je islamsko i arapsko fenomenalno djelo i doprinos. Kada je prijevod na arapski jezik započet sa naukom o proizvodnji od strane Halida ibn Jezida (90 h.-708) čiji trud na polju prevodjenja daje arapsko-islamske tragove Aleksandrijskoj staroj školi, onda je doprinos ove civilizacije u prirodnim znanostima i njenoj praksi, koja je svetionik svijetu na tom polju, prevazišla Aristotelovu analogiju idući ka eksperimentalnoj metodi što je genijalni izum preko kojeg su kvantitativno i kvalitativno prenijeta naučna istraživanja u novom obliku. Kada je naša arapsko-islamska civilizacija prevela grčku filozofiju, ona ju je islamski prostudirala i shvatila razumom kojeg je vodio islamski monoteizam, da bi potom njen filozofski učinak bio islamska nauka o monoteizmu, islamska apologetika, a svoj intelektualni napor i rad zasnovala na Objavi dobivši tako mudrost i zakon u novom i raritetnom ruhu. Ovaj ummet i njegova civilizacija zajedno sa nasljedem Perzijanaca i Indijaca, oživjela je i osvežila razume, a zatim prevazišla sve granice logikom nasljeđivanja i internacionalne zajednice. Takav ummet i zajednica zajedno sa svojom vječnom poslanicom mora biti inkluzivnog karaktera da bi mu zakon bio uspostavljen a poslanica prenijeta.

***

A sada, kod ove granice istraživanja značenja ummeta u našoj civilizaciji, nakon duhovne i historijske činjenice o jedinstvu islamskog ummeta koji sažima države i narode u jednoj civilizaciji za pojedince i porodice, plemena i narode, sada se čovjek može zapitati: da li ima neka posebna mudrost da se ummet u Kur'anu spominje u značenju zajednice, bez decidnih određenja osobina te zajednice? A to u cilju da bi mu se krug proširio i evoluirao u raznim poljima, i da bi mu se horizonti stalno širili i smjenjivali, obuhvatajući razna plemena bez ignoriranja ili zadržavanja na njihovim različitostima, a zatim spajajući narode sa plemenima i čineći upoznavanje zajedničkom sponom, bez nekih posebnih uslova i potražnji. Zatim, nastavljajući svoju ekspanziju islamsko-civilizacijski okean zahvata ostrva naroda bez toga da islamski ummet izostavlja neke narode u zagrljaju tog velikog islamskog okeana. Tako je nacionalnost postala krug koji se širio, bez toga da duhovnost oponira islamu ili da nacionalizam ignorira ili oponira druge šire nacionalne zajednice. Zatim, da ova zajednica ide dalje šireći tako krug ljudske zajednice. Da li je iza toga postojala neka jaka i značajna mudrost? Da li za ovo značenje riječi ummet postoji neka veza sa principom islamsko-arapske metode i

njene putanje u prosjaju civilizacije ummeta koja je započeta sa: srž vjere – ummet vjere; nacionalnost – ummet nacija, u civilizacijkom a ne etničkom smislu; i civilizacija – ummet civilizacija koja gaji druge nacionalnosti.

Ummet nije zastao kod civilizacijskih svojstava koja su vezana za vjeru, niti ih je prevazišao, već je od njih napravio jezgro iz kojeg su izrasli nacionalni i civilizacijski krugovi. On je od vjere uzeo instrument kojim je oživio i preporodio duhovnu i civilizacijsku zaostavštinu naroda koji su ušli u islam i koje je islam prihvatio. Uz to, postavio je kriterijume po kojima je iz drugih nasljeđa crpio ono što je bilo dobro i što se moglo popraviti, a izostavljao ono što je bilo loše.

- Tako se ummet nije zaustavio kod ummeta vjere;
- Niti se zaustavio kod porijekla i rase Arapa u etničkom smislu;
- Niti se zaustavio kod civilizacijske duhovnosti i znanosti Objave i šerijata;

To je prevazišao, smatrajući ih pozitivnim elementima. Ummet je prešao na znanosti i umjetnosti svoje civilizacije, stvarajući u njoj velika, bogata i značajna dostignuća, s odlikom širenja duha vjere i arapskog ukusa u raznim i najsitnijim detaljima. Ummet se od vjere pretočio u civilizaciju koja je zasijala i evoluirala. Uspostavio organsku i čvrstu vezu između arapskog porijekla, civilizacije i kulture i između internacionalnog islama. Stvarao je tako jedinku, porodicu i pleme, pa narod, narodni ummet, civilizacijski ummet, u obliku krugova koji su se jedan za drugim rađali u čvrstoj i integralnoj vezi koja ne poznaje oprečnost niti suprotnost. Tako je napravio pokrajinu pa državicu, pa novu državu, pa narodnu državu, pa religiozni svijet, pa kuću islama i islamsku skupinu, sve u obliku krugova koji su započinjali sa najposebnijim, posebnim, općim i najopćijim detaljima, da bi se sve to slilo u ljudski krug zajedno sa narodima i civilizacijama.

- To je ummet islama. Islam je čvrsta veza sa civilizacijskim i kulturološkim arabljanstvom. Njegov *credo* je internacionalan, fenomenalnosti su arapske, šerijat je također, arapski i neće ga niko potpuno i ispravno shvatiti i nivo idžtihada i zakonodavstva dosegnuti, osim onoga koji dobro poznaje arapski jezik, stilistiku, historiju i sadašnjicu u kojoj je predstavljen, te Objavu i uzroke objavljivanja kur'anskih sentenci. To je ummet civilizacijskog arabljanstva a ne etničkog što je plod islama koji je nasuprot rasnoga i etničkoga džahilijetskoga arabljanstva.

- On je u potpunosti permanentan u aktivnostima, rastu i inkluzivumu, bez obzira na svoju uspješnost, ne poznaje granice i barijere.

- Veza između ovog ummeta, u vjerskom značenju i okviru, kao što je bio njegov prvi islamski oblik, i između onog ummeta koji se nakon hidžre ostvario i aktuelizirao u historijskom, društvenom i nacionalnom smislu, nije bila krhka veza. Njegove etape se u tom napredovanju ne ponavljaju jedna iza druge, niti se razlikuju, ili kidaju. Već je to veza jedinstva koja ne negira različitost u okviru civilizacijskog gibanja koji toleriše pluralizam i koegzistenciju unutar toga kruga.

To je definicija ummeta u našoj arapsko-islamskoj civilizaciji i ovo je njegovo shvatanje. A to je značajna indikacija po kojoj se razlikuje ovo shvatanje od ostalih. A svjedok te istine je praktična putanja po kojoj su ovaj ummet i civilizacija išli otkako je započeto njegovo arapsko-islamsko oblikovanje, pojavom islama. On je u sebi sazeo civilizacijska nasljeđa koje su prethodila islamu, a zatim ih oživjela i obnovila u skladu kriterija islamskog monoteizma. A od pluralizma napravio je jednu novu civilizacijsku cjelinu, što je proisteklo iz *creda* do vjere, a potom iz ideje civilizacije do ponašanja koje je promijenilo *credo* i ideju u život kojeg je živjelo i živi ovaj unikatni ummet u ambijentu razvoja i procvata. On se za njega bori da bi oživio i ispunio rupe u zidovima svojeg jedinstva, onda kada se izloži izazovima slabosti, dekadence i letargije!

Tako su se shvatanje, granice i horizonti ummeta proširili u teorijskoj ideji koja je naslijeđena i tokom njegove historijske putanje koju su oformili prethodnici, i tako vidimo granice i horizonte kojima se okrećemo danas, pozivajući na buđenje i dužnost zazivanja islamske renesanse.

Od Gane do Furgane, te od visina rijeke El-Feldža pa do južnoga ekvatora, naš je ummet – jedan ummet, kome upućujemo ovaj poziv da nauče i shvate istinu koju je u Kur'anu rekao Uzvišeni Allah: „*Ova vaša vjera – jedina je prava vjera, a Ja sam – vaš Gospodar, zato se samo Meni klanjajte!*“ (El-Enbija: 92).

Da li muslimani imaju svoju karakterističnu civilizaciju?

S obzirom da su muslimani jedan ummet, da li taj ummet ima nešto što ga razlikuje od ostalih civilizacija? Odgovor na ovo pitanje je urgentan radi određivanja srži buđenja koje je potrebno ovom islmskom ummetu. To iz razloga što kontrola zapadne civilizacije nad krajevima naroda koji su zahvaćeni aktuelnim kolonizatorskim bitkama, u koje spada i islamski ummet, izrodio je, između ostalog, vesternirane idejne pravce koji pozivaju svoje pristalice ka usvajanju metoda zapadne civilizacije, njenih vrijednosti, odlika, filozofije, shvatanja, estetike, bontona življenja i ponašanja, zajedno sa svojim dostignućima u prirodnim znanostima i njihovoj primjeni, tvrdeći da je to savremena i humana civili-

zacija. Ali zagovarajući jedinstvo ljudske civilizacije oni negiraju naše civilizacijske karakteristike, kako smo rekli, i jedinstvo muslimana koje je ozbiljeno u jednom karakterističnom ummetu. Da li, onda ovaj islamski ummet koji ima karakterističnu islamsku civilizaciju, ima prilikom svog buđenja i renesanse, poseban put koji se razlikuje od involviranog zapadnog civilizacijskog puta? Drugim riječima, da li pluralizam u ummetima znači pluralizam u civilizacijskim identitetima, te shodno tome, u različitim načinima buđenja i renesanse? Da li postoji civilizacijski identitet koji je karakterističan i koji je objedinio islamski ummet pred doba njegovog buđenja i sjedinjavanja njegove civilizacije, pa su zatim došla vremena zaostalosti, dekadencije i učmalosti, koja su poremetila taj identitet ili ga ostavila iza civilizacijskog kolapsa. Mi potvrdno odgovaramo na ova pitanja. Stvar koja čini da vjerujemo da naša karakteristika, kao islamski ummet, ima posebnu civilizaciju koja naše buđenje i uzoritu renesansu čini na poseban i karakterističan način. Zapadno-civilizacijski način budnosti nije alegorija za naš put buđenja. Naprotiv, ta alegorija je dio bolesti koju ummet mora odstraniti od sebe kako bi sigurnim putem koračao ka buđenju i renesansi. Kako se naš ummet razlikuje u shvatanju ummeta i njegovog značenja, isto tako se razlikuje po civilizacijskom identitetu koji ima čvrstu vezu sa karakterističnim shvatanjem ummeta. Ta civilizacijska specifičnost je najveći uzročnik civilizacijskog ogromnog doprinosa kojeg je dao naš ummet u doba u kojem je procvjetala njegova arapsko-islamska civilizacija. Kada je naše buđenje savladala uspavanost, a našu renesansu dekadencija, letargija i učmalost, u vrijeme te uspavanosti, naše okretanje ka istraživanju puteva buđenja i islamske renesanse, te otkrivanje razloga i prilika dekadencije, zahtijeva otkriće posebnog arapsko-islamskog civilizacijskog identiteta. Onoga identiteta koji će odrediti dužnosti buđenja i renesanse u njenom ponovnom otkriću, te otkrivanje njegovih odlika, specifičnosti i sjaja u arapsko-islamskom civilizacijskom projektu. To iz razloga da bi mu se povratila kontrola nad duhom, ophođenjem, vrijednošću, spoznajama i znanostima ummeta, te da taj ummet ponovo vrati svoje karakteristično civilizacijsko pregalaštvo preko kojeg se obogaćuje i hrani ljudski intelekt, kao što su to odranije napravili njegovi velikani i cijenjani prethodnici.

Naravno, početak odgovora na pitanje, da li je naš islamski ummet karakterističan civilizacijski ummet, prirodno je započeti odgovorom pojašnjavanjem značenja sintagme civilizacijski identitet, za koju tvrdimo da se naš ummet po njenim djelovima i odlikama razlikuje.

Koje su najistaknutije forme tih podjela i karakternih crta po kojima se naš ummet razlikuje od ostalih ummeta koji se, također, civilizacijski razlikuju?

Možemo kazati da je civilizacijski identitet ustaljena, jezgrovita i sudjelujuća količina općih svojstava i karakternih crta po kojima se naš ummet razlikuje od ostalih civilizacija i čiji je nacionalni identitet posebniji od ostalih.

Kad bi htjeli dati neke primjere jezgrovitih podjela koje su zbog svoje uopćenosti i kontinuiteta postale neodvojivi djelovi identiteta našeg arapsko-islamskog ummeta, te podjele po kojima se civilizacija našega umeta razlikuje od drugih civilizacija, možemo navesti sljedeće: arapsko porijeklo, pripadnost vjeri islamu i umjerenost.

- **Arapsko porijeklo** je u svom civilizacijskom, duhovnom i kulturološkom značenju, a ne u rasnom i etničkom, iznjedrilo civilizacijski identitet za zajednicu koja se nakon arapsko-islamskog osvajanja poarapila. Pripadnost i ljubav prema svemu što je arapsko, ali ne i naspram prethodnih nearapskih civilizacijskih formi, izjednačile su arabizirane narode sa onima koji u etničkom smislu imaju čiste arapske korijene i lozu. Njen duhovni napor u prosjaju civilizacijskih odlika koje su karakterizirale arapsko-islamsku civilizaciju, istaknut je u toj mjeri da je gotovo ispunio sve na tom polju. Kako je ljude zadesila arabizacija sačinivši od njih integralni dio novog ummeta tako je zadesila civilizacijska nasljedna naroda i država koja je zadesilo arabiziranje. Islam je oživio pozitivne strane tih nasljedna, nakon što su gotovo zamrle pod sjenkom vizantijskog terora. On protiv njih nije poveo rat i izobličavanje baštine kojeg je povelila i vodi zapadna civilizacija protiv državljana čije je države pogodila savremena zapadna kolonizacija. Kako su narodi tih država, nakon arapsko-islamskog oslobađanja, ušli u uvertiru arapske zajednice putem arabiziranja, isto tako nasljedna starih civilizacija postala su integralni dio civilizacije koja je zavihorila na topniku ovog ummeta, kao rezultanta suodnosa islama, sa svojim mladalačkim elanom i genijalnim obzorjima, sa pozitivnim stranama tih nasljedna. Ako je islam kao vjera (el-islamud-din) milodar Božiji kojeg trebamo očistiti od dodataka, inovacija i ljudskih izuma, onda je islam kao civilizacija (el-islamul-hadara), arapsko-islamska civilizacija, sa njenim ovosvjetskim znanostima, umjetnostima, došao kao plod islama-vjere, bez ograničavanja kod njegovih osnova, dogmatskih okvira i zakonskih obzorja, kao i bez kontradiktornosti sa tom vjerom. Isto tako, znanosti ove civilizacije i njene umjetnosti došle su kao rezultat muslimanskih izuma, bez vršenja monopola nad njima, nauštrb onih koji islamsku dogmatiku nisu smatrali svojom. To je doprinos za islam koji prelazi njegovu jezgru. To je civilizacijski krug koji se raširio oko vjerske jezgre u korist vjere islama! U njemu se nalaze dodaci i primjese nasljedna koja su prethodila pojavi islama koji su se upleli u urnek te civilizacije. Među njima su izumi arabiziranih naroda koji su

svoju odanost i pripadnost podarili ovoj civilizaciji, nastavljajući da gaje vjerska ubjedenja koja su prethodila islamu. Tako da arapsko porijeklo ljudi i civilizacije jeste ustaljena osobina koja se pretočila u dio identiteta, odnosno, u srž kojim se naš ummet i civilizacija razlikuju od drugih ummeta i civilizacija. Valja spomenuti i naglasiti da arapsko porijeklo nije specifikum samo arapskog ummeta u etničkom smislu, već je ono jedna od nužnosti islama. Ono se tiče arapskog jezika bez kojeg je za muslimana, bez obzira na rasu, boju i naciju, nemoguće da razumijeva Kur'an koji je nadnaravan (el-mu'džiz) na arapskom jeziku, te da u tom razumijevanju dosegne stepen idžtihada i mogućnost propisivanja (ettešri'u). To je, bez poznavanja arapskog jezika, nemoguće. Kao što je nemoguće da musliman, bez obzira na njegovu boju, rasu ili naciju, razumije znanosti islamskog prava (šerijata). Na samom početku dolazi hadis časnog Vjeronavjestitelja, s.a.v.s., i poznavanje hadiskih disciplina, zbornici islamskog prava i njegove filozofije (usulu-l-fikh), a većina toga je napisano na arapskom jeziku. Dakle, taj pravnik mora da posjeduje arapsko razmišljanje, jezik i kulturu. Ako arapski jezik nije preduslov da čovjek bude pripadnik vjere islama, zbog internacionalnosti te vjere, onda je on uslov za shvatanje islama i doseganje stepena idžtihada i propisivanja propisa. Mjerodavne ličnosti (ehlu-l-halli ve-l-'akdi) u islamskoj zajednici, zakonodavna vlast (es-sultatut-tešri'ijje) i predvodnici (ehlu-l-imame), vrh izvršne vlasti (es-sultatut-tenfizijje) i zakonodavci prema onom što je Allah objavio, te sudska vlast (es-sultatu-l-kada'ijje), svi oni moraju poznavati arapski jezik i lingvističke discipline u mjeri koja im otvara razabiranje Kur'ana, Sunneta i izvore zakonodavstva. Dakle, islamska država (ed-devletu-l-islamijje) mora imati arapski jezik, razmišljanje i kulturu, bez obzira na jezik i naciju župljana i naroda. Odavde je došlo povezivanje islama sa arapskim porijeklom civilizacije, pa je arapski jezik postao jezik islama koji se širio zajedno sa njime, ne suprotstavljajući se niko u tom procesu osim šu'ubija¹, koji pored toga što su pokazali neprijateljstvo prema arapskom porijeklu, također, daju dokaze da su protiv vjere islama! To je arapsko porijeklo koje je čvrsto vezano za islam i koje je isprtilo put ka razumijevanju islama, a sljedstveno tome i put ka otjelovljenju njegovog uticaja na aktuelnost arapsko-islamske civilizacije koja je, kako smo ranije kazali, arapsko razmišljanje i kultura. To civilizirano arapsko porijeklo je plod islama. Ono nije nemoćno džahilijetsko, fanatičko, ili rasno arapsko porijeklo. Iako sveobuhvatnost arapskog porijekla u ummetu, kao ljudskoj zajednici, i u civilizaciji, sa njenim znanostima, umjetnostima i običajima, nema potrebu za

---

¹ Pokret koji propovijeda ravnopravnost drugih islamskih naroda s Arapima ne priznajući im neke prednosti. Prim. prev.

utvrđivanjem ili pojašnjenjem, ipak neki sumnjaju u ozbiljnost te podjele kada su po srijedi uzročnici razvoja i promjene, bilo da su unutrašnji ili spoljašnji. Stoga, neki ljudi sumnjaju u postojanje arapskog porijekla kao jednog dijela koji će u budućnosti predstavljati identitet ovog ummeta, kao što je sada i u prošlosti! Ta nekolicina ljudi podržava teoriju da je arapsko porijeklo samo jedan dio više duhovne strukture koju prati razvoj i promjena kada se razvija i mijenja niža materijalna struktura zajednice. Takav slučaj je sa nekim idejama i običajima čije ostajanje ili odlazak prate materijalne okolnosti koje to izazivaju ili zahtijevaju. Iako nismo skloni da na ovom mjestu kritikujemo apsolutno slijedeće teorije o višoj i nižoj strukturi i mehaničkoj vezi između njih, vjerujemo da teorija o zamišljenim izazovima s kojima se suočavalo arapsko porijeklo ummeta i arapsko porijeklo njegove civilizacije tokom naše historije, učiniće nas da budemo sasvim ubijedeni da je arapsko porijeklo identitet a ne samo gornja struktura koja se mijenja skladno stanju niže materijalne strukture tokom razvoja i promjene. Turci-Memluci i Turci-Osmanlije su zaposjeli vrijednosti ovog arapsko-islamskog ummeta u većini stoljeća naše islamske historije. Vlast nad tim vrijednostima ostavili su samo za svoje sultane otkako se osnovala memlučka država (648. h. – 1250.) pa sve do propadanja osmanske države (1342. h. – 1924.). Prije ovih sedam vijekova u kojima su Turci upravljali ummetom, državu je kontrolisao njihov uticaj još od vaktā abbasijkog halife el-Mutevekkila, tj. više od trinaest vijekova. To znači da se u našoj historiji njihova vlast nad državom protezala više od deset vijekova! Potom je došla zapadna kolonizacija koja je kontrolisala naše vrijednosti i živote blizu dva vijeka. Pod sjenkom Turaka-Memluka koji su bili vitezovi svoga doba i čuvari zemlje i civilizacije od spoljašnjih gramzivih neprijatelja, Tatara i krstaša, koji su za svoje vojnike i narednike u njima vidjeli dobar zalogaj i ratni plijen, pod tom sjenkom memlučke vlasti država je bila strana (nearapska) pa se pojavila tvrdnja da arapsko porijeklo nema nikakve veze sa islamom. Vladar nije imao osjećaja za nacionalni identitet ummeta kojeg je spajalo jedinstvo vjere samo u religioznom smislu. Tada se proširila parola o odvajanju veza između arapskog porijekla i islama, čak su neki tvrdili da su oni jedno drugom kontradiktorni! Stranost države spada među prvim uzrocima dekadence i letargije i slabosti arapskog jezika. Pod sjenkom stranaca Turaka-Osmanlija izazov arapskom porijeklu je dosegao granicu pokušaja poturčavanja Arapa! Zahtjev da djeca uče arapski jezik je bio uzrok da se zbog toga bore stranke i zakazuju seminari! Zatim je taj izazov Arapima i arapskom jeziku porastao pod sjenkom zapadne kolonizatorske kontrole koja je vrhunila u pokušaju francuziranja Alžira i uništenja arapskog identiteta za zemlje Sjeverne Afrike, kao i vesterniziranje kulture ummeta i borbe protiv arapskog jezika preko propisa da se

piše latinicom, ili zamijeni sa žargonskim, neknjiževnim jezikom (el-amijat), kao i kontinuirano planiranje širenja neznanja putem arapskog jezika. Međutim, arapsko porijeklo, unatoč tim izazovima, koji predstavljaju uzroke i promjene koje su se desile u stvarnosti, ostalo je čvrsto i ponosito, ignorišući pokušaje da se istrigne iz korijena. Dakle, ono nije viša struktura koja je podložna razvijanju i promjeni, već je postojana srž, sveobuhvatna i kompletna, koja posjeduje svojstvo kontinuiteta. Ono je identitet a ne samo nasljeđe.

- **Religioznost** je drugi dio suštinskih i integralnih djelova od kojih se sastoji identitet ovog ummeta. Naravno, mi ne mislimo da je među ostalim ummetima jedino naš ummet religiozan, već kažemo da ono što izdvaja naš ummet, kao dio njegovog identiteta, kad je po srijedi religioznost, su dvije stvari: **Prva:** Religioznost koja duboko seže u duše i srca muslimana, ne samo u islamskom razdoblju, već u dugoj istočnjačkoj historiji. Jer vatan našeg ummeta je, historijski gledano, kolijevka vjera i stjecište poslanicā. Ovaj ummet je spoznao duh religioznosti ne zastavši samo kod rituala i formalnosti, jer pobožnost nije marginalija kojom čovjek dopunja svoj svijet, već je ona postojani i sveprisutni duh koji se javlja u cijelom životu čovjeka koji pripada ovom ummetu. Druge civilizacije su zastale kod vjerskih aktivnosti koje se tiču rituala i obilježja koje čovjek obavlja u određenim danima i mjestima. Međutim, primjećujemo da je u islamu svaki dobar postupak kojeg čovjek napravi, u svakom trenutku njegovog života, i na bilo kom polju, vjerski čin (el-ibade) i iskrena pobožnost prema Uzvišenom Allahu. Jer, Uzvišeni Allah je odredio da je glavna i jedina zadaća Njegovih stvorenja da Ga obožavaju.² Nepojmljivo je, naravno, da neko pomisli, osim ako je psihički poremećen, da je jedina funkcija čovjeka uspostavljanje bogoslužja i bogoštovlja koja je propisao šerijat, poput namaza, posta, itd. kako bi s njima ispunio svaki trenutak u životu. Jer nas je Vjeronavjestitelj, s.a.v.s., podučio da to nije religioznost, već zastranjenost koju je islam zabranio. Zabranio je pretjerivanje ljudima koji su željeli neprekidno postiti i stalno klanjati, naglasivši svom ummetu da je naša vjera lahka i pozvao ih da joj nenametljivo pristupaju, jer je pretjerivanje u vjeri propast. Dakle, ibadet koji je jedina poslanica i dragocjen posao za čovjeka muslimana je svaki dobar posao kojeg čovjek na ovom svijetu uradi, počevši od kultiviranja zemlje, političkog vođstva države, popravljanje društva putem ljudskog uživanja koje je Allah dozvolio. Jer sve kolektivne i individualne obaveze (fardu-l-kifaje/fardu-l-'ajn), praksa Muhammeda, s.a.v.s., (sunnet), pohvaljene radnje (mendub), dozvoljene radnje (mubah), odnosno, sve

---

² „Džine i ljude sam stvorio samo zato da Mi se klanjaju“ (Ez-Zarijat: 56)

ljudske aktivnosti koje zahtijevaju izgradnju svijeta od strane čovjeka, kao Allahovog namjesnika na Zemlji je, u ovoj zadaći, dio bogoslužnja. U tom smislu, religioznost u našoj civilizaciji, sa njenim dubinama i sveobuhvatnošću, ne možemo porediti sa religioznošću u drugim civilizacijama. Kada je zapadna civilizacija pretvorila hrišćanstvo, koje je u originalnoj osnovi religija miroljubivog misticizma i mira mistika, u dio isprazne duhovnosti (er-ruhanije) i oskudnih rituala u toj duhovnosti, u okviru te civilizacije koja se još od vremena grčkog neznanja sve do savremenog doba odlikuje materijalističkim predznakom; kada je ovakvo stanje zapadne civilizacije sa nukleusom svoje religioznosti, stanje naše religiozne civilizacije po prirodi nije takvo. Džemaluddin el-Afgani (1254.-1314. h./1838.-1897.) je govorio da je religioznost u našoj civilizaciji dosegla stepen prirodnosti i naravnosti (et-tab' vel džibille) i tako se oduprla istrgnuću vjerskog duha. Čak, oni koji su smatrali da su se odmjjetništvom, herezom, otpadništvom od vjere, ateizmom i oslobađanjem od svih obaveza koje propisuje islam, oslobodili religioznosti, stide se takvog izbora govoreći da je to sraman izbor te da ne priliči razumnom i odgovornom čovjeku da ih drugi kao takve vide. Dočim, slični ovima u zapadnoj civilizaciji, ponose se odmjjetništvom i obznanjuju otpadništvo od vjere, propagirajući ateizam i dičeći se nihilizmom i ignorisanjem svih vjerskih formi. Tako da osjećaj religioznosti kod muslimana doseže nivo koji islam čini vatanom, državotvorcem i civilizacijskim identitetom. Čak oni koji su smatrali da su se, otpadništvom od vjere i ateizmom spasili nje, ljute se i raduju zbog svoje religioznosti. Ona ostaje njihov pratilac a njen uticaj na njih je vječan i aktivan poput rane nakon što zacijeli – prema riječima Džemaluddina el-Afganija. Takvo stanje sa zapadnom civilizacijom i hrišćanskom religioznošću nije nikada bilo, a naročito kada ju je rimska imperija uzela za svoju vjeru. Suštinu toga stanja nam pojašnjava imam mu'tezila, sudija-sudaca (kadi-kudat) Abduldžebbar bin Ahmed (415. h. – 1024.) kada je o tome rekao: „Kada je hrišćanstvo ušlo u Rim, Rim se nije pokrstio, već se hrišćanstvo porimilo!“ Hrišćanstvo je izmijenilo svoj duh i duhovnost postavši dio većinski materijalističke civilizacije, bilo da je u pitanju razmišljanje ili ophođenje. Razlika između ove civilizacije jeste pogled na religioznost, što je dio njene srži, i između naše arapsko-islamske civilizacije koja je od svakog polja ljudske ovosvjetske aktivnosti napravila bogoslužje i religioznost. Jer je svako činjenje dobrog djela odaziv Stvoritelju koji je stvorio čovjeka i stavio mu u emanet obrađivanje zemlje, progres društva, uživanje dozvoljenih i lijepih stvari, učinivši to najvećom zadaćom čovjeka na ovom svijetu. **Druga:** Uopćenost duha religioznosti u konstrukciji arapsko-islamske civilizacije. Religioznost se, naročito u zapadnoj civilizaciji, zaustavila kod pojedinca i suzila svoj djelokrug na

korespondenciju čovjeka, kao individue, sa svojim Stvoriteljem. Dočim, u našoj arapsko-islamskoj civilizaciji religioznost prelazi granice znanosti o objavi i šerijata i ulazi u domen ovosvjetskih znanosti i umjetnosti. To je duh sveobuhvatnosti koji ulazi u svaku nauku građanskog civiliziranja i civilizacijskog izuma, progressa ljudskog življenja, a nije ograničena na ono što zapadna granica naziva teologijom. Stoga, mi smo sinovi vjerujuće civilizacije koja u sebi, po vjerskom principu, povezuje sve znanosti, uključujući i čiste nauke. To je vjerujuća civilizacija koja spominje ime Boga u svim stvarima, a ne samo u molitvama (es-salevat); počinjemo jelo Njegovim imenom i završavamo zahvalom Njemu. Uzvikujemo ime Božije kada žrtvujemo klanice, kod Njega tražimo utočište kada nas tuga obavije. Kada smo veseli, kada se smijemo i u trenucima plača – svaka čovjekova aktivnost je bogoslužje, čak i kada se odmara, ili, pak, kada vodi propisani seksualni život! To je civilizacija o kojoj je imam el-Gazali (450.-505./1058.-1111.), govoreći o želji učenjaka za naukom, rekao: „*Željeli smo nauku u ime nekog drugog mimo Allaha, ali odbivši to, mora biti samo u ime Allaha!*“ To je civilizacija koju ne veže samo valjanost dunjaluka sa valjanošću vjere (ed-din), već valjanost dunjaluka čini uvjetom i osnovom za valjanost vjere. Prema riječima imama el-Gazalija, „ustrojstvo vjere (en-nizamud-din) se ne može ostvariti osim uz poredak dunjaluka (en-nizamud-dunja). Tako, ustrojstvo vjere, sa spoznajom i bogoslužjem, je nedostupno osim sa zdravim tijelom i egzistencijom, kao i sa mogućnošću da se priušte osnovne ljudske potrebe u oblačenju, stanovanju, ishrani i sigurnosti. Vjera ne može biti dobar poredak osim uz osiguravanje navedenih nužnosti. U protivnom onaj ko sve svoje vrijeme provodi u čuvanju samog sebe od neprijateljskih mačeva i u prosječnoj potrazi za hranom, kada će biti slobodan za nauku i rad? A to dvoje je pribor za sreću na Budućem svijetu. Dakle, poredak na ovom svijetu, u smislu posjedovanja svih potrepština, je uslov za ustrojstvo vjere.³ Kada et-Tejfašijeve (580.-651./1184.-1253.) knjige o geologiji, recimo, njegova knjiga „Cvjetovi misli u biti kamena“ započinje sa „Hvala Allahu. U ime Allaha, Milostivog, Samilosnog. Od Njega pomoć tražimo“, potpuno isto kao što imaju praksu islamski pravnici (el-fukaha') prilikom započinjanja zbornika islamskog prava (el-fikhu-l-islami),⁴ kada je Ibn Hazm el-Endelusi (384.-456./994.-1064.) napisao poglavlje o ljubavi u svojoj knjizi „Moć golubice u ljubavi i intimi“ započeo ju je riječima „U ime Allaha, Milostivog, Samilosnog. Od Njega pomoć tražimo. Najboljim što ću započeti jeste zahvala Allahu onim izrazima koji Mu

³ El-iktisad fil i'tikad, str. 135. izdavačka kuća Sabih, bez datuma izdavanja.

⁴ Str. 37. kairsko izdanje od 1977. recenzenti, dr. Muhammed Jusuf Hasan i dr. Mahmud Besjuni Hafadži.

priliče, zatim salevatom i selamom naročito na Muhammeda, s.a.v.s., Njegovog roba i poslanika i na sve Njegove vjeronavjestitelje, uopće.“ A na kraju poglavlja o ljubavi u ovoj knjizi poručuje svojem čitaocu „Neka nas Allah učini, a i tebe, od strpljivih, zahvalnih, koji Mu se uvijek zahvaljuju i Njegovog postojanja sjećaju. Amin, amin, amin! Neka je hvala Allahu Gospodaru svjetova, neka je salevat i selam na našeg predvodnika Muhammeda, njegovu porodicu i drugove!⁵“ kao da je filozof ili skolastik koji piše o teologiji! Dakle, naša arapsko-islamska civilizacija nije što i zapadna koja proučava forme ljudske duše kidajući vezu sa njenim Uzvišenim Stvoriteljem. Ili koja proučava prirodne pojave, kao jedne od djelova svijeta bez Stvoritelja, pa tako kod učenjaka, istraživača i čitatelja rađa ateistički pogled, iako se ne raspravlja o temi ateizma. Jer naša vjerujuća civilizacija proučava sve socijalne, duhovne i prirodne pojave kao oblasti u svijetu koje imaju svoga Stvoritelja koji ih je stvorio i koji nad njima bdije. Ona ne zastaje kod materijalnih uzroka koji na to utiču, već upućuje na uzrok svih uzroka i Stvaraoca tih uzroka koji je učinio da u njima postoji radnja i djelotvornost. Potom, ona na ta proučavanja gleda kao na vjersku obavezu otkrivanja istina koje je stvorio Stvoritelj u ovom svijetu, i dao u emanet čovjeku otkrivanje vela sa tih tajni. Zato znanosti ove civilizacije ne učestvuju samo u razvoju vjerskog duha kod njenih učenjaka, nego je ona povezala i veže između ovih znanosti, kao pomagalo u ostvarivanju ciljeva koje je Stvoritelj postavio čovjeku, kao Njegovom namjesniku, da poprimi narav Božiju u ovom svijetu. Dok je zapadna civilizacija mislila da su naučna dostignuća oslobađanje ljudskog uma od vjerovanja u religiju, naša civilizacija je tada ustvrdila da su naučna istraživanja božansko zaduženje koje učenjakovom razumu povećava vjerovanje u Stvoritelja ovog svijeta dok istražuju tajne koje je Allah stvorio u njemu. Naša civilizacija je, slično ovome, napravila kada je politiku povezala sa šerijatom i njegovim intencijama, od kojih je pravda najveća i primarna intencija, uspostavivši karike koje negiraju sekularno razdvajanje vjere i države, i to bez da tu politiku učini čistom vjerom, kao što je bilo stanje sa svećenstvom zapadne crkve u srednjem mračnom dobu. Kada je zapadna civilizacija odvojila politiku od etike (el-ahlak) i vrijednosti (el-kijem), učinivši makijavelizam vodećom školom u političkoj filozofiji, okupivši se i složivši da je u svijetu politike moć vrijednost, te da cilj opravdava sredstvo i određivši definiciju koji kaže da je politika umjetnost mogućega, onda naša arapsko-islamska civilizacija je povezala politiku sa vrijednostima i etikom i učinila pravdu najvećom vrijednošću u svijetu politike kao i najvećom

---

⁵ Resa'il Ibn Hazm el-Endelusi 1. tom, str. 310. recenzija: dr. Ihsan Abbas. Bejrutska štampa 1980. godine.

intencijom šerijata. Najveći i najdublji dokaz je definicija politike koju je sročio imam Ebu el-Vefa' ibn Ukajl (431.-513./1040.-1119.) kazavši: „*Politika je djelovanje kojim će ljudi biti bliže ka dobrom stanju (es-salah) a dalje od nereda (el-fesad)*“.⁶ Ovdje postoji organska veza između načina i mudrosti, sredstava i ciljeva, djela i vrijednosti, odnosno, morala. Ovom religioznom duhu naše arapsko-islamske civilizacije bio je, i još uvijek je, djelokrug i karakter monoteizam (et-tevhid) kojim se odlikuje njena religioznost, i svi djelovi i svojstva. Možemo, čak, reći da je taj monoteizam postao identitet po kojem se naš ummet i civilizacija razlikuju od ostalih ummeta i civilizacija. Islamski monoteizam je dosegao vrhunac u čistoći i svojem nepoliteističkom shvatanju Božijeg Bitka, te autentičnosti i izvornosti ideoloških postavki u našem nasljeđu, u toj mjeri da ga nalazimo u antičkom vjerskom nasljeđu Egipta, spjevovima Ahnatona (1353.-1369. pne.) koji je Allaha smatrao za Boga cijelog svemira: „*Ti si Bog kojem je zbog Tvoje ljubavi sve blisko, Ti si Bog, O Jedini, sličnoga Ti nemaš. Stvorio si zemlju onako kako Ti jedini hoćeš, stvorio si je, Ti druga nemaš!*“⁷ Nalazimo se ispred indeksa izvora monoteizma koje je spoznala naša vjerska i civilizacijska baština još od samog početka ljudske historije. Štaviše, postala je istaknutim simbolom njene intelektualne baštine, došavši od ostatka starih Božijih zakona. I njime se razlikuje od forme monoteizma u Starom zavjetu koji je monoteizam učinio bliže paganstvu, jer po njihovim tvrdnjama, Allah je Bog jedino Izraelćanima, dok ostali narodi imaju svoje bogove! Čak, staro arapko paganstvo koje je prethodilo islamu bilo je odstupanje od suštine i čistoće tog monoteizma: „*A da ih upitaš: „Ko je stvorio nebesa i Zemlju?“ – sigurno bi rekli: „Allah!“ – a ti reci: „Hvaljen neka je Allah!“ – samo što većina njih ne zna* (Likman: 25); „*Mi im se klanjamo samo zato da bi nas što više Allahu približili*“ (Ez-Zumer: 3). Taj monoteistički duh koji je u istočnjačkom civilizacijskom duhu dosegao stepen identiteta i njenih konstantnih djelova, učinio je hrišćanstvo nemoćnim da se odazove dogmatskim nužnostima istočnjačkog čovjeka, kada je hrišćanstvo pogodio upliv helenizma izbacivši ga iz izvornog kruga pravog monoteizma. Masovni ulazak istočnjačkih naroda u Allahovu vjeru islam, bez prisile, zastrašivanja, niti primamljivanja, unatoč slobode vjerovanja koju su ostavile crkvene organizacije i njeni veliki planovi misionarstva. Islamski monoteizam je dosegao vrhunac u čistoći i vratio dogmatici koja je srž vjere, njegovu čistoću i bistrinu koju je

⁶ Vidi: Ibn Kajjim el-Dževzije, I'lam el-Muvekki'in, tom IV str. 372. Bejrutsko izdanje iz 1973. god. Kao i „Et-Turuku hukmije fi sijaseti-šer'ijje“ str. 17.-19. recenzija: Džemil Gazi. Kairsko izdanje iz 1977. god.

⁷ Dr. Abdulmun'im Ebu Bekr „Ahnaton“, str. 97-98, Kairsko izdanje iz 1961.g.

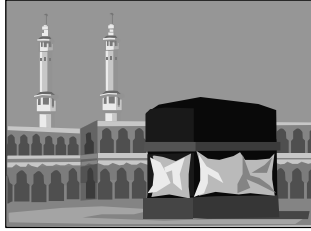

podario Allah Jedini. Tom islamskom monoteizmu koji je postao identitet, islamski šerijat je otkrio njegovu bit, nakon što su ga okaljale uvjerenja o trojstvu, antropomorfizmu i inkarnaciji. Kada su istraživači zapadne filozofske zaostavštine nadzirali u tom nasljedstvu materijalističko-atheističko strujanje od Grčke pa do savremenog doba, onda ti istraživači moraju obratiti pažnju na imunost naše filozofske baštine od materijalističko-atheističkog strujanja tokom naše duge civilizacijske povijesti. Sumnje, izreke i nastojanja koja neki smatraju herezom ili ateizmom su strane i nepoznate duhu naše civilizacije i filozofske misli. One nisu prešle mjesto ispupčenja i disonancije i nisu dosegle opseg (ideološke) struje ili nečeg slično tome. A što se tiče izvornih nastojanja koja literalisti smatraju ateizmom, racionalni islamski srednji put u kojem su se mudrost i šerijat pobratimili stavlja ih u okvir islamske racionalnosti i negira da bude materijalistička ili ateistička, poput onog po kome se odlikuje zapadna filozofska baština od Grčke pa do današnjih dana. To je, dakle, religioznost, ali religioznost sa duhom monoteizma i njegovih dogmi koja u našoj arapsko-islamskoj civilizaciji doseže stepen identiteta i konstantnog djela i obilježja koje je postalo simbolom kojim se odlikuje naša civilizacija od ostalih civilizacija.

- **Umjerenost** je potakla našu arapsko-islamsku civilizaciju i njen ummet da odbaci pretjeranost u svakom obliku i na svakom polju. Ta islamska umjerenost postala je drugim identitetom po kojem se naša civilizacija i kultura odlikuje duž njene duge historije. Allah je htio da ovaj ummet bude središnji; da zauzme mjesto pravednog svjedoka među nepravednim stranama, da zauzme mjesto svjedoka istine između neistinitih strana, i da zauzme mjesto svjedoka umjerenosti između strana ekstremizma i pretjerivanja, itd. *“I tako smo od vas stvorili pravednu zajednicu da budete svjedoci protiv ostalih ljudi, i da poslanik bude protiv vas svjedok.”*⁸ Nećemo pretjerati ako kažemo da je islamska umjerenost, zbog svoje središnje pozicije i centralnosti u komponentama i identitetu, postala kolekcionar arapsko-islamskog identiteta i materinstvo našeg ummeta i civilizacije, kao i okosnica ispravnog i jedinstvnog pogleda za svakog ko želi da shvati suštinu odlika kojima se naša civilizacija odlikuje. Također, ona je postala mjerilom napretka ummeta, u danima predvođenja i trijumfovanja u civilizacijskim izumima i doprinosima, kao i razlog njegove dekadence, letargije i nazadovanja kada je ostavila mjesto ekstremizmu i pretjerivanju!

---

⁸ El-Bekare: 143.

Ljudski rod je prije arapsko-islamske civilizacije, upoznao brojne civilizacije koje su se, oko nje i nakon nje, razvile i procvjetale. Ljudski rod je bio svjedok duboke različitosti po kojima su se odlikovale te civilizacije, imajući posebne otiske koji su diferencirali civilizacije jedne od drugih. Također, on je bio svjedok umjerenosti naše arapsko-islamske civilizacije, kao njene najglavnije odlike s kojom je došla do izražaja i obojila njene djelove, postavši glavnom adresom i tajnom napretka, ne samo u lokalnom, islamskom domenu, već i tajna privlačnosti koju su iznjedrili njeni globalni uplivi mirnim putem i slobodnom voljom. Prije nego što počnemo govoriti o najistaknutijim znakovima islamske umjerenosti i njene uloge u uzoritom islamskom buđenju i civilizacijskom oživljavanju kojem se nadamo, moramo upozoriti na to da je razvoj naše stvarnosti i ideje pod nazivom umjerenost poprimio loš glas. Jer je kod većine prosvijećenog svijeta i inteligencije postao sinonim za dvostrukost, idejnu hidratizaciju, nestanak jasnog i određenog stanovišta, gubljenje boje, ukusa i mirisa kada se treba nešto odrediti i presuditi. Dakle, naziv, umjerenost je kod većine elitne inteligencije u značenju Aristotelove matematičke tačke koja je između dva vidljiva pola. Hrabrost je, recimo, sredina između kukavičluka i nepromišljenosti, kao što je plemenitost sredina između škrtosti i neumjerenosti, itd. Umjerenost je stoga središnja pozicija koja posreduje između dvije različitosti. Međutim, umjerenost, kao glavna odlika naše arapsko-islamske civilizacije, nema takvo značenje. Ona nema središnju poziciju između dvije različitosti, kako je gore rečeno, već je treća pozicija koja odbacuje ekstremnu pristranost za bilo koju podudarnu ili odudarnu tačku, bez zastajanja kod središnje pozicije. Ona spaja i sastavlja ono što se može spojiti i sastaviti od njihovih djelova i odlika. U plemenitosti nije na strani škrtosti niti pretjerivanja već zauzima treći stav koji nije posrednik već kolekcionar odlika i djelova škrtosti i pretjerivanja. U njima su svojstva štednje i davanja pa ga to čini spojnicom i kolekcionarom onoga što se može sastaviti od međusobno suprotnih tačaka sa očuvanjem svojih različitosti i osobenosti. Usporedi sa tim sve civilizacijske dobre odlike i postupke koje su obrazovale crte civilizacije koju je stvorila ova pravrdna zajednica. S obzirom da je Uzvišeni Allah naglasio umjerenost kao glavni

specifikum ummeta (*"I tako smo od vas stvorili pravednu zajednicu da budete svjedoci protiv ostalih ljudi, i da poslanik bude protiv vas svjedok,"*), uspjeh muslimana u očuvanju tog svojstva u civilizacijskoj konstrukciji upravo predstavlja tajnu napreka u vrijeme prosjaja te civilizacije. Kao što je nedostatak balansa, a sljedstveno tome i nestanaka umjerenosti, razlog gubitka njihove svojstvenosti koje ih je uvelo u stanje letargije, dekadence i nazadnosti koje je vodilo njihov život nekoliko stoljeća. Zato se istakla organska veza između civilizacijskog identiteta i uzoritog buđenja arapsko-islamskog ummeta. Jer u civilizacijskom projektu jamac za buđenje ummeta i njegove renesanse je civilizacijski identitet ummeta koji mora biti nijansa koja će obojiti taj projekat kako bi buđenje bila stvarnost a renesansa uz duh arapsko-islamskog stvaranja i pronalaska. On ne smije biti smetnja tjerajući ummet ka načinu pomodarstva koji je sa svojim identitetom kontradiktoran našim nacionalnim osobenostima i civilizacijskim standardom po kojem se naš ummet odlikovao tokom svoje duge historije. Mi podržavamo one koji kažu da kraj ovom ummetu neće biti pozitivan osim ako bude zadržao ono što mu je koristilo njegovom početku. Međutim, smisao ovih riječi je kod nas dublji nego kod većine ljudi! Ona kod nas znači da je uzoriti civilizacijski prosjaj zadržao znakove buđenja i savremenog preporoda koje su bile osnovne specifičnosti i civilizacijski identitet kojima se odlikovao naš prvi preporod. Dakle, on nije šablon iskustava selefa, niti njihovih periodičnih bitaka i nastojanja, već civilizacijskih konstanti i djelova koje su predstavljale i predstavljaju identitet po kojem se raspoznaju naš ummet i civilizacija od drugih ummeta i civilizacija. To su ona svojstva koja vidimo da su čvrsto vezana sa općim svojstvom – svojstvom islamske umjerenosti. Dakle, to svojstvo razlikuje našu civilizaciju od mnogih drugih civilizacija po balansiranju i gibanju između nepomirljivih ideja i kontradiktornosti s kojima se ne može živjeti, te njihovim spajanjem i okupljanjem oko svojstava i konstituenti. U arapsko-islamskoj civilizaciji je ta umjerenost susirana u nekoliko svojstava i djelova koji su obrazovali nukleus civilizacijske konstrukcije, i predstavili tajnu napretka i progresa muslimana. To ćemo prikazati kroz nekoliko primjera:

- **Odlikovanost islama** kao vjere sa racionalizmom u tradicionalnim izvorima koje se ogledaju u nadnaravnosti Kur'ana. On nije objavljen da bi zbunio ljude pa ih potom ostavio, kao što je bio slučaj sa prijašnjim materijalnim mu'džizama poslanika koji su prethodile islamu. Već je Časni Kur'an došao da učvrsti razum, praveći od njega domen šerijatske obaveznosti, pobratimljujući mudrost i šerijat, i praveći od jasno razumskog i ispravno tradiranog, od Knjige nadahnuća (el-vahj) i Knjige univerzuma, puteve bratstva koje je stvorio jedini Stvoritelj, bez kontradiktornosti ili odudaranja, olakšavajući uputu čovjeka i njegovo ispravno

usmjeravanje. Prijatelji islama su, čak, rekli da je islam duhovno uređenje u kojem je filozofija poprimila atribute religije, a religija filozofije! Po prvi put u historiji ljudske duhovnosti filozofija je na Božanskom nadahnuću udarila temelje islamskoj apologetici (ilmu-l-kelam). Ona ga nije odbacivala ili ignorisala kao što je bio slučaj sa drugim civilizacijama. Muslimani su napredovali kada je njihova umjerenost sačuvala taj balans. Kada je njima zavladao literalizam (en-nususijje) koji je negirao ulogu razuma i racionalizma, a njihov duhovni život spoznao negativnost literalizma i racionalizma iz kojeg je odstranjena tradicija i nadahnuće, otvorila su im se vrata dekadencije, vrata na koja su ušli.

- **Odlikovanost islama** kao kosmopolitske vjere koja je došla kao milost svim svjetovima i kao dogma koja nije rezervirana samo za jedan narod i etnos ili narodnu i etničku rasu, odlikuje se svojim internacionalizmom bez ignorisanja nacionalne stvarnosti koja markira narode koji su u njega ušli i prihvatili ga za vjeru. On ne ignoriše nacionalne različitosti, niti ih preskače, jer jedan od znakova Allahovog postojanja jeste različitost u jezicima i bojama kod ljudi. Pa i pored toga on odbija da se nacionalne osobenosti pretvore u brane koje će sprječavati islamsko i ljudsko bratstvo i vjerovanje o spajanju naroda. Sa tom umjerenošću on nudi nacionalne urođene različitosti kao sastavni civilizacijski dio koji spaja nacionalni pluralizam i internacionalnost vjere islama, na način što ummet islama i njegovu civilizaciju čini širim okeanom koji u sebi sažima nacionalna ostrva bez sučeljavanja i antagonizma. Arapski korijen islamske civilizacije, na primjer, je krug civilizacijske pripadnosti kojem prethodi zavičajni krug a kog slijedi sveukupnost islama. Sintagma arapsko-islamsko porijeklo, islamski je plod koji se razlikuje od etničkog i neznabožačkog (el-džahili). Stoga, njeno obzorje je otvoreno; ona nema duh ideologije pa da ostavi mjesto ili sumnju za njeno duhovno suprotstavljanje sa islamom. Kada je islamska umjerenost sačuvala taj balans između arapskog porijekla i islama desio se progres muslimana i njihov napredak. A kada su zagospodarili stranci (nearapi), Memluci, Turci, Dejemli,⁹ našim arapsko-islamskim ummetom zastavši kod islama kao vjere, a naročito kao šablona, bez civilizacijskog arabljanstva sa organskim vezama i sa suštinom islama, tada su počele tvrdnje o kontradiktornosti islama sa arapskim porijeklom. Jedna grupa je bila za islam bez arapskog porijekla, a druga za arapsko porijeklo bez islama, pa je ummet izgubio umjerenost koja je uspostavila organsku i dijalektičku vezu između njih. Muslimanima su se otvorila vrata dekadence, vrata na koja su ušli.

---

⁹ Kurdsko pleme (prim.prev.).

- **Islamska umjerenost** usred svog procvata nije zaustavila ideju naše civilizacije kod teorije, nego je balansirala spoj između teorije i prakse. Ona nije slijedila Grčku koja je stala na stranu duhovnog pregalštva nauštrb ručnog djelanja. Muslimani nisu zastali samo kod revelacijske i jurisprudentske nauke, već su se žrtvovali i na oblastima izučavanja svemira i prirode. Također, oni se nisu zaustavili kod analogije Aristotela i formalne (eš-šekli) i umjetne (es-suveri) logike, već su ih prešli preko zapažanja i eksperimentisanja stvorivši tako empirijsku metodu. Vidjeli smo da je naša civilizacija u osnovama (el-usul), sa svojom teorijskom filozofijom, obrazovala u teologiji (usulud-din) islamsku apologetiku (ilmu-l-kelam). Isto tako, kad je po srijedi ovaj svijet, u postulatima zakona (usulut-tešri') je postavila osnove islamskoj jurisprudenciji (usulu-l-fikh), dok je u granama (el-furu'), pravu dodala oblast međuljudskih odnosa (fikhu-l-mu'amelat) zajedno sa propisima o obredoslovlju (fikhu-l-ibadat). Kada je takav urnek krojila naša civilizacija muslimani su napredovali i briljirali. Ali kada je jedna grupacija zastala kod teorije u glosama, tekstovima, komentarima, bilješkama i opaskama, zapostavljajući shvatanje aktuelnosti i njenih disciplina, a druga kod aktuelnosti sa kojih su skinuli ingerenciju šerijatskih propisa i filozofije islamskog prava, to je uzrokovalo zatvaranje vrata inventivnosti ljudskoga duha, odnosno, idžtihada u islamskoj filozofiji prava, te u pravu koje tretira međuljudske odnose. Oponašanje i slijeđenje (et-taklid) koje je posijalo i dalje sije u islamskoj zbilji filozofiju zapadnih kodeksa koji su daleko od prirode ummeta i njegovog civilizacijskog identiteta, otvorilo je vrata dekadencije gdje su muslimani na kraju ušli!

- **Islamska umjerenost** je čovjeku-muslimanu na ovom svijetu odredila krasno i odlikovano mjesto. On nije gospodar univerzuma, kako su to smatrale civilizacije materijalističke provenijencije, u toj mjeri da su neke od njih zagovarale čak otjelovljenje (inkarnaciju) Boga u čovjeku! Isto tako, čovjek nije bezvrijedan, beznačajan i onaj koji nestaje u Allahovoj Biti, kako su to tvrdile civilizacije mističke (sufijske) provenijencije, zagovarajući mučenje tijela radi približavanja Allahu, te, kod deriša, odricanje i okretanje leđa od dunjaluka (ez-zuhd)! Mjesto čovjeka u univerzumu kojeg mu islam određuje jeste da je on gospodar u njemu, a ne njegov gospodar, jer on, pored toga što je i nad odabranim melekima počastvovan i što mu je potčinjena priroda, njena snaga i forma, na ovom svijetu zauzima mjesto namjesnika, opunomoćenika i povjerenika pravog Gospodara, a nije na Njegovo mjesto. On je gospodar u okviru spomenutog namjesništva, punomoćja i povjereništva. Potčinjena mu je priroda radi njenog uzgajanja i unapređivanja, a ne zbog toga da bi uništavao njene resurse ili se neprijateljski prema njima ophodio. Data mu je sloboda i odgovornost da bi u kultiviranju zemlje, političkom vođstvu

države i uređenju društva bio izvor vlasti i moći, i to u okviru šerijatskih intencija i njenih granica. S tom umjerenošću naša civilizacija je nauku i mudrost spojila sa sredstvima i krajnjim ciljevima. Saznali smo da je politika u njoj predstavljena kroz radnje kojima čovjek biva sve bliži blagostanju a sve dalje neredu, a da ona nije umjetnost mogućeg bez obzira na sredstva, načine, krajnje moralne i uzvišene ciljeve. U dane kada je je ovakva umjerenost bila vodilja naše civilizacije, muslimani su išli naprijed. Međutim, kada je s jedne strane dio njenog ljudstva pozvan na kolektivni misticizam (et-tesavvuf), općenarodni sufizam koji zagovara nestanak u Allahovu Bit, s druge strane bio je pozvan u materijalizam govoreći da materijalizmu ništa na ovom svijetu nije ravno. To je predstavljalo vrata dekadencije na koja su muslimani ušli!

- **Islamska umjerenost** je uspostavila primjernu i raritetnu uravnoteženost između pojedinca i skupine, u toj mjeri da je u oblasti bogatstva i imetka izumila neponovljivu metodu. Odstranila je od sebe bolest ekstremne borbe za pojedinca, kao što je očigledno u zapadnom ekonomskom liberalizmu, te bolest ekstremne borbe za skupinu, što je slučaj u zapadnom ekonomskom univerzalizmu. Islamska umjerenost je uspostavila ravnotežu koja se jednako gibala između pojedinca i skupine u vladajućem i aktivnom domenu društvene reforme. U njoj smo vidjeli stvarno i apsolutno vlasništvo – pravo vlasništva u Allahovim, dž.š., imecima; u njoj smo vidjeli čovjeka, kao čovjeka a ne pojedinca ili pripadnika društvenog sloja, kao namjesnika kojeg je Allah postavio namjesnikom u upravljanju imecima, njihovim investiranjem i razvijanjem, prema intencijama šerijata i tasovima pravde koje je postavio autentični Vlasnik. Ovom čovjeku, kao individui, s pravom namjesništva, povjereništva i zastupništva, pripada figurativno vlasništvo koja se ogleda u posjedovanju profita, odnosno društvena funkcija posjedovanja koju vode uvjeti i intencije povjereništva, punomoćja i namjesništva koje je rezultat propisnog rada, koji je limitiran skromnošću a ne siromaštvom niti obogaćivanjem, shodno običaju koji nadzire nivo zajednice u osiguranju bogatstva i izobilja. Na taj način je finansijska umjerenost spojila pozitivnost društvenog i individualnog vlasništva, okanivši se poštati slijepog slijedenja bilo koje strane. Sa ovom umjerenošću muslimani su napredovali. Međutim, kada su se okrenuli devijaciji njihova zemlja i imetak pretvorili su se u ratni feud za vojne zapovjednike, generale i kraljeve. Potom je došla epoha elite njihovih društvenih i ekonomskih vesterniziranih mislilaca koji su se bezrezervno stavili na stranu ekstremnih stranaca od zapadne civilizacije, apsolutni liberalizam, ili apsolutni univerzalizam. Nestala je islamska umjerenost, pa su muslimani kroz ta vrata ušli u dekadenciju.

- **Islamska umjerenost** je uspostavila idealnu ravnotežu između vjere i dunjaluka, između materije i duha. Tako mi za ovaj svijet radimo kao da ćemo na njemu vječno živjeti, a za Budući svijet radimo kao da ćemo sutra umrijeti. Naše vjerovanje u Budući svijet nas poziva da izgrađujemo na ovom svijetu i da čak posijemo sadnicu kada će nastupiti smak svijeta i kada budemo vlastitim očima gledali njegove znake! Ova umjerenost je integrirala i spojila dva svijeta; vjeru i dunjaluk učinivši od ukrasa ovosvjetskog života vjerske obrede, a od reforme ovosvjetskog života i obezbjeđivanja materijalnih neophodnosti za čovjeka, obavezne uvjete reforme vjerskog života! Autoritet islama, imam Gazali je rekao: „*Ono što muslimani vide kao dobro, to je kod Allaha dobro. Pravi musliman, čak iako je čupav i neuredan, ako bi zakletvom zamolio Allaha, On bi molbi njegovoj udovoljio! Te da namaz gladnog i onog koji je u strahu nije dozvoljen, obzirom da je fizička bezbjednost, a time i duhovna, osnova pripadnosti vjeri.*“ Ovo je ostalo zapisano u analima islamske duhovnosti! Kada je ova ekvilibristika i ravnoteža koju je obrazovala islamska umjerenost bila naša vodilja, nadzirao se progres i napredak, a kada je ona nestala, iz razloga što su neki okrenuli leđa ovom svijetu, njegovim naukama i umjetnostima, u ime vjere, a drugi vjeri i njenim naukama i metodama duhovnog odgoja i omekšavanja srca, u ime dunjaluka, nestalo je te ravnoteže. To su bila vrata dekadencije na koja su muslimani ušli!

- **Islamska civilizacija** je uspostavila nesvakidašnji balans između obaveza pojedinca i obaveza zajednice ili, modernim rječnikom kazano, između individualnih i kolektivnih dužnosti, kao dijela balansa između pojedinca i skupine. Taj balans je bio cigla u konstrukciji našeg napretka, jer je pod njegovom sjenkom ležalo naređivanje dobra i zabranjivanje zla, odnosno briga za opće interese, što je predstavljalo prioritarnu obavezu u islamu. Žena nije mogla otići na hadž bez dopuštenja supruga, a znamo da je hadž peti stub islama, ali je zato, kada bi neprijatelj okupirao zemlju, išla u džihad čak iako joj muž ni bi dozvoljavao! Naučni kružoci su bili čistiji od samoće obreda individualnih dužnosti, itd. Međutim, kada su taj balans i umjerenost narušeni, vidjeli smo one koji brinu brigu ummeta i bore se za preporod zajednice, kako se oslobađaju individualnih odgovornosti, ili se, čak, tome ismijavaju. U isto vrijeme drugi su utonuli i do iznemoglosti pretjerali u poštivanju individualnih odgovornosti tako da su zapustili interese zajednice. To su bila vrata dekadencije na koja su muslimani ušli!

- **Islamska civilizacija** je izumila lijep običaj kada je svojom umjerenošću balansirala između prava vladara i prava potčinjenih. Na taj način vladari su postali njeni djelatnici i sastavni djelovi! Oni, kao zastupnici ummeta, imaju pravo slušanja i pokoravanja u stvarima za koje

ih je ummet ovlastio, što je neophodno za ostvarivanje cilja povjeravanja u skladu sa intencijama i granicama šerijata. Potčinjeni kod vladara imaju pravo na pravdu koja je najveća intencija šerijata i cilj poslanica svih poslanika, te jedno od imena i atributa Uzvišenog Allaha! Kada je taj balans nestao vladari su skrenuli sa puta pravde ponašajući se tlačiteljski i despotski, jer su u muslimanskim imecima osjetili dobar plijen za sebe i svoje pomagače. Tako se vladavina pretvorila u mamljenje i zastrašivanje podanika! Što se podanika tiče oni su slijedili puteve oslanjanja na drugog, nezainteresovanosti i obmane, remeteći planove vladara, prkosa prema njima i osvete prema tlačenju i dospotizmu. Rezultat tome je bilo ciljano siromaštvo i stečaj da bi vlast silništva i nepravde iščezla (Šta da uzmeš od mog bankrota, hej Berdisi?!). nestala je poslušnost i pokornost zajedno sa pravdom i pravičnošću. Tako je iščezla islamska civilizacija zajedno sa potencijalima vladara i potčinjenih. To su bila široka vrata dekadencije na koja su muslimani ušli!

- **Islamska umjerenost** je napravila genijalnu ravnotežu između uma i snage. O tome su govorili naši vrli prethodnici dajući nam u nasljedstvo naslove poput: „Ravnoteža između pera i mača“, i dr. S tom ravnotežom udarna snaga je postala sredstvo u rukama razuma, ideje i civilizacije. Ona ima dužnost da snosi zaštitu i pravo da civilizacijski osvješčuje kada se od nje traži da se pokori! Kada je između udarne snage, koja je arapskog duha i civilizacije, i razuma ummeta zagospodario balans desio se napredak i procvat. Ali kada je taj dio ummeta zahvatio luksuz, sa svim propratnim pošastima, Arapima-muslimanima je onemogućeno da vrše preporod koristeći funkciju udarne snage koja je bila neophodna i podesna da prihvati sve unutrašnje izazove, poput područne rascjepkanosti, mezhepskih revolucija, sektaških i lokalnih buna, a isto tako i spoljašnje, poput, Rimljana, krstaša i Mongola. Tada je država našla utočište kod Memluka. Kad se vojna organizacija Memluka uveličala nestalo je ravnoteže, i to na najgori način, pa se vojna organizacija Memluka, od sredstva u rukama hilafeta, što je i bilo poželjno, pretvorila u stvarnu snagu koja vrši samu funkciju hilafeta. Oni nisu pridavali pažnju civilizaciji ummeta, niti su se integrirali u nju jer su bili vojnici, Turci-Memluci. Nisu pridavali pažnju islamskom racionalizmu u prosvjetičvanju, niti onom što je civilizacijski islam sa civilizacijskim arapskim porijeklom obrazovao kao čvrstu vezu. Tako je nestalo ravnoteže u korist snage a nauštrb razuma, u korist učmalog literalizma, nauštrb prosvjetiteljskog racionalizma. Zatim, spoljašnje opasnosti, naročito krstaši, Mongoli i savremeno zapadnjaštvo, priredili su ummetu situaciju u kojoj su morali predati vođstvo ovoj nijansi snage. Period spoljašnje opasnosti je potrajao pa se tako produžila vlast Turaka – (Mongola) Memluka i Turaka-Osmanlija. Kada se odužila noć zaostalosti, koja je izvirala iz

neravnoteže i dominacije nepravilnosti, zbog nestanka umjerenosti ili njenog stagniranja, nastala je dekadencija koja se pretvorila u letargiju. Vidjeli smo letargiju koja je protekom vremena izrodila nazadnost koja je tjerala i još uvijek rastjeruje racionalne snage u ummetu koja je tu zbog islamskog buđenja, na putu renesanse koja će muslimane izbaviti iz tjesnaca u kog su upali!

- **Islamska umjerenost** je sačinila tačan balans između vjere i države kada je islamski, božanski i konstantni šerijat zaustavila kod intencija, filozofija i granica konstanti državnih poslova i političkog vođstva društva te razvitka života. Stavka koja je od šerijata, u njegovim ovosvjetskim propisima, učinila vladajući okvir je istovjetna civilizacijskom duhu i zakonodavnoj filozofiji. Ummet je unutar toga okvira izvornik vlasti stvarajući u državnim stvarima novine koje se povinuju duhu božanskog šerijata i njegovih intencija koje su zastale kod konstanti i osnova. Pod sjenkom takvog balansa naš ummet je ostvario napredak. Međutim, kada je on u stvarnosti i ideji nestao, obuzele su nas brige slijedenja običaja drugih naroda i civilizacija, pedalj po pedalj, lakat po lakat, ako bi oni, čak, ušli u gušterovu rupu, bez obzira na upozorenje Vjerovjesnika, s.a.v.s., i mi bi ih slijedili. Jedna grupa među nama zagovara svećeništvo (pontifikat) i vjersku državu, dok druga zagovara sekularizam i odvojenost vjere i države: daj caru carevo a Bogu Božije. Okupile su nas brige oko mezheba koji ne daju pravo ummetu da bude u nikakvoj vlasti niti državi, neki među njima ne daju pravo islamu na svoj građanski karakter i učesće u političkom vođstvu države i uređenju društva. To su bila vrata dekadencije na koja su muslimani ušli, zamišljajući probleme kako bi došli do rješenja, zanemarujući islamsku umjerenost i ne mareći za ravnotežu koju je ona dala na ovom polju!

To je islamska umjerenost kao generalno svojstvo koja je bila ugao pogleda svih odlika naše arapsko-islamske civilizacije u svome procvatu i darivanju. Ona je bila narav koja je utisnuta u djelove ove civilizacije u vrijeme kada je bila svetionik cijelog svijeta. Bila je duh koji kola u svim komponentama i konstantama koje predstavljaju identitet i nukleus ove civilizacije.

Istinu je rekao Uzvišeni Allah kada kaže:

“I tako smo od vas stvorili pravednu zajednicu da budete svjedoci protiv ostalih ljudi, i da poslanik bude protiv vas svjedok”¹⁰.

---

¹⁰ El-Bekare: 143.

Istinu je rekao Allahov Poslanik, s.a.v.s., kada kaže: „*Umjernost i pravda su vas učinili pravednom zajednicom*“¹¹.

To je arapsko-islamski ummet koji se odlikuje civilizacijskim identitetom. Da bi se probudio i savremeno preporodio mora se zasnovati na civilizacijskom projektu u kojem je utisnut njen prepoznatljivi identitet. Ne samo zbog prostog razlikovanja među civilizacijama koje su baštinili protagonisti moderne budnosti i renesanse, već zbog neophodnosti, znajući da se zrno ne može razviti u nepogodnoj klimi, kao i dokazanih devijacija na putu slijeđenja primjera zapadne civilizacije čije se dileme svaki dan sve više naziru.

Prepoznatljivost naše originalnosti uz ovaj civilizacijski identitet zahtijeva da se njime, također, prepozna i naša sadašnjost, ako želimo da naša budnost i renesansa budu činioci oslobađanja od okova – okova slijeđenja tlačitelja našeg ummeta koji su mu postavljali izazove u prošlosti kao i u sadašnjosti, te ako hoćemo da se naša civilizacija i ummet vrate i daju ponovo doprinos duhovnosti.

Doista, naša islamska civilizacija, a naročito islamski ummet, je tijekom perioda civilizacijskog procvata u vrijeme kada je svoju civilizaciju obojio islamskim identitetom, islamizirao civilizacijske pronalaskе na raznim poljima.

Islamizacija budnosti, renesanse i civilizacijskog projekta ne znači zamisao o podudaranju civilizacije i vjere. Jer civilizacija je građanski i ljudski izum, a njeno islamstvo znači prepoznatljivost po dominaciji islamskih standarda na raznim poljima stvaralaštva. Ona je rezultat suodnosa vjerske dogme sa stvarnošću preko, i uz posredovanje, humanog stvaralaštva. Islamsko stvaralaštvo i umjetnost nisu oličeni u islamskoj vjeri, nego u kreativnosti čovjeka muslimana kada je pravi musliman. Takvo je stanje na raznim poljima civilizacijskih pronalazaka. Ona je, ukratko rečeno, ljudski proizvod koji se bazira na Božanskom davanju – vjeri – vođena svojim principima u koje su utisnuti Božanski tragovi i nijanse.

Uzvišeni Allah se zarekao da će čuvati vjeru: „*Mi, uistinu, Kur'an objavljujemo i zaista ćemo Mi nad njim bdjeti!*“¹². U civilizacijskom stvaralaštvu i civilizacijskoj renesansi oko koje je riječ, potrebna budnost i uzorita renesansa će biti islamska u onolikoj mjeri koliko ju inspiriše arapsko-islamski identitet i civilizacijsko, građansko stvaralaštvo vođeno muslimanima ovog doba u kojem živimo...

---

¹¹ Prenosi ga Ahmed.

¹² El-Hidžr: 9.

Historija civilizacijskog nazadovanja – uzroci i simptomi

Otkrivanjem tajni i namjera islamskog prava, vjera islam nije promijenila niti oslabila učinak muslimana. Štaviše, vjerovatno napredak kojeg su ostvarile šerijatske i prirodne znanosti je otkrio više tajni islama *halefu* (nasljednicima) nego što je otkrio *selefu* (prethodnicima).

Postavlja se pitanje: zašto su prethodnici napredovali, a nasljednici nazadovali?

Zbog toga smo svjedoci lošeg stanja u kom se nalazimo, a to i nas i druge tjera da otvorimo priču o nužnosti islamskog buđenja koja će probuditi ummet iz spavanja i drijemanja; o preporodu koji će ga spasiti od opijenosti i otjerati od njega letargiju, o napretku koji će ga izbaviti od nazadovanja, o reformi koja će ga otrgnuti iz učmalosti, o idžtihadu koji će ga sačuvati od slijeđenja (et-taklid), o progresu koji će sa njega podići sram dekadencije, o civilizacijskom spajanju koji će mu učvrstiti oslabljene konce i obnoviti smisao spajanja između života muslimana i njihove krijeposne vjere?

Naša spoznaja islama je uvećana, muslimanska otkrića prirodnih resursa u njihovim državama su uvećana a muslimani imaju najviši prosjek nataliteta.

Zašto su prethodnici napredovali a nasljednici nazadovali?

To je pitanje koje je muslimanski um postavio još u 18. vijeku. A od početka savremene zapadne kolonizatorske borbe, dodajemo još ovo: šta je tajna napretka nemuslimana?

S obzirom da se odgovori na ovo pitanje umnožavaju prema broju škola koje se bave ovom problematikom, vjerujemo da nadgledanje aktuelnih promjena koje su tokom naše historijske putanje zamijenile napredak nazadovanjem, najbolji je način da se prekinu neslaganja između onih koji odgovaraju na ovo pitanje.

Ashab po imenu Sa'd bin Hišam bin Amir je otišao kod Aiše – Majke pravovjernih, r.a., i upitao je:

„Majko pravovjernih, obavijesti me o moralu Allahovog poslanika, s.a.v.s.?”

- Ona mu reče: „Zar nisi čitao Kur'an?”

- Reče: „Jesam!“

- Ona mu odgovori: „Moral Allahovog vjerovjesnika je bio Kur'an!“¹³

Ovdje se Kur'an pretvorio, preko onih koji su ga razumijevali, u živu snagu koja u stvarnosti obrazuje civilizacijski projekat u kojem je otjelotvoren duh Kur'ana! Dakle, nije se zastalo kod učenja napamet i recitovanja njegovih ajeta, niti kod dokučivanja njegovih namjera i ciljeva.

Kada su zagovarači neistine, oličeni u politeistima iz plemena Kurejš, ogovarali Istinu, oličenu u Allahovom Poslaniku, s.a.v.s., malo primamljivanjem malo zastrašivanjem, rekao im je poznatu rečenicu:

- „Tako mi Allaha, kad bi mi stavili Sunce u desnu a Mjesec u lijevu ruku ne bih se odrekao onoga što mi je Allah naredio, sve dok Allah to ne iznese na vidjelo ili ne uništi one koji su nakon mene ostali u nevjerovanju!“¹⁴

Ova rečenica je obilježila taj period a moto njene izuzetne generacije bio je: „Pazi na smrt, podariti će ti se život!“

Oni koji su zaprepastili svijet bili su slabašni ljudi koji su slamali prijestolja careva i kraljeva, oživljavali zamrle civilizacijske tokove, za osamdeset godina osvojili su više nego što su Rimljani, poznati historijski osvajači, osvojili za osam vjekova i izumili najveću i najdragocjeniju civilizaciju koju je upoznala ljudska historija.

Zašto, kada i kako se desio prevrat? Koja je to putanja kojom je išao ummet ostvarivši političko i civilizacijsko predskazanje na koje je upozorio njen Poslanik, s.a.v.s., naglašavajući riječima: „Bojim se da vas ne budu napadali narodi sa svih strana kao što zvijer vrijeba svoj plijen!“ Oni koji su ga slušali rekoše: „O Božiji Poslaniče, je li to zbog toga što će nas tada biti malo?“ Reče: „Tada će vas biti mnogo, ali ćete biti slabašni poput tekuće pjene. Allah će iz srca vaših neprijatelja izvaditi strah prema vama, a u vašim srcima će unijeti vehn!“ Oni ga upitaše: „A šta je to vehn, o Allahov Poslaniče?“ Odgovori: „Ljubav prema ovom svijetu a prezir prema smrti!“¹⁵

Zašto, kada i kako se desio civilizacijski prevrat pa se ostvarila bojazan Allahovog Poslanika, s.a.v.s., pa su muslimani u vlastitoj domovini postali otuđeni i zarobljenici svojih neprijatelja. Sa njima i njihovim vrijednostima se despotski vlada ispoljavajući neprijateljske izazove cijelom

¹³ Prenosi ga Muslim.

¹⁴ En-Nevevi „Nihajetu-l-erbi fi fununi-l-edebi“ 16. tom, str. 200. Izdavač: Daru-l-kutubi-l-misrije.

¹⁵ Prenosi ga Ebu Davud i Ibn Hanbel.

islamskom svijetu od strane svih vjera i nacija, a naročito od zapadne civilizacije i njihove neprijateljske snage.

Da uzmemo konac s početka i da slijedimo civilizacijsku putanju nadgledajući uzroke i simptome nazadovanja kako bi svoju fizičku i umnu snagu iskoristili na islamskom buđenju koje je svrha ovih redaka.

***

Vođe Istoka u historijskoj borbi protiv Zapada predvođeni perzijskom državom su u dužini od nekoliko stoljeća (490. pne. – 627.) preuzeli tu dužnost i igrali tu ulogu, nekada uspješno, a nekada ne.

Međutim, perzijska država je bolovala od neizlječivih bolesti – od nepravednog feudalnog sistema, stalne klasne podjele društva do despotskog odnosa careva prema narodu u ime božanskoga povjerenja (vlasti). Ta bolest je uzrokovala prevagu zapadne grčke mase u toj borbi. Tako da je zapadna grčka kontrola nad svijetom Istoka počela od vremena ostvarivanja presudne pobjede Aleksandra Velikog (356.-323. pne.) nad Perzijom 331. god. p.n.e.

Od tog datuma su:

- Sirija (Šam), Egipat i države arapskoga Zapada pali pod grčku, zatim rimsku i konačno bizantijsku vlast.

- Irak je ostao pod kontrolom Perzije.

- Perzijanci i Abesinci su smjenjivali kontrolu nad Jemenom i jugom Arapskog poluotoka.

- Središnji dio Arapskog poluotoka je u bici Abesinaca protiv Mekke u godini slona 571. kada se rodio poslanik Muhammed ibn Abdullah, s.a.v.s., umalo pao, pa da se tako konačno zaposjedne cio Istok

Međutim, pojava islama je nagovijestila promjenu loše slike tog stanja, mijenjajući tok ljudske historije.

- U godini Muhammedovog, s.a.v.s., poslanstva, sa radosnim vijestima objave poslanice islama, Arapi su ostvarili prvu pobjedu nad Perzijancima u „vedrom danu“ (jevnu zi-kar).

- Sa vjerskim monoteizmom sjedinio se nacionalni i civilizacijski identitet Arapa koji su napravili svoju arapsko-islamsku državu koja je po prvi put u historiji podigla zastavu jedinstva na cijelom Arapskom poluotoku.

- Narodi sa tog područja, čak i oni koji su zadržali svoja vjerska ubjeđenja, poput oslobodilačke oluje su se pridružili muslimanima u Arapsko-islamskim osvajanjima, eliminirajući zapadno-bizantijsku kontrolu koja je Istok držala u okovima više od deset stoljeća!

- Ta osvajanja su dostigla jedinstvo Istoka pod vođstvom arapskog ummeta. Arapsko-islamska država je nastavila vršiti funkciju koju Perzija nije mogla, to je funkcija vođenja Istoka u historijskoj borbi protiv osvajačkih pretenzija Zapada i kolonizacije.

Međutim, Zapad nije pristao na takav razvoj situacije, pa je islamsko-bizantijski front ostao u žarišnim sukobima. Oni koji prate linijsku oscilaciju borbenih dešavanja u islamsko-bizantijskom sukobu primjećuju organsku vezu između jedinstva islamskog ummeta, te jedinstva arapsko-islamske države, i između konstantnih pobjeda islamske borbe (džihada). Kada jedinstvo ummeta oslabi a jedinstvo države se poljulja onda vanjske opasnosti donose korist neprijateljima. To znači da spoljašnji i unutrašnji uzročnici su uvijek vezani za uspon i pad, moć i slabost, pobjedu i poraz... Tako je historija dešavanja najveći svjedok istinitosti metoda i teorija koje nas uče istinitosti izreke o dešavanjima ummeta kroz sve civilizacije i historijske epohe.

Jedinstvo dobrovoljnog ummeta je bilo prirodni izvor državne snage, međutim, kada ga je pogodilo cjepkanje, u državu se uvukao vehn koji je vezao unutrašnje i spoljašnje činioce i radio u korist neprijatelja na borbenim linijama.

- U međusobnoj borbi između Abdulmelika bin Mervana (26. – 86. h. / 646. – 705.) i Abdullaha bin Zubejra (1.- 73. / 622. – 693.) koja se desila 70. god. po hidžri (689. po miladu), ummet se podijelio a država je dosegla takav stepen slabosti da je morala potpisati primirje sa Bizantinima zauzvrat džizje. Da, džizje! Tako su je historičari nazvali! Njen iznos je bio hiljadu dinara kojeg je halifa Abdulmelik bin Mervan plaćao rimskom kralju svake džume!

- Kada se ummetu povratilo jedinstvo, a državi snaga, nakon pročišćavanja ustanka Ibn Zubejra i njegove države, presavio se list u knjizi veza sa Rimljanima, a muslimani su otpočeli bitku i borbu (76. h. – 695.). Ta borba se nizala skoro svake godine!

- Kada je nastupila 81. god. po hidžri, odnosno 700. po miladu, desila se revolucija Abdurrahmana bin el-Eš'asa (85. h – 704.) a sa njom slabljenje i cijepanje. Te godine je zastala borba i džihad.

- Sa rastom broja revolucija koje su pokretale haridžije i abbasije, rascjepkao se ummet a njegova zajednica i snaga su se raspršile iza revolucionara. Tako je oslabila emevijska država, zastala borba i džihad, za sve vrijeme dok je emevijska država bila slaba, te u periodu osnivanja i nestabilnosti abbasijske države, opet uzrokom revolucija. Štaviše, to je išlo u korist Rimljana koji su se odlučili da napadaju islamske države. Njihov kralj Konstantin je nasilno oteo grad Malatiju porušivši njene bedeme 138. god. po hidžri, odnosno 755. po Isau, a.s.

- Kada se povratilo jedinstvo ummeta i snaga nove abbasijske države promijenio se odnos snaga pa je država povratila svoju borbu i džihad vrativši Malatiju 140. godine po hidžri, odnosno 757. po Isau, a.s.

- Za vrijeme vladavine Haruna er-Rešida (149. – 193. h. / 766. –

809.) porastao je pokazatelj borbenih dejstava i džihada, sve dok se nije desio nered (el-fitne) sa El-Eminom (170.-198. /787. – 813.) i El-Me'munom (170. – 218. h. / 786. – 833.). Tada se taj pokazatelj smanjio pa je godinama nestalo iskušenja bitke i džihada i njihovog efekta.

U trećem stoljeću po hidžri na karti islamske stvarnosti pojavljuju se nekoliko činioca i fenomena koji jasno ukazuju na tematiku ovog rada.

- Revolucije haridžija, njihove aspiracije i ustanci su neprestano trajali.

- Alevije su se nadmetali sa abbasijama za vlast i državu. Dizali su revolucije pod vođstvom zejdiya. U tom trećem stoljeću po hidžri uzrokovali su sljedeće revolucije: u Kufi 242. po hidžri, odnosno 856. po Isau, a.s.; u Taberistanu 250. po hidžri, odnosno 864. po Isau, a.s.; u Reju 250. po hidžri, 864. po Isau, a.s.; u Kazvinu 250. po hidžri, odnosno 864. po Isau, a.s.; u Kufi 250. po hidžri, odnosno 864. po Isau, a.s.; te velika revolucija Abesinaca (zendžetu-l-kubra) u Iraku i Perziji 249. godine po hidžri, odnosno 863. po Isau, a.s.

- Šu'ubije, koji su izumitelji svekolikog spletkarenja prema svemu što je arapsko, te koji su sanjari o oživljavanju vatropokloničkih, staroperzijskih zaostavština, željeli su naživjeti jedinstvu ummeta i državnoj moći. Njihova aktivnost se nije zaustavila kod Er-Rešidovog likvidiranja porodice bermekija (188. h. – 803.), već su tu katastrofu sentimentalno iskoristili za mržnju prema arapskom porijeklu, njihovoj državi, islamu i jedinstvu islamskog ummeta.

- Pored mezhebskih i idejnih revolucija, dešavali su se lokalni ustanci zbog ekonomskog, socijalnog, rasnog i plemenskog statusa. Za to nam može poslužiti ono što se dogodilo u Egiptu 213. godine po hidžri, odnosno 828 po Isau, a.s.; 214. godine po hidžri, odnosno 829. po Isau, a.s.; 215. godine po hidžri, odnosno 830. po Isau, a.s.; 216. godine po hidžri, odnosno 831. po Isau, a.s.; te ono što se dogodilo u Perziji 220. godine po hidžri, odnosno 835. po Isau, a.s.; ono što se dogodilo u Taberistanu 224. godine po hidžri, odnosno 839. po Isau, a.s.; ono što se dogodilo u Bahrejnu 286. godine po hidžri, odnosno 899. po Isau, a.s.

- Pored ovih revolucija, spletkarenja i odmjjetništva, ovo stoljeće je bilo svjedok mnogih unutrašnjih kriza duhovne prirode koje su oslabile jedinstvo ummeta. Ta slabost se uvukla u državu i hilafet raskršivši put uzročnicima nazadovanja, pasivnosti i iščeznuća. Tako se u 212.-219. h. / 827–834. godini po miladu, desilo iskušenje poznato kao pitanje o stvorenosti Kur'ana (halku-l-Kur'an) kada je država iskoristila snagu da primora one koji se ne slažu sa tom tezom da je prihvate. Onda su se desili podjednaki raskoli na razini svijetine i elite. Godine 236. h. ili 850. po

Isau, a.s., abbasijski halifa El-Mutevekkil (206. – 247. h. / 821.- 861.) se odlučio na tlačiteljski odnos prema ši'ijama, mu'tezilama i alevijama. Taj odnos se pogoršao dolaskom na vlast El-Kadira Billaha 381. – 423. h. / 991. – 1031) kada je izdao dekret poznat kao „Kadirijsko uvjerenje“ koji je zabranjivao ideju mu'tezila i pipadnika pravde i monoteizma (ehlu-l-'adl vet-tevhid), koji su imali ceremonije nalik crkvenim koje su bile strane duhu islama.

- U okeanu ovih revolucija, intriga, buna i kriznih situacija, slabila je centralna država. Pojavili su se pokreti za nezavisnost mnogih država, a naročito na periferijama. Država tulunija je postala nezavisna 254. h. – 868., nakon toga buvejhija 334. h. – 945., a potom gazneviya 390. h. – 999. godine po miladu, a cjelokupna vlast je pripadala nearapima (e'adže-mije) Turcima i Dejlemijama, ne računajući arapski Zapad (el-magreb) i Endelus.¹⁶

To su bili najistaknutiji izazovi sa kojima se suočavala islamska država u trećem hidžretskom stoljeću. Šta je država uradila u suočavanju sa tim izazovima?

Prethodilo je ukazivanje na to da je država liječila te bolesti sa drugim bolestima koji su joj dodavali bol i patnju. Jer većina tih raskola i kriza su uzrokovani nestankom pravde i savjetodavnog vijeća u postupku vladavine, njenim ciljevima i funkcijama, a na račun centralizacije vlasti i bogatstva, njenih pomagača i rodoljuba, misleći da će to pomoći u suočavanju sa vanjskim izazovima. Mislili su da se mogu tome suprotstaviti izjednačavanjem snage i resursa. Dočim, takav način liječenja izazova je uvećao grozotu i strahotu na način kojeg smo u prethodnim recima predstavili.

Oni koji su inovirali metodu pravdanja prilikom pisanja historije misle da država nije imala drugog izbora u liječenju i suprotstavljanju sa tim izazovima, jer klin se klinom izbija!

Međutim, naglašavamo da islamski način, kao i proces islamske historije, je spoznao i prakticirao drugi izbor u suprotstavljanju tim nedaćama. Jer kada je peti halifa Omer bin Abdulaziz (61. – 101. h. / 681. – 743.) preuzeo emanet upravljanja hilafetom imao je slične izazove, možda i žešće. Po pitanju pravde našao je bogatstvo ummeta koje je ostavio Vjerovjesnik, s.a.v.s., i dvojica šejhova (eš-šejhan) najveću rijeku iz koje su svi podjednako pili. Našao je da je to bogatstvo svrstano na

---

¹⁶ Pogledaj hronike tih dešavanja u „Kitabut-tevfikati-l-ilhamije fi mukarenetit-tevarihi-l-hidžrije bis-sinini-l-efrinkije vel kibtije“ koje je proustudirao i revidirao dr. Muhammed Imara. Bejrutsko izdanje iz 1980. godine.

stranu emevijskog fanatizma i kako se smjenjuje među bogatašima, pa je napravio vječnu poslanicu: „Vratite nasilno oduzeto njihovim vlasnicima, započinjući od sebe, svoje porodice, prvaka Benu Umejjevića, državnih klanova i svih ljudi.“ Po pitanju savjetodavnog vijeća našao je da je filozofija vladavine izopačena, te da je hilafet postao potpomognuto nasljedno vlasništvo, pa se odlučio na povratak naredbe savjetovanja među muslimanima, iako mu njegovi protivnici nisu omogućili ostvarivanje te odluke, stavivši mu otrov od kojeg je naknadno umro. Po pitanju jedinstva ummeta koptisale su ga revolucije haridžija, alevija i pripadnika pravde i monoteizma (ehlul-l'adl vet-tevhid). Te rupe u jedinstvu ummeta je ispunio pravdom i sveobuhvatnim mirom. Potpisao je primirje sa revolucionarnom vojskom i skupinom bundžija, mijenjajući dotadašnji kontakt koji se sa njima vodio sabljom. I još mnogo toga je napravio, Allah bio njime zadovoljan, od znakova islamske uzorite metode u liječenju kriza koje pogađaju države i zajednice.¹⁷

Tačno je da su oni koji su ga naslijedili suprotna revolucija ovoj islamskoj metodi.

Međutim, ono što je napravio Omer ibn Abdulaziz je svjedok da islam ima izvrstan način da izide na kraj političkim, socijalnim i ekonomskim nedostacima i izazovima. A nije tačno ono što zagovaraju izumitelji pravdanja da ispred abbasijske države nije bilo drugog izbora, do povećavanja snage, centralizacije vlasti, mobilisanje društva u cilju suočavanja sa tim izazovima.

Međutim, desilo se to što se desilo.

Da bi se suprotstavio takvim izazovima, halifa El-Mu'tesam (218.-227. h. / 833. – 842.) je načinio pogubnu grešku tako što je importirao Turke (Memluke) napravivši im grad Samaru za kasarnu. To ih je učinilo centrom vojničke udarne snage državnog hilafeta. Ovdje je po prvi put islamska država imala udarnu snagu kojoj je bila strana njena civilizacija, jer oni nisu imali arapsko porijeklo ummeta, države i civilizacije. Niti su imali genijalnost islama, jer ga nisu nakon prihvatanja monoteizma dostigli, osim formalno i simbolično u onim djelovima koji nisu nukleus vjere. Da stvar bude još gora, u cilju suočavanja sa izazovima ta vojna organizacija je uvećala opremu i pripravnost pa je to promijenilo balans snage između nje i hilafeta (države). Nakon što se mislilo i bilo poželjno da usred nevezivanja sa unutrašnjim sukobljenim stranama u državi, memlučki vojnici budu poslušno sredstvo u rukama hilafeta, hilafet je postao igračka u rukama turskih narednika i memlučkih predvodnika. Samara koja je sagrađena kao vojnički paviljon za tu vojsku, a koja je

---

¹⁷ Vidi našu knjigu: „Omer ibn Abdulaziz – peti pravedni halifa“, Kairsko izdanje iz 1988. godine.

pripadala glavnom gradu, Bagdadu, postala je 221. h. – 836. godine, glavni grad kojem se povinovao Bagdad! Ubistvo halife El-Mutevekkila od strane turskih vojnika je bio početak korjenitih promjena naše civilizacijske putanje. Naš civilizacijski procvat je preko dugih perioda, krivudavih staza, mnogobrojnih osvješćivanja, te odvažnih opiranja, kao što je slučaj sa civilizacijskim razvojem, njenim usponom i padom, od tog datuma ušao u propadanje, nazadovanje i slamanje.

Stvar je bila gotova. Islamska država se pretvorila u vojničku državu i desio se civilizacijski raspon između vlasti i države, ummeta i njegove civilizacije, a naredba, zabrana, meritorni stručnjaci, bili su Vesif, Buka', Bagir, Bugai Kebir, Kujuk, Ajbek i Asgadžon!

I hilafet i halifa su postali igračke u njihovim rukama. Oni su ih postavljali i smjenjivali, zatvarali i otrov prinijeli tako da drugog izbora nije imao već da ga popije i od toga umre! Jedan pjesnik koji je bio svjedok toga vremena je vrlo vješto opisao stanje halife El-Muste'in Billaha (248. – 252. h. / 862. – 866.) sa memlučkim vojskovođama Vesifom i Bugaiom. Opisujući stanje halife i hilafeta koje je dojmio, on je rekao:

*„Halifa je u kafezu,
između Vesifa i Buka'
Govori što mu oni kažu
Što mu kaže Buga'.“*

Kada se trovanjem od strane turskih memlučkih vojnika okončao život El-Muste'ina Billaha, pjesnik El-Bahteri (206. – 227. h. / 862. – 866.) je ispjevao:

*Za djelo turskih četa Allah neka im sudi
Mačem suzbijte nesreću njihovog perioda
Ubiše halifu Ahmeda ibn Muhammeda
A sve ljude odjenuše u haljine straha
I prevršiše mjeru sve do našeg kraha
Pa nam se umetak podijeli dosta
A naš vođa u njemu ostade poput gosta.*

Sa turskim četama država se militarizovala a mač i snaga su postali glavno zastrašujuće mjerilo u svim stvarima. Snaga nije uspjela nadgledati naprsline, liječiti bolesti i suočavati se sa izazovima. Nasuprot toga stvari su se pogoršale, kraljevstvo se podijelilo, kako veli El-Bahteri, a što se tiče halife, ili imama, odnosno zapovjednika vjernika (emiru-l-mu'minina), u sopstvenom hilafetu pored turskih trupa bio je poput običnog gosta.¹⁸

---

¹⁸ Vidi našu knjigu: „El-Arabu vet-tehaddi“ str. 125. (...). Kuvajtsko izdanje iz 1980. godine.

Potom su došli spoljašnji izazovi a život vojne snage je potrajao. Krstaški pohodi su se gotovo zadržali dva stoljeća (489. – 690. h. / 1096. – 1291.) dok su napadi Tatara potresali bitak ummeta sravnivši Bagdad (656. h. – 1258.) tako da se ummet suočavao sa te dvije opasnosti koje su u napadima ponekada sklapale savez protiv islamskog svijeta. Ummet se suočavao sa kulturocidom i istrebljenjem stanovništva preko krstaških naseljeničkih kolonija. Ummet se pomirio sa memlučkim vojnim despotizmom jer se gvožđe krstaških viteških hordi i zlo tatarskih konjaničkih divljaka nije moglo suzbiti osim sličnim gvožđem i jednakim prkosom memlučkih junaka!

Dužina trajanja spoljašnjih opasnosti su uzrokovale egzistiranje militarizovanih država poput, Dejlama, Mameluka i Turaka, i njihovim vladanjem islamskim svijetom. Nakon toga su nastupile vladavine Zengija (521. – 648. h. / 1127. – 1250.), Ejjubija (567. – 648. h. / 1171 – 1250.), Memluka – Bahrija (648. – 784. h. / 1250. – 1382.), pa onda Memluka – Burdžija (784. - 922. h. / 1382. – 1517.) koji su prepustili uzdu Turcima Osmanlijama.

Stvar nije zastala kod militarizacije države već uticaji militarizacije su se i te kako odrazili na društvo, što je uzrokovalo i inoviralo mnoge pošasti koje su odigrale ulogu u nazadovanju, dekadenciji i pasivnosti arapsko-islamske civilizacije.

Međutim, prije nego što započnemo govoriti o utjecajima militarizacije na civilizaciju i o utjecajima njenih simptoma na polju civilizacijskog nazadovanja, moramo se zapitati zašto je El-Mu'tesam Abbasijski odabrao da udarna snaga bude strana nacionu ummeta? Ko su, zapravo, Turci? Zašto se kao arapski halifa nije okrenuo Arapima da oni pomognu arapsko-islamsku državu u sučeljavanju sa vanjskim opasnostima, kao što je prethodno postupio Omer ibn Abdulaziz kada je obnovio državni aparat i stvorio revolucionarne promjene preko elemenata, snage i kapaciteta vlastitog ummeta (naroda), a ne nekog izvan njega, niti preko onih kojima je duh naše civilizacije stran.

Neki pretjerano uprošćavaju odgovor na ovo pitanje govoreći da je El-Mu'tesamov izbor Turaka-Memluka zbog toga što mu je majka bila turska služavka. Međutim, vjerujemo da je ovaj halifa, poput El-Me'muna (170. – 218. h. / 786. – 833.), El-Vasika (227. – 228. h. / 842. – 847.) bio svrstan u pobornike idejnog racionalističkog pokreta mu'tezila (ehlu-l-'adl vet-tevhid), i bio svjestan opasnosti šu'ubija i njihovih ideja o državnom (ne)jedinstvu. On nije bio neprijateljski nastrojen prema arapskoj rasi, kao što se nije pretrgao u traženju pomoći od Arapa kako bi postali udarna snaga kojom bi država štitila svoje interese i čuvala se spoljašnjih izazova. Međutim, zašto se El-Mu'tesam nije okrenuo Arapima, već je umjesto njih privukao Turke-Memluke?

Vjerujemo da osnovni razlozi leže u sljedećem:

1. alevijska struja, suprotstavljena Abbasijama željeći da otrgne od njih državu, privukla je dio arapske populacije u svoju revoluciju i pokret, jer je značajan dio perzijske populacije učestvovao u osnivanju abbasijske države. Naklonost Arapa je bila zajednička sa žudnjama ehlu-l-bejta, a naročito sa alevijama.

2. najznačajnija je činjenica da je arapski nacionalni korpus zadesio raskoš i blagostanje, tako da nisu mogli biti udarna, osorna snaga koja će se suprotstaviti opasnostima koje su vrebale državu. U najmanju ruku pripremiti se za to nije bilo nimalo lahko. Umjesto da država uloži trud u pripremi Arape da postanu udarna snaga, ona u njih nije imala nade ni spokoja jer su bili dio zaraćenih strana, pa se okrenula stranom nacionu, Turcima-Memlucima, misleći da će oni, zbog nacionalne neutralnosti, stati i boriti se iskreno i poslušno na strani abbasijske države i hilafeta.

Dakle, raskoš i materijalno blagostanje su razlozi što Arapi nisu stali u odbranu civilizacije i države koju su gradili revolucijom islama, racionalnošću Kur'ana i kuražnošću oslobodilačke vojske.

Kada u tom domenu promotrimo postupak pravednog halife Omera ibn el-Hattaba, r.a., (40. p.h. – 23. h. / 584. – 644.) naći ćemo svjedoke da je ovo što kažemo ispravno. Omer ibn el-Hattab je, prilikom očuvanja državne sigurnosti, njene civilizacije i arapske udarne snage, bio obazriv od opasnosti raskoši i luksuza po osornost arapskog vojnika i njegove pripravnosti za borbu i džihad, u koje su Arapi upadali nakon osvajanja. Tako je formirao naročita vojnička naselja u krajevima koja su osvojali, kako se ne bi uklopili u građanski raskošni život i izgubili manire vojnika čiju je osornost oblikovao ambijent kraja u kom su odrasli. Štaviše, bio je obazriv da se po kostimima razlikuju od domaćih žitelja. To je dostiglo takav stepen predostrožnosti da im je zabranio brak sa ženama toga kraja koje su bile hrišćanke i Jevrejke (ehlu-l-Kitab) sa kojima je islam dozvolio brak. Omer nije rekao da je to haram, ali je upozorio na socijalnu i vojnu negativnost po vojsku za koju je želio da bude udarna snaga koja će štiti državu od prisutnih i nadolazećih opasnosti.

Omer, r.a., je to činio sa onima koji su osvajali bogate krajeve, dočim, prema onima koji su ostali na Arapskom poluotoku, od uglednika Kurejša i poglavara ashaba, bio je obazriv od opasnosti njihovog odlaska u raskošne krajeve i uranjanja u luksuzni život. Razmislimo o ovoj opasci imama et-Taberija (224. – 310. h. / 839. – 923.): „Omer ibn el-Hattab, r.a., je znamenitim Kurejšijama, muhadžirama, sankcionirao izlazak u gradove osim uz lično dopuštenje i na određen rok. Kada je došao Osman, r.a., on takve mjere nije poduzeo, pa su oni odlazili u gradove,

međutim, kada su u njih došli vidjeli su ukrase ovog svijeta, a i njih su ljudi vidjeli. Barijere su se eliminisale a ljudi su im se približili, govoreći: neka zaposjednu imetak pa da i mi imamo udijela u njemu. To je bio prvi *vehn* u islamu i prvo iskušenje koje je zadesilo obične ljude!¹⁹

Razmislimo malo bolje o Taberijevom opisu promjene državne vojske i njene arapske udarne snage, od osornosti vojnika dalekih od raskoši i luksuza do udobnosti građanskog luksuznog života. Dakle, o njegovim riječima: „To je bio prvi *vehn* u islamu i prvo iskušenje koje je zadesilo obične ljude.“

Zatim, razmislimo malo bolje o govoru Ibn Halduna (732. – 808. h. / 1332. – 1406.) o dužini transformacije države od naseljenosti (izgradnje) do luksuznog i raskošnog života rekavši da je to „oslonac života svijeta u kulturi i državi“²⁰

Dakle, to je simptom ulaska u epohu civilizacijskog nazadovanja i iščeznuća.

Vidjeli smo da je raskošan i udoban život razlog propadanja arapsko-islamske države i njene udarne i žestoke snage, kako u vojnom tako i u civilizacijskom smislu. Zato je El-Mu'tesam napravio katastrofalnu grešku napravivši vojnu državu sa vojskom čija nacionalna pripadnost nije kompatibilna sa civilizacijskim porijeklom ummeta, dakle, Turcima-Memlucima.

Uzvišeni Allah je rekao: „*Kad hoćemo jedan grad uništiti, onima koji su u njemu na raskoš navikli prepustimo da se razvratu odaju i da tako zasluže kaznu, pa ga onda do temelja razrušimo*“ (El-Isra': 16.). Neki učači riječ *emerna* čitaju kao *emmerna* (sa duplim slovom mim) što bi značilo: učinimo ih vođama i vladarima države!

Na ovaj način se militarizovala država. Dužina trajanja spoljašnjih opasnosti i izazova diktirala je trajanje utjecaja militarizacije na društvo donoseći pasivnost i malaksalost mnogim poljima civilizacijske kreativnosti. Arapsko-islamska civilizacija je od toga datuma ušla u epohu drijemeža, obamrlosti, nazadovanja i dekadencije.

***

Međutim, kako se to desilo?

Mi možemo analizirati simptome civilizacijskog nazadovanja i intelektualne zakrljžljalosti ako posmatramo šta je zadesilo odlike i karakterne crte po kojima se naša civilizacija prepoznaje, kao i odlike njenog

---

¹⁹ Ibn Ebi el-Hadid „Šerh Nehdži-l-Belagah“, tom 11. str. 11.-12. Revizija: Muhammed Ebu el-Fadl Ibrahim. Kairsko izdanje iz 1959. godine.

²⁰ El-Mukaddima, str. 292, 293, 295. Kairsko izdanje iz 1322. h.godine.

procvata, te onoga što je zadesilo prevrat koji je militarizovao državu i produžio utjecaj memlučke armije na mnoga polja.

- ono što je vezano za digresiju od šerijata ummeta

Racionalistička struja, a naročito pobornici mu'tezila, i struja pobornika pravde i monoteizma (ehlu-l-'adl vet-tevhid) uopće, istinski su tvorci racionalističkog bloka u našoj arapsko-islamskoj civilizaciji. Pošli su od Kur'ana koji je valorizirao status razuma, te od umjerenosti islama na polju nevidljivoga (el-gajbijjat) obrazujući preko prevođenja grčke filozofije po prvi put u historiji filozofskog promišljanja islamsku apologetiku (ilmu-l-kelam) – islamsku filozofiju koja se bazira na nadahnuću (el-vahj). U njoj druguju razum (el-'akl) i tradicija (en-nakl), mudrost (el-hikme) i šerijat imaju bratski odnos, dok racionalne postavke i ono što je poznato preko Božije objave imaju susjedski odnos. Monoteizam je u teologiji ojačao svoje obrasce nasuprot instinkta i kauzalnosti.

SAOPŠTENJA SA OKRUGLOG STOLA

**BOŠNJACI IZMEĐU PROŠLOSTI I SADAŠNJOSTI
- KUDA DALJE?**

ROŽAJE, 21-23. NOVEMBRA 2008

U okviru manifestacije "Sehara bošnjačke kulture" (Rožaje, 21-23. novembar 2008. godine), održana je i rasprava na okruglom stolu s temom BOŠNJACI IZMEĐU PROŠLOSTI I SADAŠNJOSTI – KUDA DALJE?

Na ovoj tradicionalnoj manifestaciji bošnjačke kulture u Crnoj Gori, intelektualci različitih političkih profila pokušali su da odgovore na ključna pitanja od interesa za ovu etničku zajednicu. Značajan broj učesnika iz raznih krajeva u kojima žive Bošnjaci trudili su se ovoj manifestaciji daju intelektualni pečat, promišljajući svakodnevicu na način koji su smatrali cjelishodnim i djelotvornim. Najveći broj učesnika okruglog stola priložio je, saglasno dogovoru, svoja saopštenja u za to predviđenom roku i mi ih objavljujemo u ovom broju časopisa u obliku u kojem smo ih dobili, bez bilo kakvih, izuzev lektorskih intervencija. Manji broj učesnika nije uspio na vrijeme dostaviti svoje saopštenje. Ti autori mogu računati na to da će njihova saopštenja biti objavljena u nekom od sljedećih brojeva časopisa, zavisno od raspoloživog prostora.

*Prof. dr Šerbo RASTODER,
urednik i predsjednik Bošnjačkog savjeta u Crnoj Gori*

Enes PELIDIJA

BOŠNJACI I NJIHOVO MJESTO U CRNOGORSKOM DRUŠTVU

Od 2006.godine, kada je na legalan i legitiman način Republika Crna Gora vratila međunarodno priznanje kao samostalna država, predstavnici vlasti suočavaju se sa brojnim pitanjima kojima donedavno nisu poklanjali veću pažnju. Zato i mnogi zahtjevi od pojedinaca, staleških udruženja do pripadnika naroda koji žive na ovim prostorima za neke izgledaju neumjesni, te se mogu okarakterisati kao „neugodno“, „neumjesno“, „miriše na neki *izam*“ i slično.

U mnogim pitanja onih koji ih postavljaju predstavnicima vlasti, sigurno da ima pretjerivanja na koje ne samo ova, nego i svaka druga država ne može dati pozitivan odgovor. No, to ne znači da predstavnici vlasti i na takva pitanja ne trebaju reagirati. Naprotiv. Na svaki zahtjev i traženje onih koji ih upućuju, treba odgovoriti sa mišljenjem koje je utemeljeno na postojećem ustavu i zakonskim propisima. Svako prešutkivanje ne znači samo negativan odgovor, nego usložnjava situaciju i tamo gdje za to ne postoji potreba.

Imajući u vidu naprijed kazano, mislim da je razgovor na temu „*Bošnjaci između prošlosti i sadašnjosti*“ prilika da iznesem svoje viđenje položaja Bošnjaka kao naroda u Republici Crnoj Gori, te stanja u kome se ovaj narod nalazi u široj regiji. Vrijeme i prostor mi ne dozvoljavaju da ovo izlaganje bude elaborirano u mnogim pitanjima koja se postavljaju i pred crnogorske građane bošnjačke nacionalnosti, kako bi se došlo do potpunijeg odgovora o njihovom položaju, te mjestu i značaju kojeg imaju u ovoj zemlji, kao i šta bi država trebalo da uradi da se u kraćem vremenskom periodu otklone prisutne poteškoće i nađu konkretna rješenja. Izlaganje ću ograničiti na jedan od važnijih problema, a to je šta je potrebno za Bošnjake u Crnoj Gori da budu bolje organizirani i da njihovo mjesto u društvu bude adekvatno.

Ne bi trebalo ići u daleku prošlost da bismo se sjetili kakvo su mjesto i ulogu Bošnjaci imali prije nepune četiri decenije. U odnosu na druge narode ex Jugoslavije koji su ne samo priznati kao narodi, nego su i u to vrijeme imali svoje obrazovne, kulturne i druge institucije, Bošnjaci kao narod su prvi put imali pravo da se izjasne pod imenom Muslimani tek u popisu iz 1971. godine. Zvanično u Ustavu SFRJ iz 1974. godine su

se po prvi put naveli kao narod. No, ni poslije toga, izuzev IZ kao konfesionalne institucije, ni dalje nisu imali svojih kulturnih, humanitarnih ni drugih sličnih društava ni udruženja. Takvo stanje ostalo je sve do 1990. godine. Tada, u posljednjoj deceniji XX stoljeća, počinju sa obnavljanjem rada institucija koje su imali do 1945. godine. Zavisno od sredine i raspoloženja u okruženju, a posebno od stava predstavnika tadašnjih republičkih vlasti, rad muslimanskih društava KDM "Preporod" MDD „Merhamet“, te lokalnih udruženja u kojima su se isključivo ili u većini okupljali Muslimani, odvijao se sa različitim intenzitetom. Iako su ova društva, zajedno sa političkim strankama osnovana i u Crnoj Gori, zbog niza objektivnih i subjektivnih razloga nisu ni približno dolazila do izražaja, kako su aktivisti i te institucije željele.

Najbolje i najkonkretnije rezultate od 1992. do 1996. godine od svih tadašnjih muslimanskih stranaka i udruženja postigao je „Merhamet“. U tome su vidnog učešća uzeli skoro svi pripadnici Muslimana bez obzira na političku opredijeljenost ili društveni položaj. Rukovodstva i aktivisti „Merhamet“-a su u zadnjoj deceniji XX stoljeća organizirano primili veliki broj izbjeglog muslimanskog stanovništva iz Bosne i Hercegovine, pruživši prognanicima prihvata, ljudsku i materijalnu pomoć u granicama svojih mogućnosti.

Nažalost, izuzev pojedinačnih kazivanja i manjih pisanih tragova, o tome se i sada veoma malo zna. Mislím da bi što prije trebalo da se napiše jedna ili više monografija o tim aktivnostima. Tako bi se sačuvala uspomena na jedan human posao u kome su aktivisti MDD „Merhamet“ pružili neprocjenjivu ulogu koja je spasila destine hiljada protjeranih ljudi. O tome treba da više zna i šira javnost. I u povelju svoga nastanka MDD „Merhamet“ je na najbolji način pokazao svoj značaj i ulogu koju je imao u crnogorskom društvu u zadnjoj deceniji XX stoljeća. Njegova djelatnost i rad su rijetko svijetao primjer iz toga vremena.

No i o Društvu, te njegovim ograncima, ali i zaslugama hiljade i hiljade bošnjačkih porodica koje su nesebično primale sve kojima je pomoć bila potrebna danas se malo zna i još manje govori. Rezultat je to prepuštenosti ovog Društva pojedincima i manjim grupama. No, neophodno je da i predstavnici vlasti o tome povedu više računa jer će ih to još više afirmirati kako kod svojih građana, tako i u široj međunarodnoj zajednici. Zato je potrebno ovom udruženju pružiti svu moguću adekvatnu pomoć i podršku, kao i pristupiti objavljivanju spiskova, svih onih koji su od strane pojedinaca i ovog udruženja prihvaćeni na najbolji mogućí način od 1992-1995. godine. Ako se to ne uradi, vremenom će se zaboraviti i umanjiti značaj ovog izuzetno humanog rada. Ovo je jedan od eklatantnih primjera kako bez organiziranog rada i najbolje, te najplemenitije ideje i djelatnost vremenom prekrije prašina zaborava. Bošnjaci

Crne Gore to ne zaslužuju. Po brojnosti to je treći narod, a po konfesionalnosti drugi kome Crna Gora treba pružiti u zakonskim okvirima svu potrebnu pomoć i podršku.

Izvjese poteškoće i stanje u kome se nalaze i sami su stvorili. U posljednjem popisu iz 2003. godine pored Bošnjaka (9,41%) i dalje u velikom procentu (4,27%), dio ovog jedinstvenog naroda pisao se u nacionalnom smislu kao Musliman. Pravo je svakoga da se piše onako kako misli i osjeća. No, sigurno bi mnogi da više i bolje poznaju prošlost svoga, kao i drugih naroda mnoge procese bolje razumjeli i shvatili, te bi i njihovo izjašnjavanje bilo drugačije, a time i položaj u društvu. Da se ta „nepoznanica“ ne bi ponavljala, potrebno je organizirati javne tribine, predavanja, te naučne skupove na kojima bi kompetentni učesnici činjenično govorili o Bošnjacima, njihovoj kulturi, tradiciji, konfesiji i svemu što je karakteristično za ovaj narod. Dio toga bi trebalo ugraditi i u nastavne programe i udžbenike, kao što je to već prisutno i u nekim drugim sredinama koje su donedavno bile u sastavu ex Jugoslavije. Od toga bi korist imao i pojedinac, i Bošnjaci kao narod, ali i država. U odnosu na raniji period to je sada lakše jer su Bošnjaci i zvanično još 1993. godine vratili svoje tradicionalno ime, jezik, a već duže vremena afirmiraju svoju kulturu, običaje i sve što ih čini narodom. Već sada imamo solidnu naučnu i stručnu literaturu iz koje se na argumentovani načini mogu educirati svi koji pokažu interesovanje o tim pitanjima. Mislim da mlađe generacije u odnosu na starije pokazuju veće interesovanje o svome porijeklu, te bolje shvataju i prihvataju tradicionalno nacionalno ime BOŠNJAK. U narednom periodu to bi se bolje i argumentovanije uradilo permanentnim radom kulturno-obrazovnih institucija, bošnjačkih udruženja, bošnjačkih intelektualca, kao i svih kompetentnih ličnosti koji su dobri znalci ove problematike. Sva pitanja o afirmaciji svega vrijednog što pripada bošnjačkom narodu, trebalo bi da objedini Bošnjački savjet u Crnoj Gori. Kao krovna institucija svojom djelatnošću bio bi od koristi ne samo bošnjačkom narodu, nego i crnogorskom društvu i državi. Na najbolji i najadekvatniji način Bošnjački savjet bi preko drugih udruženja, članica i aktivista mogao i trebao odgovoriti na mnoge društvene zahtjeve i pitanja. U svim tim aktivnostima važno i nezaobilazno mjesto treba dati mladim aktivistima, a posebno ženskoj populaciji.

Osim humanitarne, vjerske, te kulturno-obrazovne djelatnosti, Bošnjaci bi kao narod trebalo da imaju i druga svoja staleška udruženja. Vlast bi na taj način imala višestruku korist jer bi znala tačnu adresu kome bi se i zašto obraćali. Slično bi postupalo i svako staleško udruženje. Time bi se izbjegla komunikacija „gluhi telefon“.

Preko svih društava i udruženja koji pripadaju Bošnjacima, lakše i jednostavnije bi bilo povezivanje sa sličnim udruženjima, kako Boš-

njaka koja već postoje van granica Republike Crne Gore, tako i sličnim društvima i udruženjima drugih naroda koja se bave sličnim aktivnostima. Ta povezanost bi donosila višestruku obostranu korist i bili bi mostovi saradnje kako među narodima, tako i državama u užem i širem okruženju. Ovakva praksa prisutna je i dobro poznata posebno u državama članicama Evropske unije.

Da bi sve naprijed izloženo bilo realizirano, neophodna je dobra organiziranost i briga države. Njena pažnja se ogleda u davanju podrške, pružanju materijalne pomoći, olakšicama u dodjeljivanju zemljišta za podizanje potrebnih građevinskih objekata u kojima bi se odvijao rad društava, te slično.

Republika Crna Gora već izvjesno vrijeme pokazuje svoje pretenzije na punopravno članstvo u Evropsku uniju. U tom smislu je već do sada nizom konkretnih mjera pokazala ozbiljnost u rješavanju ovih pitanja. Svakim svojim potezom na tom putu je bliža željenom cilju. No, nesumnjivo da će se vrlo brzo suočiti i sa prostom statistikom o procentu zastupljenosti svih njenih građana u državnim institucijama i društvu. Među tim građanima su i Bošnjaci koji na ovim prostorima žive stotinama godina, zajedno sa crnogorskim, srpskim, albanskim i hrvatskim narodom. Zato su u situaciji da imaju iste obaveze, ali i prava kao i pripadnici drugih naroda.

Međutim, u sadašnjim okolnostima svoju aktivnost na brojnim poljima djelatnosti mogu obavljati samo djelimično. Razlog je nemanje dobrih uslova, kako bi aktivnosti bošnjačkih udruženja bile bogatije, sadržajnije i brojnije. Nedostatak normalnog rada i djelovanja institucija i udruženja koja rade na njihovoj afirmaciji je evidentan. Iako imaju potencijala, što pokazuju u izdavačkoj djelatnosti udruženja „Almanah“, uspješnost rada ovog i sličnih udruženja i organizacija bila bi na daleko bolja kada bi imali svoje radne prostorije i druge popratne materijalne i tehničke mogućnosti. To bi im u najvećem dijelu trebala omogućiti aktuelna vlast.

Pomažući djelatnost i rad ovog i sličnih udruženja, društvena zajednica prije svega pomaže sebi i državnim institucijama. Zato i ideja za izgradnjom jednog objekta na prostoru koji je u Podgorici obećan, značila bi višestruku korist i za Bošnjake kao narod, ali i državu Crnu Goru. Osim što bi se na najbolji način prevazišao jedan eklatantan nedostatak sa kojim se Bošnjaci suočavaju kao narod, time bi predstavnici vlasti pokazali ne samo dobru volju, nego i sluh za ove potrebe. Ovim bi preduhitrile nešto, što je neminovno u skoroj budućnosti, a to je poštivanje prava manjina u očuvanju svojih nacionalnih vrijednosti preko institucija koje postoje. I do sada, kao i u narednom periodu Bošnjaci u Republici Crnoj Gori moraju ustrajati na traženju svojih prava koja mu garantuju među-

narodni propisi, a koji važe i u državama EZ. To znači punu ravnopravnost sa svim dužnostima, obavezama, kao i zaštitu u očuvanju svojih nacionalnih, vjerskih i kulturnih vrijednosti bez ikakve potčinjenosti ili privilegije u odnosu na sugrađane iz drugih naroda. Reagiranjem na vrijeme, nosioci vlasti pokazali bi svu ozbiljnost prema ovim i sličnim pitanjima. Bila bi to jasna poruka i Evropskoj zajednici u koju žele što prije da uđu i steknu punopravno članstvo. Time bi svi bili na dobitku. I narod i država.

Asim DIZDAREVIĆ

VRIJEME SAMOZADOVOLJSTVA, ZAMORA ILI DEFETIZMA – KAKO DALJE

Amr Halid: Alah neće izmijeniti stanje jednog naroda, dok on sam sebe ne izmijeni.

Erica Jong: “Baš je lijepo roditi se sa gotovim identitetom“

Pet godina je prošlo od odlučnog zaokreta u pravcu ostvarenja našeg nacionalnog identiteta i povratka dostojanstva.

Mi, Bošnjaci/Muslimani Crne Gore, živimo u nacionalnom okruženju naroda koji su sigurni u činjenicu da se rađaju sa nasljedno utvrđenim identitetom i, kroz to, za sebe obezbeđuju pravo da nas u kontinuitetu, povremeno u oštrijoj formi, priupitaju ko smo, ili, kao što to sadašnja stvarnost iznosi na površinu, zašto smo i kako najzad pronašli sami sebe. Sve u poluzavijenoj formi podsjećanja na zajedničke korijene, ocjenjujući to kao nedovoljno promišljen postupak, sa elementima ponovne izdaje.

Popis stanovništva u Crnoj Gori obavljen između 1-15. novembra 2003. godine potvrdio je naša očekivanja, strahovanja i saznanja:

- već pomalo sudbinsku našu podijeljenost, rascjepkanost do suprotstavljenosti;
- statističku razdvojenost, koja imitira postojanje dva naroda u jednome.

Razdvojenost je autorizovana i u novom Ustavu nezavisne države Crne Gore;

- U domenu implementacije pozitivnih demokratskih rješenja, pripada nam mjesto i uloga virtuelne zajednice, koja je zastala na pola puta, definisana, ali nedovoljno ostvarena i utemeljena. Pozicija poput Selimovićevog »rukavca što ga je bujica odvojila od majke rijeke, i nema više toka ni ušća, suviše malen da bude jezero, suviše velik da ga zemlja upije«.

- Koliko god mi nastojali da naš nacionalni korpus ostane u okvirima jednog naroda, jedinstvene nacionalne zajednice ljudi koji su u jednom istorijskom trenutku različito iskazali svoju pripadnost prilikom popisa, a koji se, izuzev narodnog imena i stanja svijesti o neophodnosti oblikovanja etničke zajednice, ni po čemu ne razlikuju, danas se, vrlo izoštrano i ustrajno, suočavamo sa suprotstavljenim iskazom manjeg dijela naših sunarodnika, okupljenog u okvirima muslimanske Matice Crne Gore.

- Ta suprotstavljenost sadrži brojne anksiozne elemente, do nivoa negacije individualnog prava i sloboda na izjašnjavanje, etiketiranje krivice za asimilaciju sopstvenog naroda, do mržnje i optužbi u smislu remetilačkog faktora na prostorima Crne Gore.

Postojati ne znači da li te neko priznaje ili ne priznaje, već da li imaš svijest o sebi. Zato smo i zagovarali teoriju po kojoj se pripadništvo naciji ne dokazuje, nego iskazuje. U skladu sa time popisi su ustanovljeni da kvantifikuju svijest o iskazanom pripadništvu.

Ukupni rezultati popisa pokazuju očekivanu podijeljenost u načinu iskaza nacionalnog imena. Tezu po kojoj su Bošnjaci u Crnoj Gori, dio istog naroda sa prostora bivše SFRJ, koji su se u popisu 1991. godine nacionalno iskazali kao "Muslimani" prihvatilo je 63.272 ili 9,4% ukupne populacije u Crnoj Gori, ili 68,78% od ukupne bošnjačko/muslimanske populacije.

S druge strane, konfesionalnu odrednicu "Musliman" kao svoje nacionalno ime je zadržalo 28.714 ili 4,27%, odnosno nešto manje od 1/3 ili 31,22% od ukupne bošnjačko/muslimanske populacije. Treba naglasiti da su svi oni koji su na popisu u nacionalnu rubriku upisali Muslimani-Bošnjaci u statistici su iskazani kao Muslimani i da takvih nije mali broj. Učešće Bošnjaka/Muslimana u stanovništvu Crne Gore u odnosu na 1991. godinu opalo je za 0,89%, odnosno sa 14,57% (1991) na 13,68% (2003). Ako se uzme rast ukupnog stanovništava na nivou Crne Gore od 9,4%, jasno se zaključuje da demografski pad Bošnjaka/Muslimana iznosi preko 10% u odnosu na 1991. godinu.

U tom smislu porast u apsolutnom broju od 2.382, odnosno sa 89.614 (1991) na 91.986 (2003) ili za 2,65% takođe je značajno ispod prosjeka porasta stanovništva u Crnoj Gori u periodu 1991-2003.godine, koji iznosi 9,4%.¹

---

¹ Š.Rastoder, *Bošnjaci/Muslimani i popis stanovništva u Crnoj Gori*

Analitički pristup u čitanju rezultata popisa na nivou lokalnih uprava, otkriva široku lepezu stanja i mogućih uzroka, počev od nedovoljno angažovanog pristupa u susret objašnjavanju potrebe za sopstvenim identitetom i nacionalnim integritetom, a prevashodno kao posljedica nasilne migracije zbog neposredne životne ugroženosti, ratnih prijetnji, genocidnih stradanja, ili pak, ekonomske migracije.

Sveopšti trend demografskog pada učešća Bošnjaka/Muslimana zabilježen je u gotovo svim crnogorskim opštinama. Najveći je u Baru (- 5,18%). Iza Bara, odmah dolaze Pljevlja (- 3,75%) kao sredina najbliža bosanskom ratištu u kojoj je početkom devedesetih izvršeno više zločina nad ovim življem, kako u okolini (Bukovica), tako i u samom gradu (podmetanje eksplozija i slično), sve sa ciljem nasilne promjene etničke strukture stanovništva. Plav (-1,50) i Ulcinj sa (- 1,40) su takođe sredine gdje je pad učešća bošnjačko/muslimanskog stanovništva iznad prosjeka i najvećim dijelom su posljedica višegodišnjeg iseljavanja, dok je u Beranama taj trend jednak ukupnom prosjeku na nivou Crne Gore (-0,89%), a u Podgorici neznatno niži (0,85). Jedine sredine gdje je zabilježen blagi rast bošnjačko/muslimanskog stanovništva u odnosu na ostalo stanovništvo, vrijedne pomena, ali takođe veoma daleko od prosjeka ukupnog rasta stanovništva, su Bijelo Polje (+0,83) i Rožaje (+ 0,77), što u suštini potvrđuje opšti trend demografskog pada.

U bliskom prošlom vremenu nije u Crnoj Gori bilo popularno iskazati se kao Bošnjak. U najmanju ruku, na različitim nivoima, od elementarne potrebe za zaposlenjem do univerzitetskih institucija, Bošnjaku nije bilo prolaza.

Zbog toga osjećaj i tvrdnja: naša staza ka uspjehu ili normalnom življenju je i u ovom vremenu u Crnoj Gori makar dvostruko duža i neravnija.

Dalje analize potvrđuju:

- Bošnjaci/Muslimani, više od drugih, podržali su nezavisnost države Crne Gore. Jednako, u kontinuitetu, kao i na referendumu 6. maja 2006. To znači podrška zemlji u kojoj smo ponikli i stasavali, ali i očekivanje da ćemo u slobodnoj, demokratskoj, naprednoj Crnoj Gori ostvariti elementarno pravo jednakih šansi za miran život dostojan čovjeka, za stabilan i prosperitetan razvoj. Svi znamo da to nije bilo lako. Pojedini, nama neskloni hroničari, proglasili su to naraslim osjećajem antisrpsstva. Drugi su žučno ukazivali na opasnosti razdvajanja našeg nacionalnog bića u Srbiji i Crnoj Gori, sa posljedičnim gubitkom šansi za ostvarenje nezavisnog Sandžaka.

- U svim ovim vremenima svoj nacionalni credo podređivali smo, preovlađujuće, orijentacijama građanske provenijencije, sklanjajući se od nacionalne ostrašćenosti, često i na štetu naših nacionalnih interesa. Sagledavajući ukupnu situaciju, lično mislim da je to ispravan, napredan put,

koji odražava naše mentalitetne sposobnosti za međuljudsku, međunacionalnu i međukonfesionalnu toleranciju i za prihvatanje čovjeka prema njegovim ljudskim vrijednostima.

- Ostvarenjem nacionalnog imena kod mnogih, pa i u okvirima demokratskih građanskih partija, kojima većina od nas pripada, probudene su sumnje: „šta to oni hoće; koje su im namjere; zašto sada?“, i sl.

Evidentno je da su u kadrovskom napredovanju bolje prošli naši prijatelji sunarodnici koji su pristali na svoju nacionalnu anonimnost.

Kako smo se mi sami, unutar Bošnjačkog nacionalnog korpusa ponašali u ovom vremenu, i kako se i danas ponašamo? Slobodan sam da ustvrdim: izuzev Almanaha, Foruma Bošnjaka i dijelom ljudi okupljenih oko Kulturnog centra B/M i Bošnjačke stranke, u većoj mjeri je data prednost ličnoj afirmaciji i angažmanu. (pr. samokandidovanje u Nacionalno vijeće Bošnjaka, bez organizovanog pristupa i zajedničkog razmatranja referenci za zastupanje).

Kada se već ostvari dobar angažman u sistemu vlasti, najčešće dolazi do samozadovoljstva, težnje da se sačuvaju pozicije, bez naznaka potrebe za ostvarivanjem predstavničke uloge (pr. policijska akademija).

Kako dalje?

Predstoji nam nimalo laka obaveza da spriječimo dalje podjele unutar jednog narodnosnog korpusa čiji su se članovi na popisu iskazali različitim imenima (Bošnjaci/Muslimani). Bio je u izgledu konsenzus oko toga da se radi o jednom narodu koji se različito samoidentifikovao. Vrlo brzo, međutim, u nerazumljivo gruboj intonaciji, stigao je jednostran demanti.

Ipak, mi smo svjesni da se nedostatak znanja može pobijediti strpljivim, ali upornim dokazivanjem, ostvarenjem dobre komunikacije, bez grča i isključivosti u dijalogu. Dosadašnja iskustva nas uvjeravaju da ne treba podržavati oštru konfrontaciju, koja bi nas dodatno udaljila jedne od drugih. Ima dovoljno rezona da ukažemo na korisnost izlaska iz nedefinisanog stanja.

Politička situacija u Crnoj Gori jasno potvrđuje činjenicu da su građanske partije osvojile većinsko povjerenje zahvaljujući privrženosti najvećeg broja naših sunarodnika. Lično mislim da je to, u ovim teškim vremenima, bio naš najbolji izbor. Korektno bi bilo da sada, kada Crna Gora ubrzano ide ka evropskim i evroatlantskim integracijama, sopstvene odluke usmjeri i na jačanje demokratskih normi i na ostvarenje jednakopravnosti manjinskih naroda, sa najvišim standardima. Mi i ne tražimo ništa drugo, nego jednake šanse, ravnopravan tretman u svim životnim tokovima i zastupljenost u svim državnim institucijama. Na tom planu Bošnjački savjet, ali i svi mi, moramo biti uporni i odlučni u zahtjevima. Imajući u vidu da crnogorsko društvo dobrano ulazi u humanističke okvire otvorenog

civilnog društva i da se, u velikoj mjeri, razbijaju stereotipi vladavine većine nad manjinom, uzimajući u obzir naše dokazane sposobnosti i spremnost za sve oblike tolerancije i uvažavanja, nema ništa prirodnije od očekivanja da Bošnjaci/Muslimani Crne Gore imaju stabilno mjesto jednakog vrednovanja u naprednoj Crnoj Gori. Važan preduslov za to je postizanje jedinstva unutar našeg nacionalnog korpusa, ujedinjavanje energije ka pozitivnim narodnosnim ciljevima, otklanjajući individualne ili kolektivne animozitete. Svi dobro znamo da se radi o važnom istorijskom procesu sa težnjom pronalaska samih sebe, da učvrstimo sopstvenu svijest o postojanju i stvorimo stabilne uslove za napredak.

Zbog toga se zalažem da i naša sehara Bošnjačke kulture, ali i drugih ukupnih vrijednosti, bude otvorena za sve one koji imaju sposobnost za dobru komunikaciju, razumijevanje i saradnju.

Alija DŽOGVIĆ

BOŠNJAČKA REGIONALNA SARADNJA (abstrakt)

Poštovana gospodo,

Pozdravljam vas u svoje ime i u ime Foruma Bošnjaka Kosova i želim uspjeha u inicijativama u vezi sa aktuelnim projektom **Regionalna saradnja Bošnjaka**, odnosno „**Dani bošnjačke kulture**“.

U kontekstu ove teme, želim da kažem da su **Bošnjaci narod** koji živi na svim kontinentima ove planete, i sa tog aspekta njihova **saradnja** u svim oblastima života je historijski izazov i neophodnost.

Bošnjaci su narod visoke tolerancije i nikada nisu bili faktor bilo kojeg društvenog kolapsa u svijetu. U vezi sa tim ne snose nikakvu *krivicu*, onu iz konteksta političke propagande i balkanske žargonske persiflaže, već naprotiv mogu biti uzor drugima kako se i koliko poštuju susjed, čovjek i čovječnost.

Rahmetli **Alija Isaković** je, na jednom kongresu intelektualaca u Sarajevu, uputio blagi prijekor Bošnjacima, apostrofirajući njihovu naivnost i opuštenost. Međutim, **Ferid Muhić**, profesor na Univerzitetu u Skoplju, veli da su, u etičkom diskursu, Bošnjaci narod poput onog **Avdinog Mehe** u epu Avda Mededovića, kojeg su Albert Lord i Parry Milman nazvali bošnjačkim Homerom i ustoličili ga na Univerzitetu u Harvardu na najvišem mjestu poetike i nauke – dakle, rečeno metaforom, *na Vrhu*.

Ferid Muhić, stilogenošću svojega filozofsko-epskog jezika, takođe veli da **se Bošnjak ne rađa već se Bošnjakom postaje i prije i poslije njegove životne i viteške inicijacije. Tako, do onog najvišeg Vrha – etičkog Vrha. Jer: „Ako nema Vrha, nema ništa“...**

Nema više dileme: **Bošnjaci znaju svoje porijeklo, svoju tradiciju i svoj jezik koji su imenovali odrednicom bosanski**. Oni izuzetno cijene i njeguju svoju autohtonu kulturu, svoju književnost evropskog nivoa, jer su punoznačno evropski narod, i tako će ostati u multietničnosti Evrope. Ono što se Bošnjacima događalo, i što im se i danas događa, je izvan konteksta humanizma i u totalnoj je oponenciji sa ljudskim pravima i dokumentima u kojima su norme o ljudskim pravima kodifikovane.

No, i pored ovih vrlina, Bošnjaci, iako geografski nekompaktni, moraju *sarađivati* u svim oblicima kulture i komponentama društvenog života, i tako čuvati svoj **historijski potvrđeni identitet** čiji etimon prepoznajemo u spisima rimskog historičara **Apija** iz prvog stoljeća nove ere, a prvenstveno u knjizi „**Predslavenski korijeni Bošnjaka**“ dr. Ibrahima Pašića, profesora na Univerzitetu u Mostaru – i dalje, sve do danas kada je taj bošnjački identitet postao rezultat vjekovne borbe jednoga naroda u srcu Evrope – prema tome **autohtonog naroda. Bošnjaci nisu došli niotkuda** – na onom letećem ćilimu iz bajke, **već su rodом i temeljom Evropljani**, a sve ono drugo što je u vezi sa historijskom dijahronijom, samo su faze kroz koje su prohodili i drugi evropski narodi. Mislim, da su ove aluzije jasne...

Saradnja Bošnjaka mora obuhvatiti sve geografske regije i etničke izoglose, osobito one oblasti koje se tiču jezičkog i kulturološkog identiteta, zatim i sve oblike međusobne i potpune komunikacije, socijalne kulture i **strateških projekata za budućnost** – naravno u okvirima evropske zajednice naroda.

Nema velikih niti malih naroda. Nema velikih niti malih jezika. Postoje narodi i njihovi jezici.

Bošnjaci, njihovo ime i njihov jezik su historijska stvarnost.

Bošnjaci Kosova imaju svoju strategiju za saradnju na najvišem nivou. Budući dogovori neće imati oponencija ni u kojoj komponenti koje će obezbijediti siguran suživot Bošnjaka sa drugim narodima.

Forum Bošnjaka Kosova je mjesto okupljanja i demokratskog djelovanja bošnjačke etničke zajednice, te postizanja zajedničkih stavova i ciljeva u okviru civilnog društva.

Forum Bošnjaka Kosova, dakle Bošnjaci Kosova, žele da budu aktivni faktor svebošnjačke saradnje, naravno, saradnje i sa drugim zajednicima savremenog multietničkog društva.

Apendix

Neki elementi bošnjačkih postignuća na Kosovu:

- pravo na **upotrebu svog (bosanskog) jezika** u svim oblicima komunikacije;

- pravo na **obrazovanje na svom jeziku** (osnovno i srednje);

- školovanje na svom jeziku **na Fakultetu za biznis u Peći;**

- školovanje na svom jeziku **na Edukativnom fakultetu u**

Prizrenu;

- postojanje inicijative za **formiranje katedre za bosanski jezik na Filozofskom fakultetu u Prištini;**

- za sve nivoe i potrebe osnovnog i srednjeg obrazovanja urađeni su **nastavni planovi i programi** po načelima Bolonjske konvencije;
- za potrebe osnovnog i srednjeg obrazovanja urađen je veliki broj **udžbenika**, među kojima treba istaći udžbenike za grupu nacionalnih predmeta (Početnica za prvi razred osnovne škole, čitanke za osnovne i srednje škole, udžbenici za likovnu i muzičku umjetnost);
- postojanje **kulturno-prosvjetnih i folklornih društava** u kompaktnim bošnjačkim sredinama;
- objavljeno je **dvadesetak knjiga** (poezija, roman, pripovijetka, antologije, zbornici) na bosanskom jeziku čiji su autori Bošnjaci;
- u oblasti **multimedijalne kulture** Bošnjaci imaju TV, nekoliko radio stanica, novinske publikacije „Selam“, „Alem“ i dr.

Zaključak

Forum Bošnjaka Kosova poziva sve bošnjačke asocijacije u državi Bosni i Hercegovoni, Sandžaku i svim drugim destinacijama na saradnju u svim oblicima života i kulture.

Tema ovog „Okruglog stola“ (u Rožajama) je „*Bošnjaci između prošlosti i sadašnjosti – kuda dalje?*“ Odgovor je jasan: **Idemo dalje, pametnije i bolje, pod jedinstvenim nacionalnim alternantom – BOŠNJACI.**

Rafet HUSOVIĆ*

DA NAM SE NE BI, PONOVO, DOGAĐALO

Čast mi je i zadovoljstvo što sam u prilici da se, u svojstvu predsjednika BS obratim, kako Vama, učesnicima eminentnog skupa uglednih Bošnjaka, tako i široj javnosti, koja će, nadam se, kroz neposredno učešće, ili putem kvalitetne medijske prezentacije, dobiti mogućnost da bude podrobno informisana o ciljevima, sadržini i efektima ove naše manifestacije. Uvjeren sam da će vam Rožaje, sandžački gradić na krajnjem sjeveru Crne Gore, privredno zapostavljen i zapušten, ali sa žiteljima velikog srca, koji su njegova najveća vrijednost, žiteljima koji svoju ekonomsku neimaštinu nadomještaju duhovnim bogatstvom, više puta dokazivanom spremnošću da sa prognanim i izbjeglim nesrećnicima podijele svoj oskudni stambeni prostor i ono, što se ima, na sofru da se prinese, biti dobar i zahvalan domaćin.

Kao i svi njegovi građani, ponosan sam na Rožaje i Rožajce, posebno na njihovo čovjekoljublje, na njihovu sklonost da musafiru širom otvore svoja vrata i svoja srca. Želim im da uzgajaju, njeguju i čuvaju svoje gostoljublje i čovjekoljublje kao najviše svetinje. Da bog da nikad više, ne došli ni u iskušenje da prihvataju prognane i izbjegle nevoljnike!

Rožajama, Sandžaku, Crnoj Gori, prostorima bivše Jugoslavije, prostorima krvavog Balkana, BS i ja, kao njen predsjednik, želimo barem hiljadugodišnji mir i prosperitetnu budućnost u ujedinjenoj i slobodnoj Evropi.

Plav, Gusinje, Rožaje, gradovi su Sandžaka i Crne Gore čijih žitelja ima mnogo više u dijaspori nego u njihovima zavičajnim sredinama.

Bijelo Polje, Pljevlja, Berane, gradovi su Sandžaka i Crne Gore, čiji su žitelji, bošnjačke nacionalne pripadnosti, višestruko brojniji u raseljanju nego u zavičaju.

Pljevaljska Bukovica je, nedavno, „očišćena“ od Bošnjaka. Do danas, u nju se, niko od prognatih, nije vratio.

U Kolašinu i Mojkovcu Bošnjaka nema! A bili su, ne tako davno, bošnjačke kasabe. Da ne nabrajamo dalje. Mučno je i bolno.

---

* Predsjednik Bošnjačke stranke

Iz popisa u popis, procenat učećša Bošnjaka u brojnosti stanovništva Crne Gore, smanjuje se ovaj dio nevesele priče, u mom izladanju, nema za cilj da vas gane i uzbudi.

Namjera mi je, samo, da ukažem, bolje reći, da vas podsjetim na faktičko stanje. To je, prosto, detekcija stanja, ali i osnova za detekciju trendova:

- trenda smanjenje udjela bošnjačkog stanovništva u brojnosti stanovništva Crne Gore;
- trenda suženja prostora rasprostiranja bošnjačke nacionalne populacije u Crnoj Gori.

Organizovan napor da se detektovano stanje mijenja, posebno dobro osmišljen i organizovan napor da se detektovani trendovi zaustave, uslov su za biološki opstanak bošnjačkog naroda u Crnoj Gori. To je i osnovni razlog organizovanja bošnjačke nacionalne političke opcije u Crnoj Gori.

Stranku demokratske akcije, koja je uživala ogromno povjerenje bošnjačkog naroda u Crnoj Gori, kombinacijom brutalnih i perfidnih metoda, režim je razbio i rasparčao. Na taj način je bošnjački narod, u dugom nizu godina, bio lišen prava na neposrednu reprezentaciju u zakonodavnoj valsti.

Imajući u vidu pravilo da se prava, posebno kolektivna, ne daruju, nego se osvajaju, a osvajati se mogu samo neposrednim učećšem u procesu odlučivanja, odnosno prisustvom u zakonodavnoj vlasti, grupa bošnjačkih političkih entuzijasta pokrenula je akciju objedinjivanja brojnih malih i nejakih bošnjačkih nacionalnih partija. Na taj način formirana je Bošnjačka stranka.

Dobar izbor opcije u referendumskoj kampanji, dobar i častan izbor koalicionog partnera u izbornoj kampanji, prvi su ispiti koje je BS položila visokim ocjenama. Dobar Referendumski izbor učinio nas je saveznikom, a ne protivnikom Crne Gore. Dobar izbor koalicionog partnera, u izbornom procesu, učinio nas je samostalnom i ponosnom parlamentarnom strankom.

Referendumski ispit bošnjački narod je položio na briljantan način i ocijenjen je najvišom ocjenom. Time je stvoren osnov da insistira na pravu da je gradivni, tj. konstitutivni element nove Crne Gore.

Nezavisna i suverena Crna Gora slobodan je i nenametnut izbor i bošnjačkog naroda i BS. Iz tog razloga smatramo da je nova Crna Gora dužna da koriguje i bitno unaprijedi svoj odonos prema bošnjačkom narodu i njegovim autentičnim političkim reprezentima.

I pored činjenice da u zakonodavnoj vlasti participira sa samo dva poslanička mandata, učinci BS, u proceduri kreiranja i donošenja Ustava, respektabilni su i veoma značajni. Pomenuću samo najvažnije:

- u Premabuli novog Ustava nabrojani su narodi Crne Gore, među kojima je i bošnjački narod, isključivo zaslugom BS,

- među jezike u službenoj upotrebi uvršten je i bosanski jezik, isključivo zaslugom BS,

- načelo srazmjerne zastupljenosti nacionalnih zajednica u vlasti, kao i u državnim organima, službama i ustanovama, i pored toga što je bilo sadržano u tekstu prethodnog Ustava, izostavljeno je iz teksta Prijedloga novog Ustava. U tekst Ustava uvršteno je na ultimativno insistiranje BS,

- načelo neposredne reprezentacije (autentične zastupljenosti) malobrojnih i manjinskih nacionalnih zajednica u zakonodavnoj vlasti u tekst Ustava uvršteno je isključivo zaslugom BS.

BS nema ambiciju da mijenja nesretnu prošlost, niti joj je želja da nad njom lamentira. Ima, međutim, snažnu ambiciju da mijenja neveselu zbilju, da značajno doprinese unapređenju položaja i pozicioniranosti bošnjačkog naroda i njegovih individualnih pripadnika, da se suprotstavi trendovima kopnjenja bošnjakog nacionalnog elementa u Crnoj Gori, da sumornim projekcijama budućnosti da svetlije tonove.

Ne okupljamo svoje sunarodnike da bi smo jadikovali zbog hude sudbine i nepravdi koje su nam činjene. Želimo da svoje sunarodnike okupljamo u cilju organizovanog, nenasilnog, otpora trendovima tihog, ali permanentnog isčezavanja sa prostora Sandžaka i Crne Gore.

BS ima ambiciju da svoje sunarodnike politički organizuje, kako bi sami krojili svoju sudbinu, ili, barem, na nju značajno uticali.

BS je sebi u zadatak stavila i obavezu da podstiče i pomaže, razvoj bošnjačke institucionalne infrastrukture, jer smo svjesni činjenice da se organizovanost jednog naroda mjeri kvanitetom i kvalitetom njegovih institucija i njihovom efikasnošću u realizaciji postavljenih ciljeva.

Bošnjački savjet smatramo institucijom od prvorazrednog značaja, institucijom koja će osnovati i na noge postaviti značajan broj novih institucija iz domena svojih nadležnosti.

Organizatorima manifestacije SEHARA BOŠNJAČKE KULTURE, u ime BS i u svoje ime, čestitam na realizaciji ovog ambicioznog projekta, želim im da, u organizacionom smislu, nadmaše i sopstvena očekivanja, da budu ponosni na svoje djelo.

Rožaje, 22.11.2008.god.

Ervin SPAHIĆ

DŽEMIJOM KROZ VAKAT (VREMEPLOV) BOŠNJACI IZMEĐU PROŠLOSTI I SADAŠNJOSTI – KUDA DALJE?

Kada se Tarik Ibn Zijad sa 17 hiljada vojnika (Arapa i Berbera) pod zaštitom mraka iskrao na Iberijski poluotok naredio da se popale svi brodovi sa kojima su doplovili, dajući do znanja začuđenim vojnicima da je izbor jednostavan – pobijediti ili umrijeti na Allahovom putu. “Odletjeti nikuda ne možemo, neprijatelj je ispred nas a more pozadi. Jedini nam je spas u našoj hrabrosti i izdržljivosti. Odbacite sav strah iz srca, vjerujte da će pobjeda biti naša, a neprijatelj neće izdržati naš silni udar. Neka nam je Allah na pomoći“ – obrati se Tarik svojoj vojsci.

Tu smo, dakle, otuda preko Gibraltara je stiglo svo „zlo“ u siromašnu, mračnu i prljavu Evropu. To „zlo“ koje će u Španiji trajati skoro osam stotina godina učinilo je da dok su stanovnici Londona i Pariza uživali u svojim od pruća i blata kolibama, dotle su se građani Kordobe mučili sa svojim javnim kupatilima i česmama, kaldrmisanim i osvjetljenim ulicama. Pola miliona stanovnika klanjalo je u 3.000 džamija, imalo na raspolaganju 1.000 hamama i što je najvažnije, u Kordobi toga doba (i čitavoj Španiji), vladala je velika i uzajamna tolerancija muslimana i hrišćana.

Samo oni koji ne poznaju zasluge Islama, i oni koji ga mrze, mogu da govore da Islam nije ništa dobra donio čovječanstvu osim zla i neljudskih stvari i da se širio mačem i vatrom. Naprotiv, Islam i njegovi sljedbenici su izgradili civilizaciju koja je više od hiljadu godina dominirala zemaljskom kuglom.

Islam ne podržava rat. Islamska vjera i njena kultura je doživjela procvat u vrijeme mira, a ne u vrijeme rata. Niti je strah od islama od juče, niti je netrpeljivost prema islamu od juče.

Prošlo je puno vremena dok nisam shvatio zašto je moja rahmetli bika Šahza raspljuvavala oko sebe kao da tjera šejtane kada bi neka od starijih sestara ili brat čitao naglas Njegoševe stihove trudeći se da ih zapamti.

Estakfirula! Pu! Pu! Nalet! Naletosum! – popridižući se sa mindera zborashe bika, a onda bi uz začudene moje poglede podvezivala šamiju i počinjala da uči dove tako tiho i bez glasa – samo bi je usne odavale. Šta li je to moglo u tim stihovima rasrditi moju staru dobru bijaču – pitao sam se tada kao dijete. Još čudnije mi je tada bilo, što me je jednom bijača tako nahorila, naletosala, mada je kasnije priznala da se bila i dobro prepala – da mi nije ko kakav sibir poturio, samo stoga što sam je onako bezazleno dječaćki upitao: „Eda li ikakav hajduk među našim precima na koga bih se i ja mogao pozvati. Eda li kakav sa kojim bi se i ja mogao podičiti kao neki od mojih drugova, koji tvrde da su potomci čuvenih hajduka“. Malo je tada falilo pa da završim kod kakvog hodže zapise da mi piše. „Zamislite vi – zborashe tada moja bijača – on bi da mu ima po kome podoć, da se pohvali da je sin kakvog lopova i razbojnika“.

Nijesu valjda ovi bezazleni i „bogougodni“ stihovi crnogorskog vladike i pjesnika Petra II Petrovića Njegoša kojima on poziva na ljubav, slogu, mir i toleranciju mogli naljutiti moju biku:

„Nekršću se gore usmrdeše..., Odža riče na ravnom Cetinju..., No lomite munar i džamiju, pa badnjake srpske nalagajte..., S Muhamedom i glupost u glavu..., Kako smrde ove poturice..., Kad krv prospem radi svoje vjere, ne bojim se kletve ni drugoga..., Ko ne misli na kuran pljunuti, neka bježi glavom bez obzira..., Sad ti nema u našu nahiju, obilježja od uha turskoga, do trupine ili razvalina..., Kuće turske ognjem izgorjesmo, da se ne zna ni stana ni traga...“

Kažu da je „istorija učiteljica života“ ali niti su svi učitelji dobronamjerni, niti su sve istorije objektivne a pogotovu ne one zasnovane na mitovima i legendama.

Poturice, Turci, nevjernici, Muhamedanci, sunetlije, Srbi – muslimanske vjere, Hrvati – muslimanske vjere, muslimani, Muslimani, Muslimani-Bošnjaci, Bošnjaci-Muslimani, Bošnjaci itd. samo su neki od naziva za narod kome pripadam. Ono što je u ovom momentu važno istaći da svim ovim „našim kumovima“ nije pošlo za rukom da potisnu naš nacionalni osjećaj (osim pojedinačnih slučajeva) i da je on očuvan do dana današnjeg.

Vraćanjem starog nacionalnog imena poslali smo poruku svima, da prestanu da nas svojataju i da nas puste da budemo ono što jesmo. Ovakvim svojim stavom mi ne poričemo zajedničke korijene. Nazad ne možemo i nećemo, zato nam ostaje da se svi zajedno okrenemo budućnosti, to hoćemo i moramo.

Naime, naziv „Musliman“ više ukazuje na vjersku pripadnost (muslim – znači vjernik) nego što ukazuje da je riječ o jednom narodu. Niđe u

svijetu nećete naći narod koji će za sebe reći da je Katolik ili Pravoslavac kada je ime nacije u pitanju. Apsurdno je da veličina slova na početku riječi određuje nacionalnu ili vjersku pripadnost. Sagovornik ne može da razumije ili vidi da li govorimo veliko ili malo – m. Možda bi ovaj hendikep bio prevaziđen kada bi nacionalni i vjerski naziv (Musliman, musliman) počinjao samoglasnikom pa bi ČUVARI IMENA mogli do mile volje otezanjem početnog slova iskazivati svoju nacionalnu pripadnost. Biti Musliman ili musliman (i jedno i drugo u prevodu znače bogu pokoran) i biti u isto vrijeme i ateista (onaj koji poriče postojanje boga) ne idu ruku pod ruku.

Zato je zalaganje za uvođenje nacionalnog imena Bošnjak sasvim razumljivo, naziv Bošnjak bi u tom slučaju označavao nacionalnu pripadnost, a termin musliman bio bi vjerska odrednica.

Bošnjaštvo nije upereno protiv drugih ono nije ni anticrnogorstvo ni antisrpsstvo, to je neotuđivo pravo naroda da se zove onako kako se osjeća. Mi to pravo ne sporimo drugima. Nije problem u nama ako druge doživljavamo onako kako se oni osjećaju. To kako će oni nas doživljavati to je već „njihov problem“, problem mentaliteta i nivoa tolerancije.

Mi Bošnjaci se prvo moramo suočiti sami sa sobom pa tek onda krenuti da upoznajemo ostale narode u našem okruženju. Jer kako ćeš upoznati druge kad ne poznaješ dovoljno ni samoga sebe. Ovo je vrijeme za uspravljanje, a ne vrijeme za povijanje – kako vjetar duva. Velike su rupe u našoj svijesti i nije lako premostiti godine nečinjenja i pasivnosti. Zato je upravo sada neophodno učiniti sve kako bi sačuvali naše nasljeđe, našu kulturu i tradiciju. Ako to ne učinimo danas, sutra će biti kasno. Ne dopustimo da to drugi umjesto nas čine, jer to onda nećemo biti mi.

Iznesimo požutjele fotografije iz bikinih sehara na svjetlo dana i pokušajmo da od zaborava istrgnemo mahale, avlije i sokake – čaršija kojih više nema. Nemaju samo zidovi uši, naprotiv mnoge uši imaju zidove. Jer da smo vodili računa i slušali dobronamjerne apele o zaštiti i očuvanju starog čaršijskog ambijenta koji je bio odraz kulture življenja jednog naroda, svi gradovi u kojima žive Bošnjaci bi sada imali bogatu i kulturnu i turističku ponudu. Ako bi neko Beogradu oteo Kalemegdan i Skadarliju, Sarajevu Baš-čaršiju, Skoplju Bit-pazar oteo bi dušu tim gradovima.

- Nestala je stara čaršija a sa njom i ćerpići i ćeramida, nema ni uskih sokaka ni kaldrme. Gornja mahala i Donja mahala postaju gornji i donji dio grada. Nema više ni avlija ni taraba ni pendžera ni šašovaca a ni nas uskoro neće biti ako zaboravimo ko smo.

Ko smo i što smo, koliko znamo o sebi i našoj prošlosti, ni manje ni više nego onoliko koliko su naši preci bili u mogućnosti da nam je

približe. Ono što treba sve da nas raduje je činjenica da sazrijeva jedna intelektualna elita koja je spremna da skine paučinu sa naše kulturne baštine te da osvijetli istorijska gibanja i iz drugog ugla.

Učeći istoriju i kniževnost, a i nastojanjima nekih da nas poistovjete sa turskim osvajačem nerijetko sam se i sam osjećao kao progonjena zvijer.

„Sjekli su me na buljuke”, „dizali na mene ralo i volove“ i umjesto da me učine inferiornim, inat je učinio da borba za samoodržanjem nadjača nedostatak školskog obrazovanja i nedovoljnog poznavanja istorijskih činjenica i u isto vrijeme pojača osjećaj pripadnosti bošnjačkoj naciji.

Bilo pa prošlo. Neko srećan, neko tužan a život ide dalje. San je postao java. Srećna Vam država narodi Crne Gore. Velikosrpskim nacionalistima glava da je zdravo za “Velikom Srbijom” a ostatku na zdravlje i napredak. Rezultat 55,5 sve same petice, skroz odličan rezultat. Hvala “Lučonošama” što su plamenom razgonili mrak po Crnoj Gori u onim mračnim vremenima. Hvala plamenu na svjetlosti i hvala svima onima koji su tu baklju nosili uporno i strpljivo.

Mi ne smijemo zatvarati oči i živjeti u iluzijama. A upravo je najviše tih i takvih koji me podsjećaju na onu priču kada su vodili nekog čovjeka da ga objese kako je njegova žena trčala za njim i vikala:

„Kad budeš prolazio kroz čaršiju, kupi mi nanule“.

Raspravu o nacionalnom imenu ne treba shvatiti kao stvar samo stručne rasprave, ona je daleko više od toga. Cilj ovakvih rasprava treba da bude očuvanje samobitnosti i identiteta jednog naroda. Pored imena, za nacionalnu prepoznatljivost potrebno je izučavanje nacionalne kulture i običaja, izučavanje nacionalne istorije, jednom riječju potrebne su nacionalne institucije.

Nacionalni etno-muzej, nacionalno folklorno društvo, koncerti uz zvuke saza, nacionalna biblioteka, Bošnjački kulturni centar, udruženje pisaca sa nacionalnim predznakom (koji bi organizovali takmičenje recitatora ili oratora na bosanskom jeziku), nacionalno pozorište, pa mi ni jedan nacionalni restoran u Crnoj Gori nemamo i ako su masenica i potoplika (a tek mantije, čimbur, dolma) bolji od italijanske pice koja je postala svjetski brend.

Uz sve gore navedene uslove potrebno je obezbijediti i ljude koji će biti svjesni svoje misije i svoje obaveze, koji će biti obrazovani i spremni da daju doprinos, a kao drugi važan momenat je ambijent u kojem će se sve to odvijati. Prvi uslov moramo obezbijediti iz svojih redova a drugi zajedno sa svima onima kojima je stalo do demokratije uz korišćenje najviših svjetskih standarda koji se tiču ljudskih i kolektivnih prava.

- U vrijeme kad smo se borili da na popisu 2003. godine što više naših sunarodnika za svoje nacionalno ime uzme ime Bošnjak bilo je i onih koji su nam tada nanijeli veliku štetu svojim izjavama: „Koji Bošnjaci u Crnoj Gori, kakve veze mi u Bosni imamo sa njima.“ I da apsurd bude veći te izjave su dolazile i od čovjeka o čijem životu i djelu je trebalo da govorimo ovih dana i koji je u posljednjem trenutku otkazao dolazak. Kao posljedica tih i takvih razmišljanja i izjava danas smo puno jači: nismo jedan nego dva naroda. Imamo dva **Savjeta**, imaćemo duple institucije, imaćemo predstavnike u Parlamentu Crne Gore i Muslimana i Bošnjaka. Brak između Bošnjaka i Muslimana od popisa 2003. godine se smatra mješovitim brakom.

Sebičnost, tvrdičluk jesu li to karakteristične osobine naroda kome pripadamo. Koliko je naših ljudi spremno da materijalno pomogne akcije koje su usmjerene ka očuvanju kulture, tradicije, običaja, jednom riječju bića jednog naroda. Bošnjaci prvo treba da pomognu samima sebi a tek onda drugima.

Život je san. Traje taman toliko koliko i treptaj oka. Hajrat i sadaka je bogomolju sagrađiti, sadaka je načiniti ćupriju na kakvoj vodi ili preko kakvog jendeka, kaldrmu po rdavu putu načiniti, česmu kraj puta sagrađiti, posaditi ili nakalemiti voćku pokraj puta, gladnog nahraniti i žednog napojiti. A ima li veće sadake nego pomoći narodu kome pripadaš da očuva svoje biće i opstane. Insan kada dolazi na ovaj svijet dolazi praznih ruku a sva materijalna zarada koju po okončanju života sa sobom nosi su ćefini i to ne dalje od kabura (groba). Gospodo moja da li je neko i nekada vidio da ćefini imaju džepove.

Gospodar svih svjetova kaže Muhammedu a.s.: “Živi koliko god hoćeš, ti si mrtav. Voli koga god hoćeš jednog dana moraćeš da ga napustiš. Imaj koliko god hoćeš sve što posjeduješ pripada zemlji. Radi što god hoćeš tvoj rad je jedini tvoj saputnik”.

Lijepo je stvari institucionalizovati ali to nije i dovoljno. Ne može jedan čovjek pa ma ko on bio, ma koliko on bio i pametan, sjediti na deset stolica u isto vrijeme i odgovoriti na sve obaveze koje se od njega očekuju. Ono jeste da je došlo vrijeme da „jaja kokoću a kokoške ćute“, ali se moramo boriti da u većem kvantitetu pronađemo kvalitet. Ili sportskim rječnikom rečeno: Nama Bošnjacima ne treba publika koja će stajati po strani i koja će samo aplaudirati ili zviždati. Nama trebaju igrači koji će izgarati na terenu kako ne bi čitavog života ostali drugorazredna ekipa.

Da li neko misli da je dovoljno par okruglih stolova – štampanje nekoliko knjiga i par časopisa u toku godine da bi se sačuvao jedan narod od asimilacije.

- Nužna potreba je TV stanica koja će pokrivati čitav prostor Crne Gore jer borba za jednog čovjeka je borba za čitav jedan narod. Knjige se, barem ove štampane, sve rjeđe čitaju ili je to postala obaveza dijela intelektualaca. Elektronski mediji su najprisutniji u svim domovima tako da sa dobro osmišljenom programskom šemom sa stvaraočima iz našeg korpusa, sa temama iz naše kulture, običaja, tradicije, književnosti, istorije moramo obezbijediti prisustvo u domu svakog Bošnjaka. Mi imamo nekoliko TV stanica čiji su vlasnici iz našeg korpusa, možda bi se za početak moglo poraditi na uvezivanju i saradnji istih. Nećemo se kada je u pitanju nacionalna TV ni zaključati i izolovati od ostalih – omogućićemo i njima da sliku o nama i to kako nas oni vide, prezentuju u našem mediju. Možda bi rješenje bio i treći program na javnom servisu koji bi bio namijenjen isključivo za prezentaciju kulturne baštine pripadnika svih manjina u Crnoj Gori.

Ne dozvolimo da se samo pod dejstvom alkohola i uz sevdalinke sjetimo ko smo i šta smo i da to traje taman toliko koliko i to dejstvo.

Sa Gradačca bjele kule, u Štambolu na Bosforu, Mujo dođu po mejdanu šeće, Đulzulejha, Mehmed-paša tri kule gradio – sevdah i dert napune srce i dušu – izprazne čaše i džepove. Jutarnji mamurluk, povezana glava – vidni podočnjaci – kajanje i zaborav.

- Srećni smo ako omaškom urednika vijest o našim vjerskim praznicima bude emitovana sredinom dnevnika a ne kako smo navikli ispred sportskih vijesti kao da je klanjanje Bajram namaza aerobik.

Srećni smo ako primimo par sms čestitki od onih koji ne pripadaju našem nacionalnom korpusu zaboravljajući pri tome da smo ih povodom njihovih praznika poslali na stotine.

- Još kao djetetu mnogo mi je bilo žao Džafera koji je u „Bukvaru“ nosio džak, a nosio ga je siromah punih pedeset godina i otišao je u zasluženu penziju i bez dvadeset četiri lična dohodka i bez dokupa staža. Sa demokratizacijom društva „velike“ i „značajne“ promjene i pomaci su napravljeni i u oblasti obrazovanja. Tako sada u čitanci za drugi razred osnovne škole u koji ide moja kćerkica čitam pjesmu u kojoj Ferid popravlja Filipu auto. Mašala, što bi rekao moj narod. Evo naš Feća sada ima srednju stručnu spremu i mi sa razlogom moramo biti ponosni na njega. Šta sve treba da uradimo za ovu državu, i još koliko vremena treba da čekamo da prođe, pa da neki Murat ili Amir sa visokom stručnom spremom nađu svoje mjesto u udžbenicima naše djece? Ako se za milicionere vežu mnogi vicevi aludirajući na njihovu bistrinu i nedovoljnu moć rasuđivanja, a budući da se to isto pripisuje i Bošnjacima kroz viceve o Hasu i Husu, jako mi je čudno šta se to dešava sa ovim našim današnjim generacijama – da niko od njih nije u stanju da prođe test barem za policijsku akademiju.

- Iako je naš Feća napravio istorijski korak za svoj narod ove današnje generacije zapele iz petnih žila da ponovo vrate Džafera penzionera u „Bukvar”. Nama je izgleda sudbina samo „džak” i to tuđi, namijenila.

Bošnjaci ne traže privilegije koje im ne pripadaju, pogotovu ne na užtrb drugih, ali od države Crne Gore traže prihvatanje i sprovođenje određenih civilizacijskih standarda u svim sferama života i rada.

Ljudi su slobodni da žive svoj život na način koji izaberu, ali pod uslovom da njihov izbor ne ugrožava slobodu i prava drugih.

Ali niko ne može biti slobodan ako poriče pravo na slobodu drugom.

Stanje ljudskih prava, a posebno stanja prava manjinskih naroda najpouzdaniji su barometar demokracije i legitimnosti svakog društva.

Normalno je da Bošnjaci očekuju u post referendumskom periodu da parola „o vladavini prava“ počne da živi svoj život i da se pređe sa riječi na djela.

Takođe se očekuje da će se mnogo više poraditi na institucionalizaciji manjinskih prava i time omogućiti njegovanje i poštovanje različitosti i očuvanje identiteta brojčano manjinskih naroda.

Osim zahtjeva o proporcionalnoj zastupljenosti Bošnjaka u svim segmentima vlasti, poštovanja međunarodno prihvaćenih konvencija iz oblasti zaštite ljudskih i manjinskih prava, druge teme koje okupraju pažnju bošnjačkog naroda u manjoj ili višoj mjeri su predmet pažnje i ostalih građana Crne Gore koji su svjesni da je kvalitet našeg života u našim rukama. Svi zajedno moramo poraditi da se u što kraćem roku donese Zakon o lustraciji, a da Zakon o restituciji konačno počne i da se primjenjuje. Zar neko misli da su oni zbog kojih Zakon o lustraciji treba donijeti, voljni da stvore ambijent u kojem bi svi narodi imali iste uslove za život. Na ovom mjestu ističem i potrebu da Savjet Bošnjaka ustanovi priznanje koje bi se dodjeljivalo onim ljudima koje su dali veliki doprinos u onim oblastima koje se tiču i imaju značaj za bošnjački narod. I ako smijem predložiti, ja bih takvo jedno priznanje prvo dodijelio gospodinu Slobodanu Pejoviću iz Herceg Novog. Mislim da ovaj predlog ne treba posebno obrazlagati.

Namjernim odugovlačenjem, kada je u pitanju sprovođenje Zakona o restituciji pogodeni su mnogi građani Crne Gore. Oni koji su očekivali da će donošenjem ovog zakona biti ispravljena istorijska nepravda i da će uspjeti da povrate svoju imovinu – među kojima je i veliki broj Bošnjaka na sjeveru Crne Gore, mogu samo bespomoćno da gledaju kako se rađaju novi kapitalisti za koje ne postoje ni ljudski ni božji zakoni i kojima država omogućava da svoju „sreću“ grade na nesreći drugih. Nema poštene privatizacije bez prethodno završenog procesa restitucije. Siguran sam da bi poslije restitucije naglo porasle i investicije na sjeveru Crne

Gore, gdje bi država uz određene poreske olakšice ohrabrila potencijalne investitore iz ovih krajeva da svoj, širom svijeta i mukom stečeni kapital, ulažu u svoj rodni kraj. Među njima je svakako i veliki broj Bošnjaka koji su spremni da investiraju u različite projekte uz jedan jedini uslov – da se zna ko je pravi vlasnik imovine. Do tada imaćemo situaciju da će se na ovim prostorima prati prljavo stečeni novac koji neće usrećiti nikoga, niti državu niti njene građane.

U modernome svijetu manjine se susreću s brojnim problemima, na koje se mora naći adekvatan odgovor. Od kad je svijeta i vijeka, većinska etnička grupa je nastojala da bude jedini relevantni faktor u nekoj državi ili području gdje živi manjina, koristeći različite metode i sredstva, od onih ekstremnih i prisilnih do onih manje vidljivih ali ne i manje opasnih. Neki od tih problema sa kojima se susreću manjine a koje poznaje teorija su:

- **diskriminacija** – stavljanje pripadnika manjine u položaj podređenosti samo iz razloga njegove pripadnosti drugoj etničkoj, kulturnoj ili jezičkoj grupi. To se posebno manifestuje ako manjine ili njeni pripadnici nisu uključeni u proces upravljanja državom, ili u organe lokalne samouprave na području gdje manjina živi. Zatim – **kulturna podređenost** – koja se izražava u negiranju prava manjinama na obrazovanje i vaspitanje na materinjem jeziku, prava na korišćenje savremenih sredstava javnog komuniciranja, prava na učešće u kulturnom životu uopšte. Kod manjina se državnim politikom stvara takvo stanje u kojem se pripadnici manjinskih etničkih grupa osjećaju drugorazrednim građanima u kulturnom ili političkom smislu, ako, na primjer, u javnosti koriste svoj jezik, ili manifestuju svoju kulturu, način života, način odijevanja i sl.

Ekonomska podređenost – koja se ogleda u zanemarivanju interesa manjina, neadekvatnom politikom zapošljavanja, pasivnim odnosom kada je u pitanju razvoj područja gdje živi manjina, kao i naseljavanjem većinskog stanovništva na teritoriju gdje živi manjina. Da li se sa ovakvim problemima u praksi susreće i bošnjački narod, ostavljam Vama da prosudite.

Jedino će Crna Gora moći biti stabilna i održiva, ako je svi suvereni narodi budu doživljavali kao svoju domovinu, i ako se svaki od tih naroda bude u njoj osjećao slobodno. Pojedinačna i kolektivna prava i slobode su preduslov i za demokratski i za ekonomski prosperitet svake zajednice.

Nećemo i ne smijemo dozvoliti asimilaciju ni kroz najperfidnije oblike, nećemo ni u izolaciju jer od nje nema hajra – hoćemo integraciju ali samo sa onim što jesmo i što nas određuje kao zasebnu nacionalnu zajednicu.

- Volio bih da griješim ali mi se čini, gledajući listu učesnika koji su pozvani na ovaj skup, da su neki ljudi neopravdano zaobiđeni i da im nije omogućeno da učestvuju u radu. Mi moramo priznati da nemamo mnogo onih koji nešto znače u društvenom životu Crne Gore a pripadaju bošnjačkom korpusu. Imam osjećaj kao da se vodi neki tajnovit i skriven rat kome je cilj preuzimanje primata i eskkluziviteta u predstavljanju bošnjačkog naroda. Bez jedinstva unutar ovog korpusa, bez prevazilaženja straha da neko nekome ugrožava pozicije a time i određene privilegije, nema sreće ni za kog pojedinačno od nas. Nemojte da sebi dajemo na značaju više nego što stvarno vrijedimo na društvenom tržištu. Dva su jako bitna faktora koja opredjeljuju budućnost bošnjačkog naroda: jedinstvo i oslanjanje na vlastite snage i potencijale.

Da bi jedan narod očuvao svoju samobitnost i identitet, pored institucija gdje se izučavaju kultura, običaji, tradicija, književnost, istorija – potrebno je održavati i neposredne kontakte sa svojim sunarodnicima u zemaljama u okruženju. Ono što ne smijemo zaboraviti je da će veliki dio naše populacije razasute po svijetu veoma brzo zaboraviti na korijene ako budu prepušteni sami sebi i zaboravljeni od matice.

Hoćemo li nešto preduzeti ili ćemo mirno čekati da se neko drugi sjeti i nas i njih – odluka je na nama. Mi Bošnjaci stalno nešto čekamo – čekamo da se neko smiluje, čekamo da se nešto promijeni, čekamo šta će nas snaći, naša je sudbina da smo osuđeni na čekanje. I zato čekajte.

„Ćoravima namigivati i gluvima šaputati – uzalud je.“

POGLED NA AKTUELNU KULTURNU SLIKU SANDŽAKA

I površni uvid u kulturni život u Sandžaku ukazuje na zabrinjavajuću suženost kulturnog prostora. Uslovi za kulturni život na prostoru država Srbije i Crne Gore postaju veoma nejednaki, toliko nejednaki da se razdaljine između pojedinih sredina mogu mjeriti već vjekovima. Tako u jednoj regiji glavne su mete, kulturne mete – elementarna kultura a u drugoj su, opet, glavni kulturni ciljevi – redovno prisustvo poznatih i atraktivnih umjetnika Evrope i svijeta, glamurozni festivali, preskupi rok koncerti... itd. Kultura Sandžaka uveliko je zahvaćena procesom provincijalizacije. U centrima matičnih kultura, kultura rubnih regija tretira se kao lokalna i provincijska, sa primjesama negativne vrijednosne konotacije. S druge strane, uticaji Sarajeva su neznatni.

Nedostatkom kulture na položajima života stvaraju se praznine i u životu ljudi i u životu sredine. Sjeničani, naprimjer, s naporom održavaju kakvu-takvu kulturnu nit jer im ne radi čak ni dom kulture za čiju rekonstrukciju nema novca, iako se ne radi o velikim parama. Potrebe za kulturom postaju, dakle, sve manje i sve selektivnije, ali ne po vrijednosti kriterija, već po dostupnosti u kojoj materijalni činilac igra odlučujuću ulogu. Mehanizam potiskivanja izražava se i u sužavanju samostalnosti kulture. Određeno joj je društveno tutorstvo – dovođenjem na čelna mjesta partijskih aktivista i finansiranjem iz opštinskih budžeta. Budžeti sandžačkih opština, sa eventualno kojim izuzetkom, siromašni su a iz njih se u najvišem stepenu finansira kultura u lokalnoj jedinici. Uz ovo, procenat koji se izdvaja za kulturne aktivnosti veoma je mali. Mali broj programa se sufinansira od strane republičkih ministarstava kulture. Ono što je u kulturi Sandžaka dobro organizovano, što vrijedi i što ima društveno i svako drugo opravdanje, razumije se u ostvarenim rezultatima, moralo bi da dobije dovoljna sredstva za savremeno i svestrano djelanje.

Osiromašene i bez kvalitetnih kadrova, profesionalne ustanove kulture sa ogoljenim, ponegdje i sasvim pustim programima rada, upotpunjuju ovu sumornu sliku. Do skora je na ovim prostorima bio prilično razvijen amaterizam u različitim vidovima ispoljavanja, od folklora do pozorišta, no teškoće nisu zaobišle ni njega. U principu, sredstva za funkcionisanje amaterizma nisu velika. Neko je izračunao da ona ukupno

iznose onoliko koliko naši sugrađani potroše plativši po jednu kafu, možda sa mineralnom vodom, i to u nekoj osrednjoj kafani. Znači sva ta sredstva skupljena na jednom mjestu ne bi osiromašila društvo, ali ako ne bi bila obezbijedena ugrozila bi duhovni kontinuitet naroda, jer je amateizam sastavni i neodvojivi dio kulture, pogotovu u malim mjestima.

Zanimljivo je da niko ne prihvata da je nekulturan. Čak svako sebe smatra vrlo, vrlo kulturnim. Takvim se i predstavlja, naročito pred drugim, dakle pred tzv. svijetom. Ta neuočena okolnost – da svi sebe smatraju kulturnima, a da je kulturi loše, da je nerazvijena i da zapravo tavori je, izgleda, naš specijalitet. Na to dvoiličje dobro se, uostalom, oslanja i suprotnost javnog govora o kulturi u kojem su svi saglasni da je ona potrebna i korisna, i života kulture koji se već čvrsto prilijepio za sve vidnije kapije bespomoćnosti.

Već je rečeno da se liste kandidata za kadrove u kulturi usredsređuju, po pravilu, na partijske aktiviste. Takva kulturna politika ne primjećuje one mnogobrojne mlade, sposobne kulturne radnike, istina još šire nedovoljno poznate, možda i zato što nisu imali ni prilike ni šanse za to. Uz ovo imamo i odliv talenata što samo po sebi neminovno dovodi do raznih oblika provincijalizacije. Više nego ranije sada se pogrešne odluke u kadrovanju odmah uočavaju. Aktuelna inertnost, posebno podstaknuta krizom, postaje kišobran pod koji se smještaju sve stvarne i izmišljene tjeskobe, najviše one koje su izazvane nemarima, nebrigama i nesposobnostima. Kultura ne bi smjela da propusti korak, odnosno da ga prepusti nekom drugom, recimo samo profesionalnim političkim osmatranjima i odlučivanjima. Znam da je to u ovom času teško postići. Ali treba se uporno zalagati. Jer ćutanje, makar bilo i protestno, niko ne čuje pa ga se onda ne može ni uvažiti.

Kulturno nasljeđe, posebno nepokretni spomenici kulture islamske provincijencije na prostoru Sandžaka, zanemareni su i veoma ugroženi. Ovdje mislim na ono malo još preostalih spomenika. Zaštita pomenutog spomeničkog nasljeđa ne bi trebala da postane znak, amblem, pa da se briga o njemu svede samo na bošnjački narod, čak i ako bi u njemu bilo stručnih kadrova, nadležnih institucija, novca (a nema dovoljno ni jednog, ni drugog, niti trećeg) već bi tu društveno – kulturnu obavezu morala da preuzme i država.

Šta to podrazumijeva, odakle treba početi? Na prvom mjestu nalaze se obaveze detaljnog popisa i rekognosciranja svakog spomenika posebno, a zatim ustanovljenja neposrednih zaduženja u ostvarivanju njihove zaštite i daljeg života. Samo tako će se izbjeći da oni budu alajbegova slama o kojoj niko ne brine, a svako može da je razvlači. Stvaranje pretpostavki da kulturna dobra budu javna i dostupna, osnova je demokratskog kulturnog života. Samo na taj način dobiće se tako željena

propusnica za evropsko kulturno tržište. Na njemu svaka kultura, pa i kulture država Crne Gore i Srbije, više vrijede ako su ujedinjene, vrijednosno ujedinjene sa ostalima. U današnje vrijeme kada su ljudske i medijske komunikacije cjelovite i munjevite i kada se razdaljine jednostavno poništavaju, čime je svijet sve više komšijski prepoznatljiv – ostati u svojim bunkerima, dakle ostati bez doticaja i upoređivanja sa drugima, besprizivno vodi u civilizacijsko i, još više, stvaralačko siromaštvo. Kultura se, inače, nikada nije mirila sa uskim ramom, makar to bio i nacionalni ram. Uvijek se ponašala suprotno težeći da osvoji, svakako vrijednostima, prostor u evropskoj i svjetskoj umjetničkoj javi. Jer postojbina umjetnosti je svijet, a narod je zavičaj.

Izgleda da danas knjigu, možda uz prećutnu saglasnost javnosti, zamjenjuju baterije agresivnih mas-medija, folklorna histerija estrade, balkanski sindrom kafanskih i drugih takvih opuštanja i slično. Razumljivo, sve se ovo odražava i na izdavačku djelatnost. Na prostoru Sandžaka još uvijek nema profilisane izdavačke adrese kojoj je osnovna djelatnost štampanje knjige. To pokušava da nadoknadi probranom izdavačkom djelatnošću Udruženje „Almanah“ iz Podgorice kome primarna aktivnost ipak nije izdavaštvo. Tako, po pravilu, naši dosta brojni i dokazani književni stvaraoci moraju se sami snalaziti da obezbijede sredstava za štampanje svojih knjiga, a onda i da traže izdavače u Crnoj Gori, u Srbiji ili Bosni i Hercegovini. Po našim gradovima nema ni pravih knjižara već su to papirnice koje prodaju kancelarijski materijal i, eventualno, po koju knjigu. Po broju knjiga u javnim bibliotekama na začelju smo na pomenutim prostorima.

Rekao bih nekoliko riječi o našim piscima. Njihova pozicija postala je specifična. Bošnjačko-muslimanski stvaraoci u Sandžaku ponijeli su teško breme njegovanja tradicije i očuvanja identiteta naroda kojem pripadaju. Manjinska publika kojoj se obraćaju i za koju pišu je malobrojna. Većinska čitalačka publika za njih se svela na nekoliko ličnih iskrenih prijatelja. Njihove riječi, i ako su pravovremeno doprle do matične književnosti ostaju, uglavnom, bez ozbiljnijeg odjeka i bez stvaralačkih podsticaja što takođe formira svijest o potisnutosti na periferiju.

Na ovom prostoru održava se jedan broj kulturnih manifestacija, od kojih neke od skora a druge sa višegodišnjom tradicijom. Sve one su otvorene ne samo za stvaraoce koji žive u Srbiji i Crnoj Gori, već i za one iz okruženja. Sandžak je višenacionalna sredina. Biti zatvoren, osobito u kulturi, znači biti bespovratno osuđen na vidik svoje sredine i na među svoga okruženja. Biti izdvojen znači biti bezprizivno osuđen na udaljšavanje od budućnosti. Onima koji su omamljeni uskonacionalnim vidom, ako bi se prihvatio takav bon-ton, može se to vrlo brzo dogoditi. Diobe su, kao zbirni znak, na našim prostorima već donijele mnoge nesreće, čije

posljedice i danas žive. Najveći dio sandžačke bošnjačko-muslimanske zajednice svjestan je toga, pa one rijetke tendencije da se treba okružiti samo svojim vrijednostima se ne prihvataju.

Višenacionalne zemlje osjećaju se bogatijima kada se na njihovim umjetničkim turnirima saradnički i ravnopravno sučeljavaju kulturna dostignuća njenih naroda i etničkih grupa. Za to treba da su stvoreni određeni preduslovi. U Sandžaku je prilično slabo razvijena mreža kulturnih ustanova – muzeja, arhiva, galerija, a nisu formirana ni umjetnička udruženja (osim njih nekoliko, što je izuzetak od pravila). Udruživanje umjetnika je davnašnje iskustvo. Smišljeno je kako bi ujedinjeni umjetnici što svestranije javnosti predstavili svoje stvaralaštvo, ali i da bi osigurali svoje pravo u toj istoj javnosti. Kada se ova pitanja riješe kulturni korak na ovim prostorima biće neuporedivo duži.

Na ovim prostorima finansijska snaga kulture nikada nije bila velika. Izdvajanja iz nacionalnih budžata i danas ne premašuje jedan indeksni poen. To je realnost i to treba reći. Takve okolnosti odvele su kulturu iz potoka siromaštva, u kojima je uvijek bila, u rijeke bijede u kojima će, tako se čini, poduže ostati. Razumljivo, sve je to uticalo i na javni autoritet kulture, koji se upadljivo smanjio i toliko stalno umanjuje da se često i ne primjećuje. Kao da smo pred obustavom kulture. U stvari, kao da se vrijeme odlučilo – u savladavanju ponora krize – da se zaustavi kultura vjerujući da će tako, dakle sa manje kulture ili čak bez nje, izbjeći dalje i veće osiromašenje. Umjesto podsticaja najviše se afirmiše ideja o preživljavanju, odnosno o čekanju boljeg, nekog drugog vremena. Ali mi smo u svom, znači ovom vremenu i mora se, otuda, osmišljavati program baš za ovo naše vrijeme. U njemu se, uprkos svim krizama, mora pronaći odgovarajući i u svemu autentičan prostor za kulturu koji neće dozvoliti da se pokidaju one životodajne spone koje kultura daje ostalim oblastima života. Stara formula – da koliko ima para toliko ima i muzike – izgleda opet se aktuelizuje. Njom sada odgovorni pravdaju svoje nemoći ili nehaj da osiguraju novi ekonomski poredak u kulturi koji ne bi i danas počivao na šifri da je i to malo dovoljno, jer sutra može da ne bude ni toliko. Međutim, upravo danas u doba tranzicije ta teorema s muzikom i parama mogla bi i morala da se i drugačije osmotri. Recimo, mogla bi da se postavi i ovako: ako bi bilo više muzike bilo bi i više para. Tako reformisana jednačina sa ove dvije poznate, sa parama i muzikom, afirmisala bi novi pristup da se iz krize neće moći izaći stalnim restrikcijama već radom i znanjem, znači i kulturom. Tek kreativno određen i angažovan čovjek zna da teškoće nisu nepremostive i umije da ih premosti birajući, na raskršćima vremena, onaj put koji ga vodi u promjene. Stvaranje uslova za stvaralaštvo ishodište je svih zalaganja.

Uprkos raznim teškoćama, ipak, kulturni život i umjetnost Bošnjaka-Muslimana Sandžaka u novije vrijeme su se snažnije razvijali. Značajna kreativna dostignuća, savladavanje lokalnih okvira, prihvatanje evropskih postulata kreativnih izražavanja, uz nastojanje da se sačuva sopstvena kulturna specifičnost, povećan procentualni udio Bošnjaka-Muslimana u različitim kulturnim ostvarenjima u sredinama u kojima žive, itd. vidni su izrazi kretanja naprijed. Zaključujući po stvaralačkim dometima, sandžački Bošnjaci nimalo ne zaostaju iza drugih u državama u kojima žive.

U vremenu koje je pred nama, pridruživanjem zemalja ove regije Evropskoj zajednici, granice će gubiti svoju moć i sadašnje manjinske narative pojaviće se u novom tekstualnom kontekstu. Ovdje se, istina, može postaviti jedno skeptično i možda neprilično pitanje: da li različite kulture, a pogotovu manjinske, na Balkanu ili uopšte, mogu opstati u globalizirajućem XXI vijeku? Hoću da vjerujem da će opstati i da će dobijati sve više na značaju.

Novembar, 2008.

Rifat ŠKRIJELJ

**OBRAĆANJE NA SKUPU „SEHARA BOŠNJAČKE KULTURE“
U ROŽAJAMA 22.11.2008. GODINE**

Poštovani prijatelji,

Uvaženi predsjedavajući profesore Rastoder, imam posebnu čast i zadovoljstvo da vas mogu poselamiti i pozdraviti u ime članstva i rukovodstva Udruženja građana porijeklom iz Sandžaka u Federaciji Bosne i Hercegovine sa sjedištem u Sarajevu i u ime predsjednika Udruženja, uvaženog profesora, doktora Redžepa Dizdarevića. Naše Udruženje okuplja veliki broj intelektualaca porijeklom iz Sandžaka, sa teritorije Crne Gore i Srbije i posebno sam radostan što ću nakon ovog skupa moći da im prenesem moje utiske da ste upravo vi, okupljeni oko Bošnjačkog savjeta Crne Gore na čelu sa uvaženim profesorom doktorom Šerbo Rastoderom, gospodinom Osmanom Nurkovićem i drugim aktivistima zaslužni što smo se danas okupili i zaista možemo uživati u prezentaciji bogate sehare bošnjačke kulture sa ovih prostora. Za ovu priliku poklanjam organizatoru jednu knjigu uvaženog kolege, docenta Dželala Ibrakovića, sa Fakulteta političkih nauka u Sarajevu koji na lijep način piše o Bošnjacima. Ja sam uzbuđen ljepotom osjećaja zbog boravka među vama jer ste zapravo vi najbolji čuvari kulture Bošnjaka koju na ovakvim skupovima pretačete u pisane dokumente i ostavljate u amanet našoj djeci i unucima, pokazujući im tako put života i opstanka na ovom šarolikom području Balkana. Sretnim se osjećam i zbog činjenice da su danas na ovom skupu i naši prijatelji Bošnjaci iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore, da vidim nekoliko generacija brižnih čuvara naše kulture, a to me obavezuje da se zahvalim organizatoru ovog skupa na pozivu da budem sa vama i poželim još mnogo uspješnih aktivnosti. Iako nisam historičar, svjestan sam značaja organizacije ovog skupa za bošnjački narod uopće, a prisustvo eminentnih stručnjaka iz ove oblasti kao što su prof. dr Enes Pelidija, mr Salih Čolaković iz Bosne i Hercegovine, prof. dr Šerbo Rastoder iz Crne Gore, gospodin Šemso Tanković iz Hrvatske i mnogo mladih ljudi učvršćuje u meni ubjeđenje da zaista imamo bogatu seharu kulture i da ćemo je na pravi način sačuvati. Kada bi Bošnjaci ovih prostora postupali kao organizator ovog skupa i kada bi

im naša sehara bošnjačke kulture više bila vodilja, a manje politika razjedinjenosti kao narod bismo bili mnogo jači i uspješniji. Uspjeh Bošnjaka vidim u jačanju jedinstva i suradnje. Gledajući u budućnost očekujem da se ova naša sehara nađe i u Bosni i Hercegovini i u Srbiji, na Kosovu i u Makedoniji, Hrvatskoj i Sloveniji i dalje širom Evrope i svijeta, zapravo na svim mjestima gdje njeno sjeme klija u porodicama naših iseljenika koji su tamo otišli nošeni životnim potrebama. Kao jedan od vas, spreman sam na svoj način dati doprinos uspostavi vaših veza koje su već uhodane u Sarajevu kroz suradnju sa Preporodom i drugim institucijama iz sfere kulture koje povezuju Bošnjake.

Siguran sam da će i predsjednik našeg Udruženja, uvaženi prof. dr Redžo Dizdarević, brat poštovanog Faruka Dizdarevića koji je ovdje danas sa nama, dati doprinos i svaki oblik pomoći na našem povezivanju. Još jednom hvala Vam poštovani profesore Rastoder, i uvaženi gospodine Nurković, što ste nas okupili danas u ovom prelijepom gradu Rožajama, gdje sam se jutros probudio u svježini snijega koji je pokrio okolne šume i što sam mogao uživati prisjećajući se svojih ranih doživljaja, a danas se sa vama družiti.

Želim vam uspješan rad i puno lične i profesionalne sreće.

Velija MURIĆ*

ČUTANJE O SVOM STRADANJU JE NEPRAVDA PREMA SEBI A ABOLICIJA VINOVNICA

Rožajski književnik Zaim Azemović u "Šemsi-pašinoj balkanskoj sudbini" na jednom mjestu je zapisao: "O, Stvoritelju, kako smo se mi živi Bošnjaci i grobovi naših umrilih rasuli s kraja na kraj svijeta poslednjih sto pedeset godina!. Da li ćeš nas bar na Sudnjem danu sakupiti, kada smo se živi ovako izrazdvajali i samo u snovima, mašti, zamisli i željama možemo da se sastavimo?."

Devetstotina trinaesta godina je godina prisilnog pokrštavanja preko dvanaest hiljada plavsko-gusinjskih Bošnjaka – nikom suđeno a vođe tog zločinačkog pira slavljene i ugrađene u đачke čitanke. Devetstotina dvadeset i četvrta godina, na sam dan Kurban-bajrama u Šahovićima kod Bijelog Polja, za dan i jednu noć, ubijeno je potpuno nevino preko dvije hiljade bošnjačkih civila a čitav taj kraj očišćen od Bošnjaka, – opet nikom suđeno. Drugi svjetski rat, četrdeset traća godina. U pljevaljskoj Bukovici ubijeno preko hiljadu i petstotina, a zajedno sa žrtvama Donjeg Bihora, preko 8000 Bošnjaka – ni za taj genocid nikom nije suđeno. Herceg Novi godina 1992. Po nalogu vlasti Crne Gore, deportovano i predato Karadžiću 83 Bošnjaka – niko od njih nije ostao živ, krivcima se još ne sudi a nalogodavci su ostali po strani. Štrpci 1993. godina, iz voza oteto i samo zbog imena i svoje vjere, ubijeno 18 Bošnjaka – još uvijek nema im groba ni ukopa a suđeno samo jednom – nalogodavci i vinovnici zločina, još su na slobodi.

Crnogorska tajna policija, u akciji pod šifrom „Lim“, krajem januara i početkom februara 1994. godine, hapsi kompletno republičko i opštinska rukovodstva Stranke demokratske akcije u Crnoj Gori. Odluka o toj akciji donesena je 15. aprila u Kraljevu na sastanku najviših predstavnika SDB-a Srbije i SDB-a Crne Gore. Tu pada dogovor o svim detaljima i

---

* Advokat, predsjednik Crnogorskog komiteta pravника za zaštitu ljudskih prava – Rožaje

vremenskim terminima cijelog policijskog projekta i komanda: sa uhapšenima se što brutalnije obračunati. Svi akteri tog političkog zločina su dobro poznati ali ne samo da nijesu pozvani na odgovornost, već su oni, zavisno od iskazane brutalnosti i svireposti prilikom mučenja bošnjačkih prvaka, uznapredovali pa i danas se brojni od njih nalaze na veoma odgovornim državnim pozicijama. Pljevaljska Bukovica 1995. godina, ubijeno šest Bošnjaka, dva izgubila život zbog terora a čitav kraj raseljen – suđeno samo jednom za obično ubistvo – krivci na slobodi a oštećeni se privode na saslušanja. Rožajski Kaluđerski Laz 1999. godina. Ubijeno 21 lice islamske vjere, o zločinu se ćutalo šest godina, da bi tek po prijavi Crnogorskog komiteta pravnika za zaštitu ljudskih prava, otpočela sramežljiva istraga protiv dvanaest osumnjičenih od kojih nikom nije određivan pritvor. Tek nakon optuženja u pritvoru je stavljeno njih sedmorica, a jednom je omogućeno da izbjegne pritvor. Protiv četvorice osumnjičenih, nakon istrage postupak je obustavljen.

Muhamed Blakaj, nadjen u bačkim šumama sa prostrelinom glave

Osim zločina Štrpci, ni jedan od ovih zločina istorijski ili pak u sudskom postupku presudom, nije nazvan zločinom. Ćutala je i stara i nova Jugoslavija, ćuti i ova Crna Gora i ova Srbija. Bošnjaci, radi kakvog-takvog alibija, svjesno etiketirani kao Turci i ostaci Otomanske imperije, i ako oni definitivno to nijesu, u jednom istorijskom kontinuitetu koji traje možda čak i od Berlinskog kongresa a i znatno ranije, kroz razne klero-

nacionalističke vidove nazvane „Istragama poturica” i „Čišćenjima od nekrsta”, faktički uvijek su žrtve državnih projekata. Zapisi o svim stradanjima Bošnjaka na ovim prostorima i pamćenje koje u narodu ne umire, obavezuju prije svega same Bošnjake a znatno više i prije svega i one od čije snage volje zavisi istorijsko trajanje Bošnjaka tu gdje su nastali i tu odakle nemaju gdje drugo otići.

Kako smisao ovog podsjećanja nije šira elaboracija o svim pomenutim i nepomenutim zločinima nad bošnjačkim nebranjenim narodom, ja ću za ovu priliku zadržati pažnju samo na četiri aktuelna krivična postupka koji se vode zbog ratnih zločina izvršenih na prostoru Crne Gore. U dva slučaja su žrve Bošnjaci, u trećem Albanci a četvrti slučaj se odnosi na Morinj u kome su žrtve ne samo Hrvati već i Bošnjaci. Svi imenovani i osumnjičeni za te zločine, pripadnici su srpske, odnosno crnogorske nacionalnosti, što samo za sebe, u generalnom, dovoljno govori o ozbiljnosti, trajanju i ostrašćenosti za eventualno nove zločine kao i o činjenici da su motivi vršenja zločina vjerskog karaktera.

Kaluđerski Laz

Svi aktuelni sudski postupci koji se odnose na ratne zločine, za razliku od postupanja sudova u okruženju, imaju zajednički imenitelj: Vrhovni državni tužilac pokreće postupke tek kada mora, tek kada ga nevladin sektor ili pravni zastupnici porodica oštećenih, na to natjeraju. U nekim slučajevima, posebno kada su u pitanju odlučni politički potezi od

važnosti za Crnu Goru, crnogorsko pravosuđe prozvano ili pak natjerano od značajnih evropskih ili drugih zvaničnika ili sredstava javnog informisanja, napravi neki pomak i opet iz nekih neobjašnjivih razloga, kao u slučaju suđenja čelnicima SDA i „Štrpci“ i praktično u svim koje pominjem, uspori ili stane. No, i kada se sudski postupak pokrene, Kaluđerski Laz nakon više od šest godina, Morinj nakon sedamnaest godina, deportacija nakon petnaest godina, ti se postupci vode se primjetno bezvoljno, tek da ih ima i uz evidentno odsustvo djelotvorne pravde. Niko u tim postupcima za ratne zločine koji se mjere desetinama, pa čak u jednom slučaju skoro stotinom žrtava, nije priveden niti uhapšen tada kada je to trebalo. Skoro nevjerovatno, krivci su na slobodi a žrtve, oni koji su kakvim pukim slučajem ostali živi, dešavalo se da se kao u slučaju pljevaljske Bukovice, privode na saslušanja. Da je u pitanju gram droge, iz nužde nabavljena lična karta ili vozačka dozvola, tu dileme nema, tu se pritvor određuje, dok se kao razlog nepritrivanja za ratne zločine iznalaze razlozi tipa protek vremena, da neće ponoviti zločin, da neće pobjeći i slično, što su i za laika deplasirane okolnosti. Upravo zbog takvog odnosa suda i države prema zločincu i žrtvi, tj. da osumnjičeni neće pobjeći, osumnjičenom za zločin Kaluđerski Laz Predragu Strugaru, data je šansa da na suđenje gleda sa pristojne distance iz beogradske zavjetrine.

Na takav odnos crnogorskog pravosuđa, skoro da nema komentara ali u nemoći da se bilo što učini, da se sudstvo i njegovi poslenici, koji se zaklinju u pravdu i pravičnost, prizovu odgovornosti zbog očiglednog povlašćivanja odgovornih i nebrige o žrtvama, ljudski prezir je ono najmanje što se može kazati.

U poznatom monstruožnom slučaju Štrpci, sudski postupak trajao je od 1996. do 2002. godine. Suđeno je samo jednom licu koje je kažnjeno sa petnaest godina zatvora. Vođa grupe otmičara Milan Lukić iz Višegrada, nalazi se u haškom pritvoru ali njemu nije stavljen na teret taj slučaj. Ostali izvršioc, njih oko trideset sa brojnim nalogodavcima, još uvijek su na slobodi i nema izgleda da će se tu što bitnije u dogledno vrijeme promijeniti. U sudskim postupcima iz toga događaja za naknade šteta zbog duševnog bola, ja sam za skoro sve porodice iz toga slučaja, obezbijedio kakve takve-naknade u novcu. Ono što je karakteristično za te postupke, jeste historijska činjenica da je po prvi put na ovim prostorima presudama ovjerena kolektivna istina o tome, ko je izvršilac a ko je žrtva zločina.

U najkraćem, anatomija toga zločina sadržana je samo u par riječi zločinca Nebojše Ranisavljevića iz Despotovca, koji je, kada mu je suđeno na moje pitanje – što pobi nevine ljude kazao: „Nijesam poznavao nikoga od otetih, oteli smo ih i ubili zato što su oni bili Turci, ja sam bio dobrovoljac u ratu protiv Turaka, tako nam je rečeno“. Ako se ovome

doda tajni vojno-polijski plan sačinjen od najviših vladinih, policijskih i vojnih planera u januaru 1993. godine u Užicu, a uz sudjelovanje vojnih struktura sa područja Rudog i viših komandi, koji je objelodanjen tek 2002. godine na suđenju u Bijelom Polju, onda se sklapa neslavni mozaik o etničkom čišćenju i genocidu nad bošnjačkim narodom.

Muhamed Blakaj, vezan pa ubijen

Slučaj zločina poznat javnosti kao zločin u Kaluderskom Lazu, istraživao sam pune četiri godine a 2005. godine, zbog ubistva 21 civila od strane vojske SCG, kao predsjednik Crnogorskog komiteta pravnika za zaštitu ljudskih prava, podnio sam krivičnu prijavu. Na tužilačku odluku po prijavi, čekalo se punih osamnaest mjeseci, a kada je istražni postupak pokrenut, on je ušao u fazu nevjerovatne sporosti koja zbog svoje neefikasnosti nije nagovještavala bog zna kakav uspjeh. Naravno, uspjehom nećemo smatrati optuženje osmorice vinovnika zločina koji su se do optuženja branili sa slobode, kao ni to što se u istrazi dostupan jedan i to general, sada po optuženju nalazi u bjekstvu kod svoje kuće u Beogradu.

Slučaj pljevaljske Bukovice je paradigma svih stradanja Bošnjaka jer taj zločin u sebi sadrži ubijanje, zlostavljanje, raseljavanje i definitivno nestajanje Bošnjaka sa prostora na kojima su oni vjekovima živjeli. Ako se svemu tome dodaju komentari zvaničnika, koji očigledno stra-

danje Bošnjaka grubo relativizuju „pa normalno je da oni odlaze jer se u Bukovci teško živi“, onda stradanja uz povlašćivanje izvršilaca, praktično dobijaju institucionalni značaj.

Bukovica se desila sredinom devedesetih i dešavala se tokom čitavog trajanja rata u susjednoj Bosni. Dakle, desila se na prostoru koji nije bio zahvaćen ratom i u vrijeme kada ni jedan Bošnjak sa tog prostora nije dao povoda da mu se desi ono što mu se desilo, a sve to na prostoru koji su kontrolisali Vojska Jugoslavije i policija Crne Gore. Od tada, država koja je to morala učiniti a još manje narod u ime koga je sve to rađeno, na jasan, otvoren i uvjerljiv način, zločin nijesu prepoznali ili pak osudili. No, kako pljevaljska Bukovica nije jedini i najteži zločin učinjen u tom vremenu nad Bošnjacima, ja i ne očekujem bog zna kakve emocije od onih koji su do juče vitlali barjacima sa mrtvačkim glavama i ukrštenim kostima. Posebno ih ne očekujem od onih koji su javno satanizovali bošnjački narod a još uvijek se nalaze na mjestima koja su institucionalno u državi zadužena da se zločini rasvijetle, izvršioici imenuju i izvedu pred lice pravde. No, oslanjajući se na ovo vrijeme distance, vrijeme otrežnjenja i neminovnog suočavanja sa tom mračnom prošlošću, očekujem i poručujem, da je ovo posljednji momenat koji priziva da se država snagom svoje pravde i riješenosti oglasi i da će konačno prepoznati žrtvu i dželata, da kroz suđenja i osude zločinaca i zločina, sa sebe i naroda kome zločinci pripadaju, skine tzv. kolektivnu krivicu. U protivnom, bilo bi zaista fer, ako ništa drugo ono da manje žrtava bude, da se sa tog istog nivoa Bošnjacima neko obrati i kaže da li im je životna sigurnost tu ili negdje gdje su to oni zamislili.

Za zločine nad Bošnjacima istočne Bosne a time i sandžačke Bošnjake, nakon okončanja Drugog svjetskog rata, suđeno je vođama četničkog pokreta koji je istorijski prepoznat i proglašen kolaboracionistom tadašnjeg okupatora i narodnim neprijateljem. Od tog vremena za proteklih pedeset godina, pod životnom parolom „bratstva i jedinstva“ izrastale su nove generacije. Ta parola u tom vremenu potvrđena je samim tim što su se sinovi partizana i narodnih neprijatelja, sa pogledima naprijed, životno upućeni jedni na druge, dogovorili da jedni drugima oprostite. Sjedeli su oni u istim klupama, radili u istim fabrikama i kombinatima, odlazili jedni drugima na mobe, svadbe, slave i saosjećali u žalosti. No, na nesreću svih naroda ovih prostora, u glavama nekih Titovih komesara, poslijeratnih miljenika i akademika, zadržala se katarza iz prošlih vremena, pa oni iz svojih prašnjavih arhiva povadiše bolesne Garašaninove i Moljevićeve projekte, napraviše sramne memorandume, pa u sadejstvu sa crkvenim klerom i stasalim oficirima, posijaše nove klice razdora. Unajmiše one lakovjerne koji su im povjerovali, da je Kosovo pobjeda, da su Bošnjaci Turci i balije, da su Srbi “nebeski narod”,

da sve druge treba istrijebiti i to što žešće i brutalnije, to slavnije. Ako je tokom vjekova potvrđeno, da se slavna istorija ne stvara zločinima, ubijanjem djece, žena, staraca, etničkim čišćenjima i stratištima nedužnih, da pretvaranje zločinaca u nacionalne i državne heroje, ne može biti podloga zdravoj državi a još manje kakvim ultranacionalističkim partijama, čije bi djelovanje, da je valjanog pravnog poretka, svaka ozbiljna država zabranila, nameće se razložno pitanje, da li stradanjima tipa pljevaljske Bukovice i ostalima koja sam pomenuo, u ovom vremenu i vremenu koje je pred nama, ima kraja. Da li su nevinom krvlju posute staze istorije jednog naroda, tapija svijetle tradicije toga naroda ili pak sram koji tjera svakog razumnog da pogne glavu. Da li se zločinima nad slabijim, čini junaštvo ili se na taj način rastače država, gubi njena stopa po stopa i dokazuje „nevinost“, „demokratija“ i čini garant za budućnost. Sve dok je istina o zločinima skrivana, moglo se govoriti i ovako i onako, ali javnost i demokratski svijet sudi na osnovu činjenica i istine, koja je neumitna ali bojim se pogubna. Upravo ta javnost je prizvala crnogorski politički vrh i poslanike pravosuđa, da istina veoma kasno, ali ipak otpočnu sa istraživanjem zločina, što bez svake sumnje ohrabruje i budućem vremenu šalje signale optimizma.

Pamćenje o zločinima, uzrocima, posljedicama, društvenim i istorijskim prilikama njihovog nastajanja, o odnosu vlasti prema žrtvi i egzekutoru, smatram svojevrsnim zavjetom naroda kome pripadam. U nemoći da se definitivno stane na kraj istorijskom zločinačkom piru, koji se u jednom dužem vremenskom kontinuitetu, događa samo jednom narodu i uvijek pod istim sloganom, jedino istorijskim istinama i glasom razuma ljudi čistoga uma, u vremenu koje je ispred nas, moguće je prizvati kolektivnu svijest da konačno ona shvati: da mi Bošnjaci nijesmo Turci, da nijesmo predodređeni kao žrtva mitskih frustracija, da mi tu gdje smo nastali i odakle nemamo kud otići, nijesmo kosovski dužnici niti kakva tapija carevina koje su odavno otišle sa ovih prostora.

Negdje ranije, kada sam bio sam a ne ovako kao danas ohrabren sa vama, nošen razmišljanjima o žrtvi i egzekutoru, ja sam u jednoj od prijava kojom sam zločin i zločince nazvao pravim imenom, svojom porukom kazao:

„... kada je riječ o žrtvama zločina, kod svakog razumnog čovjeka, postoji trajan bol, ali ipak žrtve svih zločina pa i ovih, našle su kakav takav mir u svojoj smrti, koja mada jeziva, biva uvijek ljudska. Zločinci, ili oni koji zločincima opraštaju, makar oni bili njihovi najmiliji, čak i nakon svoje smrti, neće naći smisao svog postojanja niti smiraj svoje duše...“

Sait Š. ŠABOTIĆ

BOŠNJACI-MUSLIMANI – KULTURNI POSLENICI I SPORTISTI NIKŠIĆA IZMEĐU PROŠLOSTI I SADAŠNJOSTI

Ovaj kraći pregled kulturnih poslenika i sportista Nikšića koji pripadaju bošnjačko-muslimanskom nacionalnom korpusu, a koji je namijenjen za „Seharu bošnjačke kulture“, ima za cilj da ukaže na taj značajni segment kulturološkog djelovanja pripadnika tog naroda i pokrene na jednu vrstu razmišljanja o potrebi nastanka monografije ili neke druge publikacije u kojoj bi svoje mjesto našli ne samo naši istovjerni preci, već i savremenici, koji su dali svoj doprinos razvoju ukupne kulture i sporta na tlu Crne Gore, naravno iz svih sredina u kojima žive Bošnjaci-Muslimani. U formi hronološkog i personalnog presjeka pokušaćemo da ukažemo na kulturnu i sportsku elitu Bošnjaka/Muslimana iz Nikšića i njihov doprinos kulturi i sportu na lokalnom i državnom nivou, upravo u formi „između prošlosti i sadašnjosti“. Zašto je izabran Nikšić? Najprostije kazano, a što svakako treba istaći, jeste činjenica da je Nikšić rijedak primjer u kojoj je jedna tako mala vjerska i nacionalna grupacija, a tu mislim na Bošnjake-Muslimane, imala buran istorijski hod, a da pri tom nikada nije u ljudima islamske vjeroispovijesti u tom gradu presahlo djelovanje na polju sporta i kulture. Podsjetiću vas samo na konstataciju poznatog srpskog geografa Jovana Cvijića koji je u svom djelu „Balkansko poluosrtrvo i južnoslovenske zemlje“ sa puno pijeteta napisao jednu rečenicu o Nikšiću koja ovako glasi: „*Prije 1878. godine nije bilo silnije muhamedanske varoši od Nikšića*“. Ako pažljivo razmotrite podatke koje ću iznijeti, a pri tome budete imali na umu činjenicu da bošnjačko/muslimansko stanovništvo danas čini 1,1 % ukupnog stanovništva opštine Nikšić, biće vam jasno da su i pripadnici bošnjačko-muslimanskog naroda nastanjeni u ovom gradu, dali izuzetan doprinos razvoju kulture i sportskog života u njemu.

Ali, krenimo redom. Ako pođemo od činjenice da je Nikšić pao pod osmansku vlast 1465. godine, te da od tada do danas nije prekidan kontinuitet življenja muslimanskog stanovništva na tom prostoru, to znači da je muslimansko stanovništvo u tom gradu prisutno pune 543 godine. Ako bismo pošli od činjenice da se prisustvo muslimanskog stanovništva na pomenutom području može pratiti posredstvom istorijskih izvora, odno-

sno od podataka koje pruža defter Hercegovačkog sandžaka iz 1477. godine, onda možemo reći da taj kontinuitet traje punu 531 godinu. Priznaćemo, punih pet vjekova i koja decenija više, nikako nijesu zane-marljivo vrijeme sa biološkog, demografskog, sociološkog, istorijskog i bilo kog drugog aspekta. Naravno, cilj nam je da u ovom izlaganju prvenstveno ukažemo na one vrijednosti koje su kroz proteklo vrijeme zavrijedile da budu trajne, da u tom kontekstu razmijenimo iskustvo ali i da pokušamo da odgovorimo na pitanje mogućih pravaca budućeg djelovanja.

***

U istorijskom smislu riječi istoriju muslimanskog stanovništva na području Nikšića mogli bismo podijeliti na nekoliko perioda: osmanski period (1691-1877), period Knjaževine/Kraljevine Crne Gore (1877-1918), period Kraljevine SHS/Jugoslavije (1918-1941), period poslijeratne Jugoslavije (1945-1989), period krize i raspada SFRJ (1990-2006) i period savremene – nezavisne Crne Gore (2006 – do današnjih dana).

Posmatrano sa istorijsko-demografskog stanovišta brojnost muslimanskog stanovništva bila je najveća u osmanskom periodu, da bi nakon toga znatno opala i u kasnijim periodima varirala. Nikšić se tada, poput drugih gradova sa ovog prostora, razvijao u orjentalnom duhu. Imao je gradsku citadelu, čaršiju, mahale, više svojih džamija, mejtepa, karavan saraja i drugih objekata karakterističnih za orjentalne gradove. U gradu su djelovali alimi, mule, kaligrafi, pjesnici, administrativni i vojni činovnici, pripadnici nekoliko derviških redova, vojnici, trgovci i naravno obični ljudi. Ukažimo i na činjenicu da su ljudi i u tim burnim prohujalim vremenima mnogo pažnje poklanjali kulturi, sportu i rasonodi. Ne bih vas u ovom trenutku opterećivao brojnim detaljima iz tog domena, već mislim da će dovoljno biti da spomenem sljedeće – prvi muslimanski stanovnici obnovljenog Nikšića s kraja XVII i početka XVIII vijeka bili su Novljani i Rišnjani, vrlo preduzimljivi i nadasve inteligentni ljudi. Zašto ukazujem na ovu činjenicu „inteligentni“. Iz prostog razloga što treba reći da su to bili ljudi koji su živjeli u sredinama koje su imale dužu tradiciju kulturnog djelovanja, nego što je to slučaj sa kontinentalnim dijelom u kome leži Nikšić. I Novi i Risan su sredine u kojima se osjećao jaki sloj rimskog kulturnog nasljeđa i mletačkog djelovanja koja su se na kraju pomiješala sa osmanskim kulturnim nasljeđem. U takvim okolnostima muslimansko stanovništvo je sa tih prostora prenijelo svoje kulturne nazore na jedan novi prostor nakon 1687. godine. Među vojnicima nikšićke citadele uvijek je, pored ratničkog ponosa, bio prisutan i takmičarski duh. Prisjetimo se samo džidanja koplja kao sportske discipline, konjičkih trka, pehlivanskih borbi ili recimo gađanja iz vatrenog oružja i u tom

kontekstu prezimena Džidić, Prekić, Ajanović koja i danas čuvaju uspomenu na njihovo prvenstvo u nečemu i na te stare vještine. Te karakteristike nikšićkih Građana, gazija i kahrimana sa ljute krajine, visoko su ocijenile i muslimanska i hrišćanska epska poezija. Taj kulturni fenomen, iako dobro izučen, još uvijek bi, u dodatnim tumačenjima, mogao ukazati upravo na segmente o kojima govorimo.

Nije Nikšiću nikada nedostajalo ni „ljudi od pera“. U plejadi starih kulturnih poslenika iz osmanskog perioda dužni smo pomenuti sljedeće: **Husein efendiju iz Onogošta** (autor je djela *"Multekuebhur"* koji sadrži 200 listova prepisanih nesh duktusom, koji se danas čuvaju u Gazi Husrefbegovoj biblioteci u Sarajevu, inv. br. 1677. Pomenuti rukopis je vještom rukom prepisao i iluminirao Husein efendija Onogoštevica (iz Onogošta), oko 1703. godine, odnosno 1115. po hidžri). **Salih B. Šabana Nikšićanina** za koga se zna da je bio veoma obrazovan i koji se služio sa nekoliko jezika (djelovao je krajem XVIII vijeka kao prepisivač više rukopisa od kojih je sačuvano šest koji se danas čuvaju u Gazi Husrefbegovoj biblioteci, a jedan u Arhivu grada Sarajeva. Najveći broj rukopisa Salih B. Šaban je prepisao u vremenu između 1792. i 1798. godine. O samom sebi je u svojim rukopisima ostavio malo podataka. Poznato je ime njegovog oca uz koje je obično dodavao odrednicu „Nikšikli“, „Nikšićevi“ i „Onogoštevica“). **Muhameda B. Mahmuda iz Nikšića** (djelovao je kao prepisivač polovinom XIX vijeka. Uzimajući u obzir sadržinu tri djela koja su ostala iza njega i koja su prepisana nesh duktusom, („*Nurul-idah ve nedžatul-ervah*“ ili „*Kratko djelo o namazu i postu*“, zatim „*Risala fi ta adilil-erkan*“ u prevodu „*Traktat o pravilnom obavljanju namaza*“ i „*Ta'limul-muteallim*“ tj. „*Pouka učeniku*“), moglo bi se zaključiti da su prepisi vršeni u nekoj medresi, a koristili su kao neophodni udžbenici. I ova tri vrijedna djela čuvaju se u Gazi Husrefbegovoj biblioteci u Sarajevu, inv. br. 4299 i 4300/1-2). **Nuhan agu sina Ibrahim age** (bio je hroničar svoga grada. Predano je polovinom XIX vijeka bilježio mnoge događaje koji su se dogodili u Nikšiću. U svojoj bilježnici je, pored ostalog, zapisao: „*Godine 1248/1832. izgorjela je po Božijoj odredbi municija u Nikšiću. Godine 1249/1833. postao je mudir u varoši Nikšiću Hadži Salih beg Fočak. Za mudira u Nikšiću postavljen je Sulejman efendija, 1272/1855., godine 1273/1856. protjerani su iz Skadra u progonstvo članovi Skadarskog Medžlisa i podgorički mudir. Godine 1273/1856. nestalo je vode u bunarevima u Nikšiću, pa je sav svijet donosio vodu sa mjesta zvanog Rastoka sve do Mitrovadana. Spomenute godine Božijim dopuštenjem rodilo je bijelo žito, kukuruz i ostali usjevi, što iz zemlje niču. Godine 1277/1860. pobunila se raja koja stanuje u ravnici nikšićkog sreza i pristala uz crnogorskog kneza. Spomenuta je raja s đaurima crnogorskim popalila sela i okolicu pomenutog*

mjesta, te pritijesnila i sa sve četiri strane opsjela stanovništvo varoši Nikšića, pa oko četiri mjeseca niko nije ni odakle ušao u spomenutu varoš niti je i odaklen došlo što hrane, te je stanovništvo zapalo u veliku stisku i nevolju. U to je doba ubijeno u klanцу Duga 40 Nikšićana i tada su u Nikšiću oko neđelju dana boravili četvorica konzula“). Njegovi vrijedni zapisi mogu poslužiti kao dragocjeni izvor saznanja istoričarima, etnologima i svima onima koji se bave prošlošću Nikšića, mada to do sada istraživači nijesu učinili ni u minimalnoj mjeri.

Posebno mjesto među kulturnim poslenicima iz tog perioda pripada **Hafizu Salihu Gaševiću** koji pripada generaciji mladih alhamijado književnika i čije je ime dobro poznato u Crnoj Gori i njenom bližem okruženju, te bih iz tih razloga samo zapitao da li ima nekoga među muslimanskim stanovništvom u Crnoj Gori, a da nije čuo za njegov poznati „Mevlud“?

Vrsnim nikšićkim kulturnim djelatnicima osmanskog perioda treba pridodati i one koji pripadaju krugu narodnog stvaralaštva, odnosno kulture. Tu prije svega spadaju Ahmet Bauk, Smajo Hadžimusić, Hajro Ferizović, Šaćir Ljuca, Zejnil Ibričin Ferizović, bajraktar Adem Rožajac, Husein Mekić, Ahmed Mušović i dr.

***

I u periodu nakon Berlinskog kongresa, kada se broj muslimanskog stanovništva u Nikšiću sveo na minimum, javna riječ tog dijela stanovništva grada nije utihnula, niti je presahla njegova želja za stvaranjem. U Nikšiću je tada gradski kapetan bio Mehmed Aska Ibričina, koji je na tom položaju ostao četiri godine, a nakon toga odselio u Bijelo Polje. Zbog svoga držanja još za života je ušao u anegdotu. Uz njega vidnu ulogu je igrao obrazovani Mahmut-aga, imam jedne od nikšićkih džamija, koji se u nekoliko navrata obraćao crnogorskom vladaru Nikoli I Petroviću. Krajem XIX i početkom XX vijeka u Nikšiću je živio i djelovao Cano Redžović. Dovoljno je reći da je preduzimaljivi Cano Redžović, o kome bi uzgred rečeno, trebalo napraviti jedan poseban rad, uveliko doprinomio cjelokupnom kulturnom, sportskom i uopšte društvenom životu grada. Bio je aktivni član kulturno-umjetničkog društva „Zahumlje“, njegov prvi potpredsjednik, uspješan glumac i muzičar, novinar, publicista i akcionar. Brojni njegovi članci objavljeni su u listu „Nevesinje“ koje je izlazilo u Nikšiću od 6. maja 1898. do 20. januara 1899. godine. Pored tih članaka, jedna velika fotografija u današnjim prostorijama „Zahumlja“ svjedok je kulturnog djelovanja Cana Redžovića.

***

Međuratni period donio je stanovništvu Nikšića brojne novine u načinu življenja. Prema podacima popisa iz 1921. godine u Nikšiću je živjelo 205 stanovnika islamske vjeroispovijesti koji su činili 0,69 % ukupnog stanovništva Nikšićkog sreza (Nikšićki srez je imao ukupno 37.196 stanovnika). Među tada poznate i ugledne građane Nikšića svrstavali su se imam Hadži Ismailove džamije, Ahmet Krnić, porijeklom iz Podgorice, koji je tu dužnost obavljao do 1928. godine, zatim Hamza Šehović, Mustafa Hodžić, Muhtar Haverić, trgovci Ahmet Mehmedović i Sait Mehmedović i drugi

Posebno mjesto među sportskim ličnostima grada iz tog perioda pripada Džavidu Tuzoviću. On je 1938. godine bio jedan od prvih članova FK „Nikšića“, čiji je rad trajao svega godinu dana. Na osnivačkoj skupštini FK „Sutjeske“ iz Nikšića, 17. februara 1945. godine, Džavid Tuzović je uzeo vidnog učešća. Nakon pozdravne riječi revolucionara Radoja Dakića – Brka i predloga Steva Matovića da klub dobije ime „Sutjeska“, za prvog sekretara novoformiranog kluba izabran je Džavid Tuzović. Istovremeno, Tuzović je bio jedan od prvih registrovanih fudbaleru ovog kluba.

***

Uz Džavida Tuzovića vrijedno mjesto u sportskom životu Nikšića imao je i Bimo Harović. On je 11. novembra 1948. godine izabran za prvog predsjednika Atletskog kluba „Sutjeska“ iz Nikšića. Nemjerljiv je i njegov doprinos razvoju fizičke kulture i boksa u gradu pod Trebjesom. Kao dugogodišnji profesor nikšićke Gimnazije, Harović je bio simbol uzornog sportskog radnika i pedagoga fizičke kulture.

Plejadi poslijeratnih sportskih poslenika pripadaju i Murat Muro Adžajlić, najbolja „Sutjeskina“ desetka i majstor malog fudbala, kao i Mikan Asović, koji je ostao upamćen kao član pobjedničke ekipe „Karioka“, koja je 1967. godine osvojila gradski turnir u malom fudbalu.

***

Kada je riječ o sportu u Nikšiću i mjestu i ulozi Bošnjaka-Muslimana u njemu, uz sve do sada nabrojane sportske poslenike bilo bi nužno pomenuti i sljedeće: Faruka Osmanagića, člana AMD „Milo Cicović“ iz Nikšića, čovjeka koji i danas važi za „šampiona“ tog sporta, Selma Emi-novića koji se bavio fudbalom, Naila Bandu, džudistu i sadašnjeg aktuelnog trenera „Akademikovog“ džudo podmlatka, zatim Sabaheta Šukuricu, višestrukog prvaka Crne Gore u atletici (sprinterske discipline-kratke pruge), Bajrama Šahmana, nekada aktivnog fudbaleru „Čelika“, a sadašnjeg trenera, njegovu kćerku Mirsadu koja se bavi boksom, zatim

Damira Osmanagića, šampiona u automobilizmu, Munira Šabotića, profesora fizičke kulture i dugogodišnjeg člana džudo kluba „Akademik“ i člana državne reprezentacije bivše SFRJ, takođe Esmira Šabotića, majstora džudoa, Nedžada Rastodera i Eska Šukuricu, nekadašnje članove džudo pogona, rahmetli Harisa Šabotića, višestrukog šampiona Crne Gore u džudou (utopio se 13. jula 2006. godine na jezeru Krupcu; imao je nepunih 16 godina), rahmetli Ismeta Mekića, jednog od golmana FK „Čelika“, rahmetli Nedžada Korugliiju, ronioca, Dževada Canovića, ronioca, Rafeta Šahmana, karatistu, Eka Muratovića, karatistu, Hafiza Muratovića, planinara, Senada Šabotića, majstora kuglanja, Seada Šabotića, rukometaša koji danas živi u Njemačkoj, Fehima Šabotića, boksera velter kategorije, braću Fahrudina i Emira Šabotića (trenutno aktivne članove BK Nikšić), Mirelu Hajdarpašić (bivša članica džudo kluba „Akademik“), Harisa Bandu, veliku nadu džudo kluba „Akademik“, Seada Bandu, fudbalera koji je danas u omladinskom pogonu „Crvene Zvezde“ (trenutno angažovanog u FK „Beogradu“), Zijada Adrovića, aktuelnog fudbalera FK „Sutjeske“ i nezaobilaznog Alena Muratovića, jednog od najboljih rukometaša Evrope. Koliko su pojedini od navedenih talentovani sportisti, možda najbolje govori i sljedeći podatak: Iako nije registrovani član ni jednog šahovskog kluba, već samo amater i veliki zaljubljenik igre na 64 polja, Rizvan Ramdedović iz Nikšića, zavičajno iz Lagatora kod Petnjice (Bihor), je prije dvije godine uspio da pobijedi na jednom šahovskom turniru u Luksemburgu i pehar donese u Nikšić. Naime, prilikom posjete svom bratu koji živi u Luksemburgu, Ramdedović se prijavio za takmičenje na šahovskom turniru i to kao igrač bez kategorije. Ispostavilo se na kraju, nakon zauzimanja prvog mjesta i osvajanja pehara, da je njegovo šahovsko znanje ipak bilo i te kako u dobrim kategorijama.

***

Uz predane sportske radnike u ovom pregledu je potrebno nešto reći i o kulturnim poslenicima, od kojih smo neke već pomenuli. Izgleda da je uticaj ilahija i kasida imao vidno mjesto u poetskom stvaralaštvu Nikšićanke Avaje Osmanagić – Tuzović. Sa nekoliko svojih objavljenih knjiga ova, zavičajno nikšićka poetesa, je uspjela da se svrsta u krug poznatih crnogorskih pjesnikinja koje su djelovale krajem XX vijeka. Na žalost preminula je relativno rano, ostavljajući iza sebe pregršt lijepih stihova. Čim ovo kažemo, mislimo da bi i njeno djelo zasluživalo da bude objedinjeno i štampano kao jedinstveno izdanje. Avaja Osmanagić je rođena sestra Faruka Osmanagića koga smo već pomenuli kao automobilskog asa. Ali, za ime ovog čovjeka vezane su i mnoge druge stvari. On je bio dugogodišnji član nikšićkog „Zhumlja“, aktivan muzičar i u nekoliko

navrata donator mnogih kulturnih manifestacija u gradu. U posljednje vrijeme bavi se pisanjem muzičkih tekstova.

Među ljudima koji se aktivno bave pisanom riječju, posebno mjesto zauzima Šemsudin Dino Tuzović, novinar i publicista. Poznate su njegove monografije o FK „Sutjesci“, PSD „Javorak“, Ronilačkom klubu Nikšić, Aero-klubu Nikšić itd.

Iz Nikšića je i Ismet Medunjanin, koji danas živi, stvara i radi u Baru. Poznati su u posljednje vrijeme njegovi tekstovi o nikšićkoj džamiji i svakodnevnom životu nikšićkog stanovništva muslimanske konfesije.

Jedan od naučnih i kulturnih poslenika koji nije stalno nastanjen u Nikšiću, ali već 24 godine radi u tom gradu, jeste akademik Šerbo Rastoder. Nepotrebno je ovom prilikom govoriti o njegovom voluminoznom naučnom opusu i uopšte naučnom angažmanu, iz razloga što je njegovo ime odavno izbrisalo, geografskim rječnikom kazano, regionalne granice i postalo dio evropskog i svjetskog naučnog mozaika. Na polju kulture zapaženo je i djelovanje Eska Džemailovog Muratovića, profesora filozofije i sociologije, zatim Saita Šabotića, kao i Hajrudina Dina Šabotića, poznatijeg u književnim krugovima pod imenom Miki Rudinski (napisao više književnih ostvarenja „Anemične crtkarije“, „Iščekli anđeli“, „Sabrana dela Mikija Rudinskog“).

U sklopu kulturnih aktivnosti nije se zaostalo ni na polju muzike. Naime, od Cana Redžovića naovamo muslimansko stanovništvo u Nikšiću uvijek je imalo ljude raspoložene i umješne da ne samo raspolože i uvesele druge, već i ostave dublji traga na muzičkom polju. I ovdje ću, poštujući raspoloživo vrijeme, spomenuti samo neka imena iz tog domena: Seja Redžića, harmonikaša, člana „Zahumlja“ i mnogih muzičkih bendova koji su prije tridesetak godina uveseljavali Nikšićane i druge ljude širom Crne Gore. Mislim da neću hronološki pogriješiti ako tom vremenu pripišem i Mešu Batilovića, radnika Građevinskog preduzeća „Crna Gora“, koji se u više navrata takmičio i imao vidnog uspjeha u nastupima za prvenstvo u „Glasu Nikšića“. Na tim takmičenjima oprobali su se i Bečo Rujović i Feko Muratović, kome je pošlo za rukom da snimi i long-plej ploču.

Među mlađim muzičkim djelatnicima su Senad Koruglija, harmonikaš i klavijaturista, Elvir Hamidović, takođe harmonikaš i klavijaturista, profesor engleskog jezika i član sastava „Plavi snovi“, zatim Esko Redžović, harmonikaš i vokalni solista, Esko Muratović, gitarista i kantautor, te Izet Rastoder i Alen Hajdarpašić, obojica vokalni solisti.

***

Ovim izlaganjem samo smo unekoliko odgovorili na pitanje položaja Bošnjaka/Muslimana između prošlosti i sadašnjosti. Drugi dio tog pitanja glasilo je kuda, pa i kako dalje? Kao što ste mogli primijetiti, svi navedeni kulturni i sportski poslenici koje smo pomenuli, djelovali su u okvirima organizovanih institucija – to su bila kulturno-umjetnička društva, sportski klubovi, udruženja sportista, udruženja književnika, slikara ili slično. I danas je uglavnom tako, ali svakako bi valjalo na jednom širem planu povesti organizovanu brigu o svim tim potencijalnim talentima i angažovanim sportistima, iz razloga što se samo kroz institucionalno i organizovano djelovanje može ostvariti čvrst kontinuitet i ostaviti trajniji trag u vremenu. Zaživljavanjem Kulturnog centra Bošnjaka/Muslimana Crne Gore, koji će predstavljati organizovanu instituciju koja će se baviti izučavanjem, zaštitom i prezentacijom kulturne i ukupne baštine, bošnjačko-muslimanski nacionalni korpus će biti u prilici da na vrlo civilizovan i u svijetu prepoznatljiv način čuva svoje blago, a svima koji to hoće, predstavi svoju baštinu na jedan izuzetan način. Mislim da bi i sportski potencijal, odnosno bošnjačko-muslimanska sportska elita Crne Gore u ovom Centru mogla naći svoj kutak i urediti ga po sopstvenom ukusu.

Kemal PURIŠIĆ

„SEHARA BOŠNJAČKE KULTURE“

Poštovani sagovornici,

I ova manifestacija bošnjačke kulture potvrđuje jednu tezu koju je prije nekoliko godina izrekao uvaženi profesor Muhamed Filipović u Plavu. Ona je otprilike saopštena ovako: „politika je polje različitosti a kultura je ono što vas spaja i drži zajedno“. Zahvaljujući organizatoru „Sehare“, evo imamo priliku da razgovaramo o ovim, jako važnim političkim temama. Složit ćete se da je mnogo pitanja koja traže valjani odgovor, pa time i mnogo izazova pred ovim Savjetom, političkim partijama i različitim organizacijama i angažovanim pojedincima.

Ova tema traži od nas da se nakratko osvrnemo i u prošlost, kako bi lakše razumjeli sadašnje prilike i prije svega izbjegli ponavljanje onih nesrećnih i ružnih iskustava koja smo kao narod imali. Ružno u prošlosti, razumije se, ne možemo izmijeniti, ali je potrebno da pamtimo šta nam se to desilo i zašto, ko nam je to učinio i kako i da promišljamo jesmo li preduzeli sve što smo mogli i trebali da nam se to iskustvo ne ponovi.

Podaci govore da su Bošnjaci do prošlog vijeka bili većinsko stanovništvo u dosta gradova današnje Crne Gore i činili uticajni dio tadašnje upravne, poslovne i kulturne elite. Danas se podaci o našem halu mogu samo pretpostaviti ali je očigledno da je situacija potpuno drugačija. Ono što smo čuli i pročitali u rijetkim pisanim tragovima, dokazuje da su Bošnjaci u posljednjih 150 godina doživljavani i tretirani kao strano tijelo i balast, bez kojega bi ova država i njeni „pravovjerni“ stanovnici imali manje problema.

Stari njeogoševski zavjet „istrijebimo gubu iz torina“ je bivao uvijek iznova aktuelan i atraktivan za značajan broj pravoslavnih Crnogoraca, u svakoj generaciji njenih stanovnika. Otvoreno je bilo samo pitanje odabira primjerenog metoda, zavisno od trenutnih okolnosti.

Popisi stanovništva registruju da su Bošnjaci-Muslimani brutalno istjerani iz Herceg Novog, Nikšića, Spuža, Zete, Kolašina, Mojkovca, Vranješke doline i drugih mjesta u kojima su nekada živjeli u značajnom broju ili su činili većinski dio stanovništva. U posljednjem dramatičnom raspadu Jugoslavije, bez obzira što Crna Gora zvanično nije bila zahvaćena ratnim dejstvima, iz nje su kombinacijom perfidnih mjera zastra-

šivanja i otvorenog nasilja, protjerane desetine hiljada Bošnjaka a njihova imovina je u mnogim slučajevima propala ili prodana ispod realne cijene. U svim sandžačkim gradovima na sjeveroistoka Crne Gore, gdje je tradicionalno, kao većinsko ili u značajnom udjelu živjelo stanovništva bošnjačke nacionalnosti, bitno se smanjilo njegovo učešće, a u nekim sredinama kao što je Pljevaljska i Bihorska, taj proces ima dramatične razmjere. To najnovije iskustvo dovoljno upozorava da imamo stari problem sa svojim komšijama i prije svega sa svojom državom.

Zbog svega što se u kriznim prilikama dešavalo i onoga što se prije desetak godina planiralo i samo se čudom nije desilo, bezbjednost zajednice se nameće kao najpreči cilj. Zato nimalo ne ohrabruje činjenica da u novoj profesionalnoj Vojsci Crne Gore nije uposlen ni jedan Bošnjak i da ih vrlo malo ima u javnoj i tajnoj policiji. Politika školovanja kadrova za bezbjednosne strukture takođe pokazuje da se Bošnjacima ne vjeruje i da se ne žele u ovim važnim državnim službama.

Mislim da su veliki izazovi, za sve demokratske i posebno manjinske političke strukture, upravo izgradnja pravne države i društva nacionalne ravnopravnosti. Najveću posvećenost ovim ciljevima trebaju da imaju upravo manjinske zajednice, koje su i najčešće diskriminirane.

Druga velika kontroverza, koja traži adekvatnu analizu i preispitivanje je veliki nivo političke podrške i dugotrajne lojalnosti Bošnjaka tzv. građanskim strankama, bez da se objektivno preispitaju efekti te podrške za šire narodne interese.

Sa ove vremenske distance i nakon nekoliko izbornih ciklusa, može se jasno vidjeti da nije ostvaren gotovo ni jedan krupni opšti interes i značajni politički cilj Bošnjaka a da ga je autonomno inicirala vlast, koja, uzgred rečeno, kontroliše svaku poru društva. Naime, i dalje je vrlo malo Bošnjaka uposleno u državnim i lokalnim organima vlasti, blokira se njihova autentična zastupljenost u Parlamentu i lokalnim skupštinama, ne koriste svoj jezik u javnoj komunikaciji i obrazovanju, utomljena je njihova kultura i tradicija, malo su uključeni u ozbiljnije ekonomske tokove i vlasničku strukturu preduzeća, gradovi i mjesta gdje žive su ubjedljivo najnerazvijeniji dio države...

Nedavno objavljeni Izvještaj Ombudsmana, rađen sredinom 2008. godine, kazuje nam da su u sedam ministarstava koja imaju 712 službenika, samo 10 njih bošnjačke nacionalnosti, odnosno da ih ima svega 1,4% od uposlenih. U Vojsci, koja ima 2.169 uposlenih, nema nijednog Bošnjaka. Njihovo ukupno učešće u državnim službama koje su dostavile traženi izvještaj o nacionalnoj pripadnosti zaposlenih je svega 0,35 %. Podsjećam da je na posljednjem popisu bilo ___% Bošnjaka. Radna mjesta u državnim organima su uglavnom rezervisana za Crnogorce koji su tamo zastupljeni sa oko 85%. Toliko želim da kažem o poštovanju

ustavnog principa o garanciji „srazmjerne zastupljenosti u organima državne i lokalne vlasti“.

Paradoks je što su svo to vrijeme Bošnjaci u stvari vlast i daju joj blizu četvrtine neposredne političke podrške i legitimiteta glasajući za DPS-SDP koaliciju. Ovu garnituru vlasti su više puta podržale i opozicione bošnjačke nacionalne partije, naročito one krupne političke projekte kakvi su bili: projekat demokratizacije društva iz septembra 1997 godine, kampanja za državnu samostalnost, donošenje novog Ustava, donošenje važnih razvojnih dokumenata i sistemskih zakona... Ali, oni za to ne haju, naprotiv, grubo uzurpiraju prava bošnjačkog naroda. Vidoviti Meša Selimović je još odavno napisao o Bošnjacima: „Drugi nam čine čast da idemo pod njihovom zastavom jer svoju nemamo. Mame nas kad smo potrebni, a odbacuju nas kad oslužimo“.

Vladajuća DPS ne želi da se suoči sa svojom ratnom prošlošću, odbijajući da sprovede makar djelimičnu lustraciju prema pojedincima koji su kršili ljudska prava, sijali strah i neposredno vršili mučenja i zlodjela. Na taj način, vlast nastavlja da prkosí manjinama u miru i grubo se ruga pravnom poretku. Primjera ima dovoljno da potvrde ovu tezu. U sadašnjoj vladajućoj garnituri, na odgovornim državnim poslovima, radi dosta osoba koje su se posebno istakle u ovim prljavim rabotama.

Posebno brine što Bošnjaci ne insistiraju na istini i satisfakciji, sada dok je još svježe sjećanje na sva zlodjela i nepodnošljiv pritisak koji se vršio na Bošnjake u ratnim devedesetim. Naprotiv, bezuslovnom saradnjom i sveopštim oprostom, širi se krug onih koji hoće da zaborave ta vremena i sve što se desilo. Već je mnogo puta rečeno da ovo drugo ne smijemo nikako, zarad budućnosti.

Na drugoj strani, sve su glasniji zahtjevi da se okonča proces pomirenja između potomaka zelenaša i bjelaša, partizana i četnika i sadašnje generacije sljedbenika starih ideologija. U praksi, taj proces je dosta odmakao, što bitno sužava ideološki i svaki drugi prostor za odgovarajuću integraciju Bošnjaka u društvene tokove. Naime, česte su pojave da se na važnim mjestima kao što je vojska, policija, sudstvo, uprava i dr. upošljavaju ljudi koji su bili stranački i ideološki protivnici vladajuće garniture, a da kratkih rukava ostaju osvjedočene pristalice vlasti iz redova bošnjačkog naroda.

Ukratko, mislim da možemo zajednički konstatovati da su u velikoj mjeri iznevjerena očekivanja Bošnjaka od projekta demokratizacije i izgradnje nezavisne Crne Gore.

Bošnjačka stranka i ja kao član skupštinskog Odbora za izradu novog Ustava, nastojali smo, u mjeri naših mogućnosti, da u njemu Bošnjaci dobiju ravnopravan tretman sa ostalim državljanima i narodima. Mnogi od pomenutih problema manjinskih zajednica su, na izvjestan

način, rezultat ekskluzivnog „istorijskog prava crnogorskog naroda na sopstvenu državu“ saopštenog u preambuli prethodnog Ustava. Takav rigidni stav je sve druge dovodio i u pravnom i u faktičkom smislu u podređen položaj. Na toj političkoj premisi se izgradio stav da se radi o legitimnom i prirodnom poretku stvari.

Moje iskustvo iz rada u Ustavnom odboru je da su građanske stranke, pod plaštom borbe za opšte crnogorske interese, brinule isključivo o interesima najbrojnijeg crnogorskog naroda, vrlo često na štetu pripadnika svih ostalih naroda i manjina. Ponuda ustavnog teksta u vidu tzv. Ekspertske verzije i Nacrta Ustava govori o tome da su vladajuće partije željele naglasiti državotvornost jedino crnogorskog naroda i Ustavu dati isključivo crnogorske atribute. Tekst novog Ustava je bitno unaprijeđen nakon upornih pregovora i uz značajnu dozu solidarnosti opozicije i pomoć dijela domaće javnosti i međunarodnih organizacija.

S obzirom da je unapređenje ustavno-pravnog položaja Bošnjaka bio najveći izazov i najvažniji politički cilj svih pro-bošnjačkih stranaka i udruženja od donošenja tzv. „Žabljačkog ustava“ 1992. godine do danas, ukratko ću navesti najvažnije domete i poboljšanja ustavnih normi.

- **Prvo:** Novom izjavom u preambuli Ustava, kao ravnopravni, pominju se pripadnici svih naroda koji žive u Crnoj Gori, a **Bošnjaci** po prvi put svojim nacionalnim imenom. Time se nesporno dobija pravo na dio zajedničkog državnog nasljeđa i državnog identiteta.

- **Drugo: Bosanski jezik** je u novom Ustavu naveden kao jedan od jezika u službenoj upotrebi, zajedno sa srpskim, hrvatskim i albanskim. Bošnjaci će moći da svoj jezik ravnopravno koriste i u službenoj komunikaciji, imaće pravo da ga izučavaju i na njemu se informišu. Istovremeno smo eliminisali prisutnu konfuziju koja potiče iz različitog imenovanja jezika Bošnjaka u Crnoj Gori.

- **Treće:** Katalog manjinskih prava je na zadovoljavajućem nivou, i obezbjeđuje očuvanje manjinskih identiteta, jamči autentično predstavljanje u vlasti i srazmjernu zastupljenost u javnim službama, državnim i lokalnim organima vlasti.

- **Četvrto:** Novi Ustav će omogućiti dalju decentralizaciju i profesionalizaciju vlasti, jačanje lokalne samouprave, osnivanje novih opština, ravnomjerniji regionalni razvoj, jačanje prekogranične saradnje i sl.

- **Peto:** Dogovoreno je, na marginama pregovora o novom Ustavu, da se kroz izmjenu Zakona o **državnim simbolima** obezbijedi da oni uvažavaju nacionalna i vjerska osjećanja svih građana Crne Gore.

- **Šesto:** Obezbiđeno je stečeno pravo naših državljana koji su svojom inicijativom stekli i državljanstvo neke druge države.

Po našem mišljenju, u procesu donošenja novog Ustava, bilo je i nekoliko propuštenih šansi i to jesu objektivno mane ovoga Ustava.

Prva mana je što u preambuli Ustava nije jače naglašena i ravnopravnost naroda i manjina kao kolektiviteta.

Druga nedosljednost je što bosanski jezik nije potpuno ravnopravan i u statusnom i u simboličkom smislu sa službenim crnogorskim jezikom.

Potom, iako opis grba i zastave u Ustavu nedvosmisleno stvara obavezu da se vjerska i monarhistička obilježja iz ovih simbola uklone, propuštena je šansa da se dogovore i usvoje potpuno novi državni simboli koji spajaju a ne dijele realno društveno biće Crne Gore.

I konačno, posredno su a ne decidno garantovana takozvana kolektivna prava manjinskih zajednica u Ustavu, iako su predviđena i garantovana neka od kolektivnih prava i osnivanje nacionalnog savjeta-kolektivnog organa manjina.

Ostaje da u narednom periodu naše zakonodavstvo i svakodnevicu uskladimo sa novim pravnim standardom. Rješenja u novom Ustavu otvaraju nove prostore za dostizanje većeg nivoa ravnopravnosti Bošnjaka sa ostalim građanima i narodima u Crnoj Gori.

I na samom kraju, želim da naglasim da je jako važno da kao pripadnici našeg naroda radimo na jačanju svojih kapaciteta i pojedinačno i kroz jačanje naših institucija, kako bi mogli da osvojimo nove demokratske standarde i koristimo pripadajuća prava. Zna se da crnogorsko društvo, generalno, ne zazire od kršenja propisa pa i Ustava. Vjerovatno će se nastaviti sa opstrukcijom primjene najvažnijih ustavnih normi, kada već nije moglo da se spriječi njihovo donošenje.

Zato mislim da nam treba više sloge, solidarnosti i rada a manje sumnjičenja i zavisti.

Zaim AZEMOVIĆ

KAKO SAČUVATI IDENTITET BOŠNJAKA/MUSLIMANA U DIJASPORI

S obzirom da se u odnosu na matični narod ili svoj zavičaj i matičnu državu više od milion Bošnjaka/Muslimana nalazi u dijaspori rasijano širom svijeta razlozima političke ili ekonomske prirode, ovo pitanje zaslužuje studiozniju analizu. No, zauvar i sevap makar zrnom istine ukazati na dileme sadašnjosti i budućnosti u eri globalizacije kada se stvaraju uslovi da kako bi rekao Njegoš „Manji potok u veći uvire, kod uvora svoje ime gubi“. Rukovođeni iskustvom ljudskog života počecemo ovim redom:

1. *Izbor imena pri rođenju djeteta*, kao identifikatoru pripadnosti jednom narodu. Bezbroj je primjera, da razlozima mješovitih brakova ili kompleksom malih naroda i strahom da će mu ime biti smetnja ako se po njemu prepoznaje njegova nacionalna pripadnost, postoje pojave odstupanja od klasičnih muslimansko-bošnjačkih imena i uzimaju se imena koja nemaju tradiciju u svom izvornom narodu. Izlaz iz tih dilema može se naći u svom porodičnom stablu ili imeniku-priručniku vjerskih službenika, kako je ranije bila praksa da oni nadijevaju ime novorođenčetu. Jer univerzalna demokratija i civilizacija budućnosti u koju polažemo nadu ne bi trebalo da cijeni vrijednost ljudi po imenima, već po radu i sposobnostima.

2. *Maternji jezik i vjera* su takođe glavni stubovi identiteta. Iz sopstvenog iskustva znamo da su glavni činiooci formiranja tih obilježja bile naše majke, a tako će biti i u budućnosti. Zato se i jezik zove maternji jezik, a svjedoci smo da zbog mnoštva mješovitih brakova, često iznuđenih potrebom da se radi viza, boravka i zapošljenja sklope, mnoga djeca naših gastarbajtera ne znaju bosanski-bošnjački jezik ili jezik svojih predaka. No česti su slučajevi da djeca i iz brakova Bošnjaka i Bošnjakinja ne znaju svoj maternji jezik, jer im okolina gdje žive čini da od svojih vršnjaka nauče taj jezik, a pogotovu, kad pođu u školu uče jezik države u kojoj žive. Lijek tome je pored uloge majki, što češća posjeta zavičaju svojih roditelja, boravak kod srodnika. Tom prilikom djeca pored jezika svojih predaka saznaju svoje srodnike, pozitivnu kulturu naših naroda u poštovanju starijih u kući, gdje žive i po tri generacije, što

nije slučaj u zapadnim zemljama, poštovanju gosta, putnika, a takode djeca upoznaju prirodne ljepote zavičaja predaka-more, planine, rijeke, izvore, floru i faunu i gostoprinstvo, te se u njima javlja želja da što češće dolaze u zavičaj predaka i upoznaju njihove običaje, tradicionalnu nošnju, narodne pjesme i igre-folklor i stiču svoje drugove i prijatelje. Što se tiče vjerskih i islamskih objekata u dijaspori međunarodno pravo i ustavi demokratskih država dozvoljavaju njihovo postojanje i podizanje, kao i vjerske pouke i postoji dosta primjera solidarnosti naših radnika u dijaspori u tom smislu.

3. *Bosanski-bošnjački jezik kao obavezni ili dopunski je* u školama u dijaspori. Poznato nam je da u državama eks Jugoslavije u nastavnim programima maternjeg jezika ili jezika dotične države postoji i bosanski jezik negdje kao izborni, negdje kao dopunski, negdje su njegovi elementi utkani u čitanke jezika dotične države. To umnogome zavisi i od zalaganja bošnjačkih nacionalnih savjeta i foruma, a kao primjer uzorne čitanke za bošnjački jezik u osnovim i srednjim školama naveo bih čitanku prof. Alije Džogovića za osnovne i srednje škole na bošnjačkom jeziku koje sveobuhvatno prikazuju elemente bošnjačke usmene i pisane književnosti, slikarstva, arhitekture itd.

4. *Kulturna baština Bošnjaka/Muslimana* izvor saznanja naučnih i umjetničkih vrijednosti svoga naroda, pored ostalog sadrži:

a. Usmeno narodno stvaralaštvo.

b. Umjetničko stvaralaštvo-književnost, slikarstvo, muzika i arhitektura.

Napominjemo da su vrijednosti kulturne baštine Bošnjaka/Muslimana na nivou vrijednosti drugih naroda-književnost, narodna epika, lirika, narodne rukotvorine, orijentalna i memorijalna arhitektura i da svaka bošnjačka porodica treba da ima porodičnu biblioteku naučnika i pisaca svoga naroda, neku umjetničku sliku iz svog kraja, CD sa folklorom, nošnjom, prikazom izvornih pjesama, igara, nošnje, tradicionalnog enterijera u kućama itd.

5. *Uloga medija, radija, tv, novina i časopisa*

Preko svojih predstavnika u institucijama vlasti dotičnih država izboriti se da se elementi nacionalne kulture prikazuju, da se akcijama solidarnosti i budžetima opština gdje žive Bošnjaci/Muslimani i dotacijama države omogućiti izlaženje časopisa i listova bošnjačko/muslimanskog naroda, dotira izdavačka djelatnost i ostali oblici djelovanja.

Takode još pripadnici bošnjačko-muslimanskog naroda u institucijama vlasti dotične države treba da se zalažu za ostvarenje prava svog naroda na nivou prava ostalih naroda pripadnika dotične države u svim oblastima značajnim za život i identitet.

6. *Oživljavanje rada udruženja naučnika i umjetnika Bošnjaka/Muslimana u dijaspori*

U ovoj oblasti značajnu ulogu imaju gradovi sa fakultetskim centrima, jer se samo znanjem i knjigom može stići u budućnost i prihvatiti utakmica sposobnosti koju nameće razvoj. Treba ozvaničiti tradiciju godišnjih susreta naučnih i književnih i likovnih susreta i manifestacija za svako veće mjesto gdje postoji značajan procenat stanovnika Bošnjaka/Muslimana i razmotriti eventualnu mogućnost formiranja ogranaka Bošnjačke akademije nauka i umjetnosti.

7. *Organizovanje ljetnih sastanaka sa ljudima iz dijaspore* koji dolaze u posjetu zavičaju gdje bi se dogovorile akcije solidarnosti za ulaganja u objekte i akcije od važnosti za zavičaj-stvaranje fondova za stimulisanje rada ili izgradnju objekata od prioriteta za dotično mjesto. Sastanke bi organizovali nadležni iz struktura vlasti ili foruma Bošnjaka/Muslimana.

8. *Odgovori na ova i buduća pitanja očuvanja identiteta Bošnjaka/Muslimana* uvjeren sam već se nalaze u naučnim i književnim djelima bošnjačkih mislilica-filozofa i književnika kao i u djelima koja afirmišu našu kulturnu baštinu, što sve upućuje na zaključak da i bošnjačko/muslimanski narod ima u svojoj tradiciji i u svom savremenom naučnom i umjetničkom potencijalu vrijednosti koje su na nivou vrijednosti drugih prosvijećenih naroda, te treba sve što je vrijedno znati, čuvati i cijiniti.

9. *Internet komunikacija* između pojedinaca bez obzira na udaljenost koristeći odgovarajuće Internet servise te posjećivanje web sajtova udruženja Bošnjaka/Muslimana, foruma, organizacija i sl.

Smatramo na kraju da Bošnjaci/Muslimani koji u suštini svog bića imaju humanizam-merhamet, i koji su protivnici nasilja, sujete i sebičnosti i obavezni da cijelog života tragaju za novim znanjem, imaju svoju budućnost u vremenu koje dolazi pod uslovom da odbace pojave sebičnosti i prevladavanje ličnih interesa nad interesima napretka svog naroda i da su u svojim progresivnim akcijama uporni, dosljedni i jedinstveni.

LAKO MI JE ZA TEBE

Uvažavajući sve što je ovdje rečeno o događajima, nepravdama i traumama Bošnjaka u protekle dvije decenije, dozvolite da skrenem pažnju na ono što bi valjalo činiti za naše i dobro države prema kojoj smo, do naivnosti daražljivi. I neka smo! jer vjerujem da je Crna Gora naša koliko nas ima i koliko smo kadri da sopstveni identitet, savremenim izrazom glačamo za otmeni ponos naroda i respekt u očima drugih. Za sve to, u eri dinamičnih promjena, nema vremena za jadanje. Zapise, pamćenje i kvalitetnu produkciju svakako ali ne samo u kućnoj radinosti kao do sada. Neophodne su nam: bošnjačke institucije, veće učešće u strukturi državnog sistema i kontinuirana – relevantna medijska prezentacija.

Neko je već rekao da je za kolektivno pamćenje Bošnjaka više učinjeno u posljednjih dvadeset nego u prethodnih stotinu. Objavljene su knjige, časopisi, novine, dokumenti koji svjedoče o bogatstvu kulturne sehare iz koje svi biseri još nijesu opštepoznata vrijednost. Zahvaljujući vizionarstvu, entuzijazmu, upornosti pojedinaca i razumijevanju među intelektualnom elitom i građanima urađeno je izuzetno mnogo. Posebno ako se ima u vidu da je sve to izašlo iz kućne radinosti, bez prostora i adrese gdje se može vidjeti šta je objavio Almanah, čime se bavio Forum, šta su radili kreativci u Rožajama, Bijelom Polju, Pljevljima, Baru, itd.

Nažalost, propuštene su brojne prilike za stvaranje institucija koje bi nastavile tamo gdje posustaje entuzijazam a rastu sujete i solističke ambicije. Svi bi, danas, nekako po svome. Kao da smo ušli u zonu koju precizno detektuje uzrečica mog prijatelja Ružda „Lako je meni za tebe“. Brinu me samo moji problemi-interesi a uzgred opričavam samo iskrice tuđeg uspjeha. Olako, dakle, prelazimo preko temeljitog oblikovanja zajedničkih potreba. A još manje smo spremni da uvažimo specifične sposobnosti pojedinca kojima treba konstruktivna podrška za stvaranje i razvoj institucionalne svijesti u Bošnjaka. Imajući u vidu da ovaj narod decenijama nije imao sopstvene a tek dekorativno učestvovao u profilaciji državnih institucija, smatram da je to jedan od ključnih izazova u narednom periodu. Stvaranje bošnjačkih institucija i navike da se u njima donose odluke koje obavezuju.

Kao drugo, transparentno nametanje naših realnih interesa i potreba državnim institucijama koje se zaklinju u multikulturalnost. Primjera radi, Javni servis Radio i Televizija CG treba da bude ogledalo različitosti u svakom pogledu a u toj kući od preko 700 stalno zaposlenih radi dvadeset ljudi koji se samoidentifikuju kao: Bošnjaci, Muslimani ili Crnogorci islamske vjeroispovijesti. U redakciji TVCG još nije izrastao ni jedan novinar iz ovog naroda. Dopisništva od Ulcinja do Herceg Novog, Pljevalja, Rožaja, do Plava stalno imaju samo jednog Faruka. Zanimljivo za ozbiljan argumentovan razgovor i pitanje na više adresa. Slične primjere lako je pronaći, a za drugačiji odnos možemo se izboriti samo principijelno organizovanim aktivnostima koje će biti plod promišljenih odluka u Savjetu Bošnjaka i drugim organizacionim strukturama.

U nedostatku institucija u kojima se razmatraju i donose odluke, pojedinačno, gotovo svi znaju kako bi to trebalo i kako bi to neko morao da uradi. Nijesu spremni da uđu u ozbiljnu analizu i, što je još važnije, ulože dio sebe u ostvarenje zajedničkog cilja. Jednostavnije je prebacivati odgovornost na druge, ogovarati i jadikovati zbog zlehude sudbine. Nema odlučivanja, nema krivice, nema odgovornosti, a uz svaki pokušaj javne odbrane opštih interesa s nokta se dodaje „Lako je meni za tebe“.

I zaista, u mimohodu oslušivanja samo sopstvenih riječi a površnu predstavu o drugima, s vrha jezika izbija letargija u formi: Lako je meni za Profesora (SR), Poslanika (AH), Direktora (ES)... pa i svakoga od vas... Neću ni da saslušam šta vas muči. I tako u krug. Svima je lako a svi bi nešto više, nedostižno bez kolektivne sinergije.

Lako je meni i za pripadnike drugih naroda, samo Mi smo ojađeni. Da li je baš tako? Nije. Svi imaju svoju muku, neostvarene ciljeve i zbog toga pojačane frustracije koje im zamagljuje i onaj dio dobre volje da razumiju druge. To što su mnogi probuđeni Crnogorci zaboravili bošnjačku posvećenost obnovi crnogorske državnosti nije naš obraz ali jeste realnost sa kojim se što prije moramo suočiti i jasno odgovoriti. Bošnjaci više ne prihvataju psihologiju žrtve, već hoće istorijski zasluženu konstitutivnost u svim segmentima društvenog bića Crne Gore. A da bi taj odgovor imao čvrsto uporište u svakom od nas i željeni prodor ka cilju neophodno je da se dobro presaberemo i temeljito uradimo ono što sigurno možemo.

Tu, prije svega, mislim na sistemsko utemeljenje Savjeta Bošnjaka kao demokratske institucije u kojoj se detaljno razmatra i odlukama profiliše strategija za očuvanje bošnjačkog identiteta. A jedna od prvih rasprava mogla bi biti o bošnjačkim simbolima koje će prihvatiti i u Baru, Podgorici i u Pljevljima.

- Razvoj započetih projekata kakav je: Kulturni centar Bošnjaka/Muslimana CG. Otvorena institucija u kojoj bi svako dobronamjeran

mogao da prepozna kulturološki identitet Bošnjaka i njihov doprinos integraciji, odnosno živućoj multikulturalnosti kroz puno uvažavanje drugih ali i sebe. Centar je imao namjeru da programski realizuje i sugeriše – preporučuje državnim institucijama kulture inicijalni potencijal za produkcijska ostvarenja bitna za bošnjačku i realnu multikulturalnost u Crnoj Gori.

- Stvaranje uslova za podršku entuzijastima kakvi su, recimo, u KUD-u „Vrelo Ibra“ sa Ibišom Kujevićem i sličnima, oko kojih bi svaka kultura gradila folklornu instituciju za reprezentativni kvalitet.

- Podsticanje opštinskih centara za kulturu da svoje programe prilagode kulturološkim potrebama stanovništva, bez kompleksa od bošnjačke prepoznatljivosti. Oni najprije treba da ohrabre talente i kompetentne da iz svog etnosa profilišu sadržaje za promociju na lokalnom i opštem nivou.

- Usaglašeno insistiranje da se u godišnjim planovima i programima ministarstva i korisnika budžetskih sredstava redovno nađu produkcije pozorišnih, likovnih, folklornih i filmskih ostvarenja iz korpusa bošnjačke tematike. Sve su to mediji, slika moći i nemoći. Povremene slike samo zamagljuju suštinu, obavezu stalnog protežiranja manjinske kulture i interesa kroz lepezu svakodnevne vidljivosti i specijalizovanih produkcija koje će pripremat redakcije u javnim servisima i objedinjenim medijskim inicijativama sa bošnjačkim predznakom.

Vjetrovi civilizacija ostavili su brojne slojeve u kojima se krije blago, vjekovima oblikovano tradicijom i kreacijom naroda koji je opstajao i opstao na prostoru savremene Crne Gore. Zato institucionalizacija različitosti u državi koja je multikulturalnost istakla kao bitno obilježje savremenosti i budućnosti ima, i treba da ima poseban sistemski tretman ako se demokratski, institucionalno za to izborimo. U protivnom, bošnjačka konstitutivnost polako će kliznuti u marginalizaciju gloženja unutar same zajednice koju će svesrdno potpirivati pošteni činovnici iz naše avlije. Siguran sam da među Bošnjacima ima mnogo, mnogo više elana i sposobnosti da političke, ekonomske i druge interese na ključnim pitanjima podrede nacionalnim potrebama ako sve prvo spustimo na nivo međusobne tolerancije i uvažavanja, kao temelj za izgradnju neophodnih institucija.

Aleksandar Saša ZEKOVIĆ

Crna Gora Predsjednik gospodin Filip Vujanović

Poštovani gospodine Predsjedniče,

Političko predstavljanje manjinskih naroda je veoma važan izazov Crne Gore sa aspekta njene stabilnosti i evropskih integracija ali i pitanje demokratske zrelosti i izgrađenog povjerenja.

Crna Gora je postigla značajni napredak u pogledu zaštite prava manjina, posebno kroz usvajanje novog Ustava, početak implementacije odgovarajućih propisa i konstituisanje savjeta nacionalnih manjina koji će, razvijanjem svojih kapaciteta, preuzimati sve značajniju i partnersku ulogu u našem društvu. Ustav Crne Gore garantuje autentičnu zastupljenost u Skupštini Crne Gore kao i srazmjernu zastupljenost u javnim službama, organima državne vlasti i lokalne samouprave.

Ipak godinama se već i pored datih čvrstih obećanja izbjegava i ignoriše potreba da se pitanje političke reprezentacije manjina riješi na održiv i transparentan način uz prepoznavanje, bez rezerve, svih autohtonih manjinskih zajednica i njihovo ravnopravno tretiranje.

Određena afirmativna rješenja postoje ali su rezervisana isključivo za albansku manjinu. Podsjećam da je i prijetodni crnogorski Ustav sadržao veoma kvalitetna rješenja u vezi prava i sloboda manjina ali ona nikada, za 15 godina njegovog važenja, nijesu primijenjena u praksi. Ni nakon godinu dana od usvajanja nije se ništa učinjelo u pogledu dosljedne i djelotvorne primjene novih ustavnih rješenja za manjine. Parlamentarna radna grupa formirana za reformu izbornog zakonodavstva pokazala je profesionalnu neozbiljnost i neodgovornost i samo potvrdila stanje političke kulture u Crnoj Gori. Još uvijek je aktuelno i pitanje da li je izborni zakon još uvijek važeći s obzirom da izborna regulativa nije usaglašena u predviđenom roku sa novim Ustavom.

Vladajuće partije u Crnoj Gori nagovještavaju veoma skore izbore. Svjestan sam da izborni zakonodavstvo nije korektno mijenjati u godini održavanja izbora. Ukoliko se oni ipak sprovedu bez određenih afirmativnih rješenja za manjinske narode to će značiti odlaganje primjene ustavnih i međunarodnih standarda za još četiri godine što će se odraziti i na onako loše učešće manjina u javnom, političkom i društvenom životu. Veoma je važno naglasiti da se bez efektivne participacije manjina i

afirmativnog odnosa prema njima pokreće pitanje da li najavljeni izbori mogu dati očekivanu stabilnost institucijama.

Nije prihvatljivo za društvo koje se i dalje želi demokratski legitimisati da se o učešću manjina u javnom životu govori pod pritiskom ključnih političkih događaja (referendum, izbori) te da se stvar pojednostavljuje do te mjere i svodi na dobru volju i pogodbu stranačkih lidera.

Raspisivanje izbora mimo redovnog roka i kada nije ugrožen, bar još uvijek, stečeni legitimitet, nije dobro da bude isključivo stvar odluke vladajućih partija. Poželjno je o tome razgovarati sa opozicijom i manjinskim nacionalnim savjetima koju moraju biti konsultovani po ovom pitanju tim prije što nije završen obećani posao u pogledu reforme izbornog zakonodavstva. U dijalog o svih pitanjima raspisivanja novih prijevremenih izbora možda treba uključiti i civilno društvo posebno sa aspekta razgovora o mogućim posljedicama, predizbornim i postizbornim, na proces pristupanja države Evropskoj uniji i na funkcionisanje institucija, s obzirom da je još uvijek upitna njihova dovoljna stabilnost i nezavisnost.

Molim Vas da iskoristite poziciju šefa države ali i autoritet koji imate, kao potpredsjednik, u vladajućoj partiji, da pokrenete i podržite na odgovarajući način društveni dijalog o legitimnosti, svrsi i posljedicama raspisivanja prijevremenih izbora u ovom trenutku, posebno u kontekstu političke reprezentacije manjina i daljeg progressa u procesu evropskih integracija.

Podgorica, 05. januar 2009. godine

mr Aleksandar Saša Zeković
istraživač kršenja ljudskih prava u Crnoj Gori

DEJTOSKI USTAV: KARAKTERISTIKE I PROBLEMI

I. Poopćivost jednog ustavnog eksperimenta?

Pitanje je, dakle, da li se dejtonski ustavni model može univerzalizirati do pravila prema kojem bi se reagiralo na slične konstelacije, naime, da li je internacionalno ugovaranje nacionalnog ustava primjenjiv odgovor na konfliktne situacije u kojima se velikodržavnim politikama i etnički motiviranim konfliktima dovodi u pitanje jedna, po sebi, perspektivna državna zajednica. Odgovor je nakon trinaestogodišnjeg eksperimentiranja sa entitetskom strukturom, sa konstitutivnim narodima i njihovim partijama, sa uspostavljanjem savezne državnosti i federalizma na neprirodnim premisama, bez historijskih pretpostavki, sa uništavanjem građanske strukture i internacionalnom birokracijom koja čuva status quo nedvosmislen: ustavni model se mora mijenjati, bosanski slučaj nije poopćiv! Ali, ovakav nalaz tek otvara novi problem: da li se model može popraviti izmjenama pojedinačnih ustavnih normi, novim formulacijama, odnosno, manjim organizacionopravnim intervencijama, ili je on do te mjere inkopatibilan sa razvojem prosperitetne zajednice da se mora zamijeniti sasvim novim modelom.

Do upotrebljivog odgovora se ne može doći bez razumijevanja njegovih karakteristika. One su primarni predmet analize koja slijedi. Daytonski ustavni model međutim, neće biti karakteriziran prema uobičajenoj teorijskoj tipizaciji koja razlikuje između mekih i krutih ustava, kodificiranih i nekodificiranih ustava, realnih, deklarativnih i fiktivnih ustava i tome slično. Iz takve se karakterizacije, budući da ona ne vodi računa o uslovima primjene ustava u stvarnom životu, ne može vidjeti bitan specifikum dejtonskog modela. Potrebno je relevantne propise posmatrati kao korelat socijalnih odnosa, primijenjene politike ili svakodnevne političke prakse. U tom će se smislu daytonski ustavni model karakterizirati s obzirom na uslove nastanka, s obzirom na ovisnost Okvirnog sporazuma za mir o socijalnim premisama, s obzirom na uzajamnu veza Aneksa 4 i konkretnih rješenja u pogledu legitimiranja i

---

* Profesor Pravnog fakulteta u Leipzigu

organiziranja državne vlasti, njenog uobličavanja i političke prakse u realnim socijalnim okvirima.

II. Karakterizacija prema nastanku

II. 1. Međunarodno ugovaranje ustava

Osnovna karakteristika dejtonskog „Ustava“ – ona ga ujedno razdvaja od kontinentalnoevropske, jugoslovenske i bosanskohercegovačke ustavne tradicije – proizilazi iz postupka njegovog donošenja i usvajanja. „Ustav“ je de facto donešen na mirovnim pregovorima i formalno predstavlja dio internacionalnog sporazuma „Dayton Peace Agreement“.¹ Sporazum stoji na kraju višegodišnjeg rata i konkretan je rezultat realpolitičkog pristupa bosanskom pitanju². Sam „Ustav“ je ugovoren kao dodatak Okvirnom sporazumu (Aneks 4), ali nije formalno naslovljen kao ugovor, nego je označen kao ustav.³ Obje činjenice, mirovni ugovor i realpolitička opcija, su za razumijevanje ustavnih karakteristika i za interpretaciju dejtonskog modela konstitutivne.

Upotpunjuje ih – ovaj aspekt se pravno ne smije obezvređivati – funkcija i pravno pozicioniranje osoba koje su potpisale i ugovarale Okvirni sporazum i Aneks 4. Uslovi ugovaranja i ugovorni subjekti Aneksa 4 (Ustav), na jednoj strani, i Opšteg okvirnog sporazuma koji je

---

¹ Sporazum je objavljen u ILM 35 (1996), s. 75 i dalje. Detaljniji prikaz o historiji i uvjetima koji su vodili do zaključenja instruktivno *M.-J. Calic*, Krieg und Frieden in B-H nach dem Abkommen von Dayton, 2. Izd. 1997, s. 127 i dalje; detaljni prikaz sporazuma *W. G. Vitzthum/M. Mack*, Multiethnischer Föderalismus in Bosnien-Herzegowina, u: *W.G.Vitzthum (Hrsg.)*, Ethnischer Föderalismus, 2000, s. (81 i dalje); *O. Dörr*, Die Vereinbarung von Dayton/Ohio, AVR tom 35 (1997), s. 129 i dalje. O uslovima i pravnim posljedicama potpisivanja detaljnije *E. Šarčević*, Verfassunggebung und „konstitutives Volk“: Bosnien-Herzegowina zwischen Natur- und Rechtszustand, JöR, tom 50 (2002), s. 493 i dalje; usp. također *S. Yee*, The New Constitution of Bosnia and herzegovina, EJIL 7 (1996), s. 176 i dalje.

² O prelasku na reapolitički pristup npr. *A. Wohlsteier*, Wie man Groß-Serbien schafft? FAZ, 9.9.1994, *Calic* (fn. 1), s. 217 i dalje; *E. Šarčević*, Völkerrechtlicher Vertrag als „Gestaltungsinstrument“ der Verfassunggebung: das Daytoner Verfassungsexperiment mit Präzedenzwirkung?, AVR tom 39/2001, s. 297 i dalje; *N. Pobrić*, Ustavno pravo, 2000, s. 110. Da se realpolitičke pozicije prenose i u ambicionirane znanstvene rasprave koje dolaze izvan lokanog etno-znanstvenog pristupa pokazuje npr. analiza *C. Steiner*, Geneva i legitimnost Ustava Bosne i Hercegovine, Status 9/2006, s. (156 i dalje), 158.

³ Aneks 4 je naslovljen kao „Ustav Bosne i Hercegovine“; osim toga prelazni propisi br. 1 8 a) u Aneksu II kao i čl. VI.3, X.1, XI, XII 1 i 2 Aneksa 4 govore o ustavu, odnosno o ustavnom tekstu.

zaključen sa susjednim državama (Hrvatska i Jugoslavija), na drugoj strani, nude – ako ih preciznije prostudiramo – informacije o stvarnom ustavotvorcu. Ovdje se radi o američkoj diplomatiji i lokalnim političkim partijama u ime kojih je inscenirano ugovaranje ispred „konstitutivnih naroda“. Tako su narodi, kao neke vrsta zamišljene predustavne, dakle, polazne konstante, prema osnovnoj ideji i njenoj pravnoj realizaciji, morali, s obzirom na projekciju posebnosti bosanskohercegovačkog sklopa, biti prihvaćeni i priznati kao ustavotvorci. Ugovarači se u mirovnom procesu legitimiraju, i bivaju u toj pregovaračkoj poziciji prihvaćeni, kao predstavnici naroda, Bošnjaka, Srba i Hrvata.

Ova teza bi se samo na prvi pogled mogla dovesti u pitanje u pogledu pregovaračke i ugovaračke pozicije *A. Izetbegovića*, za kojeg bi se moglo pretpostaviti da je predstavljao cjelokupnu bosanskohercegovačku naciju, kao i u pogledu ministra vanjskih poslova *Šaćirbegovića* koji je ispred Republike BiH potpisao Aneks 4.⁴ Na osnovu pažljivije analize njegovog mandata, vlastitog političkog pozicioniranja, na osnovu razumijevanja njegove uloge među pregovaračima kao i njenog vrednovanja u relevantnoj literaturi,⁵ ne može se osporiti da je u vrijeme zaključivanja dejtonskog mirovnog sprazuma predstavljao samo etničke Bošnjake, a ne i bosanskohercegovačko građanstvo u cjelini. Ako bi se, unatoč tome, pokušalo pobjeći od fakticiteta događaja, tako što bi se *Izetbegovićev* mandat kod zaključenja sporazuma mogao prihvatiti kao posebna forma predstavljanja državnog naroda i države BiH (državljana BiH, odnosno, bosanske nacije), mora se, s obzirom na tada važeće materijalno Ustavno pravo, dovesti u pitanje njegova nadležnost da zaključuje ovakve ugovore. To jednako važi za fazu ugovaranja i parafiranja, kao i za fazu

---

⁴ U različitim verzijama na B-H-S se ispod izjave za Rep BiH o prihvatanju Ustava BiH u Aneksu 4 pojavljuju inicijali A.I. (Izietbegović), pregledom potpisa na originalnim dokumentima (ILM, fn. 1, s. 128) se vidi da je Aneks 4 potpisao tadašnji ministar vanjskih poslova Rep. BiH, M. Šaćirbegović.

⁵ Detaljna rekonstrukcije u *Šarčević* (fn. 2), s. 309 i dalje, ovdje posebno fn. 309. Iz nedavno objavljene Knjige *N. Koljevića*, Stvaranje Republike Srpske (upućujem na izvode iz: Dani, br. 593, 24. 10. 2008. i 594 od 31. 10. 2008) se može saznati kako ga već u predratno vrijeme doživljavaju srpski političari: „Smatrali smo da prvi predsjednik treba da bude iz redova muslimanskog naroda i da je to upravo Izetbegović, kao njihov autentični predstavnik, iako je Fikret Abdić dobio više glasova na izborima.“ Jedna od najčitanijih dnevnih novina u BiH, Dnevni Avaz, na godišnjicu smrti, predstavlja Izetbegovićev lik i djelo slijedećim riječima: „Bosna i Hercegovina prije pet godina izgubila je oca nacije i svog najvećeg političara, Aliju Izetbegovića, koji je obilježio stoljeće odrastanja bosanskog i bošnjačkog identiteta.“ (Dnevni Avaz, 19.10.2008).

unutardržavnog davanja saglasnosti na ugovoreni sporazum. Čl. 5 Ustav Rep. BiH, koji je u to vrijeme važio, je nedvosmisleno određivao da je teritorij Republike jedinstven i nedjeljiv i da se republičke granice smiju mijenjati na putu referendumu građana i to odlukom koja je donešena dvotrećinskom većinom. Ako se, dakle, Izetbegović – a to je opšteprihvaćeno – razumijeva kao ugovorno sposobna stranka koja stoji na strani Republike BiH, on se mora posmatrati isključivo kao predstavnik jedne etnije, ovdje Muslimana/Bošnjaka. U suprotnom ugovorni aranžman u cjelini, zbog nedostatka aktivne legitimacije, nije pravno valjan.⁶

poziciju K. Zubaka koji je Aneks 4 odobrio u ime „konstitutivnih naroda i građana Federacije BiH“ se mora razumijevati na sličan način. Jer, Federacija je u vrijeme parafiranja ugovora fungirala kao suvlasništvo Bošnjaka i Hrvata. Pri tom je hrvatski dio delegacije, koji se nalazio u zajedničkoj bosankohercegovачkoj delegaciji (predstavljali su ga funkcioneri HDZ i Herceg-Bosne, K. Zubak i J. Prlić) donosio najvažnije odluke uz saglasnost hrvatske državne delegacije. Bošnjački dio je već bio predstavljen posredstvom Republike BiH (Izetbegović), a pregovarački tim hrvatskog dijela delegacije je u pravilu kontaktiran i discipliniran aktivnostima hrvatske državne delegacije.

---

⁶ U vrijeme ugovaranja i prihvatanja daytonskog aranžmana u BiH je na snazi prečišćeni tekst Ustava koji je odlukom Ustavnog suda proglašen neustavnim, ali je suprotno ovoj odluci primjenjivan (usp. Sl.l. Rep. BiH 20/1993, str. CDLXXVI i dalje). Osim spomenutog člana 5 Ustava Rep. BiH je čl. 268 Ustava predviđao da svaki dom parlamentarne skupštine, Predsjedništvo, Vlada ili najmanje 30 delegata mogu predložiti izmjenu Ustava. O prijedlogu za promjenu Ustava odlučuje Skupština na zajedničkoj sjednici oba vijeća. Ona međutim do parafiranja Daytonskog sporazuma ni na koji način nije bila involvirana u izmjenu ustavnog sistema. Tek je nakon parafiranja ugovora na sjednici od 12. 12. 1995. (Sl.l.Rep. BiH 49/1995) donijela odluku u formi Zakona o izmjenama i dopuni Ustava Rep. BiH. S obzirom na iznešeno može se s razlogom uzeti da bar za predstavnike Rep. BiH nedostaje ovlaštenje za sklapanje ugovora prema čl. 47 Bečke konvencije o ugovorima (WVK). Za pretpostavku nevaženja u smislu čl. 46 WVK, zbog nepostojeće nadležnosti za zaključenje ugovora srbijanskog predsjednika, govori da je on suprotno ustavnim propisima SR Jugoslavije i bez važeće punomoći zastupao Jugoslaviju (čl. 96 st 1 Ustava SR J). Umjesto Lilića, pregovore je vodio i ugovor potpisao Milošević koji je tek od 1997. do novembra 2000. bio na funkciji predsjednika Jugoslavije (FAZ, 7. 10. 2000). U dostupnim dokumentima nema nigdje napomene da mu je Lilić dodijelio punomoć da u ime Jugoslavije preuzama obaveze. Međunarodna zajednica je u ovom slučaju očigledno polazila od pozicije realne moći. Detaljnije Šarčević (fn. 2), posebno s. 311 i dalje, 312 u fn. 75, 326 i dalje.

cije (*Tuđman*).⁷ Na osnovu ovih činjenica, prihvatanje Aneksa 4 od strane HDZ-funkcionera, koji su djelovali ispred Federacije BiH, može biti uzeto jedino kao de facto iznošenje volje hrvatskog naroda.

Konačno, najjednostavnije je odrediti poziciju „potpredsjednika“ Republike Srpske, *Nikole Koljevića*, budući da je on jednoznačno Aneks 4 potpisao ispred Srba.⁸

Svedeno na kratak zaključak: Mirovni pregovori, parafiranje i pravno obavezujuće zaključenje Okvirnog sporazuma, posebno njegovog Aneksa 4, predstavljaju ugovor tri etničke zajednice, tri jugoslovenska naroda, naseljena u tri države.⁹ Oni se nalaze u poziciji revolucionarnog

---

⁷ Usp. *R. Hoolbrooke*, *To end a war*, 1998, korišten njemački prevod, 1999, s. 268, 404, usp. također, dejtonski dnevnik *I. Komšića*, *Slobodna Bosna*, 1. 2. 1995, s. 5 i dalje.

⁸ Na ovom nalazu ništa ne mijenja činjenica da je dokument najprije signirao *Slobodan Milošević*, a da su ga tek naknadno potpisali predstavnici Srba u BiH. Prema opšteprihvaćenom mišljenju srpskih vojnih, vjerskih, političkih i akademskih elita, ali i apsolutne većine jugoslavenskih Srba od započinjanja rata u Sloveniji sve do kosovskog rata, kao i prema mišljenju internacionalne diplomatije, tadašnji predsjednik Srbije, *Milošević*, je istovremeno bio predsjednik svih Srba. Usp. npr. tekst deklaracije o proglašenju srpske autonomije iz Srba od 25. 7. 1990, *Politika*, 26. 7. 1999, ili npr. *S. Cvijan*, ministar za Srbe van Srbije u Narodnoj skupštini 20. Marta 1991: „Srbi van Srbije veruju u Slobodana Miloševića“. O poziciji Miloševića detaljnije *O. Milosavljević*, *Jugoslavija kao zabluda*, Repubika br. 135-136, 1996, s. I i dalje. Navodno je prema izvjesnom „patrijarhovom papiru“ od 30. 08. 1995. (navod je prema Radio Beogradu, a Dani u broju 593 od 24.10.2008. prenose iz knjige N. Koljevića, fn. 5, stenogramsku bilješku sa razgovora u Dobanovcima od 26. 8. 1995) Milošević opunomoćen da potpiše mirovni sporazum u ime jugoslovenskih Srba, do ovakvog sporazuma je došlo na posredovanje pravoslavne crkve i kasnijeg internog dogovora.

⁹ U tom smislu se ne može prihvatiti teza da je Rep. BiH, kao međunarodno priznata država zajedno sa pobunjenim grupama koje se odriču de facto kontrole nad teritorijalnim jedinicama donijela ustav (tako, međutim, *P. Gaeta*, *The Dayton Agreements and International Law*, EJIL, sveska 7, 1996, s. [14 i dalje] 161. Isto tako je neprhvatljiva teza da ustav BiH nisu donijeli njeni narodi ponaosob već „eniteti u kojima su njeni narodi izvorno ostvarili svoju konstitutivnost i čiji su predstavnici donosioci (poptisnici) Ustava“ BiH (tako *S. Savić* u izdvojenom mišljenju uz treću djelimičnu odluku Ustavnog suda br. U 5/98 od 1. 7. 2000, Sl. gl. BiH, 23/2000, st. 3 i dalje). Ovakvo obrazloženje se zadržava na aktu formalnog potpisivanja i ignorira u cjelini legitimacione mehanizme i činjenične pretpostavke zaključenja mirovnog sporazuma, odnosno, Aneksa 4. Tačno, međutim, *O. Ibrahimagić*, *Političko-pravni aspekti razvitka Bosne i Hercegovine*, *Pravna misao* 5-6/2000, s. (3 i dalje) 6: „Time su iscrpljena sva politička pitanja kao ustavna pitanja,

ustavotvorca koji na empirijski neprovjerivoj premisi ekskluzivnog predstavljanja naroda razaraju građansko uređenja Republike BiH i na njegovo mjesto postavljaju model koji je zamišljen kao dogovor tri entitete. Iz ove činjenice slijedi da je bosanskohercegovačko ustavotvorstvo u času donošenja Aneksa 4 *etnizirano*. Etnizacija pri tom ne predstavlja ekskluzivni uzorak, nego posljedicu cjelokupne mirovne strategije na području bivše Jugoslavije.¹⁰

Prema tome, akt nastajanja i činjenica donošenja novog bosanskohercegovačkog Ustava ne može biti pripisan historijskoj *pouvoir constituant*. Aktuelni Ustav je integralni dio interacionalnog mirovnog ugovora. *Ustavni* karakter mu je priznat autoritetom teksta Okvirnog sporazuma,¹¹ bosanskohercegovačkom ustavnom naukom¹² i odlukama Ustavnog suda BiH.¹³ Uz sve to se, ipak, ne može ozbiljno tvrditi da Aneks 4 predstavlja ustavotvorni akt bosanskohercegovačkog demosa (državnog naroda, bosanske nacije).¹⁴ Njegovo pozicioniranje u dejtonskom mirovnom paketu, historija nastanka, stupanje na snagu, ugovorne stranke i volja koja implicira da se Aneks 4 podređuje međunarodnom pravu, jednoznačno govore protiv ustavnog kvaliteta.¹⁵ Karakter Ustava

---

čime se došlo do novog Ustava BiH, kao izraza političke volje njena tri naroda: Bošnjaka, Srba i Hrvata, izražene u Preambuli toga Ustava, u kojoj je rečeno da ova tri naroda, zajedno s ostalim, i građana BiH utvrđuju Ustav BiH“. Kao oblik svojevrstnog autentičnog tumačenja se može shvatiti i nedavna *Hoolbrukova* izjava: „Odluku da se država podijeli na etničkoj osnovi donijeli su građani vaše zemlje, a ne SAD. To mi se u Daytonu nije sviđalo. Rekao sam predsjedniku Izetbegoviću da mi se to ne sviđa. Rekao sam i Harisu Silajdžiću, predsjednicima Tuđmanu i Miloševiću da mi se to ne sviđa. Narod je insistirao na tome. Nije mi se sviđio politički sistem koji omogućava etničkim strankama da dobiju više moći. Slagao sam se s principom multietničkih stranaka. Na narodu Bosne i Hercegovine je da stvori te stranke.“ (Intervju sa Hoolbrukom, nedjelja 1. 11. 2008, TV Hayat, u centralnoj dnevniku, 20 sati, razgovor vodila S. Hadžović-Čermagić, stenografski obrada pod: <http://www.hayat.ba/content/view/17396/291/>

¹⁰ Detaljno sa daljim uputama *Šarčević* (fn. 2), s. 311 i dalje.

¹¹ Čl. 5 Opšteg okvirnog sporazuma (fn. 1), čl. 1 Aneks 11 direktno spominju Ustav Bosne i Hercegovine“ kako je on naveden u dodatku 4, kao i izjave uz Aneks 4 u kojima se potpisuje „Ustav BiH u Aneksu IV Opšteg okvirnog sporazuma“.

¹² Npr. *N. Pobrić* (fn. 2); *K. Trnka*, Ustavno pravo, 2000.

¹³ Instrukтивно: Odluka Ust. suda BiH U 5/98 od 30.6./1.7.2000, Sl. Glasnik BiH 23/2000, s. 472 i dalje – ovdje je u dva stava, istaknut, međunarodnopravni kvalitet Aneksa 4, usp. s. 19 i 73; u kasnije odluke slijede ovaj zaključak, npr. Abdulah Maktouf, AP 1785/06 od 30. 03. 2007, st. 71.

¹⁴ Detaljnije *Šarčević* (fn. 2), s. 297 i dalje; *isti* (fn. 1), s. 496 i dalje.

¹⁵ Usp. *A. Vofskuhle*, Verfassungsstil und Verfassungsfunktion, AöR tom 119

se ne može priznati proizvoljnom pravno-političkom aktu samo na osnovu činjenice da se normativo proglašava ustavom; presudne su zapravo specifično ustavne funkcije. One su odavno kodificirane: ekonomska, kulturna i konvencionalna integracija, obrazovanje političkog jedinstva zajednice, stvaranje socijalnog konsenzusa o temeljnim vrijednostima, funkcije uređenja, stabilizacije, integrativnog učinka, racionalizacije i zaštite.¹⁶ Budući da ih ovaj akt ni izbliza ne osigurava,¹⁷ to mu se u osnovnu karakteristiku mora uračunati kvalitet *međunarodnog ugovora* koji regulira ustavnopravnu materiju i biva prihvaćen kao državni Ustav.

II. 2. Privremenost

Međunarodnopravni ugovor je kazuističan: on je vezan za konkretan povod i to tako da sam predmet ugovaranja višestruko uslovljava njegovu primjenu i trajanje. Istina, međunarodni ugovor je izvor prava čije zaključenje ne utemljuje naprosto prava i obaveze ugovornih stranaka i ne ostaje samo na nivou pravnog posla, kako je to tipično za ugovaranje u privatnom pravu. Danas preovladava mišljenje da svaki međunarodnopravni ugovor stvara pravo.¹⁸ On se, ipak, razlikuje od ustava. Predmet ustava u osnovi zahtijeva primjenu koja je vremenski neograničena: ustavotvorstvo uspostavlja objektino pravo i pravno verificira činjenicu državnosti koja je, opet, projicirana kao vremenski otvoreno stanje i predstavlja elementarnu pretpostavku međunarodnog prava.¹⁹ Iz toga slijedi da je sam Okvirni sporazum, s obzirom na sopstvene strukturne elemente, vremenski ograničen, tačnije on je vremenski iscrpljiv. Prema tome, u karakteristiku sporazuma, a time i ustavnog modela koji on konstituira, ulazi *privremenost*, osobina koja politički život i socijalne potrebe veže za specifičan normativni provizorij koji se dodatno veže za

---

(1994), s. 35 i dalje; *H.-P. Schneider*, Funktion der Verfassung, u: D. Grimm (Hg.), Einführung in das öffentliche Recht, 1985, s. 1 idalje.

¹⁶ Detalji kod *Šarčević* (fn. 2), s. 303 i dalje.

¹⁷ *Šarčević* (fn. 2), s. 306 i dalje.

¹⁸ Usp. *O. Kimminich/S. Hobe*, Einführung in das Völkerrecht, 7. Izd, 2000, s. 173.

¹⁹ Međunarodno pravo se ne bavi unutrašnjim ustavnim sistemom i donošenjem ustava; ono naprosto podrazumijeva državu čiji je ustavni sistem u stanju da ispunji međunarodnopravne obaveze. Usp. *Šarčević* (fn. 2), s. 301 s daljim objašnjenjima; *K. Stern*, StR der BRD, tom 1, 2. izd. 1984, s. 477; *Ph. Kunig*, Völkerrecht und staatliches Recht, u: W.G. Vitzthum (Hrsg.), Völkerrecht, 4. izd., 2007, s. 86 i dalje.

konkretne okolnosti, posebno za neprozirne nagodbe, pritiske i diplomatske aktivnosti. One su u postupku zaključenja Okvirnog sporazuma zasigurno imale bitnu ulogu i u tom smislu dodatno osnažuju konkretnu vezu za osnovni predmet – uspostavljanje mira.

Neposredan predmet Okvirnog sporazuma i temeljna ugovorna kauza jeste uspostavljanje i učvršćivanje mira. Ispunjavanjem ove svrhe otpada ugovorni predmet, a sa njim i sam smisao ugovorenih obaveza, u koje spada i uspostavljanje ustavnog uređenja prema Aneksu 4. U tom se smislu kvalitet privremenosti nameće kao karakteristika koja trajno determinira vremensku dimenziju samog Aneksa 4 – on postaje bespredmetan uspostavljanjem trajnog mira, ali i dalje održava ustavni provizorij stanju koje se tek mora učiniti ustavnim. Do suprotnog stava se može dospjeti samo pod pretpostavkom da se na osnovu Aneksa 4 konkretan povod (ustavna organizacija vlasti u svrhu uspostavljanja mira) može prevesti u trajno uređenje koje u smislu *punog ustava* omogućuje stabilizaciju države, učvršćivanje i funkcioniranje političkog i pravnog sistema na premisama pravde, vladavine prava, razvijanja lojalnosti ustavnim vrijednostima i tome slično. Međutim, Aneks 4 ne izlazi u susret ovm uslovima: gola statistika događaja od polovine 2004. godine, brojne inicijative, okrugli stolovi i naučni skupovi, nedvosmisleno verificiraju činjenicu da je neophodno promijeniti ili ukinuti dejtonski i nadomjestiti ga drugim ustavnim modelom²⁰. Na toj pozadini ne bi smio biti sporan

---

²⁰ Već je na petogodišnjicu Mirovnog sporazuma *N. Pobrić* pledirao za ustavne reforme u svrhu uspostave racionalne političke zajednice umjesto postojećeg konstitucionalno-političkog eksperimenta (*isti*, Ustavne reforme u Bosni i Hercegovini – „za“ i „protiv“, referat na Okruglom stolu „Država BiH pet godina poslije Dejtonskog mirovnog sporazuma“, 21. 11. 2000, Ljudska prava br. 3-4/2000, str. 77 i dalje). U prvoj polovini 2003. je Socijaldemokratska partija BiH započela kampanju za ustavne promjene (usp. npr. Oslobođenje od 27. 5. 2003); nastavljena je organiziranjem rasprava i okruglih stolova, zaokružena formulacijom stavova SPD-a o potrebi promjene ustava, aprila 2006. (usp. Socijaldemokratska partija BiH i promjena ustava BiH, Sarajevo, decembra/prosinca 2006.). Na skupu hrvatskih političkih i vjerskih predstavnika okupljenih na inicijativu hrvatskog člana Predsjedništva BiH je 14. 6. 2007. poslana poruka kako „sadašnji ustav treba mijenjati“ (prema Nezavisnim novinama, 14.6. 2007). Instrukivan pregled inicijativa za promjenu Ustava BiH do polovine 2003. godine kod *L. Balić/M. Izmirlija*, Stanja, perspektive i mogućnosti za promjenu Daytonskog ustava, u: *Osam godina daytonske BiH: nove vizije za Bosnu i Hercegovinu?* Zbornik radova i zaključci s alternativne konferencije Sarajevo, 2. oktobra 2003, Fondacija Heinrich Böll, 2004, str. (48 i dalje) 53. i dalje; detaljan pregled inicijativa do početka 2006. godine u: *Proces ustavnih promjena u BiH. Analiza izvještavanja u štampanim medijima, komparativna analiza teksta Ustava i prijedloga izmjena teksta, analiza međunarodnih standarda, analiza*

zaključak da je Anex 4 privremen ugovorni akt i da ne može zadobiti status punog ustava.

Ipak, osnovni razlog njegove privremenosti nije opšti stav političkih aktera, nego upravo predmet njegove regulacije i način njegovog ugovaranja. Ako se uzme u obzir dinamika stalnih reformi državnih organa i interveniranje zakonima koje donosi Visoki predstavnik – dobija se utisak da politički život i pravni okvir već trinaest godina živi od jednog sistema čiji se kraj odgađa nizom interventnih mjera. Zbog svega toga ne bi smjelo biti sporno da Aneks 4 važi kao privremeni regulativni akt koji održava provizorij ustavnog stanja nedovršenom socijalno-političkom fenomenu.

Sve tri spomenute karakteristike, etnizacija bosanskohercegovačkog ustavotvorca, internacionalizacija ustavnog prava i uspostavljanje privremenog ustavnopravnog provizorija, u trenutku donošenja nisu bile neposredan proizvod Okvirnog sporazuma ili proklamiranog ustava iz teksta Aneksa 4. No, one se u vremenskoj dimenziji učvršćuju kao socijalno producirani elementi koji su najprije otjelotvoreni Aneksom 4, a zatim su višestruko determinirali, kako noramativnu komponentu bosanskohercegovačke državnosti, tako i ukupnu sferu socijalnih odnosa i političkog djelovanja.

II. 3. Stanje nužde

Posmatraju li se ugovorna priroda i etniziranje ustavotvorca u uzajamnoj ovisnosti, mora se otvoriti pitanje *razloga* koji opravdavaju uklanjanje državnog naroda kao socijalne baze ustavotvorstva, zajedno sa procedurama koje građaninu kao eminentnom nosiocu ustavnopravne vlasti uskraćuju odluku o usvajanju ili odbijanju predloženog ustava. Jer, dejtonska procedura obesnažuje donošenje ustava kao eminentno nacionalnu nadležnost. Ona prepušta ustavotvorni akt samoproglášenim predstavnicima etničkih zajednica i mirotvornoj diplomatiji.

Odgovor se mora tražiti u pritisku ratnih događaja, odnosno, u *izvanrednom stanju* u kojem se zemlja nalazila između 1992. i 1995. godine. Država koja je stajala pred raspadom (Republika BiH) i jedan narod koji je stajao pred istrebljenjem (Bošnjaci) sa Daytonskim sporazumom prihvataju zapravo instrumente međunarodnog prava kako bi se

---

stavova pravnih profesionalaca u BiH, Centar za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu, 2006, passim. Zanimljiv pregled razloga neuspjelog projekata na izradi novog ustava sa tipično “hrvatskim uklonom” kod B. Žepić, Dvije faze ustavnih promjena, Status, 9/2007, s. 176 i dalje.

spasili od etničkog čišćenja, ubijanja ili od genocida.²¹ Samo se na ovaj način može objasniti situacija u kojoj suverena država, suprotno važećem ustavnom pravu,²² u cjelini suspendira sopstveni državni narod, sopstvene institucije kao i sopstvene suverene nadležnosti i reguliranje ustavne materije prepušta trima političkim partijama, internacionalnoj diplomatiji i susjednim državama.²³

Ovim se ne dokazuje da je stanje nužde ustavna karakteristika dejtonskog modela nego se pokazuje da se u atipičan akt bosanskog ustavotvorstva moraju uračunati različiti faktori. U njih prije svega spadaju unutrašnja priroda rata za BiH, internacionalni mirovni planovi i pregovori, velikosrpski i velikohrvatski državni projekti zajedno sa pratećim nacionalizmima i lojalitetima kao (još uvijek) besplodna evropska politika zajedno sa obezvređivanjem međunarodnog prava koje se, opet, može svesti na krize međunarodnopravnih instrumenata. Tako cjelokupni angažman međunarodnih pregovarača i predstavnika supranacionalnih institucija stoje u besprimjernom kontrastu prema ranijim deklaracijama, što je na kraju, pod pretpostavkom prihvatanja kompetencije da se u formi međunarodnog ugovaranja zaključi tekst ustava, vodilo do međunarodnopravnog priznanja protjerivanja i ubijanja iz etničko-vjerskih razloga u formi internacionalnog ugovaranja ustava. Iz ovog nalaza se bosanski ustavni model zgušnjava u jedan sistem za regulaciju i prikrivanje rezultata zločina koji u konačnoj formi vodi do legalizacije etničkog čišćenja i stoji u očiglednoj suprotnosti sa internacionalnom zabranom genocida i zahtjevom da se poštuje međunarodno humanitarno pravo.²⁴

Od ove tačke se u karakteristične osobine dejtonskog ustavog modela mora ubrojati i *legalizacija ratnih rezultata zajedno sa počinjenim zločinima* – osobina koja se ne može zaobići. Ne iz pristojnosti ili pijeteta prema žrtvama čije je patnje hladno pratilo budno oko medija uključiv i aktivno učešće jednog bataljona iz kontingenta UN-sanaga u „zaštićenoj

---

²¹ Prema shvatanju ILC stanje državne nužde načelno ne isključuje kršenje međunarodnog prava, osim ako se ne radi o radnjama koje predstavljaju jedino sredstvo kako bi se bitni („Essential“) interesi jedne države zaštitili pred teškom i neposrednom opasnosti (čl. 33 ILC-nacrta o međunarodnopravnoj odgovornosti, ILM 1998, s. 442 i dalje).

²² Usp. gore navode u fn. 6 zajedno sa glavnim tekstem.

²³ U tom smislu se mogu razumjeti prvi stavovi u tekstu autentičnog tumača (člana ekspertne skupine u Daytonu) *K. Trnke*, Ustavne promjene ispod realnih potreba i demokratskog legitimiteta, Status, 9/2006, s. 161. Detaljno obrazloženje u *Šarčević* (fn. 2), s. 331 i dalje, usp. također *Pobrić* (fn. 2), s. 31 i dalje.

²⁴ Detaljno *Šarčević* (fn. 2), s. 329 i dalje; *isti* (fn. 1), s. 501 i dalje.

UN-zoni“, nego zbog ustavnih principa koji zajedno sa organizacionim dijelom Aneksa 4 stvaraju pravno problematične konstelacije (o tome u nastavku pod IV.3).

III. Međubilans: zaključak i baza ustavnih premisa

Prethodna rekonstrukcija obuvata uzajamnu vezu Okvirnog sporazuma za mir i Aneksa 4 na karakterističnim mjestima ustavnog modela. Temeljne karakteristike Aneksa 4 koje ujedno prožimaju mirovni proces i Okvirni sporazum su: (1) *entizacija* bosanskog društva, bosanske države i, iznad svega, bosanskog ustavnog prava, (2) *internacionalizacija* ustavnog prava sa tekstualnim podloškom međunarodnog ugovora koji se primjenjuje kao Ustav, (3) *privremenost* i (4) *legalizacija rezultata rata, koja podrazumijeva i teške zločine*.

Kako se u organizacionom dijelu Aneksa 4 pojavljuju izvjesne specifičnosti koje nisu sasvim obuhvaćene prethodnim karakteristikama, to će se u nastavku karakteriziranje ustavnog modela izvoditi iz samo Aneksa 4. Prema tome, analize koje slijede podrazumijevaju da su nesporne osnovne premise na kojima počiva ustavni model Aneksa 4: raspodjela tri ratom izdestilirane etnije („konstitutivna naroda“) u dva entiteta pri čemu se Federacija sastoji od deset teritorijalno, pravno, politički i kulturno osamostaljenih jedinica. Uz ovo dolazi Brčko distrikt koji *de iure* ne predstavlja treći entitet, ali je *de facto* organiziran kao novi entitet.²⁵ U ovu bazu premisa ulaze linija teritorijalnog razgraničenja između entiteta i kantona koje načelno slijede ranije linije fronta između Armije BiH, srpskih i hrvatski jedinica – samo se tako može objasniti potpuno proizvoljna teritorijalna organizacija.²⁶ Ratno stanje i rezultati rata predstavljaju jedinu socijalnu konstantu koja nudi konkretan okvir za tumačenje i objašnjenje ustavnih konstrukcija – osim teritorijalne komponente i ostala obilježja bosanskog ustavnog modela će se moći razumjeti tek na osnovu rata. Rat i ustavne specifičnosti stoje u uskoj stvarnoj ovisnosti tako da se jedno bez drugog ne može ni objasniti, ni dovesti u racionalno prihvatljiv odnos.

---

²⁵ Tako *Graf Vitzhum/Maack*, *Multiethnischer Föderalismus in Bosnien-Herzegowina*, 1996, s. 88 i dalje; *S.Stahn*, *Die verfassungsrechtliche Pflicht zur Gleichstellung der drei ethnischen Voksguppen in den bosnischen Teilrepubliken – Neue Hoffnung für das Föderalismus von Dayton? Gleichzeitig eine Anmerkung zur dritten Teilentscheidung des bosnischen Verfassungsgerichts vom 1. Juli 2000 im Izetbegović-Fall*, *ZaöRV*, tom 60 (2000), s. (663 i dalje) 647 i dalje.

²⁶ O detaljima *Šarčević* (fn. 2), s. 502, čini se da tom pravcu tendira i *Steiner* (fn. 2).

IV. Karakterizacija prema Aneksu 4

IV.1. Organizaciono-pravne konstelacije

a) *Demokratija*: U središtu organizacionog dijela Aneksa 4 se nalaze instrumenti za očuvanje raspodjele državnog teritorija i etniziranog ustavnog ustrojstva. Njegov praktičan rezultat, a time i prva ustavna karakteristika, jeste *etnička kosenzus-demokratija*. Državni dvodomi parlament i državno predsjedništvo koje se bira na četiri godine je u potpunosti prilagođeno ovakvim potrebama. Uvezivanje etničkog i demokratskog načela u čl. IV/1 Aneksa 4 za izbor srpskih, bošnjačkih i hrvatskih predstavnika u Dom naroda Parlamentarne skupštine, postavlja delegate u Domu naroda u funkciju teritorijalno i etnički legitimiranih predstavnika svakog „konstitutivnog naroda“. Ništa drugo ne može vrijediti za članove državnog Predsjedništva (čl. V) ili za izbor članova Ustavnog suda BiH (čl. VI/1). Ako se ovom doda teritorijalna komponenta koja snažno dolazi do izražaja u legitimacionim postupcima srpskih predstavnika u državnim tijelima, jasno se vidi da se svaki put srpstvo stapa sa Republikom Srpskom, hrvatsvo i bošnjaštvo sa Federacijom, tako da izabrani predstavnici u cjelokupnom sistemu fungiraju kao ekskluzivni predstavnici jedne etnije koja je teritorijalno zaokružila vlastiti politički prostor. U području nadležnosti ovih organa će se odluke donositi kao „dogovor naroda“ – jedan model koji je u potpunosti okupirao bosanskohercegovački politički, ali i opšti javni diskurs, u opticaju je floskula o „dogovoru“ ili „sporazumu naroda“ – dogovor, koji podrazumijeva demokratske procedure pri izboru etničkih predstavnika, ali odluke iz nadležnosti pojedinih organa veže za njihov konsenzus. Rezultat je otrežnjujući: „Unutar BiH nema minimum dogovora“.²⁷

b) *Etno-determinizam*: Sljedeća karakteristika Aneksa 4 je *etnički determinizam*. On je noseći princip skupštinskog rada i konstitutivan je za ustavnopravnu regulaciju instituta zaštite vitalnih interesa. Prema njemu svaka odluka Parlamentarne skupštine (čl. IV/3 lit. d)) i Predsjedništva (čl. V/2 lit d)) može biti proglašena za destruktivnu po vitalne interese jedne etnije. Ako, načelno, svako pitanje može biti proglašeno destruktivnim, nije samo unešen veto-model u rad državnih tijela, nego postoji i produženi efekt u Predstavičkom domu koji bi – bar prema intenciji ustavnog rješenja – morao predstavljati državljane, dakle, apstraktne građane.²⁸ Opšta prožetost etničkim determinizmom se pokazuje u području zajedničkih nadležnosti Parlamentarne skupštine (čl. IV/4, iz područja odobravanja državnog budžeta, finansiranja državnih institucija, donošenja

---

²⁷ M. Lajčak, visoki predstavnik za BiH, prema Nezavisne novine, 14. 10. 2008.

²⁸ U tom pravcu *Trnka* (fn. 12) s. 378 i dalje.

zakona za provođenje odluka predsjedništva ili funkcija Skupštine, iz područja ratifikacije međunarodnih ugovora, odnosno, u svim područjima koja se prenesu u njenu nadležnost). One ne mogu biti izvršene bez saglasnosti Doma naroda. Nije teško zamisliti da će se ovim putem etnički determinizam u navedenim područjima uspostaviti u racio donošenja političkih odluka. Upravo zbog toga mora biti istaknut kao bitna značajka bosanskohercegovačkog parlamentarizma, koja je centrirana upravo rješenjima Aneksa 4.²⁹

c) *Asistencija izvana*: Internacionalne organizacije se pojavljuju u različitim oblicima koji su dogovorene ustavnim i vanustavnim sporazumima, kao neka vrsta ustavnog staratelja i nosioca posljednje odluke, kao „okupaciona snaga“³⁰ koja štiti narod od sebe samog, odnosno od vječnog rata svih protiv svih.³¹ Internacionalna komponenta djeluje direktno na ostvarenju ustavnog cilja – naime na garanciju i osiguranju trajnog mira kao i na stabilizaciji cjelokupnog državnog života. Stabilizirajuće kompetencije obuhvataju tri komponente: vojnu komponentu (IFOR/SFOR-/EUFOR),³² civilnu komponentu (PIC i Visoki predstavnik za BiH)³³ i

---

²⁹ U tom pravcu s odgovarajućim argumentima *N. Pobrić*, Neka načelna pitanja unutrašnjeg i vanjskog suvereniteta Bosne i Hercegovine, *Pravna misao*, 3-4/2001, s. (32 i dalje) 38; *Vitzthum/Mack* (fn. 1 s. 101) govore o „etnički temperiranoj“; odnosno o „etnički falsificiranoj“ (ethnisch verfälschte) demokratskoj shemi.

³⁰ Vgl. *Gaeta* (fn. 9), s. 153, ovdje u fn. 18; *M Bothe*, Bosnia and Herzegovina: Farewell to UN Peacekeepers – Farewell to UN-Peacekeeping?, *International Peacekeeping* 2/1992, s. 131; *H. Schneider*, Friede für Bosnien-Herzegowina? Das Vertragswerk von Dayton als Herausforderung für Europa, *Integration*, tom 19 (1996), s. (1 i dalje) 7.

³¹ U tom smislu i najnovija izjava *S. Tihica* (intervju, *Dnevni avaz*, 9.10.2008): „Upozoravamo i OHR i međunarodnu zajednicu na moguće posljedice odlaska prije implementacije Dejtonskog sporazuma. Može doći do ugrožavanja postignutog napretka, do podjela i, ne daj Bože, sukoba. Kada bi OHR sada otišao, to bi bila neminovnost. Ovo su naše procjene kao stranke koja ima najveći broj glasača u BiH.“

³² Savjet sigurnosti je Rezolucijom 1785/2007 utvrdio da su trupe Evropske Unije, pod pretpostavkom nastavljene prisutnosti NATOa, pravni nasljednici SFORa. Usp. također Aneks 1 A, s obzirom na IFOR; o statusu i mandatu usp. *Dörr* (fn. 1), s. 157 i dalje.

³³ Steering Board Vijeća za implementaciju (PIC/Peace implementation Conference) predstavlja najvišu civilnu komponentu. S njim Visoki predstavnik, čije su kompetencije izvedene iz Aneksa 10, koordinira vlastiti rad – stara se o provođenju sporazuma i predstavlja posljednju egzekutivnu i legislativnu instancu. Pregled na homepage Visokog predstavnika pod <http://www.ohr.int>.

komponentu internacionalne zaštite ljudskih prava.³⁴ Nije isključeno da je prisustvo međunarodne zajednice produkt svijesti o nemogućnosti samostalnog funkcioniranja cijelog sistema.³⁵ No, jasno je da model karakterizira asistencija izvana. Ona je prisutna kod donošenja zakona oko kojih se ustavnim mehanizmima nije moguće usaglasiti, kod uklanjanja iz javnih službi osoba koje pravni sistem po sebi ne može odstraniti kao i kod javnog komuniciranja autoritetom posljednje odluke, koji ne posjeduje ni jedna domaća politička institucija.³⁶ Uz sve ovo dolaze internacionalne sudije Ustavnog suda koje imenuje predsjednik Evropskog suda za ljudska prava – oni u dosadašnjoj praksi nisu samo djelovali kao najvažnija poluga odlučivanja, nego i kao posebni odgojitelji u pravnodržavnoj kulturi. Iz toga se vidi da pravo na uplitanje međunarodne zajednice pokriva područja od humanitarne pomoći do obnove privrede, od osiguranja zaštite ljudskih prava do donošenja zakona ili poništavanja odluka zakonodavnih i upravnih tijela. Ako dodatno uzmemo u obzir da je Visoki predstavnik slovom Aneksa 10 (čl. 5) posljednja instanca za tumačenje sporazuma o civilnom provođenju mirovnog rješenja, mora se zaključiti da asistencija izvana do te mjere prožima ustavni sistem oblikovan prema Aneksu 4, da je njegovo uredno funkcioniranje u uskoj vezi sa vanjskim faktorom – riječ je, dakle, o bitnoj ustavnoj karakteristici.

d) *Suverenitet*: U neposrednoj vezi sa ovom karakteristikom stoji i *gubitak državnog suvereniteta* kao karakterističnog ustavnopravnog ele-

---

³⁴ Direktno se primjenjuje Evropska konvencija o zaštiti ljudskih prava (čl. II/2 Aneksa 4) i zaštićena je od ustavnih promjena (čl. X/2 Aneksa 4). Zaštita ljudskih prava je međunarodopravno osigurana Aneksom 6. Uz to je BiH obavezana da ratifikuje sve u svemu 15 međunarodnih konvencija navedenih u Aneksu 1 uz Aneks 4 (Ustav). Konačno, u Okvirni sporazum se ubrajaju i komisija za ljudska prava iz Aneksa 6 i njen Sud za ljudska prava (HRC) koji je u postratnom periodu odigrao posebnu ulogu u otklanjanju grubih povreda ljudskih prava, ali i doedukacija bosanskohercegovačkih pravnika koji su iz izrazito slabog socijalističkog obrazovanja u području konkretne zaštite ljudskih prava uliazili u područje primjene ustavnih normi o zaštiti osnovnih prava.

³⁵ Tako autentično tumačenje kod *Trnka* (fn. 12), s.162.

³⁶ Od ukupno 391-og zakona koji se od 1997. do kraja 2007. godine nalazio u parlamentarnoj proceduri je 112 zakona nametnuo OHR, a 279 je usvojila Parlamentarna skupština BiH (podaci iz: Proces odlučivanja u Parlamentarnoj skupštini BiH, Sarajevo, oktobra 2008, manuskript, s. 41). Instrukivan pregled *Ch. J. Ebner*, *The Bonn Powers – Still Necessary?*, u: *From Peace making to Self Sustaining Peace – International in south East Europe at a Crossroads?*, 2004, s. 118 i dalje.

menta.³⁷ Dok je vanjski suverenitet³⁸ izričito normiran i u ime očuvanja državnog kontinuiteta, u osnovi, sačuvan,³⁹ to je unutrašnji suverenitet obesnažen. On je izgubljen u oba bitna elementa, i kao organski suverenitet, i kao primat države nad entitetima. Pod organskim suverenitetom se u smislu opšte teorije države razumijeva posjedovanje najviše kompetencije, da se snagom ustava odlučuje o sadržaju normi i pojedinačnih nadležnosti, ali ne i pravo da se raspolaže temeljnim ustavnim odlukama, posebno onima koje konstituiraju državne/ustavne organe.⁴⁰ U ustavnom sistemu BiH se, ako se isključe kompetencije Visokog predstavnika, ne nazire takav organ: državne ustanove raspolažu srazmjerno uskim kompetencijama, a pretpostavka nadležnosti je prenešena na entitete (čl. III); Predsjedništvo, Parlamentarna skupština i Savjet ministara dijelom stoje u izoliranom krugu kompetencija, dijelom su postavljeni u odnos uzajamne ovisnosti, ali tako da se – u cjelini – ne može govoriti o posebnom pozicioniranju jednog od navedenih organa u smislu posjedovanja najviše nadležnosti. Budući da je ona rezervirana za Visokog predstavnika, jasno je da se prema samom Aneksu 4 ne konstituiraju unutrašnji organ-suverenitet. Isto vrijedi i za ovlaštenje da se raspolaže temeljnim ustavnim normama, naime, ustavotvornom vlašću u smislu „pouvoir constituant“. Misli se na političke snage koje faktički posjeduju moć da pomjere same fundamente ustavnog uređenja i postave osnove novog ustava⁴¹ (kako je to npr. 1990/92. provela SDS, urušavajući ustavni sistem Republike BiH). Takva snaga se danas ne nazire, čak ni bezazlene reforme ustavnog ustrojstva (kakav je posljednji pokušaj iz 2006.)⁴² u konstelaciji političkih

---

³⁷ Usp. *Vitzthum/Mack* (fn. 1), s. 105 i dalje; *S. Maslo*, Kompromis su bili nužni. Neki aspekti ograničenja suvereniteta Bosne i Hercegovine, Most, br. 130 (41 – nova serija) 2000.

³⁸ Misli se – prema klasičnoj diobi na unutrašnji i vanjski suverenitet – na sposobnost da se samostalno i neovisno o drugim državama djeluje u okvirima i prema mjerilima internacionalnog prava (usp. *V. Epping*, *Völkerrechtsobjekte*, u: K. Ipsen, *Völkerrecht*, 4. izd, 1999, § 2 randnr. 6; *R. Zippelius*, *Allgemeine Staatslehre*, 14. izd. 2003, s. 71 i dalje).

³⁹ Nešto drukčije *Pobrić* (fn. 29) koji govori o „oslabljenom suverenitetu“ (s. 36).

⁴⁰ Među državnim organima je suveren onaj organ koji na odlučujuć način djelotvorno vrši odlučujuću („najvišu“) kompetenciju. Na ovoj osnovi se uspostavlja teorija o organizacionim tipovima država. Ako npr. prema konkretnom ustavu ovakva najviša, odlučujuća kompetencija pripada pojedincu, radi se o apsolutnoj monarhiji ili diktaturi, ako ona pripada cjelini građana onda se radi o neposrednoj demokratiji, itd. Detaljnije *Zippelius* (fn. 38), s. 66.

⁴¹ *Zippelius*, (fn. 38), s. 66 i dalje.

⁴² Predsjedništvo je „Odlukom o utvrđivanju amandmana na Ustav BiH“ (br. 01-011-398-3/06, od 25. marta 2006) Parlamentarnoj skupštini BiH dostavilo

snaga i odnosa koje uspostavlja Aneks 4, nisu mogle biti provedene. I ovdje se, uvijek iznova, pogled upire prema administraciji OHR-a kao vrhovnom suverenu i mogućem ustavotvorcu. No, ne smije se zaobići ni diktat koji je u posljednjem pokušaju dolazio iz USA⁴³ – samo argument više u prilog tezi o gubitku unutrašnjeg suvereniteta.

Stvar je nešto kompliciranija sa *saveznom državnošću*, kako ju je konstituirao Aneks 4. Problem suvereniteta se u osnovi može postaviti s obzirom odnos države i entiteta. Ustavni sud BiH zaključuje da entiteti nisu države i da su prema čl. III/2 Ustava podređeni suverenitetu Bosne i Hercegovine.⁴⁴ Ovakav stav dijeli i dio jurisprudencije koja polazi od supremacije Ustava BiH nad ustavima entiteta⁴⁵. Da bi ovakav zaključak bio uvjerljiv i pravno nesporan, neophodna je izričita norma ili propis koji kod međusobnih kolizija između entiteta, ili između entiteta i države određuje primat državnog prava nad entitetskim („kompetencija-kompetencije“).⁴⁶ Takvog propisa u Aneksu 4 nema. Spomenuti zaključak ustavnog suda počiva na generalnom primatu državnog ustava nad ustavima entiteta i na unkeoliko nategnutom tumačenju jednog propisa o entitetskoj nadležnosti koji zahtijeva pridržavanje suvereniteta BiH prilikom uspostavljanja posebnih paralelnih odnosa sa susjednim državama, saglasnost parlamentarne skupštine za sklapanje entitetskih međunarodno-pravnih ugovora i za preuzimanje međunarodnih finansijskih obaveza koje su nastale bez saglasnosti parlamentarne skupštine. Primjetno je, međutim, da ustavna premisa po kojoj Republika BiH nastavlja svoje postojanje pod novim zvaničnim imenom (čl. I/1) nije adekvatno poduprijeta ustavnim propisom koji u smislu kolizione norme određuje primat države nad entitetima. Stavovi ustavnog suda se ne mogu dovoditi u pitanje, ali valja imati na umu da se ovdje radi o tumačenju koje je, kao i svako tumačenje, dorada doslovnog teksta; problemi sa raspodjelom zakonodavne, upravne i sudske, nadležnosti, kako je to tipično za saveznu državnost, će se u slučaju spora, u nedostatku izričite kolizione norme, morati rješavati s obzirom ustavna načela ili na konkludentne ustavne stavove, ili izvoditi na osnovu opšte hijerarhije ustava – kako je

---

Prijedlog Amandmana na razmatranje; Skupština je nakon kontroverzne diskusije na sjedinici od 28. aprila 2006. (usp. Nezavisne novine 27. 4. 2006) godine odbila amandmanske prijedloge – za usvajanje amandmana nije postignuta većina od 28 glasova, nedostajala su dva glasa (usp. Nezavisne novine 27. 4. 2006)

⁴³ U tom smislu. *Žepić* (fn. 20), *passim*.

⁴⁴ Treća djelimična Odluka U 5/98 III, Sl. gl. BiH 23/2000, st. 29, 31.

⁴⁵ Npr. *O Ibrahimagić*, *Supremacija Bosne i Hercegovina nad entitetima*, 1999; *isti* (fn. 9), s. 9 i dalje; *Trnka* (fn. 12), s. 318 i dalje.

⁴⁶ Na njemačkom primjeru Odluka Saveznog ustavnog suda (BVerfGE) 13, 77.

to do sada bio slučaj. To je nesiguran i u uslovima etničkih napetosti koje se stapaju sa teritorijalizacijom, rizičan put. Rizik može biti otklonjen samo jasnom odredbom o pravnom „suverenu“. Ključno pitanje je, da li državno pravo u slučaju kolizije isključuje važenje i primjenu entitetskog prava, odnosno, u kakvom rangu stoje entitetski i državni pravni krug. Ovo pitanje nije riješeno tekstom Aneksa 4, tako da se problem suverena u uzajamnom odnosu države i entiteta (posebno s obzirom na pretpostavku nadležnosti entiteta i vrlo uzak krug državnih nadležnosti) ostavlja otvorenim.

Dodamo li svemu pitanje nosioca suvereniteta, moramo se vratiti na tezu „konstitutivnih naroda“ i „njihovih entiteta“ – na državnom nivou ni jedan od takvih konstitutivnih naroda ne posjeduje sociološki suverenitet, odnosno, sposobnost da izgledima na prinudu obezbijedi provođenje odluka/zakona. Entitetski ustavi nakon noveliranja po odluci o konstitutivnim naroda normativno izjednačavaju etnije kao „suvlasnike“ entiteta i ovo osiguravaju odgovarajućim institucionalnim garancijama.

Međutim, politička retorika i svakodnevni politički rituali, ali i odomaćeni nazivi za entitete koji cirkuliraju u dnevnoj štampi, leksici i ozbiljnijim znanstvenim analizama Republiku Srpsku identificiraju kao vlasništvo srpskog, a Federaciju hrvatskog i bošnjačkog naroda – entiteti se, prema tome ne definišu prema ustavnopravnom statusu, nego prema stvarnim pozicijama moći.⁴⁷ Ovim je približno i nešto tačnije od

---

⁴⁷ Između mnoštva primjera ilustrativni su slijedeći: Povodom predaje Lukića denhaškom tribunalu FAZ izvještava kako se optuženik dobrovoljno pojavio pred službama „srpske Republike Bosne i Hercegovine“ (FAZ, 15. 09. 2005, str. 7). U trotomom Bertelsmann-Lexikonu, popularnom i široko korištenom leksikografskom štivu na njemačkom govornom prostoru pod pojmom „Bosna-Hercegovina“ se objašnjava kako je u Daytonu konstituirana jedinstvena država sa „dvije republike (muslimansko-hrvatska Federacija i srpska Republika)“, usp. Jubiläumsausgabe, Tom 1, 2003, str. 204; Tom 1, 2008, pod „Bosnien und Herzegowina“; isto i u Mayers Universallexikon, 2007, pod Bosnien und Herzegowina“. Fischerov „Weltalmanach“ izlazi za svaku godinu i donosi pregled važnijih događaja kao i detaljan opis relevantnih podataka o državama svijeta. Pod pojmom „Bosna i Hercegovina“ su u izdanju za 2004. godinu odvojeno predstavljene dvije „teritorijalne jedinice“: „bošnjačko-hrvatska Federacija“ i „srpska Republika“ isti model je preuzet u izdanjima do 2008. godine (Der Fischer Weltalmanach 2004, Zahlen, Daten, Fakten, str. 151 i dalje; Weltalmanach 2009, s. 82 i dalje). U „Velikom leksikonu naroda“ (Guter, Das große Lexikon der Völker, godina izdanja nije navedena, vjerovatno 2006. ili 2007) autor predstavlja 1700 naroda – pod terminom „Bosnier“ – Bosanac, slijedi objašnjenje da se misli na cjelokupno stanovništvo, a da je termin „Bošnjak“ pridržan isključivo za muslimansko stanovništvo. Objašnjenje počiva na tvrdnji da državu čine dvije teritorijalne jedinice, doslovno, „bošnjačko-hrvatska federacija

entitetskih ustavnih proklamacija određen stvarni nosilac suvereniteta. Ovakva nas dijagnoza ponovo vraća na „vanjskog suverena“ koji na državnom nivou može izdejstvovati bezuslovno poštovanje pravnih normi i djelovati kao sociološki/stvarni suveren.⁴⁸ Ona istovremeno

---

(BKF) i Srpska Republika! U priručniku za ljudska prava koji predstavlja probleme manjina i evropskih etničkih grupa (C. Pan/B. S. Pan, Minderheitenrechte in Europa, tom 2, 2002) obrada prava manjina u BiH počiva na premisi „srpske republike“ i „bošnjačko-hrvatske federacije“ (s. 47 i dalje, passim). U seiroznoj analizi *Vitzthum/Mack* (fn. 1) je riječ o „Republici bosanskih Srba“ i o „skoro isključivo Bošnjacima i Hrvatima naseljenoj Federaciji BiH“ (s. 88).

⁴⁸ Ilustrativan primjer je neuspjeh „hrvatske samouprave“ (proglašena u Mostaru 3. 3. 2001, usp. *Vjesnik*, 4. 3. 2001), odnosno, hrvatsko otkrivanje referenduma u dejtonskom ustavnom konstruktu koje je uslijedilo po uputama „Hrvatskog narodnog sabora“ (Novi Travnik 28.10.2000, prema *Vijesniku* od 29.10.2000), a proveden je na dan državnih izbora (11.11.2001). Model je jednostavan: „Ja kažem ovdje, danas u Tuzli, Federacija je postala muslimanski entitet i za nas je ona prošlost.“ (*A. Jelavić*, predizborni skup HDZBiH, prema Oslobođenju od 4.11.2000). Uskoro je uslijedila smjena *Jelavića* i zabrana obavljanja svake javne funkcije njemu i nekolicini HDZ-ovih prvaka (usp. High Representative's Decision: Removals and Suspensions from Office, Decisions v. 7. 3. and 26.4. 2001, sve pod <http://www.ohr.int.decisions.htm>; Oslobođenje od 7. 3. 2001). Samouprava se istopila pod pojačanim prisustvom SFOR-a i kontrolom finansijskih tokova koji su funkcionirali po odvojenim računima; hrvatske račune je kontrolirao HDZ (izvor: Oslobođenje od 15. 3. 2001). Hrvatska samouprava je, i to je suština jednostavnog obrazloženja njenog neuspjeha, predstavljala *neustavnu formu političkog organiziranja*; zabrana je povezana sa djelovanjem HDZ-dužnosnika suprotno dejtonskom mirovnom sporazumu. Oni su, prema objašnjenju tadašnjeg Visokog predstavnika *Petrića*, podrivali ustavni poredak Federacije i države BiH proglašavanjem *nezakonite*, paralelne strukture u BiH. Riječima *Petrića*: „Drugog izlaza nije bilo. Jelavić i ostali su djelovali u pravcu podrivanja Dejtonskog sporazuma već dugo, kako bi zaštitili svoje privilegije. Oni su širili strah među Hrvatima u BiH tvrdeći da taj narod nije ravnopravan sa ostalima. To je argument koji su u prošlosti koristili nacionalističke vođe i nema potebe da vas podsjećam da se rat na prostoru bivše Jugoslavije temeljio na ovom argumentu“ (izvor: Oslobođenje od 7. 3. 2001). Neuspjeh „hrvatske samouprave“ ukazuje na uzajamnu ovisnost ustava i sociološkog suvereniteta, odnosno vojno-policijske prinude koja je lojalna i podređena ustavu. Jer, suštinsko svojstvo suvereniteta obrazuje sposobnost da se – prinudno ili ozbiljnim izgledima na prinudu – obezbijedi efektivna primjena sopstvenih odluka. Tako zakonitost/ustavnost ostaju prazne formulacije ukoliko iza njih ne stoji izgled na prinudno provođenje za to opunomoćenih, visoko autoriziranih državnih organa (npr. parlamenta ili ustavnog suda). Kada je Visoki predstavnik *Petrić* utvrdio da „*Jelavić sam sebe stavlja izvan ustavnog okvira*“ (usp. izvještaj sa press-konfe-

pokazuje da je pitanje unutrašnjeg suverena ostalo otvoreno i da se u konstelaciji koju određuje Aneks 4 ne može ni riješiti drukčije do pat pozicijom „konstitutivnih naroda“, koju u izvjesnoj mjeri mogu kanalizirati jedino predstavnici internacionalne zajednice.⁴⁹ U tom smislu je samoodrživo društvo ili samoodrživa ekonomija u uslovima Aneksa 4 bezvrijedna floskula koju s pozicije zdravog razuma niko ne može uzimati ozbiljno.

IV.2. Konstelacije sa ljudskim pravima

Problem je poznat: zajamčena su ljudska prava u rangu Evropske konvencije o ljudskim pravima i pripadajućim protokolima, ali ih sam tekst Aneksa 4 krši u dijelu koji propisuje tzv. entitetske izbore.⁵⁰ Već je 2006. godine Parlamentarna skupština Vijeća evrope⁵¹ zahtijevala da se odstrani ustavom predviđeno kršenje 12. Protokola uz Evropsku konvenciju i onemogućiti ustavom ozakonjeno kršenje zabrane diskriminacije.

---

rencije u Oslobođenju od 7.3. 2001) on je u osnovi opisao tajnu uspjeha srpskog „plebiscita“ iz 1991. godine. Naime, tadašnje plebiscitarno obraćanje jednoj fiktivnoj etničkoj cjelini koja se nije mogla definirati ondašnjim standardima ustavnog i izbornog prava protiv sebe nije imalo međunarodnu zajednicu nego SDA i HDZ funkcionere. I jednim i drugim je nedostajala inegralistička politička filozofija i bezrezervna lojalnost državne uprave sa vojno-policijskim snagama. Tamo gdje su imali snagu argumenata, nedostajala im je politička konsekvantnost i argument snage. Ovaj put je pokušaj razbijanja jednog entiteta stvaranjem socijanog haosa bio konfrontiran sa sociološki suverenom institucijom.

⁴⁹ U tom pravcu i *Pobrić* (fn. 29), passim; usp. također *S. Maslo*, Bosna i Hercegovina između „Principa odgovornosti“ i protektorata, *Pravna misao*, 9-10/2000, s. 3 i dalje.

⁵⁰ Opći izbori 2006. godine su provedeni u skladu sa odredbama koje krše Evropsku konvenciju o ljudskim pravima (ECHR). Izbori za tročlano Predsjedništvo Bosne i Hercegovine i delegate Doma naroda Bosne i Hercegovine i dalje su u suprotnosti sa Protokolom 12 Konvencije. Kao posljedica toga, pripadnici jevrejske i romske zajednice, te jedan Bošnjak koji živi u Republici Srpskoj podnijeli su tri tužbe Evropskom sudu za ljudska prava. (navedeno prema Izvještaju o napretku BiH u 2007, Komisija EZ, COM 2007, 663, Brisel 6. 11. 2007), s. 7. Izborni sistem je u suprotnosti sa zabranom diskriminacije iz čl. 1 st. 1 Internacionalnog pakta o građanskim i političkim pravima kao i sa čl. 14 Evropske konvencije o ljudskim pravima. Nije isključeno ni kršenje čl. 5 lit. c Konvencije o isključenju rasne diskriminacije i čl. 25 Internacionalnog pakta o građanskim i političkim pravima. Usp. *R.C. Slye*, *The Dayton Peace Agreement: Constitutionalism and Ethnicity*, *Yale Journal of International Law*, tom 21 (1996), s. (459 i dalje) 464.

⁵¹ Rezolucija br. 1513 donešena na zasjedanju od 29. 6. 2006. (21. Sjednica).

Zahtijevalo se nalaženje nadomjestka za mehanizme entičkog predstavljanja posredstvom uspostavljanja mehanizma koji će funkcionirati na osnovama građanskog načela (tačka 20. 1. Rezolucije). Parlamentarna skupština Vijeća Evrope u novousvojenoj Rezoluciji⁵² ponovo zahtijeva reformiranje sistema entitetskog glasanja u Predstavničkom domu parlamenta BiH i reviziju široko postavljenog vitalnog nacionalnog interesa sa mehanizmom veta u Domu naroda (tačka 4, 11.8.4.). Rezolucije sa zakašnjenjem od jedne decenije verificiraju problem na koji je jurisprudencija ukazivala odmah po usvajanju dejtonskog sporazuma: etničku segregaciju i utvrđivanje etnokratskog oblika vladavine.⁵³ Njihov značaj se ne ogleda, međutim, u ontološkim rezultatima nego u potvrđivanju karakterističnog mjesta Aneksa 4: podsticanje konstatnog kršenja elementarnih ljudskih prava ustavnim propisima o organizaciji državne vlasti i ustavnopravno uokvirivanje segregacije i diskriminacije na etničkim osnovama.⁵⁴ Ovakav rezultat nije nelogičan – on je upravo nužna posljedica etičkog determinizma u ustavnom modelu koji Aneks 4 institucionalizira u BiH. Njegov untrašnji ratio predstavlja „ugovor konstitutivnih naroda“ koji počiva na premisi da se najprije moraju zaštititi kolektivna prava, odnosno, da se državne institucije pojavljuju kao instrument za provođenje etničke volje (volje konstitutivnih naroda), a da se individualna prava štite kao sekundarni nus-produk ustavnog sistema, dakle, samo u mjeri u kojoj zagarantirana ljudska prava ne dodiruju ili ne povređuju poziciju etnija i njihovih poluga vlasti. Da Ankes 4 ne podstiče i ne zahtijeva kršenje ljudskih prava u području jednakog pristupa političim funkcijama nije nezamislivo; ipak bliže je stvarnom životu da je normativna osnova ljudskih prava počev od Aneksa 4, pa preko entitetskih i kantonalnih ustava, ostala na apstraktnoj proklamaciji, a da se u pojedinim oblastima, kao što je to npr. područje prava na rad i povodom rada,⁵⁵ konstantno povređuju pravo na jednakost i zabrana diskriminacije.

---

⁵² Rezolucija br. 1628 donešena po izvještaju monitoring tima Vijeća Evrope koja je sastavni dio izvještaja o stanju u BiH, usvojena na zasjedanju Parlamenarne skupštine VE od 30.9.2008. (31. zasjedanje).

⁵³ Usp. *E. Šarčević*, *Ustav i politika*, 1997, passim, sa daljim napomenama; *F.W. Rüb*, *Vom multiethnischen Staat zum Genozid*, *Kritische Justiz*, 2/1999, s. 163 i dalje.

⁵⁴ Usp. *B. S. Pfeil*, *Die Minderheitenrechte in Bosnien-Herzegowina*, u: *Pan/Pfeil* (fn. 47), s. 55 i dalje.

⁵⁵ Više nego ilustrativna je Odluka Doma za ljudska prava (predmet CH/98/756, Đ. M. protiv Federacije BiH od 13. 4. 1999) u kojoj se navode jasni dokazi o očiglednoj diskriminaciji većinskog hrvatskog stanovništva prema Bošnjacima i Srbima (usp. tačke 55, 72 i dalje). Zasluga je *J. Gradašević-Sijerčić* da je ovu

Opšte isključenje „naroda“ i nacionalnih manjina iz tipičnih kolektivnih prava tamo gdje se oni nalaze izvan „svog matičnog“ entiteta, predstavlja tipično mjesto konstantne povrede prava na političku reprezentaciju i suodlučivanje.⁵⁶

Zbog svega navedenog se u karakteristiku Aneksa 4 mora uračunati *imanentna povreda ljudskih prava*. Ona se sastoji u propisivanju pravnih okvira koji povredama ljudskih prava daju kvalitet ustavnog prava. Takvom osobinom smo već na terenu kontradikcija koje je Anex 4 zajedno sa Okvirnim sporazumom u izobilju proizveo.

No, to je već predmet slijedećeg skupa karakteristika. One se mogu prikazati kao antinomije u kojima se ogledaju pravnotehničke osobine Aneksa 4.

IV. 3. Pravnotehnička karakterizacija: ustavne antinomije⁵⁷

Sa pojmom *ustavnih antinomija*⁵⁸ najprije dolazimo na područje pravne logike: antinomičnom jednu konstelaciju čini postojanje jedinstvenog pravnog akta ili zaokruženog kompleksa normi iz kojeg se metodama tumačenja, ili na putu primjene, mogu izvoditi uzajamno suprotstavljena rješenja, odnosno, stajališta koja se uzajamno isključuju. U takvom slučaju su oba rješenja legalna, odnosno mogu se utemeljiti u istom normativnom aktu; oba se rješenja – iako protivrječna – mogu pravno utemeljiti. U nastavku će biti kratko predstavljene osnovne antinomije Aneksa 4.

a) *Pravna država i autoritarna država etnokratskog tipa*: Razlika između pravne i autoritarne države se najjednostavnije može predstaviti na centralnoj ideji pravne državnosti – vladavini zakona. Riječ je o razlikovanju pravnodržavnog (*racionalnog*) tipa zakona od autoritarnog

---

problematiku rasvijetlila i o pokazala stvarne razmjere kršenja prava iz rada po osnovu diskriminacije povodom etničke pripadnosti (usp. *ista*, Ustavnopravni okvir zakonodavstva Bosne i Hercegovine s osvrtom na međunarodne standarde rada, Pravna misao, 7-8/1999, s. 33 i dalje).

⁵⁶ Detaljno Pfeil (fn. 53) s. 55 i dalje.

⁵⁷ O antinomičnost Aneksa 4, usp. Šarčević (fn. 2), s. 524 i dalje; kratak prikaz ustavnih antinomija E. Šarčević (fn. 2), Bosna i Hercegovina i proturječnosti procesa evropskih integracija (ustavnopravni pogled), u: Bosna i Hercegovina i proturječnosti evropskih integracija, Heinrich Böll Stiftung, 2008, s. (29 i dalje) 35 i dalje, verzija na engleskom jeziku, na istom mjestu, s. 93 i dalje.

⁵⁸ O antinomijama u pravu K. E. Röhl, Allgemeine Rechtslehre, 1994, s. 85; W. Sauer, Juristische Methodenlehre, 1940, s. 278 i dalje.

(*voluntarističkog*) tipa zakona.⁵⁹ Pravnodržavni zakon predstavlja otjelotvorenje „volje svih građana“, dakle, odluku proceduralno legitimiranog parlamentarnog tijela koja se u legitimacionom lancu izvodi sa društvene baze, od apstraktnog građanina. Osnova svakog pravnodržavnog modela je slobodan i apstraktan građanin i demokratska procedura koja obezbjeđuje inkorporaciju njegove volje u parlamentarne odluke. Autoritarna država počiva na voluntarističkom tipu zakona koji otjelotvoruje volju jednog čovjeka ili jedne grupe ljudi. U njoj zakoni koji „vladaju“ ne obuhvataju cjelinu građana, nego lične ili grupne interese. Prvi pojam zakona „uključuje“, drugi „isključuje“; prvi, prema osnovnoj zamisli, otjelotvoruje racionalnost, drugi voluntarizam/proizvoljnost.

Iz aneksa 4 se oba modela postavljaju u ravnopravan rang. Princip pravne države je reguliran u okvirima demokratskog principa („Rule of Law“ u izvornom tekstu čl. I/2). Ustav ovim propisuje vladavinu prava kao vladavinu racionalnog tipa zakona, a zatim vladavinu zakona koja se posredstvom građanskog principa pojavljuje kao vladavina proceduralno legitimiranog parlamenta. Istovremeno se zahtijeva priznavanje prava kao samostalnog medija za rješavanje konflikta. U multietničkim državama ovo nije samorazumljiva proklamacija koja ne stvara nikakve obaveze. Ovdje pravo mora predstavljati etnički neutralni minimum koji „sekularizira“ vezu između etnije i države. Njegova pretpostavka je postojanje zajamčene i nedodirive sfere individualnih prava koja ne ovisi o rasi, polu, vjeri itsl. i upravo odvaja pravo od etnije u tom smislu da jedan etnički interes ne smije postati isključivim, poopćivim pravnim stavom koji se nameće svuda i svima kao pravilo života. Ovdje u centru stoji apstraktni građanin i njegova prava. Samo kao nadopuna nedodirivih ljudskih prava mogu se dodatno osiguravati posebna kolektivna prava, ali se njima ne smiju poništavati ili ograničavati individualna (ljudska) prava. To je suštinski aspekt pravnodržavnog modela koji se izvodi iz Rule of Law– principa.

U organizacionopravnom dijelu Aneksa 4 (čl. III – VI) se na više mjesta pojavljuju, kao kontrapunkt pravnodržavnom modelu, noseći elementi autoritarne države u formi vladavine triju etnija (etnokratije). Iz njega se vidi da se državna vlast ne legitimira, da ne polazi i da, na kraju, ne služi interesima apstraktnog građanina. Aneks 4, tako, na državnoj razini osigurava etnokratski oblik vladavine. Pri tom je diskriminacija na osnovu etničke pripadnosti uračunata u bitni element ustavnog uređenja. Efektivno jamčenje ljudskih (individualnih) prava je istovremeno suspen-

---

⁵⁹ Ovdje se u svrhu pojednostavljenog pregleda koristi *Schmittova* razlika između „pravnodržavnog“ i „političkog“ pojma zakona (C. Schmitt, *Verfassungslehre*, 1928, s. 138 i dalje).

dirano u korist kolektivnih prava „konstitutivnih naroda“. Etnokratija je vidljiva u izboru i sastavu Predsjedništva, Vijeća naroda, u izboru sudija Ustavnog suda i u mehanizmima zaštite vitalnih interesa – svaki put se na državnom nivou svi građani Republike Srpske predstavljaju kao entički Srbi, Federacije BiH kao Hrvati i Bošnjaci. Da se na ovaj način vladavina vrši u ime „konstitutivnih naroda“, ne može biti sporno – već se pogledom na dosadašnju političku praksu Predsjedništva i na osobe koje su kroz njega prošle, ili na izdvojena mišljenja sudija Ustavnog suda, koja svaki put korespondiraju sa entičkom pripadnodošću i etno-baznom političkom opcijom, do ogoljelosti pokazuje veza između etnosa i poluga vlasti. Etnokratski oblik vladavine ovdje pravnoj državnosti, suprotstavlja autoritarnu državu.

Budući da Aneks 4, na jednoj strani, propagira pravnu državnost kao „Rul of Law“ sistem, a na drugoj strani, pozicionira predstavnike „konstitutivnih naroda“ kao stvarne vlastodršce, da zatim, na jednoj strani zahtjeva poštovanje i efektivnu zaštitu ljudskih prava, a na drugoj normativno osigurava njihovo kršenje, moramo govoriti o nosećoj antinomiji ustavnog modela.

b) *Demokratija i etnokratija*: Čl. I/2 pod naslovom „Demokratski principi“ propisuje da država funkcionira na osnovu slobodnih i demokratskih izbora. U Preambuli je naznačeno (alineja 3) „da demokratski organ vlasti i pravične procedure najbolje stvaraju miroljubive odnose unutar pluralističkog društva“⁶⁰. Detaljnijih objašnjenja nema. No, ovakav propis indicira proceduralno-većinsku demokratiju sa vladavinom državnog naroda (demos). Uspostavljanje demokratije unutar republikanske državne forme podrazumijeva, prema tome, organizaciju vlasti koja se odnosi na državni narod (nacija, državljana, demos) kao cjelinu. U multi-etničkoj državi se kriterijumi moraju dodatno pooštriti kako bi se izbjegle nepravedne odluke kojima se blokira cijeli sistem ili se obespravljuje status jednog kolektiviteta. Ovdje partikularni kulturno-etnički interesi ostaju u prvom redu *pouvoirs de fait*, čiji ciljevi najprije moraju biti legitimirani (odobreni) od strane cjeline građana.⁶¹ Tek pod pretpostavkom da državnu vlast legitimira cjelina građana, da se ona izvodi u legitimacinom lancu od apstraktnog građanina sa baze samog društva, državno djelovanje se može dodatno učiniti ovisnim o posebnim zajednicama koje mogu biti i etnički određene.

---

⁶⁰ Sintagma „fair procedures“ je u svim konsultiranim B-H-S prevodima prevedena kao „pravične procedure“ odnosno kao „pravični postupci“.

⁶¹ Usp. E.-W. Böckenförde, Demokratie als Verfassungsprinzip, u: HdBStR I, § 22, randnr. 26 i dalje.

Ništa drugo ne slijedi iz Evropske konvencije o ljudskim pravima koja je u rangu nadustavnog izvora prava („*Supreme Law of the Land*“; čl. X/2 Aneksa 4 konstituira klauzulu vječnosti kojim se preko čl. II svaki budući ustavotvorac obavezuje ovom Konvencijom kao neprikosnovenim minimumom zaštite). Konkretizacijom koncepta iz Preambule Konvencije, prema kojem Konvencija najbolje garantira ljudska prava posredstvom „stvarnog demokratskog političkog uređenja“, slijedi građansko-proceduralni tip demokratije. U suprotnom bi se devalvirala ljudska prava kao individualna prava čiji su subjekti apstraktni ljudi. Istina, Evropska konvencija ne sadrži izričite organizacionopravne propise. Evropski sud, međutim, uz oslonac na Preambulu i na propise o ograničavanju iz čl. 8 do 11 (svaki put st. 2) posmatra demokratiju kao bazu evropskog *ordre public*.⁶² Kao posebne osobine demokratskog društva od kojeg polazi konvencija, Sud ističe pluralizam, toleranciju i duh otvorenosti.⁶³ U tom smislu se u presudama, prilikom tumačenja spomenutih ograničenja, poziva na sliku pravne države evropskog tipa. Slika pravne države evropskog tipa je, kako je upravo istaknuto, nezamisliva bez građanina kao proceduralno-legitimacione baze demokratskog donošenja odluka. Da „demokratsko društvo“ u smislu Evropske konvencije podrazumijeva „građansko društvo“ potvrđuju i Rezolucije Vijeća Evrope u kojim se zahtijeva upravo da BiH reformira izborni sistem kako bi dospjela do „pravog građanskog statusa svih građanki i građana koji u njoj žive“⁶⁴.

„Konstitutivni narodi“ koje u posljednjem dijelu spominje Preambula Aneksa 4 dobijaju u organizacionom dijelu ustava poseban *ustavni* status. S obzirom na čl. IV do VI Aneksa 4, Bošnjaci, Srbi i Hrvati se pojavljuju kao stvarni nosioci državne vlasti i centralne tačke legitimacionog procesa. Birač se u pravilu, svaki put mora identificirati sa jednim konstitutivnim narodom, jednako pri izboru Predsjedništva, kao i Doma naroda. Kako domaće sudije Ustavnog suda biraju enitetske skupštine, to se svaki put izbor mora rukovoditi etničkom pripadnšću sudija pri čemu monopol nad Srbima ima Republika Srpska, nad Hrvatima i Bošnjacima Federacija. Legitimacioni lanac ovdje ovisi o etničkoj pripadnosti, on ne polazi od apstraktnog građanina koji svoje izborni pravo može koristiti kao apsolutno važeći glas na cijeloj državnoj teritoriji – nego od fingiranih etnija: svi građani Republike Srpske su na državnom nivou uvijek legitimirani kao etnički Srbi, iz Federacije kao Bošnjaci i Hrvati. Izabrani

---

⁶² Presude od 30. 1. 1998, Ujedinjena komunistička partija Turske idr. RJD 1998-I, br. 45; Presuda od 17.6.2004, Ždanoka, br. 58270/00 br. 78.

⁶³ Presuda od 7. 12. 1976, Handyside, Serie A 24, br. 49; presuda od 25.5.2093, Kokkinakis, Serie A 260-A, br. 33.

⁶⁴ Usp. zadnju Rezoluciju 1626/2008 (fn. 50) tačka 4.

predstavnicima etnija usmjeravaju cjelokupan parlamentarni život zakonodavnim vetom, tako da vršenje državnih zadataka uvijek počiva na etničkoj volji. Razumljivo je da će se predstavnici u državnim tijelima, budući da njihov izbor zavisi isključivo od biračkog tijela jedne etnije, provoditi politiku koja je u legitimacionoj ovisnosti o ovoj osnovnoj premisi: ne bosanskohercegovačku, nego srpsku, bošnjačku ili hrvatsku. Na toj pozadini nastaje osobena amalgam etnija i entiteta koji u funkcionalnom smislu učvršćuje etno-oligarhijsku strukturu.

U jednakom rangu se, prema tome, nalaze propisi Aneksa 4 koji opravdavaju građanski tip demokratije i propisi koji nalažu etnokratski oblik legitimiranja državne volje. U bosanskohercegovačkom ambijentu su ova dva principa suporstavljena i u istupima političkih elita se često poistovjećuju sa unitarizmom (demokratija) i narodnom demokratijom (etnokratija). U osnovi, riječ je o ustavnoj antinomiji čije rješenje nije moguće na bazi važećeg tekstualnog obrasca, u postojećoj konstelaciji političkih snaga.

c) *Savezna država i savez država.* Iz raspodjele kompetencija na državnom nivou slijede uzajamno suprotstavljene pozicije. Obje se mogu poduprijeti ustavnim normama i izvesti na nivo pravila. Šesta alineja Preambule, članovi I/1, III/1 lit. a, III/2 lit. b, V posebno st. 3 lit a i X Aneksa 4 osnažuju zaključak da je Bosna i Hercegovina u državnopravnom smislu savezna država. Egzistencija Ustavnog suda koji provjerava i konačno odlučuje o entitetskom pravu, kao i državljanstvo Bosne i Hercegovine dodatni su argumenti u prilog tezi o saveznoj državnosti. U prilog suprotnom zaključku, naime da se radi o normativnoj konstituciji saveza država, govore izuzetno slabe materijalne⁶⁵ kompetencije države u odnosu na entitete uključiv ustrojstvo financija, manjim dijelom reformirano ustrojstvo vojnih snaga⁶⁶ (čl. II, V i VIII u vezi sa Aneksom 1)

---

⁶⁵ Usp. *Vitzthum/Mack* (fn. 1, s. 90 i dalje) i paralele sa EZ/EU, ali ipak u korist savezne države.

⁶⁶ Nakon konstituiranja zajedničke komande i reforme vojnih snaga (početkom 2006. godine) je problem prividno riješen. Ako se preciznije promatra, npr. samo-refleksija Vojske RS dobija se nešto realnija slika. Ilustrativni su govori na centralnoj proslavi dana VRS. Srpski član predsjedništva BiH, Radmanović, je poručio da je VRS stvorena voljom naroda i vojske, Milorad Dodik, premijer RSa, da ova proslava stabilizuje uvjerenje da je RS trajna kategorija i da ima svoje mjesto u BiH i Evropi (sve prema Nezavisne novine, 12. 5. 2008). Oba iskaza referiraju jedinstvo srpskog naroda i vojske, a jednog i drugog sa entitetom RS koji bi opet morao imati zaseban subjektivitet u BiH i internacionalnim odnosima. Kada se ova pozicija dovede u vezu sa najavama otcjepljenja RS na osnovu principa samoopredjeljenja (usp. Dodik: „Ako neko želi neki novi pristup u BiH, a to nije dejtonski princip,

zajedno sa parcijalnim međunarodnopravnim subjektivitetom entiteta (čl. III/2) i nepostojanjem kolizionne norme koja bi jasno rješavala pravne kolizije u korist zajedničke države.

Paralelno postojanje penzionih sistema, sistema školovanja, telekomunikacionih sistema, željeznica i školskih sistema sa vrlo različitim projekcijama „istine“, govori u prilog konfederalnog odnosa saveza država. Uzme li se još u obzir da državi BiH nedostaje mogućnost da preko sopstvenih organa donese neposredno važeće odluke, budući da svaki entitet u predstavničkom domu može dvotrećinskom većinom blokirati rad centralnih organa vlasti (čl. IV/3 lt. d), entiteti se pojavljuju kao teritorijalno-državne jedinice koje u okviru saveza država agiraju kao gospodari ustavnog ugovora.⁶⁷

Obje grupe propisa obrazuju, dakle, još jednu pravnu antinomiju. Ona predstavlja najplodnije tlo secesionistički ambicioniranim politikama.⁶⁸ Jasno je da Odluka Ustavnog suda o konstitutivnosti naroda

---

onda mora da računa da smo mi u fazi pregovora, a oni ne moraju da završe s BiH kao zajedničkom državom, može da bude i disolucije.“ FENA, 29. 01. 2008; saopštenje OHR-a od 30. 01. 2008. prema kojem se postojanje BiH ne može dovoditi u pitanje nije popraćeno nikakvom ustavnopravnom argumentacijom) vidi se stvarni razmjer srpskog poimanja ovog entiteta kao zasebne državne cjeline, a države BiH kao nužnog ugovonog okvira.

⁶⁷ Ovo se može ilustrirati na proizvoljnom slučaju: npr. na blokadi centralnog državnog organa, parlamenta, sa početka juna 2006. godine. Rad parlamenta je u više navrata prekidano zbog nedostatka najmanje jedne trećine poslanika iz RS. Treba obratiti pažnju na terminologiju i objašnjenje zamjenika predsjedavajućeg Zastupničkog doma *Nikole Špirića*: „Srpski poslanici iz RS smatraju kako Vijeće ministara nije ispoštovalo odluku Parlamenta o formiranju komisije, zbog čega se nisu stekli uvjeti da oni prisustvuju zasjedanju“ (izvor: Oslobođenje, 09. 06. 2006). Groteskno su zvučali apeli pojedinih poslanika: „Ovo nije dom entiteta već građana i sada je sasvim jasno da bi usvajanje amandmana na Ustav BiH značilo totalno paralisanje rada državnih organa kada već sada imamo ovakve opstrukcije“ (*B. Belkić*, na istom mjestu).

⁶⁸ Ilustrativna je argumentacija *P. Kunića*, uz čije ime u štampi ide ozanaka „eksperta Ustavnog prava“: „Srpski narod u cjelini proživljava jednu od svojih najvećih trauma u svojoj bogatoj istoriji sa poluglasnim pitanjem na usnama: „Šta to SAD i njeni sljedbenici imaju protiv srpskog naroda već više od 15 godina? Da li su Srbi žrtve zapadne rusofobije ili im se interesi gotovo nigdje ne poklapaju sa zapadnim silama? Zašto se srpski narod okrivljuje za sve što se desilo na Balkanu, iako je učestvovao u tome kao i svi ostali?“ Na tom tragu nametnulo se pitanje imaju li Srbi u Republici Srpskoj to pravo (pravo na samoopredjeljenje), ako je ono priznato nacionalnoj manjini na Kosovu, posebno ako se u Bosni i Hercegovini nastavi sa oduzimanjem nadležnosti Republici Srpskoj i time učini život nesnošljivim u Bosni i

jednoznačno ističe državni karakter bosanskohercegovačkog dejtonskog ustrojstva, ali je također očigledno da se u samom tekstu Aneksa 4 mogu pronaći jasna uporišta za suprotan stav. Ostatak je naprosto pitanje odnosa političkih, privrednih, vjerskih i vojnih snaga.

d) *Državni suverenitet i nosilac suvereniteta*. Za razumijevanje ove antinomije su bitne nadležnosti državnih organa i stvarne ingerencije predstavnika međunarodne zajednice. Kako je već spomenuto, dejtonski sporazum polazi od države koja je prema vani suverena, međutim, sporazumom se suspendira suverenitet njenih organa u korist ovlaštenja Visokog predstavnika. Ona se protežu do banalnosti svakodnevne borbe protiv kriminala. Prema vani proklamiran suverenitet je neutraliziran gubitkom unutrašnjeg suvereniteta.

Ako se pažljivije potraži nosilac suvereniteta, onda su to etnički profilirane zajednice „konstitutivnih naroda“. Za ovo opredjeljuju propisi o izboru članova državnog Predsjedništva, Doma naroda, njihove kompetencije i mogućnosti veta, koje se prenose na predstavnički dom. Ovako ugovorena pozicija, više konkurirajućih suverena na jedinstvenom području, se mora postaviti u kontekst uzajmno suprostavljenih praktičnih politika. Iz te konstelacije se pokazuje antinomija koja izvire u bosanskoj paradigmi suvereniteta. S obzirom na „ustavno“ osiguranje ovake pozicije, njen visoko eksplozivan potencijal ne smije biti zanemaren.⁶⁹ U svakom slučaju, na pozadini Aneksa 4 se sve pozicije mogu ravnopravno zastupati. Upravo u tom antinomičnom kompleksu normativnih rješenja leži činjenica državnog provizorija. On se, zapravo, samo internacionalnim prisustvom suverena koji de facto „odlučuje o izvanrednom stanju“ (C. Schmitt) može održavati kao okvir funkcionlane zajednice.

e) *Pravda i nepravda kao pravo i zločin*: Aneks 4 predstavlja pravni akt. Njegov racio je otjelotvorenje ideje pravde; pravda jeste noseći element samog prava. Da otjelotvorenje elementarnih pretpostavki pravde ulazu u same osnove jednog ustava, ne bi smjelo biti ni najmanje sporno. No, Anexa 4 iz konteksta Okvirinog sporazuma za mir dolazi u antinomičnu poziciju zbog toga što se upravo u njemu konkretizira elementarni

---

Hercegovini.“ (Izvor: P. Kunić, pravo na samoopredjeljenje, Nezavisne novine, 9. 3. 2008).

⁶⁹ U tom smislu se može smatrati realnim najnovije upozorene hrvatskog predsjednika S. Mesića iz intervjua njemačom tjedniku *Der Spiegel* (08.10.2008), da ponovo može doći do etničkih konflikta i progona kao i nasilnog pomjeranja granica na Balkanu. Na istom fonu je i upozorenja *Tihića* (fn. 31), bosanskohercegovačkog političara u čiji se politički senzinbilitet i mogućnost procjene ne bi smjelo posumnjati. Jednako i Dodik: „Raspad nikom ne odgovara ali nije nemoguć“ (prema: Nezavisne novine, 22. 5. 2008).

tip nepravde – zločin, kombiniran ratom. U tom smislu se Aneks 4 pojavljuje u svom janus izdanju, i kao opredmećena pravda (pravni akt koji uspostavlja kompromis, jer uravnotežuje suprotstavljene pozicije i nivelira ih u cjelokupnom konceptu) i kao opredmećena nepravda (u formi karakterističnog prevođenja ratnog zločina u premise ustavnog prava, kao i u formi otvaranja mogućnosti njihove interpretacije kao opravdanog čina).

Posmatra li se ova antinomija iz perspektive pozitivnog prava, materijalna pravda, na jednoj strani, dolazi do izražaja u čl. II/5 Aneksa 4 (nediskriminacija) u vezi sa Aneksom 7 (povratak protjeranih i izbjeglih osoba)⁷⁰, zajedno sa gonjenjem optuženih za ratne zločine i obavezom na suradnju u pogledu pronalaženja i izručenja osoba koje su optužene za teška kršenja humanitarnog međunarodnog prava (čl. II/8 Aneksa 4 u vezi sa Statutom IGH Den Haag). Budući da Aneks 4 zabranjuje svim osobama koje su optužene pred denhaškim tribunalom obavljanje javnih funkcija (čl. IX/1) on u cjelini stvara utisak da se radi o dokumentu koji normativizira princip pravde.

Na drugoj strani su ustavnopravna rješenja koja vode prema suprotnom zaključku.

Najprije pada u oči prevođenje jednog ilegalnog de-facto-režima u legalni element ustavne države pod zadržanim imenom „Republika Srpska“. Riječ je o pravnom nasljedniku režima pod čijom je kontrolom ostalo 49% bosanskohercegovačkog teritorija na kojem su počinjeni teški ratni zločini, a etničko čišćenje provedeno skoro nevjerovatnom temeljitosti, naime, do reduciraja nesrpskog elementa na zanemarivu veličinu. Budući da se u javnom diskursu ime ovog entiteta nedvosmisleno veže sa vlasništvom srpske etnije,⁷¹ da efektivnu vlast vrše političari koji se

---

⁷⁰ Povratak protjeranih i izbjeglih osoba je pored međunarodnopravnog subjektiviteta BiH predstavljao elementarni uslova za potpisivane sporazuma od strane osoba koje su predstavljale Rep. BiH. Mnogobrojne izjave dokumentiraju da bez precizne regulacije povratak izbjeglih i protjeranih lica uopšte ne bi došlo do potpisivanja mirovnog sporazuma, pa time ni Aneksa 4. Usp. *A. Izetbegović*, intervju, El Mundo od 28. 12. 1995; Izjava Predsjednika Rep. BiH *A. Izetbegović* pri potpisivanju mirovnog sporazuma (IP, 1996, s. 96 i dalje); govor Izetbegovića pred UN-Generalnom skupštinom od 25. 9. 1996. (u: *isti* Godine rata i mira, 1997, s. 237 i dalje, 239); ovo je konačno opotvrđeno u mnogobrojnim rezolucijama UN-Savejeta sigurnosti formulacijom da je „obuhvatnan i koordiniran povratak izbjeglih i prognanih cijelog regiona, sada kao i ranije, odlučujući za trajan mir“ (usp npr. Res. 1305/2000 od 21. 6. 2000, VN 4/2000, s. 151).

⁷¹ Takva se pozicija ne može izvesti iz duha važećeg ustavnog prava, ali uočava kao vrednosni model u čijem se centru nalazi odbrana ideje da svi Srbi mo-

raju živjeti u jednoj državi i da Republika Srpska predstavlja samo prelaznu fazu prema realizaciji Velike Srbije. Ovo objašnjenje može izgledati nategnuto i neuvjerljivo. Potvrđuju ga, međutim, tri politički komplementarna događaja. Prvi je nešto stariji, sa kraja 1997. Godine, kada je Narodna skupština Republike Srpske donijela deklaraciju o „ravnopravnosti i samostalnosti“ (Sl. Glasnik RS 30/1997) kojom je *ponovo istakla svoju odlučnost* da u svakom pogledu doprinese *jačanju veza srpskog naroda s obje strane Drine i njegovom konačnom ujedinjenju*. 2001. je uslijedio drugi, kada su Srbi iz BiH u SR Jugoslaviji (28. 4. 2001, prema ONASi, prenešeno u Oslobođenju od. 28.4.2001) na skupštini u Beogradu usvojili deklaraciju u kojoj se kaže: „Granice koje su između nas postavljene prijevarama i pravnim i političkim manipuliranjem i silom oružja velikih sila.“ Slijedi konstatacija da „nisu ostvarili pravo na jedinstvenu državnu cjelinu Srba“, ali su najavili „strpljivu i posvećenu borbu za duhovni prostor“ i dodali da će „moralno i institucionalno biti spremni za jedinstvenu odbranu nacionlanih interesa“. Telegram podrške je skupu stigao iz BiH – uputio ga je M. Ivanić tadašnji premijer RS-a (sve prema Oslobođenju). Drugi je komplementarno političko objašnjenje koje je najprije uslijedilo septembra 2002. godine u jasnim porukama tadašnjeg jugoslovenskog predsjednika i predsjedničkog kandidata Demokratske stranke, *Vojislava Koštunice*: Na Republiku Srpsku „*gledamo kao na deo porodice koja nam je draga, bliska privremeno odvojena, ali uvek draga i u našem srcu*“. Odmah potom i autentično tumačenje podpredsjednika DSS-a i šefa Koštuničinog izbornog štaba, *Dragana Maršićanina*: „...*valjda to u Srbiji ne može biti sporno kao neki cilj, kao neka ideja, kao nešto čemu se stremi, kao što su nekad Istočna i Zapadna Nemačka stremile da se ujedine. (...) To je nešto što je dugoročni istorijski cilj srpskog naroda.*“ (citirano prema *M. Vujović*, Kopiranje stare politike, Danas, Beograd, 13. 9. 2002). Ako se ovakav politički trend posmatra u uskoj vezi sa konstantnim podgrijavanjem zamisli da je izvjesno ili poželjno kompenziranje Srbije u Bosni za teritorijalni gubitak na Kosovu (do kraja 2005 je tezu npr. često varirao *M. Ivanić*, sa pozicije državnog ministra vanjskih poslova, a već je 2000. upotrebljava kao argument procjenu da bi 70-80 % *stanoništva* RS podržalo pripajanje Srbiji – spomenuti procenat otprilike odgovara procentu Srba u etnički očišćenoj RS-u – usp. intervju, Dani br. 182, 24. 11. 2000), mora se zaključiti da je „rad“ srpskih članova Predsjedništva u prvom redu orijentiran prema potrebama srpskog naroda u cjelini i Srbije kao okosnice buduće velike Srbije. To bi, svedeno na razinu nepisanog ustavnog principa, značilo da je Republika Srpska eminento srpski teritorij, a njeni delegati u državnom Predsjedništvu stvarni predstavnici Srba. Nije slučajno da je u odgovoru Narodne skupštine Republike Srpske Ustavnom sudu BiH od 24. jula 2004. godine u postupku ispitivanja ustavnosti člana 3 Zakona o upotrebi zastave, grba i himne utvrđeno kako se riječi „srpski narod“ iz zakonske sintagme „*moralne norme srpskog naroda*“ moraju shvatiti kao „*srpski građani*“ što podrazumijeva *sve građane Republike Srpske* (Usp. Djelimičnu odluku U-4/04, st. 50). Budući da otkrivanje pojma „građanin“ ili „stanovnik“ – kao nosioca političke odluke o sudbini entiteta – ne korespondira sa korištenjem ovog pojma na državnom nivou (usp *Ivanić*, na istom mjestu), gdje se insistira na „dogovoru naroda“ takav

profiliraju kao predstavnici srpskog naroda,⁷² koji opet u cjelini bosanskohercegovačkog stanovništva učestvuje sa ca 30%, pokazuje se duboka pukotina između materijalne pravde i konkretnih ustavnopravnih rješenja.

Upravo se ova antinomija prenosi kao dugotrajni efekte na cjelinu ustavnog modela i skoro bez ostatka onemogućuje efektivno provođenje međunarodnopravnih principa kakvi su teritorijalni *integritet*, pravna državnost i efektivna zaštita ljudskih prava, zabrana genocida i zločina protiv čovječnosti.

IV.4. Međubilans

Karakterizacija „Dejtonskog Ustava“ na osnovu ovdje izabranih pravnih principa, oblika zaštite ljudskih prava i normativno-tehničkog pregleda Aneksa 4 nameće zaključak da se u njegove dalje karakteristike mora urtačunati *etnička konsens-demokratija* i *etnodeterminizam* u nadležnostima parlamentarnih tijela, *asistencija izvana* i *gubitak državnog suvereniteta* u državnim poslovima, *imamenta povreda ljudskih prava* i *uspostavljanje pravnih antinomija* u ustavnim rješenjima.

V. Rezultati

Ustavnopravno rješenje za Bosnu i Hercegovinu se ne može razumijevati izvan vojnih i mirovnih rješenja, izvan vojnih i političkih intervencija međunarodnopravnim instrumentima. Bitne karakteristike dejtonskog ustavnog modela su:

- *regulacija ustavnopravne materije međunarodnopravnim ugovorom,*

---

dogovor može imati smisla samo dok se RS koristi kao ekskluzivno srpsko „vlasništvo“.

⁷² U tom smislu izjave visoko plasiranih funkcionera u RS-u, npr. *R. Kuzmanović*: „RS je nastala voljom srpskog naroda i legalnim i legitimnim aktima njenih institucija“ (izjava povodom hapšenja Karadžića, prema Nezavisne novine, 22.7. 2008), zatim, dodjela odlikovanja povodom Vidovdana, slave Vojske RS i godišnjica otadžbinskih ratova, dodijela „ordena Miloša Obilića“ radniku željeznice (Nezavisne novine 14. 07. 2008) nosi jasnu poruku o unutrašnjoj vezi srpstva i RS uz potpunu ignoranciju nerspskog i nepravoslavnog elementa; isto tako je povodom Spasovdana, slave grada Banjaluka održan slavski obred na kojem su „slavski kolač lomili Dragoljub Davidović, gradonačelnik, Slobodan Gavranović, predsjednik Skupštine grada, Rajko Kuzmanović, predsjednik RS, te Igor Radojičić, predsjednik Narodne skupštine RS“ (Nezavisne Novine, 5. 6. 2008) – također pokazuje insituacionalno uvezivanje pravoslavlja, srbstva i entiteta.

- *etnizacija ustavotvorca uz otklanjanje apstraktnog građaninina kao nosioca ustavotvorne vlasti,*
- *privremenost koja je u funkciji održavanja ustavnopravnog provizorija,*
- *„poustavljenje“ ne-prava kojim se rezultati rata i ratni zločini transformiraju u javnopravni odnos,*
- *etnička konsenzus-demokratija koja podrazumijeva etnički dogovor o svim opštedržavnim pitanjima i latentni sukob „konstitutivnih naroda“ oko državnopravnih premisa,*
- *etnički determinizam kod donošenja odluka u državnim tijelima i organima,*
- *asistencija izvana u upravljanju državom,*
- *gubitak unutrašnjeg suvereniteta u formi obesnaživanja sociološkog suvereniteta državnih organa,*
- *suspenzija efektivne zaštite proklamiranih ljudskih prava,*
- *antinomičnost koja zadire u noseće principe i temeljne ustavne odluke.*

Na osnovu njihovu njih se može doći do elemenata koji ne smiju biti zapostavljeni u slučaju „ustavnopravne intervencije“. Karakteristike dejtonskog ustavnog modela se u tom smislu mogu iskoristiti kao orijentir za „pravne intervencije“ međunarodnopravnim instrumentima i za njihovu uspješnu provedbu na državnom planu.

Dva su aspekta upotrebljiva: međunarodnopravni i unutrašnji. Prvi se odnosi na pitanje uspjeha i smisla sličnih „ustavnopravnih intervencija“, drugi se odnosi na efektivnost Dejtonskog sporazuma.

a) *Međunarodnopravno ugovaranje* ustava u smislu „intervencije izvana“ se može posmatrati kao smisleno rješenje ukoliko se u pisani ustav konsekventno ugrade premise pravne državnosti. Sama proklamacija vladavine prava ili pravne države nije dovoljna. Mnogo je važnije stvaranje organizacionih struktura koje snagom ustava državnu vlast čine ovisnom o građanima (demosu), a ne o „grupama građana (etnosu). U tom se smislu mora iskoristiti potencijal moderniziranja koji je imanentan pravnodržavnom principu.

Institucionaliziranje pravne države pretpostavlja demokratizaciju (državnog) društva. Od tog aksioma se svaka ustavna etnizacija multietničkih društava, koja se koristi rezultatima „etničkog čišćenja“ ili genocida, mora spriječiti. Tačnije, ona naknadno mora biti anulirana elementima (državnog) prava. U suprotnom, prenošenje zločinačkih politika u ustavno pravo, kada je ovo ugovoreno međunarodnopravnim instrumentima, povlači sa sobom obesnaživanje materijalne pravde i obezvređivanje pravne državnosti.

Prema tome, „međunarodnopravna intervencija“ ugovaranjem ustava bit će uspješna samo ako „pravo“ znači „pravdu“, a ne „priznavanje događaja“. Samo se potpunom ustavnopravnom zaštitom i institucionalnom potporom zaštite ljudskih prava određuju vanjske granice smislenoj međunarodnopravnoj intervenciji u formi ugovaranja ustava. Tako se pojačava uzajamna uvezanost države, ustava i nacije u formi radikalno republikanskog sistema pravne države. Ignorancija ove polit-filozofske premise vodi prema ignoranciji integrativne snage državnog ustava, prema tome, i prema etnocentričnom tumačenju nacija koje se uzajmno pozicioniraju u trajan odnos napetosti, ako ne i sukoba.

b) U *unutardržavnom* smislu se problem efektivnosti postavlja s obzirom na pitanje da li sistem sam po sebi može opstati kao oblik osiguranja ustavnih vrijednosti i dugotrajnog mira. Gornja analiza pokazuje da se već na pozitivnopravnom nivou mora posumnjati u ovu mogućnost, budući da su pravne antinomije po svojoj prirodi tako postavljene, da konkretna primjena Aneksa 4 Bosnu i Hercegovinu približava opštoj dezorijentaciji iz koje se ustav ne uspostavlja u pravni temelj racionalnog upravljanja državom, nego u pravni razlog političkog sukobljavanja, produkcije socijalnih frustracija i generiranja sukoba i netrpeljivosti. Pri tom upravo noseće ustavne norme i ustavni principi proizvode antinomične konstelacije.

Svako dodatno interveniranje u temeljne ustavne principe, naime, u strukturne principe ustava, eventualnim amandmanskim dotjerivanjem, bi u pogledu opisanih karakteristika, moralo u toj mjeri izmijeniti noseće ustavne propise da se zasigurno više ne bi moglo govoriti o istom ustavnom modelu.⁷³ Ako se, suprotno tome, ostane pri postojećem modelu i pristupi amandmanskom dotjerivanju koje neće dirati u normativne stupove etnokratije, prognoza je neka vrsta permanentne napetosti iz koje će, ostajući u konstantnoj ideološko-državnoj simbiozi, profitirati jedino političke, privredne i vjerske elite.

Pitanje dopuštenosti međunarodnopravnog ugovaranja ustavne materije se mora drukčije odgovoriti od pitanja samoodrživog ustavnog modela ako se analizira iz aspekta efektivnosti ugovorenog uređenja: Iako se međunarodnopravno ugovaranje nacionalnog ustava s obzirom na

---

⁷³ Iz perspektive etnitskog glasanja, istovremeno je tačna i znakovita napomena o preporukama Parl. skupštine Vijeća Evropske i usvajanja Rezolucije o BiH, *M. Ivanića*: „Usvojeni izvještaj objektivno prikazuje stanje u BiH. Međutim, nekim pitanjima koja su navedena u njemu mi u BiH bavićemo se nekoliko narednih godina. Ne vjerujem da će bilo ko iz RS pristati na ukidanje etnitskog glasanja, jer bi to značilo odustajanje od BiH uređene u skladu s međunarodnim mirovnim sporazumom, a to niko u RS ne želi“ (Slobodne novine, 1. 10. 2008).

ekstremne situacije koje opravdavaju izvanredne postupke i odlučivanja još uvijek može satrati dopuštenim, on se s obzirom na provjeru efektivnosti ne može prihvatiti, jer se na njegovim osnovama ne mogu erga omnes zaštititi osnovne vrijednosti i suštinske obaveze međunarodnog prava. S tim u vezi se međunarodnorpavno ustavotvrsto mora kategorički odbiti. U suprotnom bi međunarodnorpavno ugovaranje moglo postati sredstvom ustavnopravne zaštite vrijednosti koje su u suprotnosti sa međunarodnim pravom.

Inkurs: o korištenim pojmovima

1. „Etnizacija ustavnog prava“

Fenomen *etnizacije ustavnog prava* se mora situirati u tzv. multikulturalne, tačnije, multietničke državne zajednice. Moderna ustavna država ovdje predstavlja pravnu reakciju na etničke razlike. Ona „državu“ prevodi u „pravnu državu“ i priznavanjem regulativnih kompetencija opštim pravnim pravilima – jer, vršenje javne vlasti se podređuje racionalnim pravnim normama koje počivaju na ustavotvornoj snazi državnog naroda – neutralizira etničke elemente u javnom pravu sa ustavnim pravom na vrhu normativne piramide. Centralni organizacioni princip izrasta na priznanju etnički neovisne (javnopravno neutralne) sfere koja funkcionalnost državne zajednice veže za determinante *neetničkog* karaktera. Ustavni sklop Švicarske, Belgije ili Evropske unije npr. počiva na koliko samorazumljivom toliko i neophodnom uvezivanju državnih funkcija u regulativne principe koji se oslobađaju od etničkih struktura zajednice. Dok se državna neutralnost kondenzira u podržavanju multietičnosti, tako što etničkim zajednicama osigurava jednak tretman i jedne brani od drugih, kako jedni u odnosu na druge ne bi zapali u nepovoljniji položaj, njen se praktični *ratio* svodi na obezbjeđenje funkcija koje reprodukuju cijeli državni sistem.

Ovdje je na djelu svojevrsna „*etnička sekularizacija*“ *javnog prava* koja u etnički inhomogenim državnim zajednicama samo naciju, kao cjelinu građana, priznaje za objektivnog ustavotvorca. Konkretno: državni narod, odnosno, nacija ustavnim tekstom definira etnički neutralnu sferu državnog djelovanja i podvrgava vršenje javne vlasti dvostrukoj kontrolji; jednom, apstraktnom građaninu kao temelju nacije, drugi put, unaprijed definiranim mehanizmima zaštite kolektivnih (dakle, i etničkih) prava. U takvoj državi se mijenja vrijednosni horizont. Ona ne može isključiti uzajamne kulturne konkurencije, borbu i etničko-politička samoodređenja koja se uzajamno isključuju. U pravnodržavnom modelu postoje praktikalni putevi za reakciju na etnički osjetljive inkluzije (asimilacije,

kulturnu hegemoniju, vjerske ili etničke tiranije isl.): federalizacija državne vlasti, jamčenje kulturnih autonomija, zaštita specifično grupnih prava, decentralizacija državnih kompetencija, osiguranje politike ravnopravnosti i sličnih mehanizama za efektivnu zaštitu (etničkih) manjina.¹ Naravno, koegzistencija različitih etničkih cjelina u državnoj zajednici podrazumijeva nenormirani socijalni konsenzus o uzajamnoj ovisnosti socijalnog blagostanja i zajedničkog života. Jer, uzajamno suprotstavljanje elementa zajedništva socijalnom blagostanju u multietničkim zajednicama ne smije biti branjeno nužnošću održanja države kao što fragmentacija državne zajednice ne može biti opravdana razlozima koji ugoržavaju socijalno blagostanje, mir i slobodu. U suprotnom se etničko čišćenje, kulturocid i genocid moraju prihvatiti kao razumni putevi privođenja multietničkih zajednica standardu nacionalne države.

Do etnizacije ustavnog prava dolazi vezivanjem ustavne norme za etničku (narodnu) volju kao i izvođenjem ustavnog uređenja *iz* nje. U multietničkoj državnoj perspektivi pravnoj etnizaciji prethodi etnizaciji *pouvoir constituant*, dakle, isključivanje jedne etničke zajednice iz državnog naroda: *na jednoj strani*, pozivanjem na separatnu narodnu volju, na samoopredjeljenje ili ugroženost; *na drugoj strani*, isticanjem zahtjeva za priznavanjem posebnog javnopravnog interesa konkretne etnije koji okončava donošenjem zasebnog ustava. Ovdje funkcionalna državna zajednica sa pravnodržavnim ustavom na vrhu normativne piramide i državnim narodom na bazi mora biti preoblikovana ili razorena. U Bosni je ovaj proces započeo deinstitutionalizacijom ustavnog uređenja, a završio je proglašavanjem srpske republike, a zatim i hrvatske republike na bosanskom državnom tlu. Tako „etnička volja“ postaje motorom osporavanja etnički neutralnih funkcija države i mjerilom ustavnog prava, njegove interpretacije ili praktične primjene. Praktično, svaka socijalno moćna grupa upotrebom argumenta ugroženosti i pažljivo provedenom propagandnom kampanjom² može multietničke zajednice dovesti pred odluku o secesiji. Njome upravljaju realni izgledi na donošnje etnički usmjerenog ustavnog teksta. Tamo gdje u „primjenjenoj situaciji“ ustavno pravo postaje isključivim instrumentom artikulacije i provođenja

---

¹ Usp. *HABERMAS*, Inklusion – Einbeziehen oder Einschließen? Zum Verhältnis von Nation, Rechtsstaat und Demokratie, u: isti *Die Einbeziehung des Anderen*, 1999, s. (154 i dalje) 174.

² O istoriji političke propagande i njenim tehnikama, posebno s obzirom na ostvarenje projekta „Svi Srbi u jednoj državi“ usp. stručno mišljenje *DE LA BROSSE* sastavljeno za potrebe Tužilaštva Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju Den Haag, prevod sa engleskog na srpski u: Milošević vs. Jugoslavija, I, priredila S. Biserko, 2004, s. 125 i dalje.

„narodne volje“ možemo govoriti o etnizaciji ustavnog prava. Postupak je u Bosni priveden kraju potpisivanjem dejtonskog mirovnog sporazuma.

U centru ovog trenda se, dakle, nalazi etnizacija ustavnog i cjelokupnog javnog prava. Pod pojmom etnizacija ustavnog prava u smislu gornjih analiza se mislim na postupak kojim se u uslovima multietničke državne zajednice jednom etnikumu pripisuju osobine ustavotvorca i cjelokupan pravni sistem personalno izvodi kao produkt etničke volje.

2. „Nacija: *Ethnos* i *Demos*“

U centru sociološke debate se nalazi pitanje zasnivanja kolektivnog identiteta ljudskih zajednica. Osnovnu kontroverzu oblikuje dilema, da li su nacije bezvremenski (*perenijalni*) fenomeni koji postoje kao nepromjenjive konstante ili se oblikuju kao specifične pojavne forme modernosti, odnosno, da li su etnički i nacionalni identiteti „izvorni“ (*primordijalni*) ili konstruirani fenomeni.³

---

³ Obje koncepcije su detaljno (i još uvijek sažeto) predstavljene kod *U. SCHNECKER*, *Das Recht auf Selbstbestimmung. Ethno-nationale Konflikte und internationale Politik*, 1996, str. 20 i dalje. Iz naše novije literature bih izdvojio dvije studije ambicioznih naslova: *DŽ. SOKOLOVIĆ*, *Narod protiv nacije*. Bosna je samo jedan slučaj, 1997. i *F. KOŽUL/S. S. KUKIĆ*, *Država i nacija*. Bosna i Hercegovina – posljednji etapni prostor konsolidacije Europe, 1999. Obje studije, čini se, podrazumijevaju polaritet navedenih koncepcija. Međutim, ni jedna ni druga ih ne obrađuje kao sistematski zaokružene modele. I jednoj i drugoj nedostaju uvidi u doktrinalne stavove, njihovo analitičko raščlanjenje i sinteza, zatim, nema metodološki zaokruženog diskursa suprostavljenih gledišta kao ni rada sa primarnom literaturom. Studija *KOŽUL/KUKIĆ* u prvom dijelu predstavlja noseće modele oblikovanja nacija, no ovdje mnoštvo materijalnih grešaka kontrastira dotjeranom literalnom stilu koji cjelokupnu studiju vodi prema nekoj vrsti apstraktnog eseja, odnosno, literarnih varijacija na odabrane teme. Za nizak teorijsko-naučni nivo se, ipak, može imati razumijevanja, budući da sami autori uzimaju kao uzor literarni obrazac Milana Kundere (str. 84). Oni nemaju, naime, ambicija da se kreću putevima naučnih analiza. Za njih je analiza socijalnih procesa „analitičko razglabanje“ (str. 85). Oni zbog toga ni ne pokušavaju istražiti analitički sadržaj historijskih i socijalnih fenomena. Njihova je namjera da iz tradicije i kulture promatranih zemalja razluče naprosto ono što bi im „moglo korisno poslužiti“ (ebda.). Njihov cilj nije da utvrde teorijsku istinu, nego da nađu „najprihvatljiviji odgovor“ (str. 191) za izabranu temu. Ukratko, radi se o raspravi koja se ne može mjeriti kriterijumima naučnog diskursa – iza ambiciozno postavljenog naslova se kriju slobodna razmišljanja *KOŽUL/KUKIĆA* koja posreduju osobne vizije historijskih tokova i aktuelnih državno-nacionalnih situacija – sve bez referentnih uporišta (na skoro 340 strana knjige svega potpuno

Smislen odgovor nije moguć ako se ne uoči kako oba modela u moderne rasprave o kolektivnim identitetima projiciraju (metodsku) grešku. Riječ je o *nekritičkoj razmjeni historijsko-ideološkog materijala* odnosno o interpretativnom obrascu po kojem se pojmovi i kategorije kao što su „eticitet“, „nacija“, „narod“, dakle, kategorije modernog doba koje predstavljaju okosnicu savremenog internacionalnog, ustavnog i državnog prava, koriste za objašnjenje kolektivnih identiteta antike ili srednjeg vijeka. Ako se u antičku sliku svijeta projiciraju savremene predstave o zajednicama i kolektivnim identitetima, onda će modernost odrediti predmoderno doba. Simptomatično je da savremeni tumači etničkih/nacionalnih/narodnih identiteta jugoslovenskih naroda moderne predstave o nacijama interpoliraju u 15, 16. ili u 17. stoljeće. Ili, iz srednjovjekovnih predstava o kolektivnim identitetima izvlače konstante modernog doba.⁴

Kako, dakle, korištene pojmove privesti upotrebljivom standardu, standardu koji ima semantičko pokriće?

Izlaz se pokazuje tamo gdje se sociološka debata o etnicitetima i nacijama koncentrira na dva pojmova para, naime, na suprotstavljnje pojma *datog/objektivnog* pojmu *figiranog/subjektivnog*. Ovdje se temelji jednog starijeg modela, koji se razvio kao dominantna paradigma historijskog proučavanja nacija i nacionalizma, prevode u moderne simbole „naciogeneze“ koja se, opet, uvezuje u različite koncepte.⁵ Riječ je o razlici između *ethnosa* i *demos*.⁶ Sa *demosom* se favorizira voluntarističko, subjektivno-političko i državotvorno shvatanje nacije. Konstituiranje nacije je ovdje *akt volje* samog suverena, naroda. On se izražava

---

izlišnih 17 fusnota, vrlo siromašna bazna literatura itd.). Riječ je, sve u svemu, o materijalu koji se ne može svrstati u najširi pojam naučnih rasprava, ali se može koristiti za ilustraciju sve rasprostranjenijeg kvazinaučnog trenda u bosanskoj sociološko-politološkoj literaturi.

⁴ Tipične elemente nudi rad *D. PANTIĆA*, Istorijski koreni državnosti Republike Srpske, Godišnjak pravnog fakulteta u Banja Luci, br. XXIII/1999., str. 133 i dalje, posebno 135.

⁵ „Nacija“ je izvedena iz latinske riječi *natio* koja znači rođenje (nascor = ja sam rođen) kao i narodno porijeklo. U rimskoj antici je riječ „*natio*“ – rjeđe kao riječ *gens* ili *populus* – upotrebljavna u različitim značenjima: (a) za zajedničko porijeklo kao grupnu osobinu, (b) u smislu „porodičnog klana“ ili plemena, slično kao i „*gens*“ (c) kao oznaka za ne-Rimljane, za necivilizirane narode („*esterae et gentes*“), (d) kao antinom pojmu *civitas*, (e) kod Plinija kao oznaka za jednu filozofsku školu. Usp. o ovome *A. KEMILÄINEN*, Nationalism, 1964., str. 18-20; *E. FRANCIS*, Ethnos und Demos. Soziologische Beiträge zur Volkstheorie, 1965, str. 60-87.

⁶ Za istraživanja fenomena nacionalnog produktivno ih je upotrijebio Emerich Francis koji je pod *ethnosom* razumijevao „opšte realnosti naroda“, a pod pojmom *demos* „historijski tip moderne nacije“. Usp. *FRANCIS* (FN 7), str. 87.

posredstvom ustava i zajedničkih političkih institucija. Takvo zasnivanje nacije se može svesti na formulu „*nacija postaje*“, čime se naglašavaju procesi njenog kreiranja. Pri tom se obrazovanje nacija tendencijelno svodi na obrazovanje država. Sa *ethnosom* se, suprotno tome, opisuje „organiski“, objektivno-kulturološki *srasla* nacija koja egzistira neovisno o individualnoj ili kolektivnoj odluci. Kao kriterij pripadnosti ovakvoj „prirodno“ datoj zajednici (naciji) se pojavljuju: zajedničko porijeklo, vjera, jezik, referentni mitovi, običaji i kultura. Ovo shvatanje se može svesti na formulu „*nacija postoji*“. Ono naglašava da nacije egzistiraju nezavisno od država, odnosno, da *ethnos* suprotno *demosu* prethodi državi i bazira države na vječnom i nepromjenjivom postojanju nacija.

Suprotstavljanje *demos*a i *ethnos*a rezultira fikcijom da oba fenomena opisuju homogene socijalne zajednice. U stvarnosti se oba pravca uzajamno nadopunjuju i pretpostavljaju. Jer, bez kulturnog ne bi smjelo postojati političko jedinstvo, kao što do kulturnog ujedinjavanja ne bi smjelo doći bez političkog. Razlike između *demos*a i *ethnos*a rezultiraju, međutim, suprotstavljanjem ideja koje se po uhodanom obrascu naslanjaju na njemačku i francusku državnu tradiciju. Racionalizam i univerzalizam *demos*a se suprotstavlja romantici i partikularizmu *ethnos*a, *Rosseau* se suprotstavlja *Herderu*.⁷ U grubom pojednostavljenju se dualizam ove vrste može predstaviti kao dvostruko poimanje *državnog* i *narodnog* nacionalizma: *u državi centrirana nacija* se suprotstavlja *u narodu centriranoj naciji*, demokratski nacionalizam se suprotstavlja integralnom nacionalizmu.⁸

Kako bi se oslobodio analitički sadržaj od ideološki zatamnjene (zlo)upotrebe pojmovnog para *ethnos/demos*, narod/nacija, potrebno je pogledati njihovu recepciju u tradiciji javnog prava i tretman u savremenom internacionalnom pravu, a zatim ustanoviti spojivost jednog i drugog modela (državnopravnog/zapadnog – *demos* i kulturno-biološkog/istočnog – *ethnos* pogleda) sa modernim razumijevanjem države. Na početku, dakle, stoji analiza *pravnih modela*, kako se oni kondenziraju u pojedinim pravnim granama. Zadan je svojevrstan „pravni put“ rekonstrukcije navedenih paradigmi.

Zašto *pravni put*? Zato što se savremena državna vladavina konstituira u formama pozitivnog prava, a državni narod se pojavljuje kao nosilac pravnog uređenja koje vrijedi na jednom teritorijalno definiranom

---

⁷ Instruktivna usporedba koja naglašava razlike ali i sličnosti kod *F. M. BARNARD*, *Self-Direction and Political Legitimacy: Rousseau and Herder*, 1988.

⁸ Usp. *O. KALLSCHAUER/C. LEGGEWIE*, *Deutsche Kultrnation versus französische Staatsnation?*, u: Berding (Hrsg.), *Nationales Bewusstsein und kollektive Identität*, 1994., str. 112 i dalje.

području. Izvan pravno definiranih elemenata nacija i narod zadobijaju konture proizvoljnih konstanti koje se same po sebi definiraju. One ne počivaju na činjenicama nego na idejama koje ljudi drže za činjenice.⁹ Pojmovi nastali na takvim osnovama su nesigurni, oni ne omogućuju precizno opisivanje životnih činjenica i više zamagljuje predmet rasprava nego što ga rasvjetljavaju. Konačno, u multietničkim zajednicama stvaraju zbrku koja vodi u kaos ideniteta sa razarajućim potencijalima. Postoji još jedan argument i on se odnosi na državno/ustavno i internacionalno pravo. Naime, politička kultura jedne države se kristalizira u važećem ustavu. Tako se državno, odnosno, ustavno pravo mora pojaviti kao neutralni destilat nacionalnog, „narodnosnog“, jer se samo nacija definirana u pravnim kategorijama može spojiti sa univerzalističkim samorazumijevanjem moderne države kao pravne države.¹⁰ Njoj treba jedan tačno definiran pojam nacije i od nje egzaktno odvojen pojam naroda.

U pravnoj konstrukciji ustavne države, međutim, postoji praznina koju ne može nadomjestiti ustavni tekst – taj model ne rasvjetljava temeljno pitanje: zbog čega se okuplja grupa ljudi da bi posredstvom pravnih regula zjednički državni život učinili legitimnim. To je konstelacija koja priziva naturalističko poimanje nacije i vraća nas u ideologeme i premise „organske nacije“ 19. stoljeća. Ona uspostavlja pojmovnik nacionalnih država i rehabilitira dualističke koncepcije. Iz normativne perspektive je ustavotvorna praksa jedna praktična fikcija koja u posljednjim konsekvencama kao odgovor namješta „pravo na nacionalno samoodređenje“. Nastupajući izvan granica pozitivnog prava, pravo na samoopredjeljenje sa svoje strane definira naciju nezavisno od pravnog ustrojstva ili ustavnog prava. Ovakvo, naturalističko tumačenje nacije sugerira da nacionalna sloboda u biti jest sposobnost da se vlastita nezavisnost, po potrebi, konstituirat ratom, upotrebnom vojne sile, naprosto, ubijanjem drukčijih. Upravo je tradicionalna slika organske nacije kolorirana ratnim simbolima. Ona podstiče ratne energije koje državni red mogu prevesti u kaos rata. Nacija koja izrasta na ideji slobode, jednakosti i uključivanja različitih podrazmijeva, međutim, drukčiji red vrijednosti. Riječ je o naciji državljana koji sopstveni ustav razumijevaju kao historijsku tekovinu

---

⁹ Tako doslovice *ALTERMATT*, Das Fanal von Sarajevo, 1996: „Nacija je to što se predstavlja kao nacija, tako bi se moglo tautološki argumentirati. Nacije ne počivaju na faktima, nego na tome šta ljudi drže za fakte“ (str. 42). „U svim se slučajevima članovi jedne nacije sami definiraju kao takvi“ (str. 51).

¹⁰ U ovome i sljedećem upućujem na izvodjenja kod *J. HABERMAS*, Der europäische Nationalstaat – Zu Vergangenheit und Zukunft von Souveränität und Staatsbürgerschaft, u: isti, Die Einbeziehung des Anderen, 1999., str. 128 i dalje, posebno str. 138 i dalje.

i egzistencijalnu premisu. Takav ustavni sistem se u izvanrednom stanju mora braniti vlastitim životom.

Od te se pozicija uvođenje kategorija *internacionalnog prava* čini smislenim. Jer, tek standardi internacionalnog prava univerzaliziraju značenje pojma nacija. Državnonacionalna koncepcija slobodu nacija razumjeva kosmopolitski, naime, kao obavezu koja slijedi logiku praktičnih potreba modernog svijeta. Ona vodi kooperativnom razumijevanju ujednačenih interesa jedne nacije sa ostalim, sve u okvirima internacionalne zajednice i pomoću nje. Internacionalno pravo jeste katalizator ujednačavanja, pomoćno sredstvo interesnog poravnanja, ali i medij koji utvrđuje posljednje standarde poopćivog definiranja *ethnosa* i *demos*a, naroda i nacije. Naime, tek se uspostavljanjem standarda internacionalnog prava razvila pojmovna aparatura koja je uvela „univerzalan jezik“ u ustavnu teoriju, u teoriju države i državno pravo. Takva praksa je standardizirala pojmove, a „narodu“ i „naciji“, *ethnosu* i *demosu* obezbjedila razumljiv i poopćiv sadržaj.

Oba „vanpravna“ pogleda i njihove pojmovne konotacije, kako je već spomenuto, možemo idealtipskim pojednostavljenjem opisati kao zapadni i istočni pogled. *Zapadni, državnopravni pogled* jasno razlikuje pojam nacije od pojma naroda. Uz oslanac na anglosaksonsku i francusku tradiciju oba su pojma definirana u korelaciji s državom i fungiraju kao pojmovni parovi: „državna nacija“ versus „nacija porijekla“ odnosno „državni narod“ versus „biološki narod“. Tendencijski se oba pojma nadomještaju pojmom nacije, tako da nacija u ovoj „školi“ danas fungira kao oznaka za zajednicu državljana. *Istočni, kulturno-biološki pogled* počiva na zamisli da su narod i nacija isti fenomen i upotrebljava oba pojma kao sinonime. Ovdje su i nacija i narod zajednica porijekla, sudbine, jezika, vjere itsl. Ukratko: kolektivni identiteti počivaju na kulturno-jezičkim obilježjima i podstiču konfesionalno-historijske interpretacije; država ne obuhvata nužno jednu naciju-narod nego nastaje kao historijski produkt koji samo spletom sretnih okolnosti vodi podudaranju nacije-naroda i njenih državljana.

Iz pravne perspektive, tražene pojmove moramo izlučiti na pozadini klasičnog „kodeksa“ za održanje svjetskog mira, za razvoj prijateljskih odnosa između država, naime, na pozadini Statuta UN. Upravo njegove odredbe u pogledu članica UN govore o odnosima između *nacija*. Terminološka razlika između nacije i naroda od te tačke može postati poopćiva. Od te se tačke, naime, *pojam* „državnog naroda“ prevodi u *pojam* nacije. Na drugoj strani se „nacija porijekla“ ili „biološki narod“ *pojmovno* predstavlja kao „narod“. Sadržaj samog fenomena ostaje nedirnut. Na *pojmovnoj* razini sociološko-historijsko modeliranje dobija naprosto poseban jezički kod. Rezime je jednostavan: *nacija* je „državni narod“,

dakle, narod koji se konstituirao u državu, ona je skup državljana. Nacija može obuhvatiti više (kulturno-bioloških) naroda: belgijsku naciju npr. obrazuju valonski i flamanski narod, američku Meksikanci, Bošnjaci, Portorikanci – ako su državljani SAD-a, francusku jednako marokanski narod, alžirski Arapi, bretonski ili katalanski narod.¹¹ Konkretnih primjera ima dovoljno. *Narod* je, na drugoj strani, biološko-kulturna zajednica porijekla, vjere, jezika, svijesti o zajedničkoj sudbini. Ukratko, narod karakterizira masa obilježja koji su vandržavnog ili predržavnog karaktera. Državnopravni sublimat *demos*a je nacija, sublimat *ethnos*a je narod.

Javnopravani tretman nacije je vodio etabliranju „državno-pravne škole“. Ona danas dominira, a takva dominacija ima svoje uporište u vladajućim doktrinama internacionalnog prava,¹² u praksi Organizacije Ujedinjenih nacija¹³ i modernim politološkim raspravama.¹⁴ Na toj pozadini je moguće razumjevati proces redukcije pojmova „državni narod“ i „državna nacija“ na pojam „nacije“. Uz ovaj pristup ide zamjena „kulturno-biološkog“ pojma naroda pojmom *etni*e, samo iznimno pojmom etničke zajednice ili, tamo gdje postoje ustavne konotacije, pojmom nacionalne manjine.

Danas se, sve u svemu, nacionalna država etablirala u odnosu na sve ostale forme;¹⁵ u javnom pravu ovu činjenicu ilustrira apsolutna *prevlast državnog poimanja nacije*. Nacija i državljanstvo su, prema tome, sinonimi. Dakle, samo „državno-nacionalna škola“ uspostavlja razliku između *etničke zajednice*, odnosno, *etni*e i *državnopravne zajednice*, odnosno, nacije. Dok se „narod“ pojavljuje kao zajednica „etničkih srodnika“ koje vežu više iskonstruirane nego realne slike o zajedničkoj sudbini, porijeklu, jeziku ili vjeri, „nacija“ se pokazuje kao državljanstvo, kao pravna veza apstraktnog građanina i države. Nacija ili državni narod jesu funkcija zasnivanja i jamčenja međusobnih prava i obaveza koje se konstituiraju državljanstvom i pravno formuliraju zakonom o državljanstvu.

---

¹¹ Ko ne shvata ili svjesno ne prihvata ovu koncepciju, mora mu se učiniti kako nije moguće da „jedna grupa istih ljudi poprimi dva bitno različita karaktera“, naimе, „da jedna grupa sastavljena od istih ljudi ne može danas biti entička a sutra nacionalna grupa“, tako *SOKOLOVIĆ* (FN 3), str. 160 i dalje.

¹² Konceptualno ovdje određenje „državnog naroda“ ne nailazi na probleme – radi se o svim državljanima jedne države. Usp. *THÜRER*, Selbstbestimmungsrecht der Völker, 1976, str. 197.

¹³ „The word ‚people‘ obviously means the whole people, the ‚demos‘, not the separate ‚ethnoses‘ or religious groups“ (UN Doc. E/CN.4/Sub.2/1993/34, par FN a. 82).

¹⁴ Usp. npr. *SCHNECKENER* (FN 27) passim; *HABERMAS* (FN 39) str. 128 i dalje.

¹⁵ Usp. *HABERMAS* (FN 39), str. 129; *M. R. LEPSIUS*, Der europäische Nationalstaat, u: *isti*, Interessen, Ideen und Institutionen, 1990, str. 256 i dalje.

U političkom jeziku i javnopravnoj praksi pojmovi „državni narod“ i „nacija“ imaju tako istu egzistencijalnu osnovicu. Svaka država je prema ovom modelu nacionalna država; pri tom jedna nacija ne isključuje etnije/narode, ona ih obuhvata kao kulturno-jezičke cjeline koje se razvijaju i „žive“ u okviru jedinstvenog ustavnog sistema. Sve dok su pripadnici nacije lojalni građani čija se politička kultura kristalizira u zajedničkom ustavu oni fungiraju, neovisno o samodefiniranju, kao *državni narod*, odnosno kao *nacija*. Izvan pravnog kategoriziranja „nacija“ ima i značenje zajednice porijekla koja je bar jezikom, kulturom ili historijom vezana u političku zajednicu. U tom historijskom smislu državni narod postaje nacija otjelotvorenjem posebne forme življenja. Obje komponente kao i razlika između državno nacionalne i kulturno-nacionalne škole su uvjetovane historijskim procesima koji se nisu odvijali paralelno, naime obrazovanjem država na jednoj i obrazovanjem nacija na drugoj strani. Ove činjenice treba imati na umu kada se govori o ustavnim modelima i legitimacionim procesima u multietničkim državnim zajednicama.

U ustavnim doktrinama i internacionalnom pravu je povlačenje ove razlike više nego smisljeno. Jer, samo se jedna tačno određiva zajednica koja fungira kao narod može pozvati na samoopredjeljenje. Ono podrazumijeva otcjepljenje i može se u višenarodnim, odnosno, multietničkim državama iskoristiti kao alibi za rat, ubijanje ili „etničko čišćenje“.¹⁶ Na

---

¹⁶ Rat koji je poveo srpski dio JNA za Bosnu i za Hrvatsku na najbolji način ilustriraj ovu tezu. Pravno-doktrinalnu potporu joj često daju ustvanopravne rasprave. Tipično je npr. *KUZMANOVIĆEVO* opravdavanje stvaranja Republike Srpske (R. *KUZMANOVIĆ*, Ustavno pravo, knjiga druga, Banja Luka 1997., str. 51 i dalje, u 3. izdanju ovog udžbenika, 2002, str. 326, se ne nalaze svi iskazi iz prvog izdanja i zbog toga upućujem na *prvo izdanje*). On utvrđuje, najprije, kako pravo na konstituisanje države imaju svi narodi svijeta i zaključuje da narod ima pravo da ne prihvati i da ruši svim sredstvima državu i vlast koja je nametnuta od drugih, ako ova ne proističe iz istorijskog bića tog naroda (str. 51). Pri tom na više mjesta ponavlja frazu o preglasavanju srpskog naroda prilikom donošenja odluke o nezavisnosti, o djelovanju „muslimanske države BiH“, o bivšim republičkim granicama kao administrativnim tvorevinama koje su povučene sasvim proizvoljno i „nisu bile ni istorijske, ni etničke, ni objektivne“ (str. 11 i 14 i dalje). Pouka bi morala biti jasna – osnivanje srpskih država je uslijedilo kao ratom iznuđena forma prava srpskog naroda na samoopredjeljenje. Usp. također *FIRA* Ustavno pravo BiH, Enciklopedija Ustavnog prava bivših jugoslovenskih zemalja, tom IV, 2002, str 53; *PANTIĆ* (FN 4). Ilustrativna je i Odluka o uspostavi HZ Herceg Bosna (Narodni list HZ HB, br. 1/1992., str. 2) u kojoj je u stavu 3, povodom „Razloga uspostave“, riječ o neprenosivosti, nedjeljivosti i nepotrošivosti prava na samoopredjeljenje kao razlogu za uspostavu HZ HB – paralelno je donešena Uredba o oružanim snagama HZ HB

pitanje, ko je subjekt prava na samoopredjeljenje i kakve su pravne granice postavljenje njegovoj praktičnoj realizaciji, moći će se ponuditi smislen odgovor ako se jasno odvoje (konstitutivni) narodi od državnog naroda – od nacije, koju obrazuje i spletom uzajamnih prava i obaveza dodatno osigurava zajednički ustavnopravni sitem. Jer, samo državni narod, nastupajući kao *nacija*, može preuzeti funkciju ustavotvorca i fungirati kao nosilac ustavotvorne vlasti, a samo etnička zajednica, istina, pod otežanim okolnostima, može preuzeti ulogu državotvornog subjekta i pozvati se na pravo na samoopredjeljenje koje u krajnjim konsekvencama uključuje osnivanje sopstvene države.

3. „Etnokratija“

Pod etnokratijom se u smislu ove analize podrazumijeva vladavinu jednog naroda na državnom teritorijumu koji naseljava sâm ili zajedno s drugim narodima. Konkretnije: etnokratija označava državnu situaciju u kojoj ethnos vlada, situaciju u kojoj etnička pripadnost odlučuje politički status. Njen stvarni kvalitet ne predstavlja vladavina konkretnog naroda u višenarodnoj zajednici, nego sâma mogućnost da narod kao ethnos uopšte vlada. Ta se vladavina konkretizira svaki put kao vlast političke elite koja se rekrutira na pozadini dogmatsko-nacionalističke legitimacije jedne, u pravilu, nacionalističke političke opcije. Da li će se takav etnokratski sistem u konkretnim formama profilirati kao „država vođe“, kao diktatura, kao autoritarno-narodnjačka oligarhija ili kao demokratski kontrolirana oligarhija zavisi u svakom konkretnom slučaju od demokratskog elementa i mogućnosti da državni narod periodično korigira autoritarno-oligarhijske elemente vladavine. Sve se, opet, konkretizira ustavnim uređenjem. No, etnokratija u svakom konkretnom slučaju uklanja sa državne baze apstraktne građane i legitimaciju državne vlasti veže, u dominantnoj mjeri, za (iskonstruirane) potrebe naroda. Ovdje je nacija (državni narod, demos) potisnuta narodom (kulturno-biološkom nacijom, etnosom).

Svakako da će se i etnokratija predstavljati kao „vladavina prava“ jer konkretna državna organizacija počiva na funkcionalnoj vezanosti pravnih normi i svih segmenata državnog života, ali „pravo“ se ovdje neće moći izdestilirati na pozadini demokratski legitimiranog građanstva kao „kolektivni um zajednice“, nego na pozadini etnički legitimiranih „konstitutivnih naroda“ kao „narodnjačko“, dijelom „populističko“, zakonodavstvo. Etnokratija već zbog toga ne može biti integrirana u pravno-državnu kulturu; njen je prirodni ambijent „država moći“.

(Narodni list 1/1992., str. 12), a sve zajedno je predstavljalo uvod u predstojeći oružani sukob i formiranje Hrvatske Republike Herceg-Bosna.

U multietničkim državnim zajednicama, kakva je Bosna i Hercegovina, navedeni opisi imaju posebno značenje i specifičan značaj. Jer, tamo gdje „konstitutivni narodi“ dijele jedinstven teritoriji i gdje su do te su mjere međusobno izmješani da je svaka teritorijalizacija državne vlasti jednog konstitutivnog naroda nemoguća bez nasilnog pomijeranja stanovništva, država mora pripadati svima. Ako se hoće uobličiti kao pravna država, državna vlast ne smije postati polugom jednog konstitutivnog naroda.

Zećir RAMČILOVIĆ

OBRAZOVANJE I NJEGOVA IMPLIKACIJA U STRUKTURI ZAPOSŁJENOSTI BOŠNJAKA U REPUBLICI MAKEDONIJI

Obrazovanje je po svojoj suštini oduvijek nosilo klicu prosvjećenja, širenja vidika, jačanja znanja, pozitivnih uvjerenja i stavova. Ono je pomagalo ili je nastojalo da pomogne pojedincu da se izvuče iz neznanja i neobrazovanosti, da stekne lični identitet i samoodređenje, da se personalizira, da produktivno sudjeluje u društvu, kulturi i nauci, da stekne mnogostranost, kako se njime ne bi moglo lako manipulirati.

Ono predstavlja fundamentalno čovjekovo pravo i pruža djeci, mladima i odraslima moć kritički da razmišljaju, da prave izbor i da poboljšaju život. Razbija zatvoreni krug siromaštva i ključni je element dugoročnog ekonomskog i socijalnog razvoja. Ova definicija sama po sebi je univerzalna, a svakako tiče se i nas Bošnjaka, jer smo mi u ovom društvu po svim statističkim podacima na dnu skale u svim oblastima društva, samo su Romi poslije nas. U tom smislu razvoj kompetentnog, kreativnog, građanski orijentiranog i etički izgrađenog ljudskog kapitala je ključni faktor za razvoj i dobro stanje Bošnjaka na ovim prostorima.

Ne želeći da ulazim u historijske polemike o potrebi obrazovanja vezanih za daleku prošlost, kao i razglabanja vaspitno-obrazovnog procesa, počev od predškolskog, pa sve do visokog obrazovanja, njegovog značenja u sticanju znanja i umijeća, vaspitanja i lijepog odgoja, jer svaki od nas je danas svjestan prednosti koja se stiču samo u školi, kao i obrazovanja Bošnjaka na širem prostoru Balkana, jer i bošnjačka kulturna baština Makedonije je sastavni dio kulture Bošnjaka, odnosno, riječ je o jedinstvenom kulturnom prostoru. Pokušaću da faktima pokažem naše današnje stanje i poziciju u obrazovnom i ekonomskom smislu R. Makedonije.

Najprije u ekonomskom jer u velikoj mjeri ekonomska struktura proizlazi iz obrazovne strukture.

Oficijalni podaci. Prema Popisu stanovništva 2002, u R. Makedoniji živi 2.022.547 stanovnika. Od njih 17.018 Bošnjaka, ili 0.84%. Od ukupnog broja radnosposobnog stanovništva R. Makedonije, 38.1% je nezapošljeno. Opšta slika je da naša država spada u one sa izrazito velikim brojem nezapošljenih lica, ali ako pogledamo nacionalnu strukturu tih

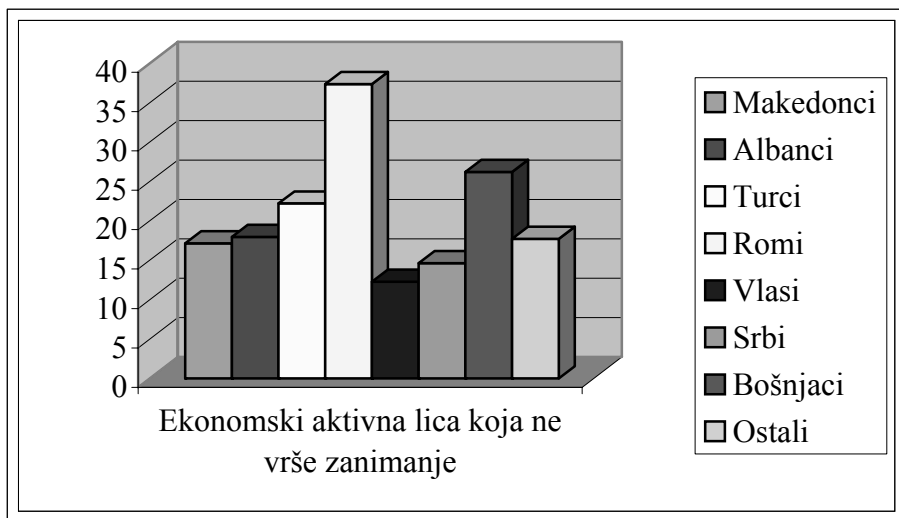
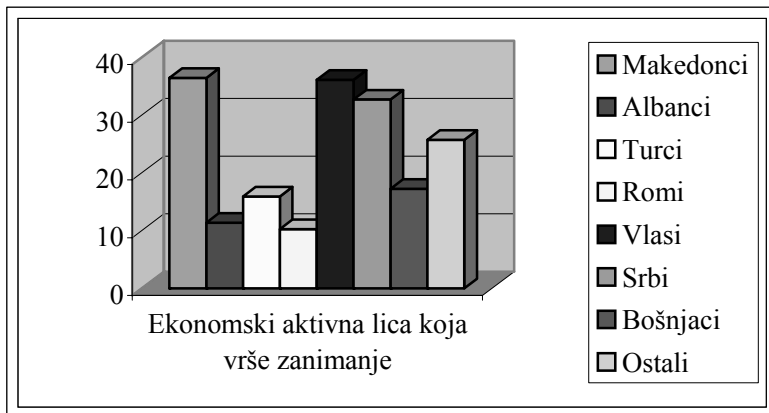
nezapošljenih lica vidjećemo da je situacija za nas Bošnjake još teža. Ili ovako, Makedonci su nezapošljeni 32%, a ispod prosjeka cijele države su i Vlasi (25.3%) i Srbi (30.9%), zato su Bošnjaci nezapošljeni sa 60,3%, što je stvarno zabrinjavajuće. Daleko je gora situacija u opštinama gdje Bošnjaci pretežno žive u selima kao na pr. u O. Dolnenei nezaposleno je čak 91.6%, Veles 76.9%, Zelenikovo 62%, Petrovac 68,6%, Studeničani 74.8% Bošnjaka.

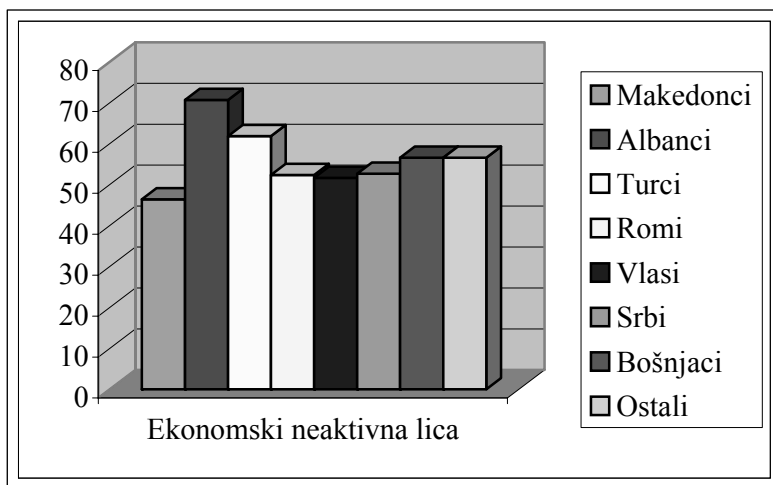
Tabela br. 1 Ukupno stanovništvo u zemlji na uzrast >15 godina prema zanimanju

Aktivnost i zanimanje	Ukupno	Make-donci	Albanci	Turci	Romi	Vlasi	Srbi	Bošnjaci	Ostali
R.Makedonija	1577001	1067236	349248	55682	36786	8734	31134	12814	15727
Ek. aktivna lica koja vrše zanimanje	460544	388764	39700	8859	3769	3022	10181	2205	4044
Ek. aktivna lica koja ne vrše zanimanje	283132	182734	62607	12345	13737	1025	4547	3355	2782
Ekonomski neaktivna lica	833325	495738	246941	34478	19280	4327	16406	7254	8901

Od ukupnog broj zapošljenih lica 460.544, Bošnjaka je 2.205 (tabela br. 1) ili 0.48% što znači da je njihova procentualna zastupljenost upola manja od one prema ukupnom stanovništvu, dok je situacija u javnom sektoru još gora. Ili da vidimo strukturu zapošljenosti, odnosno gdje radi većina zapošljenih Bošnjaka. Na sljedećim grafikonima plastičnije se vidi naše mjesto u savremenom makedonskom društvu.

Grafikon br. 1. Ukupno stanovništvo u zemlji na uzrast >15 godina prema zanimanju

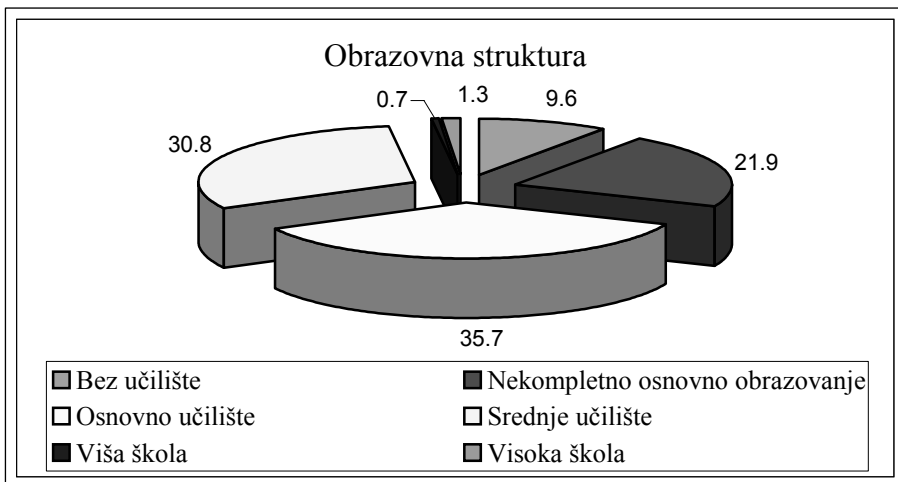

Najveći broj Bošnjaka je zapošljen u lakoj industriji, 417 lica ili 0.35%, zatim u trgovini na veliko i malo 372 ili 0.64%, saobraćaju i transportu 296 ili 0.99%, poljoprivredi 255 lica ili 0.51% i u građevini 210 lica ili 0.71%. Drugim riječima, u ovih pet djelatnosti radi 1550 ili 70.30% od zapošljenih Bošnjaka. Da vidimo samo kakvo je stanje u tercijarnim dejnostima. Od ukupno 30.563 zapošljenih u zdravstvu, samo 122 su Bošnjaci ili u obrazovanju od 29.869, samo 99 lica su Bošnjaci.

Mislim da ovi podaci sasvim plastično prikazuju sliku, gdje smo i kakvo nam je stanje, a za koje u dobrom dijelu smo i sami krivi. Ovo je posljedica više faktora, a najviše nedovoljnog obrazovanja Bošnjaka na ovim prostorima. Ova situacija svakako da se mora mijenjati. Uzeo bih za primjer Opštinu Petrovac koja je tako reći kapija Skopja s njegove južne strane! Zamislite, da od početka pedesetih godina do početka ovog stoljeća na tim prostorima nije bilo nijednog Bošnjaka sa visokim obrazovanjem. Pedeset godina, to je i suviše. Ali da krenemo redom. Broj nepismenih Bošnjaka je duplo veći od državnog prosjeka, odnosno 6.8%. Ni dalja struktura nije mnogo bolja. Kao što je prikazano na Grafikonu br. 1 bez završene ikakve škole je 9.6% Bošnjaka, sa nekompletnim osnovnim obrazovanjem je čak 21.9%, sa osnovnom školom 35.7%, srednjom školom 30.08%, viša škola 0.7% i sa visokom školom, akademijom 1.3%. Ovakvo stanje je krajnje nepovoljno, s napomenom da je u prošlosti bilo znatno lošije.

Grafikon br. 1. Obrazovna struktura Bošnjaka u R. Makedoniji

U ovom tranzicionom periodu našeg društva, veoma teškom, sa velikom stopom nezaposlenosti, obični čovjek postavlja jedno drugo pitanje, kakva korist, kakva satisfakcija od toliko truda, vremena i novca uloženog u obrazovanje i usavršavanje na svim poljima. Na izgled mala, ali velika kao planina. Zamislite da smo imali više stručnog i visokoobrazovanog kadra! Ako ne svi, bar polovina njih bi bila u nekim djelatnostima u kojim skoro da nismo zastupljeni, kao što već prezentirah ranije. Pa, ako ništa drugo u ovom višepartijskom sistemu bi pravi ljudi došli na prave pozicije. Onda bi bilo lakše svima nama, ali i onima poslije nas.

Došlo je vrijeme da iz naših škola izlaze kvalitetni kadrovi, školovani u duhu multikulturalizma sa proučavanjem potvrđenih naučnih istina sa više izvora, gdje ne smije imati nikakve diskriminacije u obrazovanju. Ustav i zakoni R. Makedonije garantiraju pravo korišćenja i učenja na maternjem jeziku. Zamislite šta se nama dešava, ako mi kao Bošnjaci prihvatamo maticu državu Bosnu i Hercegovinu, a to je i normalno jer samo na taj način sačuvaćemo svoj identitet, naš matični jezik je bosanski, kojeg ako bog da, treba uvesti u obrazovni proces, naravno u školama gdje su većina učenika Bošnjaci. Ali kako, kada u svim oficijelnim institucijama u Makedoniji postoji jezik bošnjački, i niko o tome ne vodi računa, mislim na naše predstavnike koji su u situaciji da isprave takve greške. Rezultat toga: Od ukupno 17.018 Bošnjaka u Republici Makedoniji, bošnjačkim jezikom govori 8.560 lica, ostali govore nekim drugim jezicima u grafi za ostale. To se nije smelo desiti, jer svi mi moramo potpuniti prazninu koja je nastala izučavanjem samo jedne

istine. Nažalost, još ima mnogo primjera zloupotrebe obrazovanja i znanja u svrhe koje ne pomažu humaniziranju čovjekovog života, niti demokratiziranju društava. Većina totalitarnih režima vješto manipulira činjenicama, "istinama" i "znanjem" i svjesno usmjerava pojedinca i grupe da misle i djeluju onako kako to odgovara tom određenom sistemu i režimu.

Danas se u tijelima pri Savjetu Evrope, UNESCO-a i drugih međunarodnih organizacija mnogi teoretičari i kreatori obrazovne politike ujedinjuju oko ideje da cijela Evropa radi prema kurikulumu u kome će 40-50% sadržaja biti identični za sve građane Evrope. Preostalih 50-60% bilo bi podijeljeno na nacionalne sadržaje do 30%, i na individualne od 20-30% (Delors, 1998).

Prema podacima iz Popisa 2002. godine u Makedoniju ima 114 studenata Bošnjaka. U novim članicama EU minimum je 3,5% studenata od ukupnog stanovništva, u Makedoniji su 2,2% studenti, a od ukupnog broja Bošnjaka u R. Makedoniji 0.67% su studenti.

Naši pogledi ne smiju biti upereni samo na danas ili sutra nego na dane i poslije toga. Zato i sada potenciram ciljevi: obrazovanja su dugoročni!

Aleksandar Saša ZEKOVIĆ*

POLAGANJE VOZAČKOG ISPITA NIJE MOGUĆE NA MANJINSKOM JEZIKU I PISMU ZBOG NEDOSTATKA PARA

Crna Gora je država koja priznaje postojanje manjinskih naroda na svojoj teritoriji i pristupila je gotovo svim međunarodnim dokumentima promovisanja i zaštite ljudskih prava. Poštovanje identiteta podrazumijeva stvaranje odgovarajućih uslova za njegovo izražavanje, očuvanje i dalje razvijanje. Brojne praktične i svakodnevne situacije, posebno sa aspekta društvene kohezije, govore da je neophodno pristupiti usvajanju odgovarajućih mjera za unapređenje, u svim oblastima života, pune i efektivne ravnopravnosti pripadnika manjinskih naroda.

Jedna od praktičnih situacija jeste i omogućavanje zainteresovanim građanima, polaganje vozačkog ispita na svom maternjem jeziku i pismu.

U mnogim zemljama članicama EU kao i u Sjedinjenim Američkim Državama, zainteresovanim kandidatima koja nijesu u stanju da odgovore na pitanja zbog nepismenosti ili nerazumijevanja jezika omogućava se da pisani dio teoretskog dijela ispita polažu usmeno, na svom jeziku ili uz pomoć službenog prevodioca.

Testovi za polaganje teoretskog dijela ispita u našoj zemlji štampani su na službenom jeziku i isključivo na ćirilicom pismu. Problem nastaje prilikom polaganja testova, jer brojni kandidati nedovoljno poznaju ćirilicom pismo za razliku od latiničnog na kojem se i temelje njihovi maternji jezici, što se negativno odražava na prolaznost, njihove finansijske prilike jer su izloženi povećanim troškovima kao i na njihov dalji profesionalni razvoj i socijalnu inkluziju. Česti su i slučajevi korupcije tim povodom.

Početak jula ove godine pozvao sam ministra prosvjete i nauke u Vladi Crne Gore da doprinese rješavanju ovog pitanja i da se postara, s obzirom na nadležnost Ministarstva, da testovi, drugi ispitni materijal kao i kompletna procedura polaganja vozačkog ispita bude prilagođena i potrebama i interesima pripadnika manjinskih naroda, kako bi bila uvažena objektivna jezička specifičnost, posebno u pogledu korišćenja pisma.

Mjere koje sam predložio su u funkciji stvaranja uslova za, prije svega, ravnopravnu upotrebu latiničnog i ćirilicom pisma, ohrabrivanja upotrebe manjinskih jezika i predstavljaju realizaciju preuzete državne

---

* Istraživač kršenja ljudskih prava u Crnoj Gori

obaveze uklanjanja neopravdanog ugrožavanja, isključivanja, ograničavanja i nepovoljnog tretmana manjinskih jezika kojim se dovodi u pitanje njihovo očuvanje i razvoj.

Nedavno sam povodom moje inicijative dobio odgovor od ministra prosvjete i nauke u Vladi Crne Gore prof. dr Sretena Škuletića kojim me obavještava da trenutno, iz finansijskih razloga, ne postoje uslovi za organizovanje polaganja vozačkog ispita, na manjinskim jezicima shodno pozitivnim propisima.

Prema navodima, Ministarstvo prosvjete i nauke obavezu štampanja testova je preuzelo od Auto-moto saveza Crne Gore. Testovi, koji su sada u upotrebi, su urađeni metodom filmovanja i montirani na B2 formatu u jednom primjerku. Veće promjene u montažama je zbog njihove starosti skoro nemoguće izvesti i to bi iziskivalo značajnija finansijska ulaganja.

Ministar je ipak najavio da će prilikom izrade novih testova biti korišćene savremenije tehnologije koje omogućavaju primjenu različitih pisama i jezika u skladu sa propisima kojima se propisuje upotreba jezika i pisma manjinskih naroda.

„Sam posao pripreme, tehničke obrade, revizije, prijevoda i štampe testova je obiman i skup posao, koji zbog svoje specifičnosti, mora imati i adekvatnu zaštitu. Zbog svega toga proces se mora realizovati u više faza u saradnju i sufinansiranje svih zainteresovanih organizacija“ – zaključuje ministar u svom odgovoru.

Prema Ustavu, upotreba ćirilicnog i latiničnog pisma je ravnopravna, jezici manjinskih naroda takođe su u službenoj upotrebi dok je Crna Gora, ratifikacijom Evropske povelje o regionalnim i manjinskim jezicima, kao manjinske, prepoznala albanski i romski jezik.

Podsjećam, ciljevi obrazovanja u Crnoj Gori, između ostalih su, obezbjeđenje mogućnosti za svestrani razvoj pojedinca, bez obzira na nacionalnu pripadnost, zadovoljenje potrebe, interesovanja, želje i ambicije pojedinca za doživotnim učenjem, razvijanje svijesti, potrebe i sposobnosti za očuvanje i unapređenje ljudskih prava, pravne države, multi-etičnosti i različitosti; uključivanje i participacija na svim nivoima rada i djelovanja i doprinos uključivanju u procese evropskih integracija.

Mišljenja sam da do izrade novih testova Ministarstvo prosvjete i nauke ipak mora naći način da zaštiti zainteresovane pripadnike manjina od neravnopravnog tretmana. Takođe, pozivam Ministarstvo prosvjete i nauke da ovaj projekat pokrene što prije uz uključivanje savjeta manjinskih naroda i civilnog društva i isti finansira kroz IPA predpristupni fond čija sredstva moraju biti korišćena za prevazilaženje ključnih problema i usvajanje evropskih standarda ali i uz mnogo transparentniju proceduru i veću uključenost civilnog društva.

Podgorica, 16. novembar 2008. godine

**FHP: REZULTATI POIMENIČNOG POPISA DIREKTNIH
ŽRTAVA NA KOSOVU U PERIODU 1998-2000.
Na dan 15. oktobra 2008.**

Povodom podataka FHP-a o broju ubijenih, stradalih i nestalih na Kosovu, koje su mediji u Srbiji netačno preneli, navodimo:

Zaključno sa 15. oktobrom 2008. godine, FHP je poimenično evidentirao ukupno 13.472 žrtve [9.260 Albanaca, 2488 Srba, 470 ostalih i 1254 žrtava neutvrđene etničke pripadnosti] ubistva, stradanja i nestanka na Kosovu, pred izbijanje, u vreme oružanih sukoba i neposredno nakon raspoređivanja međunarodnih snaga na Kosovu (januar 1998-decembar 2000). Od toga, podaci o 8.879 žrtava su potpuno obrađeni, potvrđeni iz najmanje dva nezavisna izvora i pokazuju okolnosti pod kojima su žrtve stradale, ubijene ili nestale. Prema etničkoj pripadnosti: 7.707 Albanaca, 822 Srba i 350 žrtava drugog etničkog porekla.

Među 4593 žrtve o kojima FHP još uvek nema potpune podatke, 1666 su Srbi [686 pripadnika vojske i policije, 590 civila, i 390 nepoznatog statusa], 1553 su Albanci [675 civila, 333 pripadnika OVK, šest policajaca i 539 nepoznatog statusa] i 120 su pripadnici drugih etničkih zajednica, s tim što za 1254 etničko poreklo još uvek nije utvrđeno s potpunom sigurnošću.

U prikupljanju podataka i sprovođenju popisa stvarnih i direktnih žrtava FHP-u su pomogla udruženja porodica žrtava, očevici i članovi porodica žrtava, a korišćeni su i između ostalog i podaci i činjenice iznete i utvrđene u suđenjima pred Haškim tribunalom i nacionalnim sudovima. Komisija za nestale Republike Srbije je FHP-u ustupila podatke kojima raspolaže. Osim toga, Ministarstvo odbrane Republike Srbije je u septembru 2008. prihvatilo saradnju sa FHP-om na obezbeđivanju nedostajućih podataka o pripadnicima vojske koji su stradali ili nestali na Kosovu; MUP Srbije još nije odlučio o molbi/zahtevu FHP-a za davanjem na korišćenje podataka o stradalim i nestalim pripadnicima policije.

Krajem januara 2009, FHP će početi sa javnom prezentacijom i proverom podataka o popisanim žrtvama, u Srbiji i na Kosovu, kada očekuje da ispravi moguće greške i pribavi i poslednje nedostajuće podatke. Poimenični popis biće objavljen u tri toma *Kosovske knjige pamćenja* i biće dostupan na internetu.

REAGOVANJE ORGANIZACIJA ZA LJUDSKA PRAVA NA STAV VLADE O IZDAVANJU KNJIGE *DRAGULJ MEDINE*

Organizacije za ljudska prava su veoma zabrinute zbog podrške i povlađivanja Mešihatu Islamske zajednice koji je pritiscima i ucenama primorao izdavača knjige *Dragulja Medine* da knjigu povuče iz prodaje, pokazujući neznanje i nepoštovanje ljudskih prava, i potpuno ignorisanje obaveze države da garantuje slobodu izražavanja kao „jedno od suštinskih temelja demokratskog društva, osnovni uslov za njegov progres i razvoj svakog čoveka”.

Organizacije za ljudska prava traže od Vlade Srbije da javno objasni stanovište, rečeno u saopštenju od 16.09.2008. godine, da „izdavanje ove knjige, s obzirom na složenu i osetljivu političku situaciju u svetu, nije u interesu borbe za očuvanje teritorijalnog integriteta i suvereniteta Republike Srbije”, koje navodi na zaključak da je Vlada spremna da ograniči uživanje osnovnih ljudskih prava u ime političkih razloga i interesa.

Organizacije za ljudska prava upozoravaju Vladu Srbije da prema praksi Evropskog suda za ljudska prava, koja obavezuje državu Srbiju i njene institucije, sloboda izražavanja, uz strogo propisane izuzetke, obuhvata ne samo „informacije ili ideje koje su povoljne, nisu uvredljive ili se smatraju neutralnim, već i one koje vređaju, šokiraju ili uznemiruju državu ili neki deo populacije”.

Prema Evropskoj konvenciji za ljudska prava, Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima i Ustavu Srbije, sloboda izražavanja se izuzetno može ograničiti kada je potrebno da se zaštite prava i ugled drugih, javno zdravlje, nacionalna bezbednost i druge slične vrednosti. Evropski sud je u svojoj praksi jasno definisao svako od tih ograničenja pa je tako u pogledu ograničenja slobode izražavanja zbog prava drugih na slobodu misli savesti i verosipovesti zaključio da „oni koji izaberu slobodno da manifestuju svoju veru ne mogu očekivati da budu izuzeti od svake kritike”.

Organizacije za ljudska prava upućuju Vladu na pravilno reagovanje Zaštitnika građana Republike Srbije [3.09.2008] u vezi sa povlačenjem

knjige *Dragulj Medine* iz knjižara, kada je rekao da su ljudska prava i slobode najviše vrednosti demokratkosg društva i da ne mogu biti podvrgnute bilo kakvim formalnim ili neformalnim ograničenjima osim zbog razloga propisanih u Ustavu i zakonima.

Smatrajući da Vladino saopštenje ima dalekosežne posledice po uživanje osnovnih ljudskih prava u Srbiji, organizacije za ljudska prava predlažu Vladi da na javnoj sednici raspravi stavove iznete u spornom saopštenju, i upozna javnost koji su eksperti i članovi Vlade učestvovali u formulisanju navodno državnih stavova Srbije, koji ozbiljno prete ograničavanju prava na slobodu izražavanja.

Fond za humanitarno pravo
Beogradski centar za ljudska prava
Centar za kulturnu dekontaminaciju
Centar za razvoj civilnih resursa
Centar za regionalizam
Građanska akcija Pančevo
Građanske inicijative
Inicijativa mladih za ljudska prava
Komitet pravnika za ljudska prava
Queeria – Centar za promociju kulture nenasilja i ravnopravnosti
Vojvodanka – Regionalna ženska inicijativa i Festival o ljudskim pravima –VIVISECTfest
Žene u crnom

Dokumenti

RODOSLOVLJE MUHAMEDANACA PODGORIČKIH Bogišićev arhiv Cavtat, XVI, 4. - podaci su iz 1894.god)

Br	Bratstva	Ko je došao	Iz kojega mjesta	Koja su bratstva	Koliko kuća	Svega domova
1.	Osmanagići	-	Bajice	Osmanagići Bešlići Ajdaragići	12 9 4	25
2.	Đurđevići	Asan	Ubala	Đurđevići	6	6
3.	Šarkići	-	Orahova	Šarkići	10	10
4.	Marići	-	Orahova	Marići	2	2
5.	Lekići	Gega	Gruda	Lekići Begzići	3 2	5
6.	Burazerovići	-	Hota	Burazerovići	6	6
7.	Turkovići	-	Kuča	Turkovići	5	5
8.	Ljumanovići	Ljuman	Pipera	Ljumanovići	5	5
9.	Muhovići	Stanko	Orahova	Muhovići	8	8
10.	Delalići	-	Slatine	Delalići	4	4
11.	Suljo Mašov	-	Koća	Mašovići	1	1
12.	Pašići	-	Kokota	Pašići Galičići Mujadževići	1 1 1	3
13.	Abdovići	-	Gruda	Abdovići Adrovići Vodopići	2 2 1	5
14.	Ramovići	-	Meduna	Ramovići	2	2
15.	Rogamići	-	Zatrijebča	Rogamići	1	1
16.	Mandići	-	Šalje	Mandići Derviševići	5 9	14

Rodoslovlje muhamedanaca podgoričkih

17.	Omerćevići	-	Kastrata	Omarćevići	2	2
18.	Ajdar Kučevići	-	Alije	Ajdar Kučevići Begovići Vranići Ruhonići	2 1 1 5	11
19.	Aligrudići	Ačko	Keševa	Aligrudići	2	2
20.	Seratljići	-	Trebinja	Seratljići	7	7
21.	Kunići	-	Šalje	Kunići	1	1
22.	Kapisazovići	-	Miridita	Kapisazovići	2	2
23.	Alibalići	-	Azije	Alibalići	5	5
24.	Krpuljevići	-	Radeće	Krpuljevići	1	1
25.	Buronići	-	Buronja	Buronići	1	1
26.	Krnići	-	Mataguža	Krnići	5	5
27.	Šaovići	-	Meduna	Šaovići	3	3
28.	Kazamanovići	-	Kolašina	-	1	1
29.	Osman Otovići	-	Vladana	Osman Otovići	1	1
30.	Malevići	-	Gruda	Malevići	3	3
31.	Đečevići	-	Dinoše	Đečevići	13	13
32.	Gojkovići	-	Zatrijebča	Gokovići	5	5
33.	Azganovići	-	Azije	Azganovići Memovići Amatovići	2 2 2	6
34.	Mušovići	-	Nikšića	Mušovići	1	1
35.	Rožajci	-	Rožaja	Rožajci	1	1
36.	Ramadanovići	-	Ćeklića	Ramadanovići	1	1
37.	Bašići	-	Pepića	Bašići	3	3
38.	Lačevići	-	Dinoša	Lačevići Dudulovići	8 2	11
39.	Ibričevići	-	-	-	1	
40.	Bulići	-	-	Bulići	3	3

Rodoslovlje muhamedanaca podgoričkih

41.	Alivojvodići	Alivojvoda	Bosne	Alivojvodići Mustafagići	4 2	6
42.	Redžovići	-	Bjelopavlića	Redžovići Jahići Baštići	8 1 1	10
43.	Ramadanovići	-	Cetinja	Ramadanovići	4	4
44.	Ledinići	-	Ledina	Ledinići	1	1
45.	Paćuka	-	-	-	-	-
46.	Šabanadžovići	-	H.Novog	Šabanadžovići Ećimovići	4 3	7
47.	Lukačevići	-	Cuca	Lukačevići Seknići Dervanovići	6 5 5	16
48.	Smajovići	-	Carigrada	Smajovići Đurbuzovići Šehovići	3 1 1	5
49.	Dajbabići	-	Dajbaba	Dajbabići	3	3
50.	Adži Sinovići	-	Tuza	Adži Sinovići	3	3
51.	Amatbašići	-	Draževine	Amatbašići Tukići	1 1	1
52.	Dekovići	-	Gruda	Dekovići	1	1
53.	Oručevići	-	Zatrijebča	Oručevići Građevići Ademovići Hajdarovići	4 1 1 1	7
54.	Diglisići	-	Kolašina	Diglisići Bacковиći	5 1	6
55.	Brunčevići	-	Nikšića	Brunčevići	1	1
56.	Taljanovići	-	Zete	Taljanovići	1	1
57.	Salahagići	-	Azije	Salahagići	1	1
58.	Averići	-	Bjelopavlića	Averići	7	7
59.	Kerovići	-	-	Kerovići	2	2
60.	Abdići	-	Gruda	Abdići	2	2

Rodoslovlje muhamedanaca podgoričkih

61.	Rakići	-	Brskuta	Rakići Šabanovići	2 1	3
62.	Pokrkljići	-	Velestova	Pokrkljići	3	3
63.	Tuzovići	-	Tuza	Tuzovići	2	2
64.	Adži Ametovići	-	Gradca	Adži Ametovići	2	2
65.	Pirovići	-	-	Pirovići	1	1
66.	Perkočevići	-	-	-	1	1
67.	Bibezići	-	Tuđemila	Bibezići	1	1
68.	Redžići	-	Gruda	Redžići	3	3
69.	Smakovići	-	Gruda	Smakovići	1	1
70.	Cucovići	-	Cuca	Cucovići	3	3
71.	Kapići	-	Pipera	Kapići	3	3
72.	Dedovići	-	Gradca	Dedovići	1	1
73.	Krkanovići	-	Gruda	Krkanovići	1	1
74.	Adži Alovići	-	Lopara	Adži Alovići	2	2

ZLATAN ČOLAKOVIĆ
(Zagreb 13. II 1955 – Boston 20. XII 2008)

Prerana i iznenadna smrt jednog od najboljih znalaca epike balkanskih naroda, učenika najpoznatijih harvardskih profesora i velikog prijatelja Crne Gore i njenog epskog nasljeđa dr Zlatana Čolakovića predstavlja nenadoknativ gubitak kako za njegove brojne prijatelje i saradnike širom svijeta, a u Crnoj Gori posebno, tako i za naučnu oblast kojom se istrajno, stručno i sistematski bavio. Rođen u porodici poznatih intelektualaca od kojih je otac Enver bio jedan od najpoznatijih lirika, esejista, romanopisaca, dramskih pisaca i prevodilaca južnoslovenskih prostora u periodu između dva svjetska rata. Zlatan Čolaković je diplomirao komparativnu književnost i filozofiju (1979), magistrirao (1982) i doktorirao (1984) na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Neposredno pošto je odbranio doktorat Čolaković je kao Fulbrajtove stipendista otišao na Harvard, gdje naredne četiri godine saraduje s Albertom Bejts Lordom, čuvenim homerologom i nasljednikom Milmana Parija, po mnogima najčuvenijeg homerologa XX vijeka. Po dolasku na Harvard Čolaković počinje raditi u Slavističkom odsjeku biblioteke „Widener“ Harvarda. Ujedno je držao predavanja na Harvardu i univerzitetu Waterloo u Kanadi. Boravak na Harvardu Čolaković je iskoristio da se temeljnije upozna sa čudesnom zbirkom „The Milman Parry Collection“, odnosno Parijevom zbirkom, koja se sastoji od tekstova koje je Milman Pari sa svojim saradnicima Nikolom Vujnovićem i Iljom N. Goleniščevim-Kutizovim sabrao 1933, te 1934-1935. godine uglavnom epiku od pjevača koje je pronašao u Sandžaku. Ovoj zbirci je kasnije pridodata zbirka stihova koje je sabrao Albert Bates Lord (1912-1991), harvardski profesor i višegodišnji kurator Parijeve zbirke, autor čuvene knjige *Pjevač priča* (1960. prvo izdanje), koji je od 1937. godine počeo sabirati albansku epiku, da bi od 1950. počeo sabirati epiku u krajevima Crne Gore i to uglavnom od Parijevih pjevača. Dr Čolaković je o ovoj zbirci zapisao „*Lordova zbirka je izvanredni dokument umiranja naše*

epske tradicije“. Iz ove zbirke je dr Čolaković transkribovao i redigovao tekstove snimaka oko 90.000 stihova bošnjačkih epskih pjesnika. Ali je odlučio da se i sam okuša na poslovima sabiranja stihova epske tradicije Bošnjaka. Tako je tokom 1989. sa suprugom Marinom Rojc-Čolaković počeo sakupljati i bošnjačku epiku u Rožajama i okolini i prvi zabilježio cjelovite bošnjačke epske pjesme na filmu. Slučajno upoznavanje autora ovih redova i dr Čolakovića posredstvom interneta rezultirala je dugogodišnjom plodnom i svestranom saradnjom „Almanaha“ i ovog vrsnog znalca epike Bošnjaka Crne Gore. Prvo je u Rožajama i u Bijelom Polju u julu 2005. organizovan veliki naučni skup „Epika Bošnjaka u Crnoj Gori, Murat Kurtagić – Avdo Međedović“ koji je okupio najveće znalce ove problematike iz zemlje i inostranstva. „Almanah“ je imao sreću da je u liku dr Zlatana Čolakovića našao ne samo vrsnog znalca ove tematike, koji je nastavio putem koji su označili svjetski poznata naučna imena kao što su Milman Pari i Albert Bejts Lord, već i saradnika čiji je stručni autoritet bila dovoljna zaloga da se uspostavi saradnja sa *The Milman Collection*, Univerziteta Harvard. Naklonost koju smo posredstvom dr Zlatana Čolakovića dobili od ove poznate kolekcije za napore u pokušajima stručnog valorizovanja bošnjačke baštine bila je presudna za realizaciju nekih kapitalnih projekata iz ove oblasti. S dozvolom *The Milman Parry Collection* s Harvarda, prvi put su objavljene i dvije značajne epske pjesme Avda Međedovića: *Katal ferman na Derđelez Aliju*, te *Gavran kapetan i serdar Mujo* u knjizi dr Zlatana i Marine Čolaković, *Mrtva glava jezik progovara, Almanah, 2004, 670*. Uz dnevnik sabiranja i razgovora s Kurtagićem o njegovom umijeću i pjesmama, knjiga sadrži tekstove objavljene u časopisu „*Almanah*“, kao i u američkim, kanadskim i hrvatskim časopisima, potom i formularni prepjev *Pjesme o Kostrešu* na engleski jezik. Poseban doprinos teoriji tradicionalne epike Z.Čolaković daje u teoretskom traktatu *Herojska mitska priča*, a u posebnom poglavlju opisuje i nastanak slavne zbirke *Milmana Parryja*. Dio knjige na engleskom jeziku posvećen je anglosaksonskim naučnicima i studentima, a sadrži pregled istorije sakupljanja i objavljivanja bošnjačke epike, te detaljni popis zbirke Alberta Lorda i Čolakovićevih transkripcija i edicija sa Harvarda. Značajan doprinos knjizi predstavljaju fotografije pjevača iz tridesetih i pedesetih godina XX vijeka, iz arhiva zbirke *Milmana Parryja*. Ove fotografije, kao i tekstove pjesama Avda Međedovića, *Almanah* i autori objavljuju s posebnom dozvolom univerziteta Harvard i kuratora zbirke *The Milman Parry Collection of Oral Literature* biblioteke Harvardskog fakulteta. U domenu izučavanja epike svakako kapitalni poduhvat nastao prevashodno zalaganjem i znanjem dr Čolakovića je objavljivanje dvotomnog, dvojezičnog kritičkog izdanja epike Avda Međedovića – *Epika Avda Međedovića – The epics of Avdo Međedović, I-II, Almanah, 2007*.

Zlatan Čolaković, u saradnji s internacionalnim timom homerologa, antropologa, folklorista i slavista, te Parryjevim arhivom univerziteta Harvard, pripremio je dosad najveći izbor epike Avda Međedovića. Na preko 1000 stranica ovih knjiga objavljen je najobuhvatniji pregled Međedovićeve stvaralaštva (novo izdanje slavnog epa *Ženidba Smailagić Meha* i četiri obimna epska spjeva). Po prvi put su objavljeni razgovori Međedovića sa Parryjem i Vujnovićem o pjesmama, pjevačima i tehnici epskog stvaranja, kao i Parryjev dosad nepoznati rukopis *Pitanja iz Bijelog Polja*. Izdanje sadrži i izbor najznačajnijih tekstova o Međedoviću (Lord, Bašić, Danek), hronologiju Parryjevog sabiranja, Međedovićevu bibliografiju, rječnik Međedovićeve epike i fotografije iz Parryjevog arhiva na Harvardu.

Zahvaljujući dr Čolakoviću „Almanah“ je objavio 41.240 stihova Avda Međedovića i učinio da se ovaj velikan epskog stvaralaštva, poznatiji u svijetu nego kod nas, simbolično vrati u Crnu Goru, odnosno u svoj zavičaj. Pored bavljenja naučnim radom dr Čolaković je kao osvjedočeni filantrop u Kanadi godinama radio kao sudski tumač, pomažući stotinama izbjeglica iz bivše Jugoslavije da ostvare svoja prava na sudovima. Bio je i poznati kompjuterski stručnjak i kao takav je vodio informatičke sisteme više bostonskih kompanija.

Kao urednik književne ostavštine svog oca, Envera Čolakovića objelodanio je niz njegovih djela (*Izabrane pjesme*, romani *Mali svijet*, *Lokljani*, *Iz Bosne o Bosni*), te pripremio za štampu knjige *Jedinac*, *Biblijske priče XX stoljeća*, *Knjiga majci*. 1989. objavio je knjigu „*Tri orla tragičkoga svijeta*“ o starogrčkoj tragediji, Aristotelu, homerskoj i bošnjačkoj epskoj mitotvorbi. Za folkloristički doprinos dobio je 1991. Nagradu države Kanade. Saradivao je s brojnim časopisima širom svijeta, autor je više studija i knjiga koje su izuzetno cijenjene u svjetskoj naučnoj javnosti.

Prerani odlazak ovog divnog i blagorodnog čovjeka, izvanrednog naučnika i prijatelja brojnih intelektualaca širom svijeta ostavlja teško nadoknadivu prazninu. Bošnjaci u Crnoj Gori su u liku dr Zlatana Čolakovića izgubili jednog od najboljih znalaca njihovog kulturnog nasljeđa, prijatelja i osobu koja je rado dolazila u Crnu Goru, posebno u Rožaje.

Šerbo RASTODER

ALIJA MATOVIĆ (1937-2008)

Alija Matović je rođen 1937. godine u Ibarcu kod Rožaja, u radničkoj porodici. Odmah nakon završetka učiteljske škole u Novom Pazaru 1956. godine, vratio se u svoj rodni kraj i zaposlio kao učitelj. Željan znanja, nastavlja dalje školovanje. Završio je Fakultet političkih nauka 1965. godine u Sarajevu. Ponovo se vraća u Rožaje gdje je sada bio više politički aktivan, i obavlja niz političkih funkcija – od predsjednika Opštinskog sindikalnog vijeća, sekretara Opštinskog komiteta Saveza komunista Rožaje, pa sve do člana Centralnog komiteta Saveza komunista Crne Gore i funkcije

poslanika u Republičkom parlamentu Crne Gore.

Kao delegat učestvovao je na V kongresu Saveza komunista Crne Gore i IX kongresu Saveza komunista Jugoslavije.

Koliko je bio politički aktivan i nacionalno svjestan u to vrijeme iznosimo samo jedan pasus iz njegovog referata koji je podnio na IX kongresu SKJ koji održan u Beogradu u vremenu od 11-13. 03. 1969. godine:

- Područje rožajske komune u geografskom smislu je brdsko-planinsko. Tu se osjećaju veoma veliki ekonomski i politički problemi. Poznato je da ovo područje spada u red najnerazvijenijih u Crnoj Gori, pa i u zemlji. O tome jasno govori i pokazatelj da je nacionalni dohodak po glavi stanovnika nizak; investiciona ulaganja od oslobođenja do danas su za oko 20 puta manja od prosječnih investicionih ulaganja u Crnoj Gori. Neravnomjernost se vidi i po broju uposlenih i veoma velikom porastu broja nezaposlenih. Tu je izražen problem razvoja poljoprivrede, sela, i, s tim u vezi, ostvarivanje Ustavom zagarantovanih prava u pogledu zadovoljavanja opšte potrošnje i životnog standarda. Koliko je taj problem težak, govori i podatak da se posljednjih deset godina iz rožajske komune iselilo oko 4.652 stanovnika, od čega 3.500 u inostranstvo, što nam, s obzirom na mješovitost nacionalnog sastava ovog područja, stvara velike političke i idejne probleme. To je preko 90 odsto ukupno iseljenih iz naše Republike u inostranstvo u ovom periodu. Zato smatram da je ovom

području, kao i drugim sličnim krajevima, potrebna pomoć šire društvene zajednice, da bi se otklonile posljedice istorijskog nasljeđa.

Prije raspada SFRJ bio je upisao postdiplomske studije na Ekonomskom fakultetu u Skoplju i Pravnom fakultetu u Beogradu. Ratna dešavanja su ga onemogućila da svoje postdiplomske studije privede kraju.

Autor je normativnih akata Islamske zajednice u Republici Crnoj Gori.

Da je do zadnjeg dana bio aktivan, govori i činjenica da su mu dvije knjige ostale u pripremi za štampu i da ima više rukopisnih knjiga dnevničke sadržine.

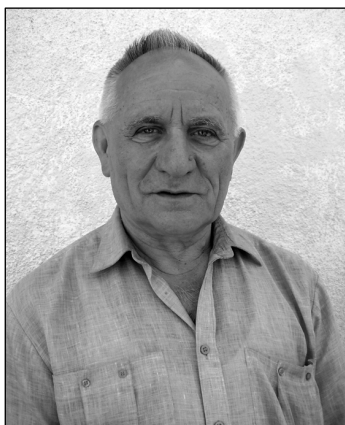
Koliko je bio aktivan u društveno-političkom životu govori činjenica da je odlikovan Medaljom za vojne zasluge i Ordenom za vojne zasluge sa srebrnim mačevima.

Njegova porodica i šira rodbina mogu biti ponosni što su imali čovjeka kakav je bio Alija koji je sa podjednakom ljubavlju mislio kako na svoju porodicu tako i na svoj kraj.

Alija je na ahiret preselio 3. septembra 2008. godine u sedamdeset drugoj godini. Molimo dragog Allaha da ga nagradi dženetom.

Safet Hadrović VRBIČKI

UZEIR BEĆOVIĆ (1936–2008)

Uzeir Bećović je rođen 8. aprila 1936. godine u Lever Tari – Opština Pljevlja, gdje je završio osnovno školovanje. Gimnaziju je završio u Pljevljima, a više obrazovanje stekao je u Zagrebu i Beogradu. Obavljao je značajne funkcije u mnogim društveno-političkim, sportskim i kulturnim organizacijama u Pljevljima, Crnoj Gori i šire. Bio je predsjednik Omladinske organizacije Opštine Pljevlja i učesnik brojnih omladinskih radnih akcija, sa kojih se vraćao sa udarničkim značkama. Radio je u Državnoj bezbjednosti. Decembra 1979. godine izabran je za prvog čovjeka Međurepubličke

zajednice za kulturnu i prosvjetnu djelatnost u Pljevljima u kojoj je radio do januara 1999. godine, kada odlazi u penziju.

Rukovodeći Zajednicom pune dvije decenije, Bećović je doprinio ugledu i značaju MRZ-a i naglašenim darom uspijevao da pokrene i motiviše ljude. Znao je reći: “Jedna se ruka ni u moru sama ne može umiti...”.

Bio je predsjednik i član raznih komisija i žirija u kulturi i umjetnosti, član mnogih organizacija i udruženja na području bivše Jugoslavije.

Dobitnik je preko 60 društvenih priznanja i nagrada, od kojih su dva državna i četiri priznanja iz inostranstva.

Dok je bjesnio rat na prostoru bivše Jugoslavije, Bećović je pokrenuo manifestaciju „Zajedno – za mir i prijateljstvo”, okupivši preko 300 najistaknutijih pjesnika, glumaca, pjevača, recitatora, folklorista od Kolašina do Sjenice i od Rožaja do Pljevalja – zajedno sa saradnicima, protivu se ratnom vihoru.

Uzeir Bećović je stvaralac nesvakidašnje energije, bio je saradnik, član redakcije, zamjenik urednika „Pljevaljskih novina” i vrijedni hroničar pljevaljskog kulturnog miljea. Sve čega se dotakao postalo je dokument – a gotovo svaki dokument koji mu je došao u ruke, bio je pretočen u publikaciju.

Bećović je objavio 25 knjiga i jednu kao koautor, sa tematikom iz kulturne baštine, aktivnosti vezane za mlade, putopise, monografije...

Objavio je i trinaest separata i oko 2.500 novinskih i drugih tekstova. U ime Međurepubličke zajednice, kao izdavača, objavio je i potpisao 103 broja časopisa za kulturu, umjetnost i društveni život „Mostovi“ i 374 knjige, od isto toliko autora sa prostora bivše i sadašnje države i inostranstva.

Zaslužan je za publikovanje velikog broja književnih prvijenaca mladih autora sa prostora Bosne i Hercegovane, Srbije i Crne Gore.

Važnija su mu djela: *Susreti na Jabuci*; *Pod zastavom Tita*; *Omladinske radne akcije*; *Tromeđa bez međa*; *Mladost je herojstvom progovorila*; *Pljevlja – tragom vremena (dva izdanja)*; *Katalog izdavačke djelatnosti MRZ Pljevlja*; *Književna riječ na Tromeđi*; *Vremena i prostori – staze, ljudi i mostovi*; *Program počinje u Vašingtonu*; *Pjesnička riječ na izvoru Pive*; *Tutinski književni susreti*; *Kultura ne zna granice*; *Decenije uspona*; *Prelistavanje vremena – odbrana kulturne povezanosti*; *Prvi vijek pozorišta u Pljevljima*; *Kulturna panorama Pljevalja (XX vijek) – Ko je ko u kulturi Pljevalja XX vijeka*; *Kulturno-umjetničko društvo "Voloda" 1945-2000*; *Lever Tara i njeno stanovništvo – monografija (dva izdanja)*; *Husein-pašina džamija u Pljevljima*; *Kulturno-prosvjetno društvo Gajret u Pljevljima*, a u pripremi je tek dovršeno djelo: *Kulturna baština bošnjačko-muslimanskog stanovništva pljevaljskog kraja* (koautor).

Njegove publikacije najneposrednije svjedoče o dimenziji Bećovićevih pogleda u budućnost.

Tekstovi su mu prevedeni na više jezika. Dao je značajan doprinos na promovisanju kulturnih osobnosti stanovništva koje naseljava pljevaljski kraj i bio je predsjednik „Bošnjačko-muslimanskog kulturnog kruga Pljevlja“ i član Upravnog odbora „Bošnjačkog kulturnog centra“ Crne Gore. Bio je član Odbora za sanaciju Husein-pašine džamije u Pljevljima i zadužen za izradu monografije o Husein-pašinoj džamiji, koja je trebala da bude urađena nakon potpune sanacije.

Aktivno se bavio stručno-naučnim i publicističkim radom, a iza sebe je ostavio bogatu zaostavštinu u rukopisu kao i foto-dokumentaciju.

Nakon kraće i teške bolesti preminuo je 21. 12. 2008 godine a po vlastitoj želji sahranjen 22. 12. na porodičnom groblju u Lever Tari, kojom prilikom je o njegovom životu i radu govorio Bećovićev dugogodišnji prijatelj, istoričar kulture i publicista Faruk Dizdarević.

Bećović je iza sebe ostavio suprugu Sabahetu i sinove Armana i Zlatka.

Književnost

Faiz SOFTIĆ

GRAD NA VIŠE OBALA

Sve se mijenja brzinom bljeska
U gradu od obala
Zadimljene mejhane poput hamama
Dokoni muškarci
Pomamno stišću čašu rakije u ruci
Ko sisu djevojacku.
I bazari
U kojima uloženi
Mužjaci
Ko galebovi krešte
Na korake zenske.

Ulice od
Zlata i kože
Odjekuju od krika
Nataša
Dok na desetine
Nataša
Loptastih
Dežmekastih
Marširaju korakom **ruskih vojnika**
Zaogrnuti u odrane
Srebrne lisice
Sa šapkama na glavi
Ispod kojih migolje
Sivi pramenovi

Tek Pera Palace
Odolijeva olujama povijesti
Obložen sjećanjima
Na Ahgathu Christie i oca
Aziyadé

Zrcali se u njemu
Vjerna prašina
Venecijanski sorbeti
Persijski tepisi
Psihe od ebanovine
I
Galantna gospoda
Potrošenih manira
Dolje žmiga
Zlatni rog
Dvorac na drugoj obali
Zaćaran
U plamenu

Glas mujezina uzlijeće
S galebovima
K nebu usplamtjelom od reflektora
I pljusak profani
Nimalo nostalgičan

Poput nebeske lavine
Obrušava se na grad
S bezbroj obala
S noćima ukrašenim rubinima
Visokih munara
Sa srcem
Što kao zvono
U džamijama tuče
Štenje ključa dahće
Šireći sjajne dimove
S tijelom gorostasa
Na kome svaka pora podrhtava
Pod rafalima
Ove nimalo nostalgične
kiše

MOST

Prije no što je bijel, siv je
 Prije no što je čvrst, poput valova je
 Prije no što je dûga, talasasti puteljak između dvije tvrđave
 I sedamnaest kuća gdje žive
 Jedan neženja i
 Mostari

Gradu
 Sultan pokloni most poput
 Dûge bjeličaste.

Francuz će: Krući je od Rialta
 Turčin: Viši od munare
 Arap: Bijela je kamila
 Pjesnik: Labud izvijenog vrata
 Galeb napola raširenih krila
 Snježna planina na rijeci

Stoljećima
 Galebovi slijeću na leđa kamile
 Boje snijega
 Vjekovima
 Galebovi
 Skaču s leđa
 Kamile
 U *Narentu*
 Što protiče ispod bijele kamile
 Tiha
 Proždrljiva
Vodena prašuma
 Tirkizna boja žada

Potom eto mu barbara
 U pohode
 Da nikad više ničije noge
 Po njem ne hode.

Dûga posta razbijeno ogledalo
 Leđa kamile, lađa u brodolomu
 Labudov vrat, ledena baklja

Krila galebova, dvije posječene ruke
Između dvije obale - rana

Nova stara dūga
Iznikla iz kamenog sjemena
Veže obale
I pjeva pjesnu o neuništivosti
Uništenog.

Ulvija MUŠOVIĆ

M E Z A R

Obična soba. Lijevo do zida krevet, natkasna, do kreveta sto i stolica. Na stolu bokal sa vodom, radio, novine i knjige. Scena traje desetak sekundi, onda podiže pogled ka publici, i ponavlja za sebe.

*Kao šarena sevdi-ptica,
kao dopuštena mađija
kao san Kodža-Mimara Sinana,
stajaše tu Aladža-džamija,
puna četiri stotine četrdeset i dva ljeta,
na ponos zemlji Bosni,
ukras svijeta.*

Aferim Huso, aferim. Tvoj nesretni narod ne zna koga ima. Tako je uvijek kod nas, a sami te Bog poslao da zapišeš naše putovanje ka nestanku. Husein Bašić!... Želio sam da se sretnem s njim, da razgovaramo, ali nije bila sudbina... U jednoj svojoj knjizi za pjesnika Hikmeta si zapisao – Podigao je sebi nišan, pod kojim će mu iskopati kabur. A te riječi bi najviše pristajale tebi...

Tvoje knjige su nišan i tebi i nama, Bošnjacima, i to nišan koji se ne da srušiti, jer onih pravih nišana će malo ostati. Aladža, Ferhadija, Mostar... Ni to za njih nije bilo sveto. Bože, kako li izgleda čovjek koji ruši bogomolju? Šta se dešava u njegovoj duši? Danima me mučilo to pitanje. Imaju li oni porodicu? Vole li svoju djecu?... Ne, to nisu ljudi... ili ja ne pripadam ovom svijetu...

Kur'an, u jednom ajetu, kaže, da će ti nasilnici na ovom svijetu doživjeti sramotu, a na onom patnju veliku... Daj Bože... Ako ih ne stigne tvoja kazna, ljudska ih neće stići... Daj Bože... Daj Bože. Čitao sam, jedan nemoćni pjesnik ih je tako proklinjao:

*Daj Bože, nek je nesretan on,
Daj Bože, njemu nespokoj,
Daj Bože, nek kuša svoju bol,
Daj Bože, skini mu oreol...*

Vrti glavom i šapuće:

Kao šarena sevdi-ptica, kao dopuštena mađija... Kakvo je to poređenje, Aladža – šarena sevdi-ptica. Govorili su da je najljepša džamija do Stambola, ali je više nema... Ljepota njena je pripadala svima, koji to mogu da shvate. Mađija, dopuštena mađija... Nama je, izgleda ostala samo mađija... mašta, virtuelno, kako to kažu mladi.

Bjekstvo od stvarnosti. Dolje tvrdo, a gore visoko, imao je običaj reći stari Lutvo, kod koga smo kupovali sir i mlijeko... Čudan čovjek. Zvali smo ga Sabur, jer je tu riječ najčešće koristio... Petkom bi oblačio svoje štedno odjelo i dolazio na džumu, uvijek, ništa ga nije moglo spriječiti. Nikad se nije ni na šta žalio, a živio je sam na nekoj vododerini gore u brdima i imao samo jednu kravu. Pitao sam ga, u šali, Lutvijaga, šta ti je taj sabur? Nasmijao se. Život je kušnja. Ako to ne shvatiš, bićeš nezadovoljan i nesrećan, reče mi i ode... Sjutradan mi donese „Musaf“, kako je on zvao Kur'an. Pročitaj profo, veli, nije sve u tim tvojim čitabima što si hi tabirio gore po Bijogradu. Ja se nasmijah, a on otvori Knjigu i počeo da čita, na arapskom tečno i da sriče na našem jeziku. „Mi ćemo vas dovoditi u iskušenja, malo sa strahom i gladovanjem i time što ćete gubiti živote i ljetine. A Ti obraduj izdržljive“. Dunjaluk ti je, bolan, kušnja, veli, dušu treba čuvati, a nafake će Bog dati. Dođi ponekad u džamiju, lakši će ti život biti. Htjede i da mi ostavi „Musaf“, ali ja rekoh, nemam vremena...

Bilo mi ga žao tada. Da mu lipše ona krava, lipso bi i on sa njom, mislio sam, ništa drugo i nema, a podera koljena u džamiji...

Sabur, sabur, beli nas je iskušao, ali ja moj sabur ne nađoh...

Ponovo čita knjigu, okreće nekoliko lista, zastaje, podiže pogled i odgurne je.

Ona, ona pamti, njom najčešće putujemo. Drina... Drina!...

Hvatao sam Drinu za butinu, pjevali smo joj, a ona nas hvatala za gušu. Ne, ona nam je smiraj donosila. ... „jer na zemlji za nas mjesta ne bi“... Drina, kako je to lijepa rijeka. Ljepše nisam vidio, a svaku sam sa njom poredio. Još dok nisu izgradili branu, to je bila Drina.

Znao sam joj svaki brzak, vir, svaki kamen, i gdje koju ribu loviti, i gdje se okupati, roštilj zapaliti i gdje curu povesti...

Mislio sam da bez nje ne bih mogao živjeti, a nisam ni slutio da će biti naše mezarje, a bila je to i prije, no nas su učili da ne pamtimo...

Tupo gleda u sto, nekoliko sekundi, a onda uzima knjigu, ustaje i čita, hodajući po sobi.

To! To!

Nastavlja da čita nekoliko trenutaka, zatvara knjigu, maše glavom, pa opet nastavlja da čita.

*Kaži Drino jel' ti dosta,
što si tako nezasita,
kol'ko uze ovog rata,
sa ćuprije Mehmed-paše,
sa fočanskog demir-mosta,
da l' utoli žeđ dželata...*

Podiže pogled, gleda u publiku i odsutno ponavlja.

Žeđ dželata... Mnogo su žedni... Prokleti bili i smiraj ne naši.

Ponovo saginje glavu i čita.

*Oni kolju ti odnosiš,
nigdje groba ni nišana,
plašiš li se Drino Boga,
džehenema, sudnjeg dana.*

*Ti si džemat i fatiha,
ti si tabut i mezarje,
ti si nijemi svjedok kama,
spomeniče ljudskog srama...*

Odgurne knjigu i ustane. Hoda po sobi nervozno, gleda kroz prozor, šapuće:

Kaži Drino, kaži Drino... Znaće se! Sve se jednom sazna. Istina je k'o utopljenik, uvijek ispliva. Zapisano je, neće se zaboraviti.

Opet hoda po sobi, odsutno posmatra predmete i šapuće.

*Spomeniče ljudskog srama,... spomeniče ljudskog srama... Cijela je Bosna spomenik ljudskog srama. „Ukras svijeta“ – mezar svijeta.
Sve se to moglo spriječiti, zaustaviti, ali njima je trebalo krvi...
Džehenem...*

Treba napraviti spomenik ovom ludilu. Ostaviti srušene zgrade, Vijećnicu, Oslobođenje, ili cio kvart na Stupu, i okačiti table sa nazivima

ulica Miteranova, Akašijeva ili Klintonova... Neka traje, nek opominje generacije koje dolaze, i nek bude stub srama za one koji nisu spriječili ovaj istrjebljivački rat. „Etničko čišćenje“. Uvijek mi se povraća kad čujem to – „etničko čišćenje“. Smislili su i svoj termin, oslobođen svake emocije, tehnički!... Čišćenje – čisto, lingvistički, to je dobro, progresivno, suprotno od nečisto, prljavo – zlo... Mašine!

Sve bi ljude pretvorili u mašine, robote... Eto, i ja stradam u tom „higijenskom procesu“, ja sam „etnički očišćen“. Napravili su kalup za sve.

Sjeda na krevet i udubi se u čitanje knjige. Povremeno, rezignirano udara po stolu, vrti glavom i nastavlja čitanje. Onda se odsutno zagleda u jednu tačku, klima glavom i ustaje šapućući

Okončati. (gleda po publici i ponavlja glasnije) Okončati!

Prilazi prozoru i gleda u noć nekoliko sekundi, okreće se i hoda po sobi, tražeći.

Okončati... Neka se ovo jednom završi. Kome sam potreban? Čemu nastavljati agoniju. Pobijedili su... Više su mrzili, nego što smo mi voljeli sebe.. Tako bi trebalo napisati – Više su mrzili, nego što smo mi voljeli sebe.

Stoji za trenutak nepomično, onda kreće odlučno, razgleda predmete u sobi, traži. Otvara orman, gleda unutra, zatvara ga. Zagleda oko prozora, vrata, traži pogodan predmet. Zaustavlja pogled na natkasni, uzima je, stavlja na orman, zatim odvali dasku sa kreveta, zaglavi je između ormana i plafona, isprobava njenu izdržljivost, a zatim uzima gajtan od rešoa, primiče stolicu, veže gajtan i pravi omču. Isprobava uže, staje na stolicu, nabija omču i ostaje tako nekoliko sekundi. Gleda po sobi, kao da traži, onda polako skida omču, sjeda, pali cigaretu i zuri u pod.

Eto i to je spremno... samo još jedan korak... Bog je svakom dao određen broj koraka, što bi rekao rahmetli Zuko Džumhur, a ja sam svoje potrošio...

Uzbuđeno gleda po sobi.

To je moj dio planete. Ovdje mogu na miru umirati svaki dan, zbrinut i zaboravljen, kao da nisam ni postojao. Nema više Bosne.

Čuje glasove koji se miješaju, stih neke sevdalinke, glas mujezina, otkucaje katedrale, eksplozije granata, rafale. Onda se to sve ubrzava i pojačava do košmara. On plače, hvata se za glavu i baca na krevet pokušavajući da pobjegne od košmara. Sve se postepeno stišava i nastupa potpuna tišina, koja traje nekoliko sekundi. On se uspravlja u sjedeći položaj, a poslije par sekundi ustaje krećući napred, vraća se i opet sjeda.

Jasna... Jasna... smijem li joj to učiniti.

Gleda po publici, plače tiho, a onda sve glasnije. Zatim se sve stišava.

Ja tu ne mogu više ništa učiniti... Sama je birala svoj put... Sama?...

Ja sam je učio da voli sve ljude, da ne pravi razliku, pa sam joj i ime tražio „međunarodno“ ... Ni za Bajram se u mojoj kući nije znalo. Sad je kasno. Ne mogu joj pomoći, a ni ona meni. Možda joj još i smetam, podsjećam je. Ja sam njena veza sa nečim čega više nema, sa Bosnom. Zašto nisam umro, ili poginuo, tako bi sve bilo prirodnije i lakše. Zašto ja ne dobih svoju granatu, godinama sam izdvajao pare za nju iz svog „ličnog dohotka“. Da me bar uhvati neki rak, neka kuga, ili sida, sve bi bilo prirodno... Sida. (smije se gorko) E baš sam ti ja za sidu, zaboravio sam i da sam muško... Možda bi se moglo nešto smisliti. Popravljao radio, pa ga ubila struja, pretrčavao ulicu... auto... ili izgorio u požaru na spavanju... Bože, pomози mi. (Plače)

Mnogo sam grješan... Sina, jedihnika nisam umio sačuvati... Dijete, Mislio sam, šesnaest godina. Nisam ni slutio šta je u njegovoj glavi. Postao je zatvoren od kako je Hajra umrla. Udaljavali smo se, a ja nisam znao kako da to savladam... „Otiš'o sam Bosnu branit“, napisao mi, a ja sam trebao ići! Ja sam je pravio ovakvu kljastu, ničiju! Učio sam ih da nema Boga, da gradimo „Bratstvo i jedinstvo“, da zaboravimo prošlost i klanje na drinskim mostovima... (Plače)

Poginuo je odmah, gore na Kuli, saznao sam to mnogo kasnije. Nije se mučio, kažu. Granata je eksplodirala kraj njega. Bar su granata imali dovoljno. Danima sam gledao kako sa druge strane Drine iz Malog Zvornika JNA granatira. Mislio sam da ću poludjeti. Brojim granate, izbrojim do hiljadu, pa prestanem... Jedna od tih granata mi je ubila sina... Tako je to kad djeca ratuju umjesto očeva...

Sanjam ga često, uvijek je dijete, kao ono dok sam ga vodio na utakmice i pecanje. Zove me – „Dođi ovamo babo“, ranije me uvijek zvao tata, našao sam i mamu, pa nam ti mnogo nedostaješ. I nemoj se ljutit na mene, mor'o sam Bosnu branit... Ne smijem ga više ostavljati sama, mali je i dugo me čeka...

Plače, zatim se polako stišava, umiruje i ostaje u tom položaju nekoliko trenutaka

Onda sam otišao iz Zvornika. Pero me izveo preko mosta. Došao je uveče i rekao mi – Treba da ideš. Sredio sam da te u Malom Zvorniku sačeka moj šurak. On će te odvesti gdje hoćeš, a najsigurnije ti je da odeš kod šćerke... Jasna je sa djecom, odmah na početku rata, otišla u Novi Sad. Tamo je Boris imao sestru. On je došao poslije dva mjeseca, čim je pribavio otpust iz vojske. Nije htio učestvovati u ovom „glupom“ ratu, govorio je. Trebalo je da JNA uguši pobunu u Sloveniji i Hrvatskoj, onda ne bi bilo ovog rata, a kad se to već desilo, Bosna nije smijela ići na referendum o nezavisnosti, već ostati u Jugoslaviji bez Slovenaca i Hrvata, koji nam nisu ni trebali. Ovako, dobili su ono što su tražili, a Srbi su pretjerali u svom osvetničkom pohodu. Uostalom, mene to ne interesuje, neka ratuju budale...

Nisam mogao ostati tamo. U jednom konvoju izbjeglica krenuo sam, što dalje, i evo me ovdje, a nisam trebao ni ići iz Bosne. Trebao sam biti sa sinom na Kuli i podijeliti onu granatu... Trebao sam...

Ustaje, hoda po sobi, dolazi do prozora, gleda van.

Ova noć je moja. (Osmjehne se gorko) Moja. Uvijek sam volio noć.

Čovjek je, nekako svoj. Pravo vrijeme za svođenje računa, ali i za pisanje, tako bi nastala i poneka moja pjesma. Volio sam u kasne sate slušati radio-drame. Ako umiješ da slušaš, to je mnogo veći doživljaj nego gledanje predstave. Sav se pretvoriš u uho i stvoriš svoju sliku. Glasovi i muzika postaju jači od vizuelnog kontakta.

U Vojsci sam najradije bio pomoćnik dežurnog, te bih spavao po danu, a noću dežurao, čitao i slušao radio-drame. U Lukavici... Tamo je sada, kažu, Komanda srpske vojske, a glavni je, moj komandant Đurđevac... „Čuvaću bratstvo i jedinstvo kao zjenicu oka svog“, zaklinjali smo se za njim... E, vala smo ga sačuvali, a on ponajviše... Đurđevac. Bio je lijep čovjek, strastven pušač. Nikad ga nisam vidio bez cigarete. Oficiri su se plašili njega više nego Boga. Susretao sam ga na Brigadnoj konferenciji Saveza komunista, tamo smo svi bili ravnopravni, drugovi komunisti... Možda on i vjeruje da služi pravdi...

Sat na zidu otkucava dvanaest puta. On gleda sve vrijeme u sat, okreće se.

Ućarih još jedan dan. (Osmjehne se) I to je dobitak. Sve ima svoj kraj.

Prilazi radiju, uključuje ga i bira stanicu.

Da čujemo šta kaže „Slobodna Evropa“. (Traži stanicu, začuju se vijesti, on sjeda na ivicu stola.

„TV kompanija WTN u evrovizijsku razmjenu spremila je potresne snimke iz Srebrenice. Ovi snimci su definitivni dokaz o neviđenom lovu na ljude, civile, srebreničke prognanike, koji su srpske jedinice organizovale po okolnom šumama. Na snimku su se vidjele velike grupe zarobljenih civila.

U samom gradu ima mnogo leševa, što govori o velikom stradanju Bošnjaka. Jedan napušteni transporter UNPROFOR-a, snimljen juče u Srebrenici, dokaz je kukavičluka Međunarodne zajednice. Srebreničani su tokom novije istorije, čak osam puta, pod pritiskom morali da napuštaju Srebrenicu, i svaki put su se vratili u svoj grad. Nadamo se da će i ovo izdržati. Da li će nam iko pomoći?

Neće. Neće nama niko pomoći. Istrjebljuju čitave gradove na očigled svih. Ovo je smak svijeta.

Prilazi stolici, gleda omču, pali još jednu cigaretu, zagleda u kutiju koliko je cigareta ostalo. Poluglasno:

Šteta je da ostaje... To bi bila sva moja zaostavština. (sjetno)

Iza mene neće ništa ostati... „Sve će to, o mila moja prekriti ruzmarin, snjegovi i šaš...“

Opet gleda u kutiju sa cigaretama.

Uvijek sam bio, pomalo cicija. Valjda zbog one sirotinje iz koje sam ponikao. Da se ne baca, jazuk je, govorio je moj Hasan. (Tiše uz sjetan osmijeh) Jazuk je... (Podiže pogled, živne) Stalno sam ga učio, objašnjavao mu. Ja imam fakultet, profesor srpsko-hrvatskog jezika.

(Odmahne rukom) Jazuk moj Hasane. Sad vidim kol'ko si ti bolje vidio (Puši) Kad Tito umre, sve će to, bolan, propasti ... Ja sam mu se smijao, ne zna, ali je pošten. Zatulala ga ona njegova vjera, stalno je išao u džamiju. Nekoliko puta su me zvali u Komitet zbog toga. Ja ga ubjeđivao, molio, on odmahne rukom i veli – tebi tvoje, meni moje, profesore. Hasan je zapamtio baba i majku, ja nisam. Baba su 42. pričao mi je, ubili četnici iz gornjih sela. Sve je opljačkano i spaljeno, a majka je umrla pred kraj rata. Mene su poslije rata poslali u Dom, a on je ostao kod amidže. Tako smo se vremenom i udaljili. Volio sam da ga vidim, da budem sa njim, ali onda šutimo, ne umijemo da pričamo, i prosto se

obradujemo kad dođe neko, pa makar i dijete, samo da nas spasi od te šutnje. Rijetko je dolazio, „silazio u grad“ kako to on kaže. Ne mogu ti ja čaršije, govorio je, gore mi čistija hava a i ne mogu da ostavim 'noliki hajvan, na selu se mora radit, zaboravio si ti to, moj profesore, šalio se.

Dođe na dva dana, prije nego što je puklo u Zvorniku. – Hajde, bolan, gore u selo, sigurnije je i za tebe i za to dijete. Ne boj se, Hasane, velim, mirno je, neće se ništa desiti. A on vrti glavom – Pa, vidiš li, bolan, šta je bilo u Bijeljini. Ne može to stati, ovo je Bosna. U njoj nikad malo zlo ne biva...

Ne poslušah ga. Ubjeđivao me do pred zoru, a onda ode. Nismo se ni pozdravili ljudski, nekako ne umijemo, a volimo se. Krijemo te naše osjećaje, kao da je sramota voljeti brata... Takva ti je Bosna, što reče on.

Radio počinje da krči, završava program „Slobodne Evrope“... ustaje.

Ponekad uhvatim i Sarajevo, na kratkim.

Prislanja uho na radio i bira stanicu. Uhvati Sarajevo i čuje se pjesma...

„Ako pitaš gdje sam sada,
ne idem iz ovog grada,
sve je moje ovdje ostalo.
Ako pitaš kako mi je,
da ti roknu samo dvije,
sve bi ti se samo kazalo.
Nikome se ne ponovilo.“

Spiker: Bila je ovo Kemova poruka prijateljima, koji bi teško mogli zamisliti u kakvim uslovima mi živimo. Naši hrabri muzičari, koji su u ovim najtežim trenucima ostali uz svoj narod, pjesmom se bore protiv agresora i na najbolji način poručuju da ćemo opstati. U njihovim pjesmama nema mržnje, nema psovki i pogrdnih riječi, kako to reče Arsen, ali ima prkosa.

Trebalo je to vidjeti i čuti, kao ono prošle godine na veličanstvenom festivalu u Lukavcu.

Program nastavljamo citatima iz Kur'ana:

- O vjernici, tražite sebi pomoći u strpljivosti i obavljanju molitvi!
Allah je doista na strani strpljivih.

- I ne reci za one koji su na Allahovom putu poginuli: „Mrtvi su“. Ne, oni su živi, ali vi to ne znate!

- Ako se dvije skupine vjernika sukobe, izmirite ih, a ako jedna od njih, ipak učini nasilje drugoj, onda se borite protiv one koja je učinila nasilje sve dok se Allahovim propisima ne prikloni. Pa ako se prikloni, onda ih nepristrasno izmirite i budite pravedni, Allah, zaista pravedne voli!

Zatim se utišava radio.

Kur'an, vjera, ja sam i to zaboravio. Kako me učila nena... i klanjala...

Kad je ostarjela i povila se, i dalje je klanjala iz klečećeg položaja. Ne može da se ispravi, ali klanja... Kao da je sad gledam, dok uzima abdest i trlja one uvehle ruke i noge, kao da ih nije prala heftu, a činila je to pet puta na dan.

Poslije sam čitao Kur'an, ali nisam postigao taj mir, nešto me uvijek sputavalo... Bezerzervna vjera... Čini mi se da je to ključ... Moraš odati i posljednju kap sumnje. Ja to nikad nisam uspio i ostao sam na pola puta, kao u svemu što sam počeo. „Nikad neću dovršiti ništa“, govorio je Krleža, i njega sam čitao. Bilo je to pitanje prestiža među studentima. „Čitaš li Krležu? Sjajan je“...(Smije se)

E ja sam ti nedovršeni čovjek, svašta sam probao, ali ništa nisam završavao. – „Nikad neću dovršiti ništa“...

Radio pišti, ustaje, traži stanicu, odustaje i gasi ga. Gleda kroz prozor.

Opet kiša, otkud tolika kiša. Kao da je nebo samo ovdje šuplje. Kad sam došao u Dansku, bili smo smješteni na brodu dvadeset dana.

Čekalo se da se nađe neki smještaj. Dvadeset dana je padala kiša. Jedan Pribojca se vratio. Idem, pa neka me oni dušmani zakolju, veli.

Ne mogu više podnijeti ovu kišu.

Prilazi stolu, traži papir i olovku, poluglasno:

Moram nešto napisati, objasniti... mojoj Jasni... (odsutno uzima koverat. Adresira ga, zatim izgovara tiše) Marković Jasna, Temerinska 180, Novi Sad, Jugoslavija.

I šta da pišem, shvatiće sama, (odgurne papir) ... kriviće sebe...

Uzima papir i piše

Ne krivim nikog, umoran sam, život je izgubio svaki smisao.

Zastaje, zgužva papir, baca ga. Počinje ponovo.

Draga Jasna, odlučio sam da okončam ovaj život. Vjeruj mi pri punoj sam svijesti. Znaš da ne podnosim bezličnost, a moj život je postao upravo takav. Uostalom star sam. Šta da čuvam? Još neka godina ovakvog života ne znači mi ništa. Kada bi bilo moguće, promijenio bih mnogo toga, ali za mene je već kasno. Međutim, za tebe nije, treba da živiš. Mislim da je najbolje da odaberete Australiju ili Novi Zeland. U svakom slučaju što dalje...

*Ti si jaka i pametna. Možeš ti to. Trudi se da život shvatiš realno...
Volim te.*

Tupo gleda u papir, onda ga uzima, stavlja u koverat i odlaže. Zastaje nekoliko sekundi, a onda uzuma drugi papir.

Treba da napišem nešto i gospodinu Jensenu, trudili su se oko nas, iako, nikako nisu mogli da shvate šta se to događa u Bosni.

Besprekorno su vršili svoja zaduženja, pokazujući uvijek brižno negovanu profesionalnost i kulturu... Kultura... šteta što to nismo imali na Balkanu. (Smije se gorko) Kakva kultura, tamo su, još uvijek ljudožderi.

Piše.

I to je gotovo. (Gleda kroz prozor) Sviće... ali ne kao u Bosni. Nema one čistote i svježine jutarnjeg sunca i vazduha. Nekako je sve drugačije, čini mi se da ni trava, ni lišće nije kao u Bosni... Jutro, Đurđevdan, uranak i pjesma ispod grana okićenih beharom. Kažu da nam je to ostalo od bogumila...Nismo se ni trudili da saznamo otkuda to, ali smo ga slavili. Uraniti zoru prevariti, okupati se go u rijeci, protrčati bos po rosnoj travi i „predati nekome prdu“. Poslije ide uranak i bekrijanje na ferahluku, kako se to umije samo u Bosni.

I orahe smo potkupljali u zoru. Morao si ustati prije drugih i prije zore i onda potkupljaš orahe, i svoje i tuđe, ono što je opalo u toku noći.

Niko se nije ljutio. To je za djecu, da se uče radu, govorili su stariji, a i oraha bilo dosta.

Ovamo su zore drugačije, često sam ih čekao, ne mogu da spavam.

Nekako nema one jasne svjetlosti, ili mi fali zelenilo bašči...ko će ga znati... Ova je data za svođenje računa... a možda to i nisu neki veliki računi. Šta je život? Je li to iko otkrio? Sve je to jedan vječiti krug.

Kao natpis na mezaru što sam negdje pročitao „Ti si ono što sam ja juče bio, a ja sam ono što ćeš ti sjutra biti.“

Šta je život, dva koraka, od avlije do sokaka... Tako je pjevao stari Latif-aga, kad iz mehane pođe kući... I najduži život prođe i dođe kraj.

Možda ga i ne treba shvatati tako ozbiljno, kako bi rekao moj prijatelj Rasim, dok smo se družili na „Limskim večerima poezije.“ Volio sam jednu njegovu pjesmu koju je posvetio babu...

*Ne beru se vjekovi ko grožđe,
sjaj je zvijezda varljiva za oko,
život, ako mjeriš prema vodi,
sve je plitko i sve je duboko...*

Ustaje.

Dosta je bilo, vrijeme je novac. (Osmjehne se gorko) Al bih ja onda bio bogat. (Uzima kutiju, pali zadnju cigaretu, a kutiju zgužva i baci) Baš sam cicija, ne osta ništa. Nema moje ostavštine. Stigao sam do kraja...

Hvata za omču, provjerava je i stavlja na glavu.

Bože, oprost mi, znam samo fatihu. (Uči fatihu) Sam sebi klanjao dženzazu. (Osmjehne se, a onda uz upitan i zabrinut pogled) Ko će me sahraniti?... O trošku Opštine, kao beskućnika... Pa neka i jesam beskućnik. (Kreće odlučno, pa zastane.) Nišan?... Kakav će nišan staviti? Oni nemaju muslimansko groblje... Bog je jedan, svi mu pripadamo, svejedno je... „Svejedno, tu i tamo nebo će me pokrivati.

Nadamnom će noću samo, ko kandilji zvijezde sjati...“ Hajne. Henri Hajne...

Kroz prozor dopire svjetlost, počinje da sviće. On, skrhan i rezignirano.

Nije svejedno, pa valjda mi pripada mezar, običan mezar sa dva nišana...

Allahu dragi, ako nemam dom, daj mi bar mezar. (Plače i skida omču)

Ne mogu u bezimenu jamu i tuđu zemlju... Pa valjda mi pripada taj mali djelić ove planete, da se zna da sam postojao.

E neću! Idem u Bosnu, tamo je meni mjesto, mezarje je cijela Bosna. Pa nek me i u Drinu bace, imaću svoj mezar!

Zavjesa

Mehmed Medo KANJIŽA

GUSINJSKA MAJKA

Odletješe ptice iz njenoga krila
Naslonjena na avlijska vrata
Ona čeka – SAMA
Bar haber da čuje
Da joj srce radost pomiluje

Prže ju ljetnje žege
Ruke su sve huđe
Oči polako gube svoj sjaj
Prošapće svojoj duši
Vratiće se ptice u svoj zavičaj

Dode i hladna jesen
A ona čeka – SAMA
Svaka zora novu bol ureže
Srce se stegne i sebe pita
Koliko godina bola treba
Za trenutak sreće
Zar niko doći neće

BOSNA

Polako
Koračaj ovom zemljom
Da ne zagaziš
Parče modroga neba
U mrtvim zajednicama
Ostavljenim na kaldrmi
Rodnoga grada
Olovo sve guta
Umire i nada

Tiho
Da ne probudiš
Sjećanja crvenih ruža
I sahranjeni osmjeh
Na nečijim usnama
Odavde je pobjegao život
A ova zemlja je bila sama

Polako
Koračaj ovom zemljom
U njoj svaki kamen
Ima svoje rane
I suze obješene u zraku
Strugom pjesma se rađa
I sve tone u mraku

Tiho
Da ne probudiš njihove kame
Plač kolijevke
Iz potaje vrijeba
Evropo!
Koliko ćeš naših života
Za parče slobodnog neba

Polako-Tiho
Koračaj ovom ranjenom zemljom

KO ZNA

Davno me nisu vidjele
Oči zavičaja
Ni magle gusinjskih svitanja
Akšam je zaboravio
Otiske mojih koraka

Ko zna
Da l me se iko više sjeća
Sat života polako otkucava
Dogorijeva svijeća
Oči moje svjetlosti mi dajte
U duši mi pleše zavičaj
Neka se vlaga starih ideala
Otkuje mojom krvlju
Probudile su se opet
Moje rane
Krvavom pjenom stih da zapišu

Ko zna
Da l me se iko više sjeća
Sat života brzo otkucava
Dogorijeva svijeća
Davno me nisu vidjele suze zavičaja
Hej srce moje jesmo li stigli do kraja
Ko zna

OSVIT

Talib raskopčao kariranu košulju. Ukazale mu se kosmate grudi.

Tanak sako okačio o desno rame. Nov ćulaf nakrivio prema desnom oku. Korača, ponosno odmahujući koščuravom lijevom rukom. Primjetno razvlači usne. Pokreće mu se izbrijana brada kao da s nekim razgovara!

- Baš mi je drag kćerkin sinčić! Zajačio, ispravlja se, samo što nije počeo da ide. Danih kod njih, upoznade se sa mnom! Cimne se iz majčina naručja, hoće k meni! Čim malo oftrkne, uzeću ga za ručicu, dovesti kod sebe, zabavljaćemo se, uživaćemo!

Zaminu oveći brežuljak. Ukaza mu se grupa kuća ispod strmine načičkane klekovim džbunjem. Obuhvati oštrim pogledom svoju kuću. Iznenadi se! Oko nje narod u grupama: sjede, stoje, rijetko se ko pokreće! Drhtavica mu trznu tijelo! Ledeni trnci probodoše grudi! Odmahnu bojažljivo krupnom glavom!

- Šta može biti? – zapita se. Pruži korak iz sve snage! Najradije bi odjednom prekoračio rupčavi put do kuće! Protrlja oči, izbulji što više moga, napreže se da bolje vidi! Pred očima mu ista slika! Uznemirenost mu se pojača! Približi se, zagleda, svi mu poznati, komšije i rođaci. Onako, u grupama, krenuše mu u susret! Talibu se postepeno skraćuje korak, ponekad zastane! Lice mu već potamnje! Oni k njemu samo povlače noge! Pogledi skrušeni, ukočeni! Niko riječ ne progovara! Stade Talib pred njima, stadoše i oni! Svi se ukipili, čute! Talib prokide jedva čujnim glasom:

- Šta je ovo, ljudi? Jeste li se okupili radi eglene sa mnom ili je zveknula kakva grkavica? Gledate me kao odmetnika? – zadiže ćulaf, zažmire!

- Pođi u sobu! Vidi sam! Ne može niko da ti reče! – ispusti Ferhan kao ispod zemlje.

Pokri oči šakom. Sjecnu mu mrak ispred očiju, noge mu uzdrhtaše, zamalo pade! Očuta nekoliko trenutaka, prikupi snagu, pognute glave pođe prema vratima olovnim korakom. Osjeti da mu srce drhti! Priđe, vrata ušir otvorena. Spusti nogu na prag. Obuhvati sobu ispitivačkim pogledom, mejt okrenut bliže prozora! Okrenu se ljudima, pa proturi glavu u sobu! Stajao je tako raskoračen preko praga nekoliko trenutaka.

Modre svjetlice mu se prošiše ispred očiju, spečak u grlu naraste! Usloni se uz dovratnik! Gleda ukočenim pogledom, ne trepće! Najednom đipi prema mejtju. Spusti se na koljena! Zadiže bijeli prekrivač s glave mejta! Jeknu kao munjom pogođen! Ispravi se! Lupi pesnicu o pesnicu, potom objema u svoju glavu!

- Au, moj sine! ... Zar si ti tako zalegao? Zar tebe kuga pokosi? Jagodo moja na rosi otkinuta! Ostavi baba da jauče pored tebe! Zar se nećeš više babu zatrčati da te zagrljajem prihvatim! – Suze se kolutaju, sustižu se. Pokapaše žutnule okrugle obraze mejta! Na krajevima između usana mu zgnječena po kap krvi. Ispravi se Talib, sjede prekrstivši noge. Otrije vlažne oči. Lice mu neprestano podrhtava. Glasno podviknu:

- Narode, ljudi, ima li spasa ili smrti za mene? Zemlja tvrda, a nebo visoko, kuda ću? Pogledajte šta me nađe! ...

- Sabur, Talibe, sabur! Bog je na pomoći, Bog! Smogni snage, ustani da ti zdravimo glavu! Da podijelimo tugu i žalost sa tobom! Red vjekovni da obavimo! – pozva ga Ferhan.

Ustade Talib. Stade podalje od mejta. Prizva starijeg sinčića i ženu Lejlu, urediše se pored mejta. Svi im prilaziše prepuni tuge. Ponovo Talib sjede kraj mejta. Usloni smrknuto čelo na desnu ruku, začuta! Najednom se prenu bunovno! Sinčić mu Habib neprestano šmrca.

- Smiri se, Habibe, kućo moja! Ispričaj mi lijepo! Ko ti uze jedinog brata, ko? Hoću da znam ko mi prostrijeli srece, zagorča život?

- Adem! ... Adem! – promrmlja muklo, skupi se, zajeca jače!

- Adem naš? – podiže oči, stisnu usne, napravi neobičnu grimasu!

Udari se pesnicom u grudi. Glava mu klonu kao da je sablja odvoji od vrata! Prihvati je s obje šake.

- Šta? Nije više naš! Kako naš? – zajeca glasno Habib.

- Strpi se, uzdrži! Ispričaj babu kako je bilo?

- Tako! Čuvali smo krave zajedno. Igrali lopte, pjevali. Bolji sam bio od obojice u igri. Došao je popasak. Rastavili smo krave, potjerali na pojilo. Htio je on prvi da pritjera njegove krave. Mi požurili naše i stigli prvi! Uzhujaao se Adem! Potegao je britvu! Pojurio k meni! Pobjegao sam, nije me stigao! Smijao sam mu se iz daljine. Zatrčao se na malog! Povikao sam glasovito da ga ne pipa! Ali, on mu pazarkom rascijepi stomak!

- Ču li Ferhane kako je bilo!

- Čuh, Talibe, čuh! Bilo, pa se ne vraća! Trpimo pa to! Tvrdo trpimo! ...

- A gdje su oni, gdje? ... I njima je žalost kao i meni! ...

- Zatvorili se u kući, zatvorili! Niko ne izlazi, niko!

- Aman, ljudi! Šta da radim, šta? Kažite mi, nemoćan sam! ... Brat i sinovac, postadoše mi krvnici! Je li to moguće? Ferhane, reči nešto, reči! Hoću li da se svetim u ovakvoj nevolji? ...

- Od nevolje nema bolje škole, Talibe! Rano je o tome!

Imaš preči posao u kući, koji se ne može odlagati! Bog i ljudi sve smire. I ovo će smiriti! Stegni srce, podnesi junački kako tebi dolikuje! ... Uvijek si bio petlja, druge savjetovao, okuraži se! Prizovi Boga, pomisli na sudbinu!

Zagnjuri Talib glavu među koljena. Zaćuta, rekao bi ne diše. Na jednom ustade. Priđe vratima, razgleda. Svi uperiše poglede prema njemu! Stajao je tako nekoliko trenutaka! Lice mu se zamodre!

- Ljudi, Ferhane, dovedite mi brata i sinovca, neka su sa nama – glasno reče Talib. Zaputi se prema Ferhanu. Ferhan stade ispred Taliba, gledaju se! Obojici oči razrogačene, trepte iz njih neobični pogledi, tijela ukočena!

- Kako da ih dovedem? Šta hoćeš sa njima? Jesi li pri sebi? – okruži šakom oko glave začuđeni Ferhan.

- Jesam, Ferhane, jesam! Sasvim sam normalan, neka dođu! Dovedite ih, neka su prisutni ovoj žalosti! Dobro i zlo treba dijeliti sa bratom! I on je žalostan pa neka je pored mene! ... Ljudi, dovedite ih!

Ubrzo Ferhan priđe sa bratom i sinovcem Talibovim pred sobna otvorena vrata! Stadoše! Pogledi im oboreni! Ferhan pored njih podrhtava čitavim tijelom! Više uperenih pogleda iščekuju ishod! Talib nako-ljenčen pored mejta! Uperi pogled prema vratima! Svjetlice im se ukrstiše ispred očiju! Ispusti tiho:

- Uđite, ne stojte pred vratima!

Oni se iznenada skolutaše preko praga, savlada ih nesvjestica! Poliva ih Ferhan uz pomoć ostalih vodom. Trljaše im vrat i čelo dok dodoše sebi. Udoše u sobu bojažljivo, postidjeno. Talib ih prizva, sjedoše pored mejta naspram Taliba! Adem je neprestano jecao! Pokušava Ferhan da ga izvede van, ali Adem nije htio! Neprestano je Ferhan pratio Talibove pokrete! Često mu dolazi na um da će Talib zgrabiti Adema! ... Znao je Ferhan koliko su Talibu čvrste ruke! Teško bi mu ga i nekoliko čovjeka iz ruku istrгла! Ali, Talib prizva Adema i reče:

- Od danas si mi mjesto mog miljenika, koji leži ovdje između nas! A, mi, brate, ostajemo što smo i bili!

- Hvala ti, Talibe, hvala će čuo i ne čuo! Tako može samo čovjek velike duše! – promuca brat i zarida.

TREBA IMATI NEKOG

1

Treba imati nekog, ko zna da sniva
Zajedno s Vama, ljubav, maj, proljeće
Treba imati nekog, ko će da skriva
Sve Vaše tajne, sva pisma, sve nesreće

Treba imati nekog; ko razumije
Ne samo osmijeh, već i duge ćutnje tugu
Treba imati nekog; ko će da Vas skrije
Duboko u srcu, kao najljepše boje dugu

Treba imati nekog; ko zna da shvati
Kako su noći teške, pune sjete
Kada čovjeka ostavi: nada, čežnja, Bog

Treba imati nekog, ko će da Vas svrati
U svoje naručje, tople ruke da splete
U Vašu kosu. Treba, treba imati nekog!

2

Treba imati nekog, da duša ne klone
Da te u noćima dugim ne obuzmu slutnje
Treba imati nekog, dok zvona ne zazvone
Dok srce ne zaluta u očajne ćutnje

Vrijeme je imati nekog, ko će da zanoći
U Vašem srcu. Nježno, kao draga ptica
Nekog ko će ostati s Vama, kad sve će proći
Kad će Vam oči obuzeti bijela nesanica

Vrijeme je imati nekog, ko zna kako diše
Vaše srce, kad ga obuzmu magle jesenje
Nekog ko će umjeti srce da Vam liječi

Treba imati nekog, kad padaju kiše
Duge kao slutnje. Kad vjetar kestenje
Prosipa po asfaltu, a niotkud riječi

3

A niotkud riječi, tople, blage
Zjapi samoća iz svakog zida
Kako je divno u očima drage
Naći zavičaj što bolesti vida

Imati nekog ko će da Vas prati
Rukom da maše ispred Vašeg doma
Uz kišnu jesen, noću, da Vas svrati
Da Vas zagrije, spasi Vas od groma

Treba imati nekog, čija zora
S Vašom se zorom rađa, plava
Nježno kao mjesec, nebeski rog

Nekog ko će u Vama rasti kao gora
Ko će Vas umiljato ljubiti kao trava
Konačno: treba, treba imati nekog!

4

Treba imati nekog, ko umije
Osmijeh da prospe po Vašem licu
Nekog ko će zajedno s Vama da usnije
Mjesec mladosti svoje, svoju prepelicu

Treba imati nekog, ko radost daruje
A pjesniku posve malo radosti treba
Nekog; čije će srce u svom da čuje
S opojnošu vina, sa blagošću hljeba

Do koraka zadnjeg, do zadnjeg časa
U kojem sunce zapadu naglo klone
Kao namjernik što konaku svom hita

Kad treptajem naglim vjetar ustalasa
Trave. Zvončići s večeri kad zazvone
Krv kad se probudi, kao mlada žita

5

Biti sa nekim; čije Vas oči
Umilno mame, sa žudnjom zovu
Ko svaki tren zna da pretoči
U samo radost: korijen blagoslovu

U pregršt riječi što sipe k'o kiše
Majske. Tople. Dok miju cvijet
Kad ništa nećete – ništa više
Poželjeti da Vam podari svijet

Za druge lažni, što kratko traje
Pun gorkog bola. Prepun čudesa
Gdje krhkom biću jedino ostaje

Skrušeno da gleda, na sve oko sebe
Da nijemo noću blene put nebesa
Pun bezmjernog straha. Srcem da zebe

6

Biti sa nekim; kad rudi zora
I prvim zrakom – sunce kad ljubi
Kad vjetar pupulj razvija s gora
Drag biti nekom ko Vas ne gubi

Ni u snu svome, ni jedne noći
Od prvog dana, do zadnjeg časa
Biti sa nekim, ko će uvijek moći
Nemirom žudnje krv da ustalasa

Kao što stijena na vječnoj hridi
S morem se ljubi, u buri, oluji
Dokle god traje nas i vremena

Dok god postoji nada koja bridi
Nek nam pod prozorom pjevaju slavuji
Neka nam postelju zagrijava žena

7

Oči njene blagost neka nude
Ka' 'no zvijezde u blaženoj noći
Nek ljepotom dane naše hude
Saspu sjajnom, koja neće proći

I kad naše ovozemne sjeni
Za netragom istope se, minu
Vrijeme naše kada se skameni
Dvije zvijezde nek zrače toplinu

K'o mornaru na kletoj pučini
Što s valima – ka' 'no lav se nosi
Putokaz će biti srcu mome

Da od sebe odagman zle čini
Da veseo uputim se k zori
Što nam život iznova donosi

8

Šta je život? Tren blaženstva. Muke
Ko ne pozna sebe u očima
Drage žene koja pruža ruke
Bol ti svaku mijeni radostima

Šta godine, do bore nad čelom
Što ih tvoja pletisanka tvori
K'o mošusom – neka tvojim tijelom
Okiti te. K'o lotos otvori!

Šta su dani kad radosti nije?
A tek noći – klete i preduge
Bez šapata njenog. Bez kikota!

Gdje bi čovjek svoj nemir da skrije
Gdje goleme svoje boli, tuge
Kako da se spasi od života?

9

Dušom slutim što mi čula kriju
Miris puti prognane iz raja
Beskraj žudnje, što iz srca kliju
Prema ženi što nas s nebom spaja

Izvan vida, ja je žudnjom slutim
Kroz njen kikot, k'o žubor izvora
Bože! Nauči me kako da oćutim
Kad je draža no vijenac lovora

Zalud mudrost bez blaženstva sreće
Čime lica naša da se krijepe
Po grudima prospi behar – cvijeće

Nek nas pùti fizičeske mame
Pravim pùtèm prividne zasljepe
Neka cvate bulke; vrisak od pomame

10

Kad se ne da s ružom mjeriti
Miris cvijeta iz ma kojeg kraja
Nit s proljećem bilo koje doba
Cvati pupulj, rod trešnje nas spaja

Grane širi, rod obilan nudi
Blagi Bože, prekrasne divote
Sve mi uzmi; daj mi njene grudi
Mjesto vode, vina: daj pohote

Daj mi dane beskrajne i duge
Daj mi noći – od noćiju duže
Nju mi daruj u ljepoti dâge

Ruke njene k meni nek se pruže
Nek mi tijelom osmijeh njen žubori
Od pogleda njenog nek izgorim

11

Oči njene na put nek me prate
Nježne ruke s puta nek susreću
Uz ognjište toplo, nek me svrate
Sve do jutra: uz vino i svijeću

Tako ćemo nadmudriti zoru
Ljubeći se; ljubavlju satrti
Tako ćemo izbjeći ponoru
Svih bolesti, same kobne smrti

Tako ćemo nadživjeti vrijeme
Možemo li tražit većeg dara
Od samoće ljubavlju prožete?

Sve nesreće, jadi, nek zanjeme
I sve muke – što ih život stvara
Samo ljubav mreže neka plete

12

Ljubav koju ona mi daruje
Smijehom svojim, pokretom, očima
Nadu, radost, u mom srcu snuje
Kroz krv teče svim mojim čulima

Grudi njene, dva goluba bijela
Dv'je gugutke samo meni znane
Morska pjena ništa je spram tijela
Njenog, kada pored mene svane

Prvi zraci sunca kad miluju
Nježni lotos, dok treperi breza
Pružam ruke kao izvoru sreće

U srcu mom radosti se snuju
Nalik vrtu djevojačkog veza
U kom cvjeta al-katmer cvijeće

Sulejman ALIČKOVIĆ

PJESMA

***

Putuje tabut k mezarju.

Gleda ga stećak, tiho mu zbori:
„I ovome što ispod mene leži
život skратиše.
Ti isti što i tebe k meni
svратиše.

Da li to dragi Bog želi,
ili smo se slučajno sreli?“

Ipak znadi:
bez Njegove volje ništa se ne dešava.
Niti smo rođeni
niti dušu dali
bez Njegova znanja.

Ovo su nam samo tijela vraćena
u prethodna stanja.

Drina ne žubori
nego hući,
hoće da kaže:
„Bošnjó, nikad ne zaspí višé,
da možeš gledati
mjesto gdje ti život skратиše
i gdje su ti oko vrata omču namicali,
mrtve u mene bacali -
evo, iznova se nazad tvoji vratiše.“

Zar su na Balkanu
Bošnjaci mrtve brojke?
Ne, nijesu, živi su Božji robovi:
Faruk su me zvali,
ime mi Sulejman dali,
majka nadjenula Omeru ime,
Idriza po djedu, da ih podsjeti,
Muhamed to časno ime nosio,
Ishak ljepotu donosio.

A Drina k'o Drina, rijeka tajni,
zareče se da ovu neće kriti,
Istinu će na obalu izbacit,
samo kamen u dubini ostaje,
a tijela će za častan pokop vratiti -
netko rad toga Pravdi cijenu će platiti.

Selman LJAVEVIĆ

PITAM SE

Pitam se, zašto nas ova milet kudi
Ćeraju nas, muče kao da smo nomadi, Kurdi

Pitam se, zašto žićem krv nama piju
Vade kosti iz kabura, majku tursku psuju

Pitam se, zašto su gene zatrovali
Koru hljeba i vode nijesu nam dali

Pitam se, zašto crne duše zlokobnice
Vječito vide u nama-demone, poturice

Pitam se, zašto su na nas kivni, hudni
Hej, stani čovječe, i mi Bošnjaci smo ljudi!

IMA LI NADE?

Vezaše nam
u čvor ruke

Iz nebeskog
rebra

Trešti
grom

Kam puče
gora jauče

Pelin gorak
opustio dom

Ima li
nade

Za tiće
mlade

Poskok
se krije

U oku
krvopije

U tabane
trn zameće

Sanjamo sniježne
Prokletije

Ledena smrt
tijela nam grije

Sadetin – Sado PERIČIĆ

SEVDAH

Sevdah je naša uspomena stara
Što srce, dušu i maštu razgara
Što vatru ljubavi iz pepela budi
Zbog vječne čežnje za kojom srce žudi

Sevdah su ljubavne rane stare
Nikad do kraja nezacijeljene
Sevdah su uspomene bolne i drage
Sevdah su ljubavi neiskazane

Sevdah je čežnja naša skrivena
Za onim što je bilo lijepo
Za onim što ne bješe nikad
Za onim što nam vrijeme ote
Sevdah su strasti bez grehote

Sevdah je ljubav ona čista
Za ljepotom što opija
Za ljepotom svijetlih noći
Dok mjesečina duše uznosi
Kad pjesma jača je od vina
Kad najljepše je sa drugovima

Sevdah je nada ona vječna
Da ljubav nikad neće proći
Da srce uvijek može da voli
Da duša dugo može da boli
Zbog ljubavi i čežnje da izgori

Sevdah je veče što nas uznosi
Što naše umorne duše spaja
Dok sjedimo kraj česme stare
Dok pjevamo uz zvuke tambure
Pjesmu što sa nama traje
Dok čuje se ezan sa munare

TAJNA

Šta je život, šta je smrt?
Šta je čovjek, a šta duh?
Šta je ljubav, a šta patnja?
Gdje je vječnost, gdje je Bog?

Što nas muči vječna tajna
Kad je niko još ne otkri
Čemu zebnja, čemu strah
Kad sve što se jednom stvori
Na kraju je samo prah

Pa, ipak, nam ljubav neka
I ta čulna burna strast
Daje snage da čekamo
Da tražimo, da maštamo
Nadamo se i slutimo
Da do kraja vjerujemo
Da će svjetlost obasjati
Duše što se ne predaju
Da tu smisla negdje ima
Da ga mora ipak biti
Jer sve to je neko čudo
Da bi bilo besmisleno
Prolazno i uzaludno.

Džana MUJADŽIĆ*

**JAKUTA ALIKAVAZOVIĆ DOBILA
FRANCUSKU NAGRADU „GONCOURT”**

I

Bošnjakinja iz Pljevalja: Jakuta Alikavazović

Žiri je bio oduševljen nadrealističkim ugođajem koji je bosanskohercegovačka romansijerka uspjela dočarati u svom romanu na francuskom jeziku, naslovljenom „Pokretna tijela“ /Corps volatils/, u izdanju pariške kuće „L'Olivier“. Vlasnik Olivier Cohen, prisutan na dodjeli priznanja Jakuti Alikavazović u čuvenom ugostiteljskom objektu „Chez Drouant“, oduševljeno je izjavio:

„Autorica neponovljive potrage za nestalim ocem, ujedno stvarateljem mitskog djela, je već objavila roman za omladinu: „Holmes i ja“, gramatiku francuskog jezika, dopadljivu studiju o poznatom književniku Gustavu Flobertu, sadržajan članak o Andy Warholu i druge, ništa manje privlačne i važne ogleda“.

Profesorica engleske književnosti na Sorboni, porijeklom iz Pljevalja i Čajniča, Jakuta je rođena 1979. godine, u bogatom 15. pariškom, okrugu! Specijalizirala se za prevodenje a završila je poznatu Visoku školu „Ecole Normale“ u predgrađu Cachan. Aktuelno radi na nekoliko kulturnih projekta u mnoštvu domena. Izdavač je posebno ponosan što Jakuta obrađuje i doktorsku disertaciju o američkoj umjetnosti, a prošle godine je dobila prestižnu nagradu za spisateljicu godine. Priznanje i 25 hiljada eura, dodijelila joj je Fondacija Lagardère.

Ljubav prema jezicima je jaka podloga spisateljčinog zanimanja za književnost. Najprije za maternju, bosansku, pošto je majka Čajničanka, dugo pisala poeziju. Zatim francuski jezik, radi posebne muzike i mnoštva neobičnih izraza, pa napokon engleski, kojem je posvetila sve svoje

---

* Objavljeno: 14. May 2008. 11:05:47

visoke studije: „Dopada mi se plastičnost engleskog jezika i svakodnevna otkrića koja ga čine dinamičnim“, – kaže bh književnica, koja je studirala i u Škotskoj.

Zanimanje za fikcije dolazi iz djetinjstva jer je, često, ostajala sama pošto je jedinica. Roditelji su radili a djevojčica je sebi – pričala priče! Odlična učenica, dugo je razmišljala o izboru studija, pošto je, najprije, planirala da uči arhitekturu: „Ali i kao arhitektica, ipak bih pisala“, podvlači dobitnica najveće francuske književne nagrade „Goncourt“, za prvi roman. Priznanje je, posjetimo se, osnovano još 1902. godine.

Jakuta Alikavazović nije živjela samo uz knjige. Dugo je putovala po Evropi, čak i „Orient Expressom“ do Istanbula, boravila u Aziji, pa se zaustavila u Indiji, gdje bi se rado i nastanila.

Dva ranija djela upućena omladini otkrila su njezinu natprosječnu nadarenost pa je kompleksan način književnog izražavanja, rezultirao romanom „Holmes i ja“, kao i kvalitetnom zbirkom pripovijedaka „Priče protiv Prirode“. Također, treće djelo „Odraz Meissner“, ocijenjeno je najvećim ocjenama.

„Pokretna tijela“, roman od 304 strane, zahvaljujući kojemu je i dobila prestižnu i jako cijenjenu stipendiju „Goncourt“, savršena je satira jedne generacije što nastoji opstati u granicama konkretnog bivstovanja, na rubu provalije današnjeg, sve više apstraktnog svijeta.

Za „Almanah“ pronašao i pripremio
Belis Pojatić

IBRAHIM REKOVIĆ

Rođen je 03. marta 1941. godine u Plavu. Osnovnu školu završio u Plavu. Srednju umjetničku školu učio u Herceg Novom i Peći. Višu pedagošku školu - likovni smjer završio u Prištini.

Izlagao je samostalno i zajednički u: Plavu, Peći, Prištini, Sarajevu, Škofjoj Loki /Slovenija/, Podgorici, Njujorku /SAD/, Torontu /Kanada/, Rožajama i drugim mjestima.

Dva mandata je bio poslanik Skupštine Crne Gore. Obavljao je najodgovornije funkcije u Opštini Plav: predsjednik OK Saveza omladine, predsjednik OK SSRN-a, sekretar

Komiteta SK i predsjednik Opštinskog vijeća Sindikata.

Bio je direktor SIZ-a za komunalno-stambenu djelatnost, zatim savjetnik za kulturu i obrazovanje u SO Plav do 01. januara 2006. godine, kada je penzionisan.

U izdanju Almanaha, objavljene su mu knjige: *Plavsko-gusinjski biseri – anegdote*, 2004. i *Izubljeni ambijent – Plav i Gusinje nekada – monografija – crteži*, 2008. godine.

Sa nekoliko likovnih priloga i anegdota zastupljen je u udžbenicima *Mostovi – Čitankama za Bosanski jezik i književnosti na Kosovu*.

Dobitnik je sve tri nagrade na konkursu za likovno rješenje Grba Opštine Plav.

Uradio je likovna rješenja – ambleme za: Hotel „Plavsko jezero” Plav, Stranku nacionalne ravnopravnosti Crne Gore, Turističko-kulturnu manifestaciju „Dani borovnice“ Plav, Bošnjačko društvo Plavljana i Gusinjana u Holandiji „Behar“ i dr.

Bavi se prikupljanjem leksičkog blaga i anegdota iz plavsko-gusinjskog kraja. Pored likovnih priloga, riječi i anegdote je objavljivao u listovima i časopisima: „Izvor“, „Sandžak“, „Sandžačke novine“, „Plavsko-gusinjski glas“, „Plavsko-gusinjski avaz“, „Glas islama“, „Almanah“, „Pobjeda“, „Vijesti“, „Bošnjačke novine“, „Journal“, „Fokus“, „Republika“ i dr.

Bavi se umjetničkom fotografijom i posjeduje obimnu fototeku.

Bojom, olovkom, tušem, slovima i foto-objektivom nastoji da, kako sam kaže, „otrgne od zaborava makar dio onoga što je bilo lijepo i karakteristično za Plav i Gusinje“.

Rekli su:

„Birajući prevashodno zavičajne motive, Reković se svjesno opredijelio da bude, u neku ruku, ljetopisac i likovni hroničar svoga mjesta. To, razumije se, ne umanjuje značaj njegovog rada, već, budući da njegove slike bilježe i registruju motive koji prolaze i koji se mijenjaju, koji će danas-sjutra nestati ili su nestali, znače svojevrsnu umjetničku i istorijsku čitanku, koja će tokom vremena dobivati na cijeni i značaju. To su upravo njegovi crteži olovkom i tušem; plavsko-gusinjske mahale, starijske kuće, džamije, dućani, avlije i drugo. Reković je sačuvao taj svijet u prolazu, kakav je bio juče i kakvog danas sve manje ima.“

Akademik Husein Bašić, 1999. godine

„Priroda, pejzaži, kuće, kule i čudesne igre svjetlosti boja nad Jezerom i njihovo ogledanje u njemu, ostaće trajno opredjeljenje Rekoviću. Baš kao i slike i crteži sa motivima plavsko-gusinjskih kuća, kula, sokaka, avlija i čaršija čije verističko prikazivanje Rekoviću služi da nas zamisli nad prolaznošću vremena i ljudi. Sve to kod posmatrača budi nostalgичno raspoloženje i uspomene. Podsjeća na dane sreće, koja se odvijala u tom i okolnom prostoru. Gledajući ih, gotovo da čujemo škripu polutruhljih podnica i stuba, pad kapavica sa streha, miris čađe sa tavanjskih greda, otvaranje drvenih avlija i dr. Doživljaj je faktografski i estetski“.

Akademik Zuvdija Hodžić, 2000. godine

„U bogatom korpusu likovnih umjetnika Crne Gore ima nešto što Rekovića izdvaja i čini posebnim. Meni imponuje skromnost i lirska tišina i ljudska i umjetnička, kojom Reković blagorodno i pronicljivo opservira i prezentira osobene ljudske, eksterijerne i enterijerne štimunge i akorde plavsko-gusinjskoga kraja. Njegova djela su svojevrsna istorijska čitanka plavsko-gusinjskoga regiona“.

Milan Beli Popović, 2000. godine

„Rekovićeви akvareli, crteži i portreti na upečatljiv način odslikavaju jedno prošlo i sadašnje vrijeme. Prolaznost koja je stalno prisutna u umjetnosti, može se lako uočiti i u Rekovićevim radovima. Reković bilježi zavičaj i za zavičaj. Iz njegovih radova se čita zavičaj.“

dr Senadin Pupović, 2000. godine

„Reković nas podsjeća da postoji mnogo stvari koje ne smijemo prepuštiti zaboravu. Njegovo umjetničko djelo govori o onome što najviše vrijedi ljudskom osjećanju pripadnosti određenom prostoru i vremenu. Još se niko nije rodio ko prema svom rodnom kraju ne gaji posebne osjećaje, a na Ibrahimovim slikama se upravo to vidi: ljepota pejzaža, kuća, sokaka i džamija, Plavskog jezera i ukratko svega, što njegov zavičaj čini posebnim duhovnim prostorom. U moru današnje umjetnosti, teško je nekoga istaći ko ima posebne karakteristike, a Rekovićevo djelo je upravo takvo. Snažno i karakteristično. On istinski i svježe nastoji da sačuva ono što polako nestaje.“

*Akademski slikar Nebojša Šoba Šerić,
Njujork, 20. 05 2005. god.*

„Ibrahim Reković, portretista, dizajner, sakupljač priča, anegdota i skoro zaboravljenih riječi iz svojeg zavičaja, pripada onoj plemenitoj vrsti prevashodno crtača kome je ključno sredstvo *linija* položena u svježju bjelinu prostora, po kome on, veoma uspješno, ispisuje sagu o plavsko-gusinjskom kraju. Zagledan u prošlost zavičaja, sigurnom i prefinjnom linijom, svoje opservacije Reković pretvara, dosljedno i sveobuhvatno u dragocjene vizuelne predstave čija se upečatljivost zasniva na dokumentarističkom prikazu negdašnjih varoši Plava i Gusinja, koje govore o prohujalim vremenima i neminovnosti nestajanja.

O mnogim umjetnicima i njihovim djelima, o kojima se priča i piše, za nekoliko godina neće se ni znati, prekrit će ih zaborav. Rekovićevo djela će, vremenom, dobiti na vrijednosti. To je prava ostavština za budućnost.“

Istoričar umjetnosti, prof. Faruk Dizdarević, 2007. godine

„Rekovićevo likovno stvaralaštvo je jedan ogroman, originalan i jedinstven svijet i ujedno dokument jednog prošlog svijeta, prošlih nestalih vremena i uz to – plavsko gusinjskih dragocjenosti, kula, kuća, mahala, dućana, avlija, džamija, izgleda bogatstva originalnih stilova stare gradnje u Plavu i Gusinju.

Slike stvarnosti je on toliko vjerno prenio na svojim radovima, da nas vraća na doba našeg djetinjstva u zavičajju, kada smo bili neodvojivi dio tih ljepota

Rekovićeve umjetnički svijet brojnih crteža i akvarela, sačuvao je od zaborava objekte stare islamske kulture i arhitekture, koje više nema, i na taj način, ovjekovječio vrijeme, prirodu i ljude, te i prostore ovoga kraja.“

Književnik, dr. Bajram Redžepagić, decembra 2007. godine

„U Rekovićevoj knjizi crteža *Izgubljeni ambijent – Plav i Gusinje nekada* utkana su tanana estetska, moralna i individualna, najdublja sjećanja, moć fantazije, sposobnost analitičkog promatranja i faktografski prilozii. Bez sumnje, i ovom knjigom Reković je pokazao da je majstor od zanata i to ne samo akvarela, portreta i drugih likovnih kreacija, već i crteža. I ovom monografijom Reković nastoji da otrgne od zaborava ono što je bilo osobeno i tipično za plavsko-gusinjsku sredinu, a jedan od motiva da se ovom knjigom autor godinama bavi bio je, u prvom redu, taj da buduće generacije podsjeti na kulturno-historijsku baštinu ovoga kraja i naroda.“

Akademik, prof. dr. Jašar Redžepagić, 10. oktobra 2008. godine

Andrej NIKOLAIDIS

IBRAHIM ČIKIĆ, GDJE SUNCE NE GRIJE

Pročit ćete knjigu “Gdje sunce ne grije” Ibrahima Čikića. I bićete tužni, bićete bijesni. Tužni jer se takva nepravda i bol, eto, mogu desiti ljudima, i bijesni jer ćete znati da niti jedan od onih koji su osmislili i odglumili predstavu u kojoj su, kao u kakvoj infernalnoj lutkarskoj predstavi, vukli konce laži i igrali se ljudskim životima i istinom, neće pred zemaljskim sudovima odgovarati za ono što je učinio.

Nekoliko pitanja, ipak, treba postaviti hladne glave, i pokušati odgovoriti na njih. Zašto su ovakve stvari bile moguće u Crnoj Gori? – tako glasi prvo. Šta je to bilo u ljudima, pa su bili spremni da povjeruju da je stoprocentni invalid Ibrahim Čikić namjerio da stvori nezavisnu državu Sandžak? Isto ono što je koljače, onomad, uvjerilo da su srebrenička djeca, ti melec od suza, *zli neprijatelj* kojega bez treptaja oka, bez drhtaja ruke treba ubiti? Da je bošnjački grijeh tako velik da osveta (čija? u čije ime? čijim ovlaštenjem?) mora biti nestanak tog naroda u slapovima vlastite krvi?

Proces koji je vođen protiv Čikića i ostalih nevinih ljudi optuženih za terorizam bio je nastavak rata drugim sredstvima. Ovi nevinici ljudi osuđeni su iz istog razloga iz kojeg su njihovi nevini sunarodnici u Bosni ubijani. Da: sve je to bio dio istog zločinačkog pothvata. I da, Crna Gora jeste učestvovala u tom zločinu.

Konačno: zašto su ovakve stvari i dalje moguće u Crnoj Gori? Zašto se prošlost ponavlja, pa se danas umjesto bošnjačkim sudi albanskim teroristima, koji su ustanak, umjesto u Sandžaku, tužitelji kažu, naumili dizati u Malesiji?

Zato što je vlast u Crnoj Gori ista. I zato što je narod u Crnoj Gori isti. Ista ona ravnodušnost za tuđu nesreću, ista ona spremnost da se oči zatvore pred očitom nepravdom, isti onaj strah da se progovori i svjedoči o sramoti i zlu koje smo imali onda, imamo i danas. Uvijek se zlo i nepravda dešava *nekome drugom*. A silnika je bolje ne ljutiti. Pa neka svoje iskali na drugome, možda će poštediti mene, misle ljudi. Ali neće. Sila navikla da nekažnjeno čini zlo nikada neće promijeniti svoju prirodu: ići će ona dalje, do posljednje kuće, do posljednjih vrata, do posljednjega od onih koji su smatrali da je bolje, da je mudrije, ćutati i trpjeti. Zato, jer

ima tako mnogo onih spremnih da budu slijepi na zlo koje se čini drugima, bilo je moguće da Ibrahim Čikić bude nevin hapšen, nevin zlostavljan i nevin utamničen. Svako od onih koji su učestvovali u mašineriji zla koja ga je pokušala – i nije uspjela – samljeti, znao je da je Ibrahim Čikić nevin. Njihov grijeh je utoliko veći.

Zlo i nepravda koji su učinjeni Ibrahimu Čikiću, ljudima kojima je suđeno po istoj optužnici, ljudima koji su sa njim tamnovali i, konačno, njegovom narodu, svoje namirenje neće naći pred zemaljskim sudovima. Čikić zna koja je konačna sudska instanca u njegovom slučaju. Njegova knjiga tekst je pune i iskrene religiozne posvećenosti. Kao vjerujući čovjek, on zna da je Bog, između ostalog, i beskrajna, kako kaže Peter Sloterdijk, *banka srdžbe* i, važnije, banka pravde. Iz te riznice na koncu će biti zahvaćeno. I svakome – a malo kada je ta toliko puta ponovljena rečenica zvučala tako utješno i spasonosno kao u slučaju žrtava i dželata bosanskoga rata – *dodijeljeno onako kako je zaslužio*.

Nadija REBRONJA

ISLAMSKA SIMBOLIKA U DJELU

„NOĆNO PUTOVANJE POSLANIKA MUHAMMEDA”

(Noćno putovanje Poslanika Muhammeda. Kitab al-mi'radž. Liber Scale Machometi, preveo s latinskog Sinan Gudžević, VBZ, Zagreb, 2007)

Ključne riječi: motiv noćnog putovanja Poslanika Muhammeda, prelazak u onostrano, utjecaj na orijentalnu i svjetsku književnost, islamska simbolika

Apstrakt: Rad će ukazati na značaj arapskog spisa „Noćno putovanje Poslanika Muhammeda” koje je tokom vijekova prevedeno na starokastiljanski, starofrancuski i onda preko latinskog prevedeno i kod nas, i istražiti vezu sa drugim djelima orijentalne i svjetske književnosti kao i islamsku simboliku djela.

Nemoguće bi bilo da kvalitet prijevoda jednog djela potpuno procijeni neko ko nije poznavalac jezika sa kojeg je djelo prevedeno. No, ako je svaki dobar prevodilac velikim dijelom i sam autor djela koje prevodi, onda je Sinan Gudžević onoliko koliko i sam arapski spisatelj, čitaocu vodič za Miradž kao prelazak u onostrano, za poimanje metafizičkog. Od prevodioca koji prevodi spis sa islamskom tematikom, ne sa originala nego sa latinskog jezika, najviše se očekuje da sačuva, ili bolje reći povрати islamski duh ovog djela koji se u posrednim jezicima na koje je prije latinskog tokom vijekova prevedeno (starokastiljanskom, starofrancuskom i dr.) nužno gubio. Također bi se očekivalo da taj islamski duh približi našem jeziku (kako prevodilac kaže „zvali ga kako kome drago”) i našem poimanju islamske tradicije, ali na način na koji bi prijevod taj islamski duh učinio razumljivim i onom poznavaoču islama i potpuno neupućenom čitaocu. U svemu tome Sinan Gudžević uspijeva, dobro primjećujući i ona mjesta na kojima je očito da je latinski prevodilac odstupio od originala i na kojima se islamski duh pomalo izgubio, kao i ona mjesta na kojima tekst sasvim odstupa od islamskog vjerovanja. Takve dijelove teksta objašnjava u svojim komentarima, ističući naprimjer da je teško prevesti *spiritus Dei*, kako je u tekstu nazvan poslanik

Isa, nekim kur'anskim izrazom¹. Prevodilac, u nemogućnosti nalaženja boljeg rješenja, zadržava „duh Allahov njegovom riječju stvoren”², ali pomenutim komentarom ukazuje na odstupanje od islamskog duha koje će poznavalac islama odmah primijetiti. Također, u komentarima naglašava da se žena kojom je u trenutku primanja poslanstva poslanik Muhammed bio oženjen nije zvala Umihana, kako u tekstu stoji³, kao i da u Kur'anu ne postoje meleki Rafail i Izrafil koji se u ovom djelu spominju, kao i da je iskaz na samom kraju djela u kom Abu Bekr i Ibn-Abbas svjedoče da je sve što je Muhammed ispriopovijedao istina⁴, „očito dodatak iz pera prevodiočeva⁵, a načinjen je po običaju iz vremena u kojem je latinski prijevod načinjen.”⁶ Takvim komentarima Gudžević je poprilično uspio ovaj prijevod približiti arapskom originalu i pretpostaviti neka odstupanja od izvornog teksta.

Prelazak u onostrano neiscrpna je i jako česta tema u svjetskoj literaturi. Za prelazak u onostrano potreban je vodič, onaj posrednik između ovog i onog svijeta koji je neophodan da se ravnoteža između svjetova održi da bi povratak bio moguć. Dante je za vodiča kroz *Božanstvenu komediju* imao Vergilija kao simbol razuma, Muhammed ima Džibrila ili Džebraila. Gudžević u pogovoru ovom prijevodu piše o motivu putovanja na onaj svijet u klasičnom grčkom i latinskom pjesništvu, pominjući putovanje Odisejevo, Ajnejino i Orfejevo, uz Homera, Vergilija i Ovidija, kao i „Istinitu pripovijest“ Lukijana iz Samostate, kao i mogućnost da je na Lukijana utjecala *Poslanica o oproštenju* Abu l-'Ala' al-Ma'arrija.⁷

Motiv miješanja ovostranog i onostranog, spajanja dva svijeta, postoji i u srpskoj narodnoj književnosti u pjesmi *Braća i sestra* u kojoj umrli brat Božjom voljom ustaje iz groba da bi posjetio sestru udatu preko mora, a njegovi vodiči u povratku na ovaj svijet su dva anđela.⁸ U većini spomenutih djela put u onostrano je priča o spojivosti ili nespojivosti dva svijeta, priča da oni koji krenu da traže istinu moraju proći kroz smrt, ili na neki način preći na onu stranu.

---

¹ *Noćno putovanje Poslanika Muhammeda*, preveo s latinskog Sinan Gudžević, VBZ, Zagreb, 2007, 134.

² Isto, 25.

³ Isto, 130.

⁴ Isto, 128.

⁵ Misleći na latinskog prevodioca.

⁶ *Noćno putovanje Poslanika Muhammeda*, 143.

⁷ Sinan Gudžević, *Latinski Kitab-al mir'adž*, u: *Noćno putovanje Poslanika Muhammeda*, 152.

⁸ Vuk Karadžić, *Braća i sestre*, Srpske narodne pjesme, knjiga druga, Prosveta-Nolit, Beograd, 1987, 37-40.

U orijentalnim književnostima, al-Ma'arri je najopširnije pisao o Raju i Paklu, a ti su motivi, kao i motiv Miradža prisutni kod svih orijentalnih, i arapskih i persijskih i turskih pjesnika. Miradž se upotrebljava kao višeznačan simbol. Dželaludin Rumi ga u *Mesneviji* spominje na više načina, kada opisuje stremljenje ka uzvišenom cilju i razliku između uzvišenog cilja i drugih stvari koje se na putu ka njemu sreću, u stihovima: „Svrha Mi'radža bila je vidjeti Allaha; /Usput je hazreti Pejgamber vidio Arš i meleke.”⁹ ili kada govori o pameti koja će čovjeku biti učitelj i zaustavljati ga kao što je na Miradžu Džibril govorio Muhammedu zašto se ne smije približavati previše govoreći: „Ako samo još jedan korak učinim, izgorio sam!”¹⁰

U bošnjačkoj književnosti miradž kao motiv ili simbol, pod utjecajem orijentalnih, javlja se još kod starih divanskih pjesnika. Motivi iz miradža kao što su melek Refref ili Burak na kom je Muhammed putovao javljaju se i u religioznoj i u laičkoj literaturi, dok je miradž imao odraza i u drugim umjetnostima, u slikarstvu i muzici, ali i u društvenom životu jer je postojala tradicija proslave dana miradža kod Bošnjaka.¹¹ Najpoznatija poema o miradžu kod Bošnjaka je *Miradžija* Sabita Užičanina, dok je hronološki najstarija *Miradžija* pjesnika Edaije Sinana Čelebije iz Sarajeva. O miradžu su pisali i pjesnici Asim Jusuf Čelebija i Mehmed Rešid, obojica iz Sarajeva.¹² Miradž ili prelazak u onostrano kao motiv javlja se i u suvremenoj bošnjačkoj književnosti, na primjer u romanu *Vječnik* Nedžada Ibrišimovića, u kom glavni junak prelazi u onostrano, na Kaf planinu, a njegov vodič je hazreti Hidr. Taj motiv se može naći i kod mlađih bošnjačkih autora, na primjer u romanu *Ko je zgazio gospođu Mjesec* Asmira Kujovića, u kom glavnog junaka Jasmina kroz onostrano vodi Nastasja Kinski, dok se posljednje poglavlje tog romana zove upravo *Miradž, noćno putovanje*, a predstavlja simboličko zaokruživanje i postizanje ravnoteže u čitavom romanu.

Gudžević u pogovoru svog prijevoda pominje teoriju arabiste Tobiasa Nunlista da je miradž indirektan odgovor čovjekov na Ademov pad iz Dženneta na početku vremena.¹³ Ako je Adem izišao iz Dženneta zbog svoje grešnosti, onda je Muhammed otišao na miradž zbog svoje pokornosti, kao ravnotežu ljudske grešne prirode postigao čistotu. Muhammed

⁹ Dželaluddin Rumi, *Mesnevija II*, Ljiljan, Sarajevo, 2002, 234.

¹⁰ Dželaluddin Rumi, *Mesnevija I*, Ljiljan, Sarajevo, 2003, 106.

¹¹ Fehim Nametak, *Teme, motivi i simboli u pjesmama divanskih pjesnika iz Bosne i Hercegovine*, u: *Divanska književnost bošnjaka*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1997, 99.

¹² Isto.

¹³ Sinan Gudžević, *Latinski Kitab-al mir'adž*, 153.

je po islamskoj tradiciji živi Kur'an, on je oličenje onoga što svaki vjernik treba da bude. Muhammed se na miradžu približio Allahu, onako kako će mu se svaki vjernik približiti ako bude na svom putu uzeo Muhammeda za vodiča. Mali miradž svakog vjernika je njegova molitva, i tada je on najbliži Bogu, a to približavanje Bogu je osnovna islamska simbolika miradža. U sufijskoj filozofiji naglašeni su stepeni duhovnog napretka kojima se postiže konačno približenje Allahu.

Zanimljiva bi bila i teološka analiza ovog djela koja bi pokazala koliko se ovaj tekst poklapa sa predajama islamske tradicije o miradžu. No, laički pristup analizi *Noćnog putovanja Poslanika Muhammeda* otkriva njegov književni značaj i fascinantnu simboličku vrijednost. Poslanika Muhammeda u ovom spisu na miradž vodi Džebrail, koji kao i u drugim djelima ove tematike predstavlja ravnotežu između svjetova, vodiča koji je potreban da bi se onostrano doseglo. Poslanik se od Mekke do mesdži ul-aqsa uzdiže na životinji po imenu Burak, a latinski prevodilac za tu riječ kaže da znači muško mladunče patke ili malene guske. Pojava da se bićima vezanim za nebesa, koja odvođe junake na nebo ili žive na nebesima daje izgled pticolikih fantastičnih bića, u književnosti je česta. Također, svi meleki na koje Poslanik nailazi prolazeći kroz nebesa imaju perje ili bar neki pernati dio tijela. Pero simboliše istinu koja se mora uzdići, lahkoću, nebo, visinu, prostor, let u druga carstva, dušu, buđenje duše, duhovno uzdizanje.¹⁴ Dok Poslanik putuje na Buraku, dozivaju ga glasovi na koje se on ne osvrće, a ti su glasovi predstavljaju zakone judejske i hrišćanske, a zatim ga doziva žena obučena u lijepu šarene haljine, na koju se on opet ne osvrće, a koja predstavlja ovaj svijet. Lijepa žena kao simbol iskušenja ovog svijeta, jedan je od najčešćih simbola u orijentalnim književnostima, pogotovo kod sufijskih pjesnika. Ovaj simbol je izražen na primjer kod Rumija i Attara, ali i kod svih ostalih sufijskih pjesnika, a prihvaćen je i u suvremenoj književnosti. Attar u djelu *Govor ptica* piše o šejhu koji je izgubio vjeru jer se zaljubio u lijepu hrišćanku¹⁵, a Rumi u *Mesnevi* ima priču o caru koji se zaljubio u robinju gdje robinja simbolizuje razne niske prohtjeve koje čovjek ima u ovozemaljskom životu.¹⁶

Od mesdžid ul-aqsa do prvog neba Poslanik se penje ljestvama koje „bijahu stvar ljepša od svega što je oko ikad vidjelo“¹⁷, prva prečaga od

---

¹⁴ Dž. K. Kuper, *Ilustrovana enciklopedija tradicionalnih simbola*, Prosveta-Nolit, Beograd, 1986, 129.

¹⁵ Ferididdin Muhamed Attar, *Govor ptica*, Kulturni centar I.R. Iran, Sarajevo, 2003, str. 79.

¹⁶ Dželaluddin Rumi, *Mesnevi* I, 21.

¹⁷ *Noćno putovanje Poslanika Muhammeda*, 16.

rubina, druga od smaragda, treća od bisera a svaka slijedeća od dragog kamenja. Ovo uspinjanje simbolizuje duhovni napredak vjernika, a svaka prečaga jedan stepen duhovnog uzdizanja tj. čišćenja koje se postiže duhovnim odgojem, koje islamska filozofija jasno definiše. Svaka prečaga je od dragog kamenje što treba da uputi na vrijednost ovog duhovnog uzdizanja, i svaki je naredni kamen sve vredniji, kao što je duša na određenom stepenu sve uzvišenija i čistija.

Mnoge stvari koje Muhammed vidi kada se popne na nebesa su prekrivene dragim kamenjem. Sve je to simbol dragocjenosti onog svijeta i upućuje da je na njemu jedino bogatstvo. Drago i poludrago kamenje ima značajnu ulogu u arapskoj tradiciji i vjerovalo se u njegovo magnet-sko ljekovito dejstvo, pa je zato u orijentalnoj nošnji često dragi kamen prišiven na kape ili turbane. Osim dragog kamenja, čitav prostor nebesa je ukrašen zlatom, srebrom; opis nebesa je vrlo bogat, živopisan, pomalo kitnjast. Pejzaži, drveće, cvijeće također su okićeni draguljima. Pejzaž u arapskoj književnosti, u staroj književnosti, a zatim i u kasnijim periodima, vrlo je specifičan. Orijentalista Fehim Barjaktarević ističe specifične opise ranog buđenja pustinje, oluje, večeri i noći, kao i pojavu da se ne opisuje priroda kao cjelina već njeni pojedinačni dijelovi ili sasvim sitni detalji.¹⁸ Pejzaži u *Noćnom putovanju Poslanika Muhammeda* su nužno drugačiji, jer se opisuju nebesa, umjesto pustinje posvuda su draguljima i zlatom prekriveni predjeli, ispunjeni mirisima mošusa i ambre, ali je to isticanje detalja i zapostavljanje cjeline prisutno. Slični su u arapskoj književnosti i opisi životinja. Arapski pjesnik Imru-ul-kajs u svojim stihovima opisujući konja opisuje detaljno svaki njegov dio koristeći stalno poređenja:

Slabine su mu kao u gazele, a noge kao u noja;
Kas mu je kao u vuka, a galop kao u lisice.¹⁹

U *Noćnom putovanju Poslanika Muhammeda*, opisi nebeskih bića na isti način su detaljni i iskazani kroz poređenja, na primjer: „A ta životinja bijaše takva da se izgledom činjaše veća od magarca, a manja od mazge. Lice joj bijaše ljudsko, dlaka joj bijaše sva od bisera, griva sva od smaragda, a rep od rubina, dok joj oči bijahu uistinu sjanije od sunca. Noge i kopita joj bijahu kao u kamile”²⁰ ili „A s desne strane onog veli-

---

¹⁸ Fehim Bajraktarević, *Pejzaž u staroj arapskoj poeziji*, kopija teksta, biblioteka seminara za Orijentalnu filologiju, Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, inv. br. 277, FB II.

¹⁹ Isto.

²⁰ *Noćno putovanje Poslanika Muhammeda*, 12.

kog meleka bijaše mnogo drugih meleka, svaki crnji od crnila, s očima crvenim kao vatra, s glasom jačim od grmljavine, a smrdljivi bijahu preko svake mjere.”²¹

Opisi nekih meleka na koje poslanik nailazi, izrazito su simbolični:

/.../ produžih dalje te vidjeh jednoga drugog meleka čija jedna polovina bijaše od vatre, a druga od snijega. Tako bijaše stvoren da vatra ne mogaše istopiti snijeg niti snijeg mogaše ugaziti vatru. Taj melek, hvaleći Allaha, govoraše: »Blagoslovljen da si, Allahu, ti koji si vatru i snijeg ovako združio. Pa kako si ih međusobno združio, molim ti se da se udostojiš te da isto tako zdружиš srca onih naroda koji su tebi pokorni«.

Ovaj melek simbolizuje pomirenje, sredinu, jer islam je vjera sredine. On moli za jedinstvo različitih naroda, koje je teško zamislivo kao i spajanje vatre i snijega, jer Muhammedu nije primljena dova kojom je molio za jedinstvo ummeta. Istovremeno, ovaj melek je privlačnost i sinteza suprotnih sila, postizanje ravnoteže kroz suprotno, što može imati filozofsku ili naučnu konotaciju.

Poslanik prolazi kroz sedam nebesa i na svakom od njih sreće neke Božje poslanike. Svaki od njih mu daje neku vijest ili neki savjet, što simboliše prenošenje duhovnog iskustva, nastavljanje poslanstva, jer Muhammed je posljednji Božiji poslanik, onaj koji donosi konačno zaokruženje vjere.

Meleki koje Muhammed dalje sreće takođe su simbolično opisani. Meleka na prvom nebu ima sedamdeset hiljada, svaki imaše sedamdeset hiljada glava, svaka glava sedamdeset hiljada rogova, svaki rog sedamdeset hiljada čvorova, svaka glava sedamdeset hiljada usta, svaka usta sedamdeset hiljada jezika, svaki jezik znavaše sedamdeset hiljada govora i svaki hvaljaše Allaha sedamdeset hiljada puta na dan.²² To ima za cilj da iskaže raznolikost i brojnost Allahovih stvorenja, kao i da bez obzira na nju svi slave Allaha. Ovdje je izražena i simbolika broja sedamdeset hiljada, koji se u čitavom djelu najviše puta koristi da iskaže višeslojnost, kompleksnost i neizmjernost. Opisi meleka i svih nebeskih bića na koje Poslanik Muhammed nailazi, kao da podsjećaju na Borhesovu fantastičnu zoologiju.

Na trećem nebu meleki su poredani u povorke, zbijeni tako da se ni dlaka među njih ne bi mogla smjestiti, toliko pokorni da se, ako bi se neki pomakao prema istoku ili zapadu ni jedan od njih se ne bi pomaknuo s mjesta, sve dok se taj ne bi vratio, niti bi se vrsta iz koje se taj izmakao imalo razjednačila. „A povorke spomenute hodahu sve ukrug hvalu iska-

---

²¹ Isto, 17.

²² *Noćno putovanje Poslanika Muhammeda*, 24.

zujući Allahu i blagosiljajući njegovo ime časno.”²³ Ovaj opis upućuje na islamsku simboliku kruga, koja se vezuje za kruženje hadžija oko Kabe ali i za kružni ples mevlevijskih derviša. U oba slučaja, kruženje simbolizuje kruženje oko ose, kruženje Zemlje, planeta i drugih nebeskih tijela, kruženje čitavog univerzuma oko uzvišenog Apsoluta, koji na taj način taj božanski Apsolut veliča i slavi.

I ovi i svi meleki na koje Muhammed nailazi na neki način simbolički predstavljaju neki vid pokornosti Bogu ili neki način približavanja njemu. Na šestom nebu npr. su meleki okićeni draguljima, sa oružjem koje blješti a oni su Allahova posluga, što bi trebalo da uputi na značaj služenja (hizmeta) vjernika jednih drugima, kojem se poseban značaj pridaje u islamskim mističkim redovima. Meleki koji drže Allahovo prijestolje ne znaju koliko su blizu Allahu niti koliko su mu daleko, kao što ni pravi vjernik nikad ne zna koliko ima dobrih djela niti koliko je čišćenjem od grijeha uspio da se približi Bogu. Isti ti meleki imaju svaki po šest krila, dva koje drže prijestolje, dakle da obavljaju svoju dužnost, dva da slave Allaha, jer nijedno postojanje nema smisla ako nije u slavu Božju, i dva da pokrivaju sebi lica, što upućuje na značaj stida u pokornosti kao i to da čak ni toliko pokorni i bezgrešni meleki ne mogu direktno, očima spoznati Boga. Najveća spoznaja je spoznaja srcem, i o tome se govori u 49. poglavlju kada Allah poziva Muhammeda da mu se približi i daje mu da vidi srcem, a zatim da mu se još približi i daje mu svu nauku. To ukazuje na vjerovanje da će onaj koji slijedi Muhammeda u približavanju Bogu uspjeti da istinu vidi srcem. O srčanom vidu govori islamska filozofija i za mnoge njene velikane i pjesnike se smatralo da su kroz pokornost Bogu uspjeli dostignuti stepen kada su mogli da vide srcem. Ovo djelo dotiče mnoge aspekte islamske filozofije, pa tako i ideje o samospoznaji o kojima govorio Al-Gazali u djelu *Ihja ilmuddin*: „Ključ spoznavanja Boga je samospoznaja”²⁴ O tome se u *Noćnom putovanju Poslanika Muhammeda* govori u 65. poglavlju, kada se govori o pokornosti zakonu: „I znajte da najveća pokornost zakonu koja postoji je da čovjek upozna samoga sebe. Jer, ko sebe sama poznaje, poznaje dobro i sve drugo.”²⁵

Najfacinantnije poglavlje ovog djela je ono u kome Muhammed razgrće pregrade od zavjesa i približava se Bogu samom. Sedamdeset hiljada velova koji odvajaju od Allaha motiv su mnogih orijentalnih pjesnika. U samom Allahovom prijestolju su četiri tvari: vatra, vazduh, voda i zem-

²³ Isto, 27.

²⁴ Al-Gazali, *O samospoznaji*, Zlatni zmaj, Beograd, 2003, 33.

²⁵ *Noćno putovanje Poslanika Muhammeda*, 97.

lja.²⁶ Islamska filozofija iznosi teoriju o četiri osnovna elementa Anasiri-erbea, od kojih se sastoji materijalni svijet i koji su Božiji robovi, živi su i izvršavaju Božije naredbe.²⁷ O tome govori i Dželaluddin Rumi u svojoj *Mesneviji*, u stihovima: „Vjetar (zrak), zemlja, voda i vatra su robovi (Božiji). Za nas su mrtvi, a kod Boga - oni su živi.”²⁸ Taj motiv se javlja i u staroj bošnjačkoj poeziji, npr. kod Abdulvehaba Ilhamije u stihovima: „Pogledaj djela Božja – zemlja, nebo, četiri elementa / Pogledaj Allahovo zrno u džinima, melelima i ljudima.”²⁹

Kao čest simbol u orijentalnim književnostima, u *Noćnom putovanju Poslanika Muhammeda* spominje se i vino, ono vino koje će proticati kroz Raj i koje će stanovnici Raja piti. Vino je još jedan od simbola koji nijedan od mističkih pjesnika nije izostavio, a po njemu su najpoznatije *Rubaije* Omera Hajjama i *Divan* Hafiza Širazija, kao i *Divan Semsija Tabrizija* Dželaluddina Rumija. Ono simbolizuje uzvišenu ljubav, opijenost ljubavlju prema Bogu. Međutim, u *Noćnom putovanju Poslanika Muhammeda*, vino ima nešto drugačiju simboliku. Muhammed odbija da pije iz posude sa vinom, a Džibril mu nakon toga objašnjava da vino predstavlja ludost koja nagoni čovjeka na svakojake nečiste stvari i da će zahvaljujući njegovom odbijanju njegov narod biti sačuvan od te ludosti.³⁰ Simbolika vina je ovdje u odnosu na mnoga druga filozofska djela potpuno različita, čak suprotna.

Sve ovo ukazuje na višeslojnu simboliku *Noćnog putovanja Poslanika Muhammeda*, kao i na srodnost sa simbolikom drugih velikih djela orijentalnih književnosti, tako da se može pretpostaviti da je ovo djelo koje najtemeljnije opisuje miradž Božijeg poslanika moglo imati utjecaj ili biti nadahnuće na neka kasnije nastala književno-filozofska djela islamskog svijeta. Pored poznatog mišljenja o utjecaju ovog djela na Dantea, direktno ili indirektno, ovaj spis o doticanju onostranog i preplataju svjetova, mogao je utjecati i na druga djela svjetske književnosti i na mnoge savremene autore.

---

²⁶ *Noćno putovanje Poslanika Muhammeda*, 38.

²⁷ Dželaluddin Rumi, *Mesnevija I*, 385.

²⁸ Isto, 86.

²⁹ Muhamed Hadžijamaković, *Ilhamija. Život i djelo*, El-Kalem, Sarajevo, 1991, 88.

³⁰ *Noćno putovanje Poslanika Muhammeda*, 81-82.

Summary

ISLAMIC SYMBOLISM IN LITERARY WORK “ THE NIGHT JOURNEY OF PROPHET MOHAMMAD”

This essay shows the significance, of Arabic text “ The night journey of prophet Mohammad” which had been translated through centuries to old-Castilian, old-French and then, through Latin, it came to us. It explores connection to other oriental and world literature works as well as Islamic symbolism of work.

LITERATURA:

primarna:

1. *Noćno putovanje Poslanika Muhammeda*, preveo s latinskog Sinan Gudžević, VBZ, Zagreb, 2007.

sekundarna:

1. Abu al-a la al-ma'arri, *Poslanica o oprostjenju*, Matica Srpska – Novi Sad, Mislal – Skopje, Mladost – Zagreb, Pobjeda – Titograd, Prosveta – Beograd, Svjetlost – Sarajevo, 1979.

1. Al-Gazali, *O samospoznaji*, Zlatni zmaj, Beograd, 2003.

2. Asmir Kujović, *Ko je zgazio gospođu Mjesec*, Vrijeme, Zenica, 2005.

3. Dž. K. Kuper, *Ilustrovana enciklopedija tradicionalnih simbola*, Prosveta-Nolit, Beograd, 1986.

4. Dželaluddin Rumi, *Divani Šemsi Tabrizi*, Bemust, Sarajevo, 2005.

5. Dželaluddin Rumi, *Mesnevija I - II*, Ljiljan, Sarajevo, 2003.

6. Fehim Bajraktarević, *Pejzaž u staroj arapskoj poeziji*, kopija teksta, biblioteka seminara za Orijentalnu filologiju, Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, inv. br. 277, FB II.

7. Fehim Nametak, *Teme, motivi i simboli u pjesmama divanskih pjesnika iz Bosne i Hercegovine*, u: *Divanska književnost bošnjaka*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1997.

8. Ferididdin Muhamed Attar, *Govor ptica*, Kulturni centar I.R. Iran, Sarajevo, 2003.

9. Hafez Širazi, *Sedamdeset sehura sa Hafezom*, prevod Ahmed Ananda, Buybook, Sarajevo, 2004.

10. Muhamed Hadžijamaković, *Ilhamija. Život i djelo*, El-Kalem, Sarajevo, 1991.
11. Nedžad Ibrišimović, *Vječnik*, Svjetlostkomerc, Sarajevo, 2006.
12. Omer Hajjam, *Rubaije*, prevod Dr Fehim Bajraktarević, Rad, Beograd, 1964.
13. Vuk Karadžić, *Braća i sestre*, knjiga druga, Prosveta-Nolit, Beograd, 1987.

Enes PELIDIJA

**UZEIR BEĆOVIĆ, *KULTURNO-PROSVJETNO DRUŠTVO
GAJRET U PLJEVLJIMA***
(Podgorica 2007. godine, pp. 356)

U historijskoj nauci jedan broj naučnika svoje interesovanje posvećuje isključivo obrazovno-kulturnoj djelatnosti, te izučavanju ličnosti istaknutih stvaralaca na tom polju. Upoznavanje sa ovom problematikom je i potpunije saznavanje kako vremena i prostora, tako i svakodnevnih događanja sredine o kojoj se piše. Zato je bitno izučavanje uloge i djelatnosti najznačajnijih kulturno-prosvjetnih društava naroda sa prostora ex Jugoslavije. Ova i ovakva društva bila su nosioci progressa, evropeizacije i uopšte modernizacije cjelokupnog društva u prvoj polovini XX stoljeća. O svemu tome do sada je pisao izvjestan broj stvaralaca. Bošnjački narod se okupljao oko kulturnog društva *«Gajret»* koji je osnovan u Sarajevu 1903. godine. O njegovom nastanku, razvoju, djelatnosti i uticaju u društvu do sada imamo nekoliko napisanih knjiga i članaka. No, nesumnjivo da doktorska disertacija Ibrahima Kemure *„Uloga «Gajreta» u društvenom životu Muslimana“* objavljena u biblioteci „Kulturno nasljeđe“, Sarajevo 1986. godine predstavlja najpotpunije djelo koje govori o cjelokupnom radu ovog Društva.

Međutim, koliko god se dr. Kemura trudio da da što više podataka, u tome nije mogao uspjeti zbog činjenice da je „Gajret“ imao brojne podružnice koje su same za sebe bile predmetom posebnog izučavanja i imale određene specifičnosti u kojima su postojale i djelovale. Zato je neophodno njihovo pojedinačno izučavanje jer su „Gajretove“ podružnice same za sebe posebne teme. Pišući o tome upotpunjuje se naše saznanje o radu pojedinih podružnica, te se preko njih mozaički upotpunjava saznanje o „Gajretu“ kao najznačajnijem kulturno-prosvjetnom društvu bošnjačkog naroda sa prostora Jugoslavije između dva svjetska rata.

Vjerovatno da je prije pisanja o svemu tome bio dobro upoznat i g. Uzeir Bećović koji je dugi niz godina prikupljao bogatu arhivsku građu i stručnu literaturu da bi tematski i hronološki pisao o radu i djelatnosti „Gajreta“ na prostoru pljevaljske opštine. Neopterećen unaprijed postavljenom tezom dokazivanja bilo čega, osim naučne istine i objektivnog prikazivanja rada „Gajreta“, napisao je o tome studiju.

Knjiga *Kulturno-prosvjetno društvo Gajret u Pljevljima* Uzeira Bećovića ima ukupno 356 strana i sastoji se od dva djela: **I.** napisane studije i **II.** donesenih priloga brojnih dokumenata i slika iz vremena o kojem piše. Na kraju navodi izvore i literaturu koju je koristio, kao i registar ličnih imena.

U nastojanju da čitaoca obavijesti o historijatu, zadacima i nekim osobenostima „Gajreta“, te njegovim publikacijama i glavnim osnivačima i aktivistima, prve stranice knjige posvetio je davanju osnovnih informacija o tome. Tek tada započinje pisanje o vremenu formiranja „Gajreta“ i drugih prosvjetnih, kulturnih i humanitarnih društava Bošnjaka na području Sandžaka, među kojima su: „*Itihad*“, „*Pokret*“, „*Šefket*“, ali i drugih sličnih društava kao što su: „*Srpsko pjevačko društvo Bratstvo*“, „*Jadranska straža*“, „*Sokolsko društvo*“, „*Kolo srpskih sestara*“, „*Aeroklub*“, „*Naša krila*“, te staleških udruženja, kao npr. „Udruženje trgovaca i industrijalaca“ ili „Poljoprivredna podružnica“. To su samo nazivi jednog od 16 pljevaljskih društava i organizacija koji su djelovali u ovom gradu između dva svjetska rata. Na kraju prvog poglavlja donesen je spisak imena predsjednika opštine Pljevlja od 1912. do 1942. godine.

Tek u drugom (II) od ukupno devet (IX) poglavlja, koliko ih ima u prvom dijelu knjige, počinje konkretnije pisati o radu, mjestu i ulozi „Gajreta“ u Pljevljima. Prema prikupljenim podacima i korištenoj arhivskoj građi autor nas upoznaje o vremenu formiranja podružnice „Gajret“ u Pljevljima. Kako u ovom djelu piše, na inicijativu uticajnih krugova i prijatelja, direktor i vlasnik banke u Pljevljima g. Muhamed Hadžismailović je sa saradnicima dotadašnju zgradu Vakufsko-mearifskog povjerenstva pretvorio u Gajretov dom 1921. godine. Tada počinje aktivnost Društva u ovoj sredini. Zgrada Gajreta je posjedovala prostorije za više sadržaja od kojih se posebno izdvajala *kiraethana* – čitaonica i biblioteka koja je sa radom zvanično počela 1924. godine. Bila je među prvim gradskim bibliotekama i čitaonicama u ovoj regiji. U njenim prostorijama najmanje petnaestodnevno držano je jedno predavanje, uvijek sa interesantnim i aktuelnim temama. „Gajret“ je imao svoje mjesne odbore na područjima boljaničke, bukovičke i meljačke opštine gdje je živjelo brojno bošnjačko/muslimansko stanovništvo. O svemu tome, kao i imena aktivista i članova više odbora i pododbora nalazimo u poglavlju „*Organizacioni rad Gajreta u Pljevljima*“. Programski sadržaji ovog društva opisani su u III poglavlju. Koristeći brojne izvore i literaturu, te kazivanja nekadašnjih aktivista, na ovom mjestu autor nas upoznaje sa radom i djelatnošću diletantske (dramske), sekcije, tamburaškog orkestra, literarnom družinom „Gajretov podmladak“, kao i obilježavanjem brojnih jubileja 20–ta, 25–ta i 30–ta godišnjica Gajreta, bajramskim i ramazan-

skim zabavama i o tradicionalnim teferidžima.

U ovom djelu su navedene desetine imena aktivista u spomenutim sekcijama. Njihova djelatnost bila je nastavak jedne duge i lijepe tradicije iz zadnjih decenija XIX i tokom prvih decenija XX stoljeća kada su Pljevlja osim administrativno-upravnog centra ubrajana i u obrazovno kulturno središte šireg regiona i po kojima su bila prepoznatljiva i cijenjena.

Da je takvo mišljenje bilo prisutno govori i podatak o djelatnosti i radu Konvikta-internata u kojem su boravili učenici iz drugih gradova. Rad Konvikta počeo je školske 1928/29. godine, a svečano otvaranje bilo je 12. novembra 1928. godine. U knjizi su navedena imena pitomaca Gajretovog Konvikta u Pljevljima, kao i imena 90 muslimanskih učenika pljevaljske gimnazije. U daljem pisanju g. Bećović nas upoznaje i sa Pljevljacima koji su pohađali Veliku medresu u Skoplju, te o njenim istaknutijim svršenicima. Po kasnijem životnom putu i ugledu među njima se posebno navode: Salko Aljković, Dževad Činara, Nedžib Drnda, Jakub Kubur, Hajro Čolo, Halil Gadžović i brojni drugi koji su u daljem školovanju završili fakultete. Svima je bez obzira na porodično materijalno stanje pomagalo društvo „Gajret“.

Posebno je interesantno pisanje o ženskoj zanatskoj školi, zatim Čilimarskoj, Platnarskoj i školi sa devetomjesečnim tečajem, poznatom pod imenom *Domaćinska škola*, kursevima modrnih krojača koji su bili organizirani u okviru djelatnosti „Gajreta“, analfabetskim tečajevima i radu muslimanskog dječijeg zabavišta. I na ovom mjestu donešena su imena učitelja ovih škola, kao i brojna imena njihovih polaznika. Sve je kao i prethodno popraćeno brojnim slikama.

„Gajret“ je na području pljevaljske opštine kao i u drugim sredinama gdje je djelovao i radio imao vrlo korektne, a često i bliske odnose sa sličnim društvima drugih naroda i konfesija. To je naročito bilo prisutno u muzičkim i sportskim udruženjima. Na ovaj način svaki narod je poštovao individualitet drugog, uvažavao njegove vrijednosti i uzajamno upotpunjavao određene djelatnosti. U to vrijeme svako je znao ko je, bez obzira na određene negacije i prisvajanja. Upravo su to svojim primjerima pokazivali i uzajamno se poštovali članovi i brojna društva iz Pljevalja, što g. Bećović piše u poglavlju pod naslovom *Uzajamno poštovanje*. U toku 23 godišnje djelatnosti „Gajreta“, u njegovom radu učešće je uzelo više stotina ljudi. Svi oni su u ovoj knjizi navedeni.

Pa ipak svojim doprinosom i ulogom, posebno su se isticali: Sait ef. Suruliz, Teufik-beg Tahirbegović, Muhamed Hadžismailović i Šefkija Selmanović. Oni su ujedno bili i članovi glavnog odbora „Gajreta“. Zbog toga je autor s pravom uložio trud da napiše njihove kraće biografije, kao i trojice predsjednika „Gajreta“ u Pljevljima: Derviš ef. Sećerkadića,

Ćamil-bega Selmanovića i Ćamil ef. Drnde. Rad „Gajreta“ je prestao okupacijom Kraljevine Jugoslavije u aprilu 1941. godine. No, znatan broj njegovih aktivista koji su se u toku Drugog svjetskog rata uključili u partizanski antifašistički pokret nastavio je svoju djelatnost poslije 1945. godine u KUD „Voloda“. I ovdje su navedeni neki aktivisti, čiji potomci i sada nastavljaju kulturnu tradiciju svojih predaka. Sa ovim se završava i prvi dio knjige.

U drugom dijelu „*Prilozi*“ donijet je veliki broj dokumenata i slika koje se direktno odnose na kulturno-prosvjetno društvo „Gajret“. Ovi objavljeni dokumenti i slike bit će od koristi za sve koji nastavljaju pisanje o Pljevljima iz toga vremena, kao i kulturnoj djelatnosti ljudi šire regije.

Tek kada se upoznamo sa svim navedenim, vidjećemo koliko je vrijedna i značajna knjiga „*Kulturno-prosvjetno društvo Gajret u Pljevljima*“. Da bismo sve to saznali zasluge pripadaju g. Uzeiru Bećoviću. U toku višedecenijskog rada g. Bećović je do sada napisao i objavio 25 knjiga i više stotina članaka, priloga, te sa novinskim tekstovima i intervjuima to iznosi imponozantan broj od 2.974 bibliografske jedinice. Skoro sve napisano odnosi se na ovaj grad i njegovu okolinu od najstarijih vremena do savremenih zbivanja. Imajući u vidu naprijed navedeno, mislim da se nesumnjivo radi o ličnosti koja je zabilježila skoro sve značajno što se odnosi na Pljevlja i pljevaljsku opštinu. Zato s pravom mogu napisati da ono što je Mula Mustafa Šefki Bašeskija, najveći i najpoznatiji hroničar Sarajeva ostavio iza sebe i po čemu je poznat i u najprestižnijim intelektualnim krugovima šire regije, tako je i Uzeir Bećović svojim radom još za života stekao nezaobilazno mjesto najplodnijeg autora rodnog kraja koji je od zaborava otrgao mnoge znane i manje poznate ličnosti, događaje i djela. Imam utisak da se autor knjige „*Kulturno-prosvjetno društvo Gajret u Pljevljima*“ tokom cijelog života pridržavao Bašeskijinog mota iz „*Ljetopisa*“ sa „*Kullu ma kutibe qarre ve ma hufiza ferre* – Što je zapisano ostaje, a što se pamti iščezne“. Ovom knjigom koja je pisana jasnim i preglednim stilom, stručno i argumentovano, svak ko je bude čitao obogatit će se donešenim mnogim novim podacima u kojima se navodi preko 800 ljudi, ali i saznanjem da svijet ne počinje od našeg vremena. Zato i možemo kazati da je ovo još jedna niska bisera u bogatoj sehari saradnika i urednika „*Almanaha*“ kao izdavača ove vrijedne i knjige.

Ljiljana PEŠIKAN-LJUŠTANOVIĆ

PESMA PRETIH SLAVUJA

(Nadija Rebronja, *Ples morima*,
Biblioteka Dositej Obradović, Novi Pazar, 2008)

Pesnička knjiga Nadije Rebronje *Ples morima* delo je lepih paradoksa: prva je, a nije početnička, jednostavna je i svedena u izrazu, a opet bogata melodijom i značenjima, naglašeno je ženska i ženstvena, a lišena svake koketerije i sentimentalnosti, utemeljena je u tradiciju, a opet suštinski moderna.

Sam naslov čini se zagonetnim. Je li to ples po vodi, ocrtavanje *Krugova* u ozračju *Kapi*? Ili to lirski subjekat igra pred hladnom i gorcom pučinom, beskrajnog i nezainteresovanog sinjeg mora? Ova pesnička knjiga je i inače obeležena upečatljivom artikulacijom prostora. U nju ulaze realni prostori: Carigrad, Bosfor, Anadolija, Bogaz most, da bi odmah zatim njihova “geografska svakodnevnica” bila poništena ulivanjem prostora u telo lirskog subjekta. Prostor tako postaje telesan, a žensko telo se oprostora, širi, postaje sveobuhvatno:

Jedna travka
Provirila iz pločnika
Tu, kraj Bosfora.
U očima, umjesto zjenica,
Dvije polovine
Jednog Istambula.

To oprostorenje tela nosi rizik kataklizmičkog rušenja, ona koja se rastegla preko Bosfora kao Bogaz most, zna:

Jednog ću se dana morati srušiti,
Al ne znam samo
Kom će me kontinentu
Odnijeti talasi.

Kataklizmčno rušenje mosta, ali sada kao zgusnutu šifru zlog vremena, sadrži i pesma o rastanku (*Obale*):

Tvoja ruka
Ka meni pružena
Mostarski se srušila...

Ipak, ovo nije poezija kidanja i loma već, pre svega, poezija bogatih saglasja. Čak i tamo gde je naglašeno ljubavna, ona je, istovremeno, poezija složenog kulturnog identiteta, povezivanja Evrope i Azije, dalekih prostora Anadolije i zgusnute, zagonetne čamotinje planinskog sela. Hafiz i Guribaba, i Sinan Mimar i Junus Emre, i Nazim Hikmet i Kol-trejn, i Majls Dejvis i Bili Holidej – lirski subjekat objedinjuje svetove uključujući različita sazvučja u svoju bogatu složenost. Snažna samosvest mlade moderne žene egzistira uporedo s praiskonskom svešću o identičnosti žene i zemlje:

Dok ležim na zemlji
Kosa mi umršena
U pruće sunca,
Iz šake mi
Pet vlati trave
Niklo,
Na dnu nogu,
Mjesto stopala,
Obluci,
U grudi
Slila se kiša.
Zemlja sam
Na kojoj ležim.

Među pesmama posvećenim drugim umetnicima i duhovnim pret-hodnicima, izdvaja se i jedna diskretna, tanano ocrtana, a suštinski važna nit. Iako ne pominje očevo ime, Nadija vodi nežan i bolan dijalog s Ismetom Rebronjom pesnikom i čovekom. I to ne samo u pesmi *Nit*, gde se u mirisu duvana, u kariranoj košulji, s „neosjedjelom bradom asfaltnog mudraca“, pojavljuje Ismet onakav kakav je bio i kakvog ga pamtimo, već i u pesmi *Ispred kuće, ispod breze, dok pili smo kahvu*, koja je jedna od najlepših u ovoj zbirci. Tek nagoveštena narativnost, dalek odjek bes-krajnog pripovedanja, slika prostora koja sugerišu čamotinju planinskoga sela u kome se uvek nešto čeka, neko dobro ili neko zlo, i u kome se to čekanje stalno pretače u priču. Ova pesma, kao ni druge pesme Nadijine, ne liči u izrazu, ritmu, artikulaciji na pesme Ismeta Rebronje, ali se ipak ostvaruje jedna duboka i dirljiva unutrašnja, duhovna saglasnost. „Ona tačka što raste iz daljine“ dolazi i iz realnih prostora druma i iz zago-

netnih i zapretenih unutrašnjih pejzaža, koje u ovoj pesmi suvereno dele pesnik i njegova kći:

Ona tačka što raste iz daljine
Možda nam drumom nosi
Požutjela neka pisma.
Možda po našu djevojku
Dolaze prosci.
Možda od kuće kreće
Nekome dženaza.

Ona tačka što blijedi u daljini
Možda je bio vjetar
Što ne donese oluju.

Pesnička zbirka Nadije Rebronje pokazuje snažan, individualan i kultivisan pesnički talenat. U ritmu, slikama, značenjima ova poezija otkriva snažan, intenzivan doživljaj sveta u kome se emotivno i misaono objedinuju na upečatljiv i samosvojan način.

SLOVO O BOGOMILIMA SANDŽAKA

Osvrt na knjigu Sandžački bogomili – (Osvrt na srednjovjekovnu historiju Sandžaka), autor Sulejman Aličković; izdavač: Libro-company, Kraljevo 2008.godine

Svojom izuzetno značajnom knjigom iz oblasti prošlosti bogomila nastaloj u protekloj deceniji, koja se bavi problemima identiteta Bošnjaka i njihove etno-historijske posebnosti na prostoru Sandžaka, njen autor Sulejman Aličković izaziva veliko oduševljenje i talasanje znanstvene i šire javnosti. Izrađena studija predstavlja svojevrsno zaokruženje istraživačkog postupka koji je, konačnim uobličavanjem studijsko-empirijskog pristupa, poprimio karakter pravog znanstvenog poduhvata, jer za sobom povlači potrebu još radikalnijeg pristupa izučavanju ove zanimljive, i znanosti vrlo nepoznate, srednjovjekovne historijske i filološke problematike.

Jedno od najvažnijih pitanja koje autor postavlja u svojoj studiji je održanost dugo prisutne „transferzale bosanskih bogomila“, čiji su tragovi, sudeći po nekim rezultatima ove i drugih studija, koji tretiraju pomenutu problematiku na prostoru Sandžaka i njegovog okruženja, evidentni. Sve to dovoljno dobro ilustruje i naučni postupak kojim autor teži sagledavanju i analizi ostataka kamene i zidne plastike u širem regionu koji ne izmiče njegovom introspekcijskom objektivu kojim namjerava zahvatiti vrlo kompleksan problem bošnjačke historijske prošlosti i filologije.

Autor ne propušta mogućnost da naglasi ulogu bogomila u regionu, ali i posljedice pravog pogroma koji je stvaranjem Raške države vršen nad babunima i patarenima, posebno u XII vijeku u doba vladavine Nemanjića. Sa ovim korespondira i podatak o postojanju ostataka babuna u Polimlju. I među pronađenim posuđem, kao vrstom zanatske dekorativne plastike, iskopanim na različitim arheološkim lokalitetima u Sandžaku, autor prepoznaje najbitnije elemente čiji tragovi ukazuju na paganske običaje bogomila, za koje V. Jovanović u Novopazarskom zborniku (1979, 123.) neargumentovano tvrdi kako je „umrla bio hrišćanin“.

Jedan od ključnih momenata u studiji je pominjanje postojećih toponastičkih struktura koje su na prostoru Poibarja, Pešteri, Polimlja i

Sandžaka uopšte, vrlo vidljive. Njih možemo prepoznati u izvornom ili nešto izmijenjenijem leksičkom obliku, koji je stoljećima trpio različite transformacije kakve su nemilosrdno diktirali morfološki zakoni postojećih ili navirućih jezičkih sistema (ilirski, latinski, sanskritski, starogrčki, semitski, aromunski, staroturski i ostali), koji su danas transformirani u teško prepoznatljivu onomastičku oblast za koju je potrebna vrlo oprezna studioznost.

Takav je položaj toponomastičkih naziva i hidronima sa područja današnje geografske izoglose Sandžaka: *Bijela Rijeka* (danas Crna Rijeka) kod Ribarića, desna pritoka Ibra; „*Bijele vode*“ koji postoje na mnogim mjestima u Sandžaku¹; *Bijeli vrh* (Crni vrh) sa lokalitetom Gradac sa kulom na vrhu u tutinskom kraju, ali i šire, koji u postojećem semantičkom obliku pripadaju onomastikonu sandžačkih bogomila, ali i jezičkoj strukturi *Crkve bosanske* sa značenjem – „*čiste, bistre vode*“.

Očekivana znanstvena rješenja koja u svom diskursu autor problematizira, mogu biti jedino odgonetnuta temeljnim arheološkim i onomastičkim (toponomastičkim) raspravama. U ovoj izvanrednoj studiji treba cijeliti autorovu istraživačku budnost, perceptivnost, iskustvo i hrabrost koji pojačavaju na njegovoj istraživačkoj znatiželji koja daje vidljive rezultate. Tako će u rodnom Crnišu kraj Ribarića (Tutin) toponim *Sokolovo gnijezdo* ubicirati kao lingvističku strukturu iz vremena *dobrih Bošnjana* – bogomila – jedno od prvobitnih naziva ovog danas naseljenog mjesta. Graditeljsko nasljeđe: stećci u selima u dolini rijeke Ibar, sela na Pešteri, u dolini rijeke Lima, *Bogumilska ćelija* u Paljevu i slično, važan su artefakt koji navodi na zaključak da je riječ o kulturnim i kulturnim tragovima bogomila. To su kameni stećci u selima: Jeliće, Ribariće, Špiljani (Čpiljani), Vrujce, Đerekare (Tutin), Ugo (Sjenica), Gostun (Prijeplje), koji su kao dio monumentalne epigrafske kulture, slični sa onima na Glasincu u Bosni. U mnogima je, sudeći prema njihovom izgledu, sahranjena vlastela iz hijerarhije bogumila, primarno, poneki *Ded* (Did) ili *Gost*, a sve na osnovu svećeničkog zvanja ili titule karakteristične za bogumilsko učenje.

Struktura studije S. Aličkovića je koncipirana i radi pojašnjenja činjenice da je zatečena ilirsko-romanska populacija sa ovih prostora nakon miješanja sa pridošlim slavenskim plemenima, osim svoje, prihvatila bizantsku, hrišćansku i pagansku kulturu, izlažući se riziku asimilacije ili gubljenja vlastitog jezika kao jedne od validnih identitetskih ordinanti.

Kao i drugi balkanski narodi, Bošnjaci u srednjem vijeku koriste više pisama (glagoljicu, bosančicu – zap. ćirilicu, latinično pismo) od

---

¹ Takav naziv nosi selo Bijele vode u blizini Duge Poljane u Opštini Novi Pazar.

kojih su neka danas izbačena iz upotrebe, tako da je prisutna tropismenost, u oblasti Sandžaka, poznata pojava u kulturnom preporodu Evrope. U svom historijskom razvitku Bošnjak je, a to tvrdi i S. Aličković, mijenjao pismo, ali je to ostalo bez ozbiljnijeg utjecaja na njegov etnički identitet.

Studija svjedoči otvoreni antiklerikalizam ovog dijela Balkana, koji krajem XII stoljeća prerasta u bujucu. To je *Doba vjere* kada se rađaju intervali religioznog misticizma i sentimenta koji se sve više izmicao i protivrječio svakom obliku organiziranog svješteničkog hrišćanstva. Posebice Bogomili, koji su nastali u Bugarskoj i naročito se raširili u etničkoj Bosni, i kao „*mrska jeres*“ u razna vremena XIII stoljeća, napadani od lokalnih hrišćana ognjem i mačem „branili se uporno, i konačno (1463) se predali, ali ne kršćansvu nego islamu.“²

Sulejmanove hipoteze ukazuju na potrebu temeljnijeg pristupa ovoj zanimljivoj problematici koja navodi na potrebu revizije, odnosno redefiniranja nekih znanstvenih momenata iz naše prošlosti ili je riječ o potrebi temeljnog, faktografski validnog, modifikovanja ovakvih, prilično zastarjelih stavova. Ovakvi naučni rezultati predstavljaju inicijativu za potvrđivanje teze o postojanju tragova predislamskog Sandžaka, na koju ukazuje ubicirano spomeničko nasljeđe i raznovrsna prostorna toponimska i etnonimska faktografija u knjizi. Posebno zbog argumentacije u studiji koja potkrepljuje tvrdnju da svi očuvani spomenici iz predislamskog perioda na prostoru Sandžaka ukazuju na prisustvo glagoljice, bosančice (zapadne verzije ćirilice) i latiničnog pisma. Ne može se, također, zaobići autorova sposobnost za parcijalnu teorijsku artikulaciju problema i njegovo postepeno i sistematsko uokvirivanje u kontekst zanimljive historijske prošlosti sandžačkih Bošnjaka, ali i čitavog bogumilskog pokreta kao nezaobilaznog faktora urađene studije.

Mnogi se slažu sa ocjenom da je Sulejman Aličković prihvatio izučavanje oblasti koja određuje nacionalno-identitetsku komponentu koju danas promatramo kao primarnu odrednicu našeg etničkog identiteta. Ovdje možemo sa sigurnošću govoriti o uspostavi novih naučnih paradigmi koje iziskuju drugačiju postavljenost znanstvenih problema i daju posebne odgovore na naučne izazove kakvi su „*Sandžački bogomili*“ (Osvrt na srednjovjekovnu historiju Sandžaka). Time autor samog sebe stavlja u poziciju znanstvenika koji teži odgonetanju istine, donoseći drugačije stavove o začecima bogumilskog Bošnjaštva i historiji Bosanske crkve na prostorima današnjeg Sandžaka.

Čini nam se veoma pouzdanom i tvrdnja Aličkovića o pitanju doseljavanja ilirskog plemena Klimente, za koje tvrdi da su na prostor Sandžaka mogli stići mnogo prije početka XVIII stoljeća, čime su mogli

² В. Дјурант, *Доба вере*, књ. 4/II, Београд 1988, 904, 907.

imati utjecaja na tragove sveobuhvatne materijalne baštine koju u svom diskursu studija posjeduje. Zbog toga su vrlo indikativna ilirska imena među bogomilima: Pjak, Rahac, Ras, Nihac, Mirbeljan, Golub, Soko, Beriša itd.

Jedan od ciljeva studije je težnja da se identifikuje i preispita efekat vanjskog djelovanja bogomilskog učenja koje iziskuje provjeru i utvrđivanje raspoloživih historijskih činjenica koje nas vezuju za ovu zanimljivu pojavu u prošlosti bošnjačkog srednjovjekovlja. Na to nas opominju neuspješni, nepotpuni, tradicionalno neutemeljeni i nesigurni „argumenti“ pojedinih južnoslavenskih, primarno kršćanskih, kvaziznanstvenih historiografija, koji se dugo javljaju u studijama koje obuhvataju period od XII do XV vijeka. Aličkovićeva studija nam na jedan poseban način nagovještava novu, artefaktima potpunjenu, sliku o zajednici i običajnoj i ritualnoj simbolici društva bosanskih bogomila na prostoru Sandžaka. „Treba naglasiti da su historijski izvori neujednačeni, ali dovoljno validni u svakom pogledu da odražavaju sliku i priliku političkog dešavanja u srednjovjekovnoj Bosni, čime se jasno ukazuje i na vjersku dimenziju djelatnosti, samim tim se mogu i trebaju potvrditi mnogi navodi koji su se često u historijskoj literaturi tumačili kao pretpostavke.“³

Sulejman Aličković kao jedan od najsnažnijih argumenata interpolira „*bogomilsku*“ Čeliju u selu Paljevu (Opština Tutin), lociranu na živopisnom terenu ispresijecanom potocima, šumom i zelenilom. Teza autora da je na tom mjestu (Gornje Paljevo) na uzvišenju u današnjoj mahali Štek (1.000 m) bilo bogomilsko svetište ima potpunu opravdanost.⁴ Osim toga, autor je ubijeden da je ova sonda, uklesana u krečnjaku navrh strme kamene litice, bila sjedište bogomila i stono mjesto iz koga je službovao Did (Djed). Velika je vjerovatnoća da su istu čeliju, sondu ili kamenu kapsulu mogli koristiti i predslavenski narodi naseljeni na ovim

---

³ Salih Jalimam, *Studija o bosanskim bogomilima, Tuzla, 1996, str. 19-21.*

⁴ Tvrdnja da je ovu pečinsku čeliju u Paljevu „*prvi put zabeležio i opisao prof. D. Bošković, sa saradnicima, prilikom rekognisciranja jugozapadne Srbije 1951. godine*“ (Г. Милошевић, *Пећинска црква у Паљеву*: у: Новопазарски зборник бр. 8, Нови Пазар 1984, 37.) , paušalna je i nema opravdanosti, naročito zbog činjenice da je lokalnom stanovništvu od davnina poznata pod imenom Čelija, tako da Aličkovićeva teza de je riječ o „Bogomilskoj čeliji“ povećava našu sumnju u pouzdanost navedenih tvrdnji, prema kojima je to hrišćanski lokalitet – pravoslavna crkva i istovremeno pomjera granice našeg saznanja i nameće potrebu objektivnijeg i studioznijeg razmatranja ovog delikatnog znanstvenog pitanja iz historijske i kulturne prošlosti Sandžaka uopšte.

prostorima.⁵ Samim tim, novija „otkrića“ u srpskoj nauci koja se tumače na navedeni način, štete znanosti i ne doprinose objektivnosti pristupa zajedničkom historiografskom kaleidoskopu. Aličković pritom pominje duževjekovno njegovanje *kulta vode* (obredno kupanje radi sticanja zdravlja) koje se obavljalo i održalo na ovom „svetom“ mjestu koje su nekada obavljale pripadnice Crkve bosanske – *krstjanice*. Zbog svega u knjizi naznačenog, pitanje opstanka ovog bogomilskog svetišta u središtu između dva jaka pravoslavna manastira (Sopoćani i Crna rijeka), čini nam se posebno zanimljivim.

Prema uvjerenju autora, svi arheološki nalazi za kojima vješto traga Sandžakom, upućuju na bogomilsko-bošnjačku simbiozu, koja je na koncu XIV i početku XV stoljeća efektuirala u korist islama, koji je kao najrodniji monoteistički *modus vivendi* bio najbliži pristalicama ove „mrske jeresi“ – bogumilima. Sva ova tumačenja potvrđuju tezu o utjecaju bogomila i *Crkve bosanske* koja se „uspjela postaviti između vladara i vlastele“⁶, čak i dominirati na našim sandžачkim prostorima. Navedeni argumenti potvrđuju opravdanost tvrdnji najpouzdanijeg historioografa Bosne, Nade Klaić o značaju Bosanske crkve, što se ogleda i u divljenju bosanskih vladara prema članovima „heretičke crkve bosanske“ čija je državnička mudrost doprinijela da se „obdržavaju njihovi obredi“.⁷

Sve u svemu, pred sobom imamo još jednu vrlo uspješno efektuiranu studiju, koja snagom materijalnih i izvornih činjenica svjedoči o jednoj zanimljivoj i neistraženoj etapi naše historijske prošlosti. Ponuđena pitanja koja Sulejman Aličković verificira, mogu biti solidna polazna osnova za nove znanstvene rezultate koje bošnjačka znanstvena javnost u Sandžaku s razlogom očekuje.

Ova knjiga je dio bošnjačkog antropološkog ogledala koji se kao kulturni obrazac zasniva na odgovarajućim socio-kulturnim artefaktima postižući efekat koji je iskazan u profiliranju bogumilstva među Bošnjacima Sandžaka, kao jedne od prepoznatljivih vrijednosti iz njihove veoma duge kulturno-historijske prošlosti.

Studija sugerira potrebu uvažavanja drugačijeg mišljenja i naučnih rezultata bošnjačke nauke koji na ovako ubjedljiv način govore o tragovima predhrišćanske kulture na našim prostorima, za koju nudi uvjerljive

---

⁵ Zbog svega pomenutog treba odbaciti kao nepouzdanu, tvrdnju da Ćelija, ili „*Pećinska crkva u Paljevu*,“ ili, kako tvrdi S. Aličković „*Bogomilska ćelija*“ nije bogomolja podignuta krajem XVI ili početkom XVII vijeka (Vidi: Г. Милошевић, *Пећинска црква у Палјеву...* 48.), već mnogo ranije.

⁶ С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, СКЗ, Београд 1964, 112.

⁷ N. Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*, Eminex, Zagreb 1994, 212.

i znanstveno validne argumente koji danas postoje na prostoru Sandžaka. Na kraju knjige, autor donosi dio teže dostupnih tekstova (Prilozi) koje ovom kulturnom poduhvatu daju karakter istinski značajnog znanstvenog rezultata.

Bošnjačku znanstvenu javnost u Sandžaku raduju postignuti rezultati, jer će odbaciti dominaciju ranijih kvaziznanstvenih i površnih viđenja naše, primarno, nedovoljno istražene historijske prošlosti. Samo objektivni i nepristrasni pristup, kakav je ovaj u studiji Sulejmana Aličkovića može rezultirati novim saznanjima o bogomilstvu kao „magistralu naše prošlosti“ (M. Krleža).

Novi Pazar, 19. XI. 2008.

Safet BANDŽOVIĆ

**MUSTAFA MEMIĆ, GUSINJSKO-PLAVSKA
KRAJINA U VRTLOGU HISTORIJE,**

Izd. Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i
međunarodnog prava, Sarajevo 2008, str. 216.

Historijska nauka je doista jedan od najosjetljivijih barometara duhovne atmosfere u društvu. Naučnih odgovora nema na jednom mjestu, u jednom arhivu, historiografiji jednog naroda ili u jednoj knjizi. Samo iz sveukupnih, interdisciplinarnih studija, koje analiziraju različite strane djelovanja, preko multiperspektivnog metoda koji traži demonumentalizaciju historije, predstavljanje prošlosti sa stanovišta različitih aktera, može se doći do njene opšte slike.

Dr. Mustafa Memić (Gusinje 1924 – Sarajevo 2007) ličnost je zanimljive i bogate biografije. Bio je, između ostalog, nosilac Partizanske spomenice 1941. i nekoliko drugih odlikovanja. Ekonomski fakultet je završio u Beogradu. Tokom svog radnog vijeka obavljao je više odgovornih dužnosti. Penzionisan je kao direktor Zavoda za društveno-ekonomsko planiranje u Skupštini grada Sarajeva., a 1994., u svojoj 70-oj godini života, postao je doktor historijskih nauka. Memić je bio osebujan, vrijedan djelatnik koji je plijenio entuzijazmom i upornošću, javnim nastupima i pisanom riječju, bez obzira na razne prateće udare i posljedice zbog narušavanja ideološkog i historiografskog „monolitnog jednozvučja”. O tome svjedoče i sve one kontroverze i prepreke koje su ga u Sarajevu osamdesetih godina prošlog stoljeća pratile i onemogućavale njegov put ka prijavi i odbrani doktorske disertacije. Uporan je bio u nastojanjima da tema „Muslimani Crne Gore u procesu oslobodilačke borbe 1878-1945”, bez obzira na sve otpore i opstrukcije kojima je bio izložen u Sarajevu, bude prihvaćena i odbranjena konačno na Univerzitetu u Ljubljani, do koje je nekako uspio doći iz opkoljenog olimpijskog grada. Knjige koje su potom nastajale bile su dokaz njegovih kontinuiranih, dugogodišnjih nastojanja da osvijetli „zatamnjene strane” historije Crne Gore i Sandžaka, da ukaže i na činjenicu da mnoge kataklizme i pretrpljene nepravde čine dio bošnjačke historije i bošnjačkog identiteta.

Ova knjiga dr. Mustafe Memića, koja čini cjelinu sa njegovim prethodnim djelima, nastajala je, kako je i sam ukazao, u teškim okolnostima.

U poodmaklim godinama, narušenog zdravstvenog stanja, nastojao je da detaljnije istraži i predoči značajne, reljefne dionice prošlosti Gusinjsko-plavske krajine, kraja gdje je rođen, kao i naroda kojem je pripadao. Smrt ga je pretekla da ovu knjigu potpuno dovrši, što se vidi i po kratkoći nekih poglavlja koje je samo trasirao, posebno u napisima o pojedinim istaknutim ličnostima, ostavljajući pritom, vrijedne naznake svim budućim istraživačima ove tematike. Uz sve one prateće emocije i osjećaje odgovornosti prema zavičaju, obuhvatajući širi raspon pitanja, uložio je vidan napor, koji zaslužuje respekt, da prouči prošlost zavičaja, analizira je i iznijansira kroz smjene epoha, država i sistema, i približi kroz praćenje života njegovih žitelja. Težio je da ostavi iza sebe ono što je saznao i do čega je došao, da ova knjiga bude podsticaj mladim historičarima da nastave dokle i do čega on nije uspio doći. Dr. Latinka Perović piše kako mladi starijima duguju razumijevanje da prethodnike ne treba anulirati i ponižavati: racionalnije je i plemenitije je popeti se na njihova ramena i gledati dalje. Bez toga, bez međugeneracijske povezanosti nema kontinuiteta u historijskoj nauci.

Da bi se Memićevi knjige i drugi radovi mogli potpunije shvatiti, potrebno je poznavati vrijeme i društveni ambijent u kojem su nastajali. U njima je sadržan i znatan dio životnog puta autora koji je, kao i čitava njegova generacija, doživio zanešenjački uspon i strmoglav pad ideja koje su ih nosile u njihovom poletnom „jurišu na nebo”, otvarajući, nakon svega, u postjugoslavenskom periodu „tranzicije”, puteve nimalo jednostavnog, preispitivanja sopstvenih biografija i reorganiziranja vlastite prošlosti. Brojne ličnosti iz dobrog dijela tih tzv. udarničkih generacija su, pak, u svom životnom vijeku epohalnih zaokreta, revizije vrijednosnih sistema, konvertitski prešli put od poletnih, mladih komunista do ostarjelih antikomunista i ostrašćenih nacionalista, postajući radikalni misionari potpuno oprečnih ideja. Memić je ostao dosljedan sebi, svojim mladalačkim demokratskim i antifašističkim idealima, ali je bio i svjestan novonastalog vremena, izazova i teških iskušenja koje je ono donijelo. Dosljedni antifašizam, piše T. Kuljić, brani jednakost svega što nosi ljudski lik. Antifašizam je odrednica kojom se svakako treba ponositi, ugrađena je u temelje demokratskog svijeta. Memić to pokazuje i ovom knjigom kada govori o zbivanjima tokom Drugog svjetskog rata u rodnom kraju.

Svijest savremenika pritiskaju različite, nerijetko potpuno oprečne slike prošlosti. Na Balkanu egzistiraju zasebni modeli kolektivnih memorija, kao i različite datume i priče unutar njih. Ono što jedni smatraju slavnim dijelom svoje prošlosti, za druge, pak, predstavlja tragičnu stranicu nacionalne historije. I obrnuto. Isti se događaji mogu prikazivati na sasvim različite načine sa značajno suprotnim efektima. Sistematska

brisanja segmenata „neslavne” prošlosti nisu u nauci neka novost. „Zaboravljalo se“, pisao je dr. Branko Petranović, da se „istorija ne sme ideološki upotrebljavati i zloupotrebljavati“, da se „prošlost ne može potisnuti, ukinuti, zabraniti, jer kad-tad provaljuje“, da se „ne mogu tabuisati najosetljivije teme istorije i nedogledno odlagati analiza i tumačenje najneprijatnijih i najtugaljivijih pitanja“. Raširena sklonost da se demantira ili potiskuje teret sopstvene prošlosti doprinosi devalviranju historije. Davno je uočena ravnodušnost prema istini koju moć sa sobom nosi, kada je ona suprotna „dobiti i požudi“. Historija vrvi od proganjanja istine i dobra. Ona nije samo historija pobjednika, već uključuje i pobjedene, istinu i kazivanja žrtava.

U svakom ratu obuhvaćeni su svi oni prethodni. Historija muslimana Balkana tokom XIX i XX stoljeća, tog „doba ekstremizma”, protekla je u znaku masovnih egzodusa, nasilnih deportacija, kontinuiranih asimilatorskih pritisaka, nedefiniranog manjinskog statusa u okviru balkanskih država, latentne ili otvorene diskriminacije, represije i neizvjesnosti. Posljednja decenija XX stoljeća za muslimane Balkana bila je po svojoj destrukciji slična nizu decenija XIX stoljeća. Muslimani nisu „miljenici” balkanske i evropske historiografije. Tradicionalni način istraživanja bio je u vezi sa politikom. Pretežno negativne predstave o islamu, muslimanima, „turskoj okupaciji”, prisutne su u historijskoj svijesti i kolektivno-psihološkom stereotipu hrišćanskih naroda jugoistočne Evrope. Oskudna znanja i odsustvo želje da se to stanje prevaziđe posljedica je rasističkog stava u tim historiografijama. U tradiciji je na Balkanu postojanje drugog i drugačijeg posmatrati odbojno. Semantički sadržaj izraza „Turčin” artikuliran je momentom religioznosti a ne etničke identifikacije. Nazivanje svih muslimana „Turcima” kod hrišćanskih naroda nije bila posljedica neznanja, već jakih predrasuda ali i sasvim konkretnog stava. Ovo stanje duha M. Krleža je nazvao fascinantnim „krugom turske magije”. Ukorjenjena i pojednostavljena stajališta nisu karakteristična samo za vanstručnu javnost, već i za mnoge stručne krugove koji su se mnogo više trudili da sude nego da razumiju. Kontinuitet antimuslimanstva i antibošnjaštva imao je, pokazuje Memić, trajnost po svim osnovama. Duboke predrasude su, često opterećene emocijama, pored izraženih simpatija i antipatija, višestruko imune na kontraargumente koji su izvirali iz suprotnih iskustava i saznanja. Zadatak uklanjanja povijesnih predrasuda mukotrpan je posao. Neophodno je, prije svega u ozbiljnim tekstovima, distanciranje od manihejskih i instrumentaliziranih interpretacija koje hronično pritiskaju sve balkanske historiografije. „Ne recimo”, kazao je Mark Blok, „da su dobrom historičaru strane strasti; on ima strast razumijevanja. Ne prikrivajmo to, ta riječ je bremenita teškoćama, ali i nadama”.

Videnje vlastite prošlosti je površno i nepotpuno bez sagledavanja cjeline procesa u okruženju. Mnogobrojni historijski procesi i zbivanja prevazilaze po prirodi stvari lokalne i regionalne granice. Nacionalne države na Balkanu nastajale su u XIX stoljeću putem nasilja, pljačke i masovnih progona „nepodobnih” etničkih i vjerskih zajednica, prije svega, muslimana, diskvalificirajući se pritom, svojim brutalnim postupcima, kao navodni nosioci više, evropske civilizacije. Muslimani su bili prva žrtva njihovog nastanka i ekspanzije. Odnos prema njima isključivao je toleranciju i ravnopravnost. U balkanskom etničkom kaleidoskopu načelo nacionalnosti bilo je formula za nasilje. U opštem smislu „etničko čišćenje” se može shvatiti kao termin koji obuhvata sistematske, masovne zločine, protjerivanje „nepoželjenog” stanovništva sa jedne teritorije zbog religiozne ili etničke diskriminacije, strateških ili ideoloških pobuda. Ovaj termin se na Balkanu ustalio kao eufemizam koji prikriva genocid. Nema genocidnih naroda ali ima genocidnih politika. Dugotrajna, „legitimna” praksa „zakašnjelih nacija” iz XIX stoljeća, nasilnog stvaranja etnički čistih država, postala je „zločin protiv čovječnosti” tek krajem XX stoljeća koje je i bilo „stoljeće asimilacija”. Dosta je pisano o fenomenu poricanja zločina. Oni koji vrše zločine i genocid imaju „prirodnu potrebu” za poricanjem zločina, da svoje nedjelo svedu u „podnošljive” numeričke granice. „Naučnom” numeričkom redukcijom osigurava se tzv. komfor za savjest počinioca, svojevrsnu dijalektiku cifara, po kojoj je težina krivice u upravnoj srazmjeri sa brojem ubijenih, preseljenih, prevjerenih.

Memićevom rodnom kraju historija nije bila previše naklonjena. Ciklusi nasilja i stradanja, napora za samoodržanjem, čine sastavni dio prošlosti tog historijski nemirnog prostora. Raseljeni svijet Gusinjsko-plavske krajine je mnogo brojniji od onog koji je tu ostao da živi. I ne samo tog prostora. Crnogorski historičari su mahom pojave stradanja muslimanskog stanovništva Gusinjsko-plavske krajine, kao i drugih krajeva, zaobilazili, minimizirali ili uprošćeno tumačili sa neizbježnim, stereotipnim kvalifikacijama. Memić se tome suprotstavljao, nastojeći da svojim istraživanjima ukaže i na te strane historije. Ono što se zbilo ima više perspektiva.

Od polovine XIX stoljeća jedan od osnovnih ciljeva državne politike Crne Gore je teritorijalno širenje na okolne oblasti - Hercegovinu, Brda, Zetu, sjevernu Albaniju, Kosovo, Novopazarski sandžak. Sticanje neovisnosti i izgradnja crnogorske države bili su u neposrednoj vezi sa borbom protiv muslimana, njihovim iseljavanjem i zavođenjem sopstvene vlasti. Mada su odlukom Berlinskog kongresa 1878. Crnoj Gori trebali pripasti Plav i Gusinje, iako je u ovim mjestima bilo svega 10% pravoslavnog stanovništva, a Bošnjaka 65% i Albanaca 25%, do toga nije došlo jer se

stanovništvo ovih buntovnih krajeva tome suprotstavilo. U boju na Nokšiću, početkom decembra 1879. nedaleko od Plava, bošnjačko i albansko stanovništvo porazilo je crnogorsku vojsku.

Do novih crnogorskih napada i osveta doći će tokom Prvog balkanskog rata 1912. godine. Utvrđivanja činjenica o onome što se desilo „prisajedinjenim narodima” naročito u krajevima koje su Crnogorci zauzeli izuzetno je složeno pitanje. Memić je pisao o nezavidnoj sudbini muslimanskog stanovništva u krajevima koje je 1912. osvojila Crna Gora. Jovan S. Plamenac, crnogorski ministar unutrašnjih djela, u svojim spisima o zbivanjima iz 1912.-1913. prosto piše kao o kosovskoj osveti. Nacional-šovinističke strasti i vjerska netrpeljivost našli su izraz u ubijanju, pokrštavanju koje je bilo alternativa smrti, protjerivanju, pljački i paljenju kuća muslimana. Nasilno pokrštavanje bilo je naročito masovno u Gusinjskoj-plavskoj i Pečkoj oblasti – krajevima sa jakim odmetničkim pokretom, gdje su muslimani imali i izrazitu brojčanu dominaciju. Problem pokrštavanja se ne može posmatrati izolirano od širih tokova zbivanja, bez uklapanja u neophodni geografsko-historijski kontekst. Pokrštavanje nije bilo samo crnogorski specifikum.

Uspostavljanje crnogorske vlasti bilo je 1912-1913. praćeno odmazdom i progonom lokalnog muslimanskog življa. Akcije pokrštavanja, kao i pogubljenja nekoliko stotina ljudi, zaprijetili su nestankom muslimana na ovom području. Početkom maja 1913. na Cetinje je kod kralja Nikole stigla delegacija građana Gusinja koja ga je upoznala sa svim onim što se desilo u Gusinju i Plavu. Kralj je obećao da će se džamije otvoriti i da narod može slobodno ispovijedati bilo koju vjeru. U Gusinje je tako 7. maja 1913. stigao njegov izaslanik, brigadir Mašan Božović, koji je preuzevši dužnost oblasnog upravitelja, na zboru pred oko 15.000 ljudi pročitao kraljevu proklamaciju o slobodi vjeroispovjesti, da se svi nasilno pokršteni mogu vratiti islamu. Ogromna masa ljudi krenula je istoga dana prema rijekama Grnčaru i Vruji, gdje su prali i pijeskom snažno trljali mjesta kuda su posipani vodicom, toliko jako dok im krv ne bi potekla. Gusinjske džamije su bile pretijesne da prime sve one koji su htjeli da klanjaju. Strah je ipak ostao, postao sastavni dio preživljavanja. Zbog svega počinjenog i preživljenog mnogi su napustili taj prostor. Još u toku akcije pokrštavanja znatan dio stanovništva prebjegao je u sjevernoalbanske krajeve.

Pojedini historičari su pokušavali da u svojim radovima „odbrane” i „amnestiraju” crnogorsku državu od onog čemu su muslimani bili izloženi 1912.-1913. godine, pojednostavljeno pokažu kako nasilno pokrštavanje nema izvorište i uporište u državnoj politici Crne Gore, da demantiraju naknadno „sređivanje” računa za ranije izgubljene bitke i neostvarene ambicije. Država, u principu, nikada ne odgovara za krivična djela,

ali, kažu pravnici, snosi odgovornost za posljedice krivičnog djela koje su u vršenju službe izvršili njeni organi, administracija, vojska, policija.

Memić znatan dio svoje knjige posvećuje i zbivanjima 1918.-1919. u Gusinjsko-plavskoj krajini, lokalnim pobunama protiv ulaska vojske, i novim stradanjima stanovništva, ukazujući pritom da brojne dionice tog dijela prošlosti nisu dovoljno istražene. On je, u tom kontekstu, objavio i prepisku između Smail ef. Nikočevića i prvaka Gusinjsko-plavskog kraja. U Plavu je u februaru 1919. Vasojevički odred pobio nekoliko stotina lica, pretežno žena, djece i staraca. Više hiljada lica prebjeglo je u Skadar, gdje su ih prihvatile savezničke snage. Posredstvom velikih sila ovo stanovništvo kasnije je vraćeno u svoje opustošene i opljačkane domove. Memić je opisivao život ovih ljudi smještenih u logoru u selu Barbaluši, na putu između Skadra i Tirane, njihov put preko Prokletijskog masiva do svojih domova, „nije bilo ni pluga ni motike ni sjemena da bi se bacilo u zaleđena polja”. Prvi statistički pokazatelji pokazali su da je 1921. stanovništvo u Gusinjsko-plavskoj krajini desetkovano.

Odnos crnogorske države prema muslimanima je slojevito pitanje koje traži multiperspektivnu analizu, a posebno pitanje položaja Bošnjaka. U pristupu ovakvim temama treba odolijevati iskušenjima epike i manihejske interpretacije historije, jednoznačnog svodenja historijskog totaliteta na samo jednu dimenziju, olahkim sudovima koji su snagom inercije ukorjenjivani kao dogme, prepoznatljivim floskulama o „identifikaciji sa agresorom”, mehaničkom preuzimanju nenaučne terminologije XIX stoljeća, uzimajući u obzir i naučne rezultate u svom užem i širem okruženju. U pojedinim naučnim krugovima i dalje postoji otpor propitivanju određenih tema, jer im više odgovara postojeća, konzervirana slika, svjesno zaobilaženje određenih tema, održavanje iskrivljene i mitologizirane predstave o mnogim procesima i akterima historije. Ratovi u kojem „oslobođenje” jednog naroda rezultira eliminiranjem drugih naroda ne mogu imati oslobodilački smisao, pored svih mitoloških magli i „pobjedničkih istina” koje prenebregavaju osnovne činjenice historijske stvarnosti, prelazeći bezobzirno preko suštine historijskih procesa, orvelovski odbacujući sve ono što može narušiti idealiziranu sliku prošlosti, kojoj historičari teže osigurati, u ime „viših ciljeva” stvarnosti, na ograničenom i probranom broju historijskih činjenica, traženi naučni legitimitet. Historičar ne smije dozvoliti da „pobjednik ima monopol nad pričanjem priče potomstvu”. Problem naučnika nije znanje već moral. Ideja o jednoj istini osnova je autoritarnog mišljenja i totalitarizma. Suočavanje sa istinom traži kritičko znanje o sebi ali i o drugima, pružanje opcije različitih odgovora.

Legitimnu sliku prošlosti južnoslavenskog prostora čini i ono što o njoj misle i pišu Bošnjaci. Bošnjački, kao i svaki drugi nacionalni identi-

tet, predstavlja kolektivnu historijsku ali i individualnu činjenicu. Narod se mijenja i oblikuje u historijskim procesima. U svakom nacionalnom identitetu, pa i u bošnjačkom, ukazuju historičari (Mustafa Imamović), postoji mnoštvo nijansi i razlika koje svako od njegovih pripadnika na svoj način doživljava, osjeća i iskazuje. Ratovi i iseljavanja su ostavili dubokog traga u historiji Bošnjaka, njihovoj snazi, mentalitetu, traumatične posljedice od kojih se bilo teško oporaviti. Iseljavanja su odnosila snagu, ostavljajući iza sebe „obrano mlijeko“, ranjivu zajednicu, isparceliziranu svijest, brisanu ili skraćivanu historiju. Fragmentacija prostora dovela je do fragmentacije historije, mentalnih podjela, pozicije „povijesne pasive“, „vječite žrtve“, do „knjigovodstva smrti i progona“. Historijska svijest nije u „socijalističkom periodu“ izgrađivana unutar bošnjačkih naučnih krugova. Bošnjačka neoficijelna „oralna historiografija“, uprkos svemu, nastavila je da živi i van okvira koje je određivala politika. Treba prevazilaziti prijeteće sužavanje historijske svijesti, generaliziranje historijskog iskustva, redefiniirati odnos prema sopstvenoj prošlosti, baziranoj na racionalnim prosudbama reljefnih historijskih etapa i dionica.

Ova Memićeva knjiga, stavljena u širi kontekst, aktuelizira brojna pitanja. I njegovi radovi su tu i da opomenu, da se nad bošnjačkom prošlošću mora duboko zamisliti, jer ona je, bez lažne patetike, bila tragična. Ova knjiga, naročito u ovom postjugoslavenskom vremenu i iskustvima koje je ono donijelo, utiče i na promišljanja o poukama historije i iskusejima koja hronično prate Bošnjake i njihovu višestoljetnu egzistencijalnu dijalektiku. Mnogobrojna pitanja te historije, sa svojim „bijelim mrljama“, čekaju na istraživače, zbog multiperspektivnog sagledavanja prošlosti, samokritičkog suočavanja sa ogledalom historije. Radovi dr. Mustafe Memića su jedan od putokaza na tom dugom putu otkrivanja i temeljitih preispitivanja.

Alija DŽOGOVIĆ

**PROMOTIVNI ESEJ ZA KNJIGU „PREDSLAVENSKI
KORIJENI BOŠNJAKA“ IBRAHIMA PAŠIĆA**

Dr Ibrahim Pašić je napisao ne samo knjigu o Bošnjacima i njihovim korijenima, **već i knjigu o mnogim knjigama** koje smo iščitavali, učili napamet, a ponekada se snebivali i, kao đaci, gledali u pod, jer smo znali da **to što u tim knjigama piše o nama nije tako**, da nas vrijeđa i zakopava duboko u zaborav, da nam briše ime, jezik, kulturu, **pjesmu nad pjesmama** – dakle sve...

Impresioniran sam ovom knjigom, njenom naučnom panoramom – onom od historije, jezika, arheologije; onom od najstarijih naroda do današnjih Evropljana i Bošnjaka kao jednoga od naroda čiji korijeni sežu mnogo dublje nego su nam to dopisivali pojedini historičari, političari, i neka naša „braća” na silu. I još više mi je drago što sam i sam učesnik u ispravljanju „krive Drine” u nauci, onoliko koliko mi je bilo dostupno i onoliko koliko sam mogao u vihoru vremena, ratova, bježanja i nameta, drugačijih prilaza historiji i drugim srodnim ili pomoćnim naučnim disciplinama. Bio sam siguran u jednom, **da Bošnjaci nisu narod koji je nastao pa nestao**, nisu isparili niti sa zemlje zvane Bosna i Hercegovina, niti sa one danas još nedefinisanog Sandžaka, niti sa drugih zemalja na Balkanu, a bilo ih je od onog bogumilskog mjesta **Dragovica** u jugoistočnoj Bugarskoj pa sve do iza Like i Krbave, i iza Mohača, i još podalje, a danas ih ima i mnogo dalje – po cijelom dunjaluku. Ne mislim da postavljam nekakve etničke međaše, ali smo mi Bošnjaci danas veliki narod, prvenstveno po duhu i historiji, **pa neka nas tamo gdje jesmo** – među drugim narodima i sa njima, jer smo mi narod koji je navikao da živi sa susjedima bez obzira kojoj vjeri ili boji, ili jeziku, pripadali ti susjedi. Ta internacionalna i uvažavajuća komponenta ugrađena je u historijsko i nacionalno stablo Bošnjaka, ovih današnjih, a oni su je naslijedili od onih u čijim je korijenima njihov identitet.

Sve ovo što je **motivacija za razgovor o Pašićevoj knjizi**, kao i ono što namjeravam da kažem o njoj na ovom skupu, proističe iz svega onoga **velikog bogatstva ove materije najviših naučnih vrijednosti**, i naučnih prostora, koji su bili nužni **da se obori jedna stara historijska zabluda i kvazi nauka, ili možda ne „zabluda” već historijska insinucija**, i da

se sa imena Bošnjaka otkloni pepeo onako kako je sklanjan onaj sa Pompeje koju je zatrpao strašni vulkan sa Vezuva. I nas su Bošnjake slično zatrpavali mnogi, kako bismo bili u nekoj daljoj budućnosti samo narod na periferiji historije i neki „neidentifikovan narod” ili narod koji nije postojao.

Govorio sam i u Novom Pazaru, da mi Bošnjaci nismo neka društvena pojava, neka balkanska izmaglica, da naši korijeni nisu plitki i bez temelja. **Ako smo kroz historiju prelazi iz imena u ime**, to ne znači da su naši korijeni nestajali i presušivali na balkanskim liticama. Naprotiv, po onoj Nazarovaj, bili smo ono bilje i ona trnovita drača, koju su mnogi sjekli „bradvom” i perom, a ona je rasla sve gušća i oštija.

Vraćam se knjizi Ibrahima Pašića, da kažem koliko je ona potvrda o bošnjačkim korijenima, i koliko možemo stati licem u lice sa svim onim subjektima, deklaracijama, memorandumima, brdima historijā i drugih slogova knjiga koje su smišljane i pisane po nalogu režimskih programa i projekata, nekih naučnih institucija, ali i po mjeri znanja i kulture pojedinaca, koje dobro znamo i koje smo osjetili na svojem i fizičkom, i nacionalnom, i kulturološkom biću.

Vraćam se knjizi Ibrahima Pašića, s osobitim poštovanjem prema ogromnom naučnoistraživačkom poslu, onom **gdje je bilo potrebno i vremena i putovanja do relevantnih izvora i institucija u kojima se ti izvori nalaze**. I za sve one pročitane i konsultovane izvore na mnogim evropskim jezicima, one tzv. **stare izvore** i sve one najnovije, iz mnogih naučnih oblasti, da bi se protumačio i svaki relevantni mikro i makro toponim, svaki antroponim, kalk, njihova semantička polja. I, svakako, sve ono što čini **onimiju** koja je predmet ove visokonaučne knjige. Sa divljenjem sam prilazio **pedantnosti i minucioznosti komparativne analize onimijskih struktura koje su evidentne u glasinačkoj onimiji, i onih koje su evidentne na širim balkanskim prostorima**. Pašić je naučnik najvišeg reda, historičar, a u naučnoj praksi slavista, ilirollog, latinista, romanista, germanista, i iznad svega naučni radnik u vrhu nauke, koji je svakom naučnom izvoru prilazio i oprezno i objektivno, nikako sa tendencijom subjektivne oponencije ili inata. Vrlo bih rado govorio o svakoj odrednici i svakom poglavlju u ovoj knjizi, ali to nije namjera niti praksa promotivnog eseja, jer će o tome, svakako sami čitaoci donositi svoje zaključke, što će biti dobro za dalju historijsko-onomastičku diskusiju i za potvrđivanje rezultata do kojih je provjerenim naučnim metodama dolazio dr. Ibrahim Pašić. U tom kontekstu, potvrđujem praktičnu i naučnu funkciju ove knjige, koja je već postala uzor i ključ za balkanološka istraživanja u mnogim naučnim oblastima, prvenstveno u onomastici i historiji, ključ za dalja pročitavanja nepročitanih izvora i onih koji su pogre-

šno, nenamjerno ili namjerno, pročitavani u vremenima prije pojave ove knjige. I već je rečeno, onomastika i historija razdvojiće se na onu prije ove knjige i na onu poslije ove knjige. Dakle, tu je granica između onoga što nije i onoga što jeste, kako je to jednom figurativno rekao dr. Ferid Muhić, parafrazirajući, u filozofskom kontekstu, Leibnica. Podsjećam i ja, da ova Ibrahimova knjiga ima svoj najveći naučni vrh, kao što ga imaju bosanske planine iz kojih izviru piramide, prirodne ili one koje su neki daleki neimari svojim rukama podizali po Bosni, da bi ona bila „Bosna ponosna i prkosna, i Bosna od sna” kako je govorio Mak Dizdar. **I nije samo Bosna ovdje u Bosni**, ona je mnogo, mnogo prostranija, i veća od cijelog dunjaluka, jer je u srcu Bošnjaka, a njih je svuda, čak i u Australiji, i na svim meridijanima. A najveća je, jer može da stane u jednom ljudskom srcu, i da grije cijelu planetu. **Eto, to je Bosna**. Posvjedočena u onim supstratima čija je baza **bos** još u vrijeme Herodota, pa u vrijeme Apijana, u vrijeme Ilira i Kelta, i drugih naroda koji su se sticali oko bosanskih rijeka i planina, i svakom mjestu davali imena iz svojeg jezičkog trezora, ostavljali ga drugim iza sebe, a ovi ga poslije dotjerivali prema svojem morfološkom sistemu, i svojoj jezičkoj foniji.

Potvrde za ove onomastičke ishode nalazimo i u onim **onimima** i njihovim fleksijama kao što su **Basana** u Sclaviniji Skadar, **Bosanji//Bosanaj//Bosanje** kod Nove Varoši u Sandžaku, kod sela Hamziće, te možda u onim hidronimskim odrednicama kao što su Bosut, Vrhbosna, pa može biti i u strukturi Vrbas, jednom minucioznom lingvističkom analizom kakvu je pedantno i sa najvećom naučnom strogošću primjenjivao dr. Pašić.

Dr. Ibrahim Pašić ovom knjigom dao je ključ kako treba postupati pišući historiju, kako treba biti dobar i objektivni onomastičar, a time svakako dobar naučnik, ne onaj koji skrpi nešto i odmah uskoči u nauku. Dr. Ibrahim je svoju knjigu, i sve svoje druge knjige, počevši od onih o banu Kulinu i „usvojenom” vojvodi Prijezdi, pa ovamo dalje prema nama, pisao kao naučnik najvišeg iskustva.

Upoznao sam Ibrahima Pašića na jednom kongresu BALTAM (Balkanske turkologije) u Mostaru, gdje je imao jedno vrsno saopštenje iz oblasti historije i onomastike, ili bolje reći historijske onomastike. Puno se tada interesovao za toponomastička istraživanja na Kosovu, osobito ona u oblasti Šar-planine i Prokletija (odnosno prokletijskog masiva i prokletijske govorne izoglose). Njegova istraživanja bila su i za mene podstrek i motivacija da treba nastaviti po njegovom „urneku”, mada sam ja već imao program koji je bio iniciran od jedne akademije nauka, od njenog instituta za jezik i odjeljenja za onomastiku. S obzirom da je ovaj oficijelni program, po kojem sam ja radio, bio u izvjesnom smislu tendencio-

zan, ja sam postupao i drugačije, tražeći na terenu one razloge koji bi mogli davati objektivne slike i naravno one motive koji su bili sadržani u svakom leksičkom liku. To je bilo ono što je i mene približilo metodologiji rada dr. Ibrahima Pašića i **što ja danas priznajem Pašiću da je radio dobro**, naučno, „ni po babu ni po stričevima”, i da je svojom knjigom pokazao kako se stvara naučno djelo, i kako se u nauci postiže vrh. A Ferid Muhić reče: „Ako nema vrha, nema ništa”. Pašić je dostigao vrh, i, naravno dovoljno rutine da krene u osvajanje novih vrhova. Alpinisti često kažu, tek što se osvoji jedan vrh, iza njega iskrasne novi, neki Meterhorn, neki Himalaji, neka bosanska piramida... Neki Maglič čiju maglenu koprenu treba skinuti...

Ova Pašićeva knjiga dala je mnogo razloga **da se i mi Bošnjaci na Kosovu dobro osjećamo**, nekako kao svoj na svome. Pašić je svoju doktorsku disertaciju odbranio u Prištini, i to sa najvišim uspjehom i kod najeminentnijih kosovskih stručnjaka za historiju i onomastiku. Na Kosovu se, u krugu naučnika i u kućama nauke, o tome puno priča, da je jedan Bošnjak, na bosanskom jeziku odbranio doktorsku disertaciju na albanskom univerzitetu, i to u stilu da je potvrdio lingvističke i onomastičke spone između dva jezika, albanskog i bosanskog, te da je afirmisao **bosanski jezik i bosansku nauku**, da se govori o daljim koracima zbližavanja Bošnjaka i Albanaca, pa je čak prezentirana i inicijativa o osnivanju Katedre za Bosanski jezik i književnost na Univerzitetu u Prištini. I danas se na Kosovu vrlo rado govori bosanski jezik, a često se dešava da se Bošnjak Albancu obraća na albanskom jeziku a ovaj mu uzvraća na bosanskom. Afirmacija bosanskog jezika na Kosovu je u usponu, u škola svakako. Mnogi naučni radnici se raspituju kako doći do Pašićeve knjige. Albanska nauka na Univerzitetu i na Institutu za albanologiju je vrlo razvijena, osobito ona iz oblasti onomastike. U tom kontekstu ova knjiga je i van Bosne uzor za dobar rad i objektivna naučna onomastička istraživanja, ona koja su sadržaj **historijske onomastike**.

Pašićeva knjiga već je postala priručnik za onomastičare i historičare, kako treba prilaziti onomastičkom materijalu, kako treba bilježiti kompletnu **onimiju** prilikom rada na terenu, **te koliko treba biti hrabar u donošenju lingvističkih i drugih sudova i zaključaka da bi se došlo do dobrih rezultata**, da ne kažem rješenja koja mogu biti varijabilna i subjektivna. Pašićeva knjiga pomoći će da se i na Kosovu i u Sandžaku pristupi bilježenju i analizama mnogih **zatamnjenih onimijskih jedinica**, kao što su ime gradića **Sjenica** (i njena ikavska varijanta **Sinica**, zabilježena u 13. vijeku u jednoj povelji), zatim ime planine **Ninaja**, na Pešteri, naziv mjesta **Rožaje** i sve druge toponimske jedinice sa bazom **Rog-//Rag-//Rug-** (kao Rogovo, Rugova, Rogatica, Rogozna, Rogov krš, Adilov rog...); ili one sa bazom **Ras-** (Raška – rijeka, oblast, gradić neda-

leko od Novog Pazara), Raška gora – kod Dubrovnika, Rasa – na Prokletijama, Rasa zogut – takode na Prokletijama, Ras – srednjovjekovni grad na ušću rijeke Raške); sa bazom **Ljub-** (Ljubinje, Ljubošta, Ljubenčić, Ljumbarda, Ljubovo, pa i Ljubljana...); zatim one sa bazama **Drag-** (Dragovica, Dagobija, Dragobane, Dragachevo...); ili sa bazom **Rad-** (Raduliće, Radavac, Radohina, Radojeva glava, Radika – u Makedoniji...); ili one sa **Kal-** (Kalače, Kalica, Kaludar, Kalinovik...); one sa bazom **God-** (Goduša, Godijevo, Godovo, Godovka – rijeka, Godovčelje...); one sa bazom **Bog-** (Boge, x 2, Bogaje, Bogičevica, Bogdaš, Bogaz...) itd. U ovom diskutabilnom kontekstu mogle bi biti i ime grada Peć (Peja, **Castelo Pecio**, ili pretpostavka Siparunt – sa asocijacijom na **prisustvo Pelezga** u ovim kosovskim krajevima), te toponimi tipa **Damastion//Dimasti** (sa pretpostavkom **Dimiškin most** kod Rožaja), **Lim** (od **Ljuma**), **Gusinje**, **Tutin** (po analogiji **Buzet**) i još mnogi onomastički likovi za čije etimološko rješenje Pašićeva knjiga pruža najbolje ključne perspektive.

Podsjećam da je u nauci često bivalo apsurda, pa i u historiji i historijskoj onomastici, sličnih onima koji se odnose na legendu o tzv. “junaku” Bandi sa Glasinca. I danas se mogu čuti slični falsifikati, kao naprimjer onaj o imenu sarajevske Baš-čaršije. U jednoj osnovnoj školi u Sandžaku učiteljica je, pričajući legende o postanku imenā mjestā, interpretirala i ovu legendu: „Kada je sv. Sava prolazio kroz Sarajevo, ugledao je lijepu čaršiju, i razdragano uzviknuo: 'E, baš je čaršija!' I tako ovo mjesto dobi ime Baš-čaršija”.

Naravno, ovakvim „legendama” nije potreban komentar.

I sam Pašić je primijetio da je **etimologiziranje** vrlo rizičan posao, i da svakom onomastičkom liku treba prilaziti sa stručnošću i poznavanjem jezika, osobito klasičnih jezika, pa čak i sa poznavanjem uporedne gramatike svih onih jezika koji su bili u govornoj komunikaciji na balkanskim prostorima od najstarijih, pa čak i preilirskih i predgrčkih vremena; te poznavanje njihovih **ukrštanja u onimiji**, o njihovoj simbiozi, fonološkoj i morfološkoj supstituciji.

Sve te slojeve i naslage treba dobro poznavati, da bi se čak i od one **pučke etimologije došlo do naučne i argumentovane** kako historijskom metodologijom tako i lingvističkom.

U Pašićevoj knjizi je tretiran veliki broj onomastičkih jedinica sa Glasinca, ali i sa šire bosansko-hercegovačke regije, pa čak i one sa prostora izvan Bosne i Hercegovine – sve dokle je dosegala neka onomastička izoglosa.

Po uzoru na ovu knjigu, i na Pašićevu metodologiju mogu se rješavati i svi drugi onomastički likovi sa prostora Balkana **od Alpa do Crnoga i Bijeloga mora** na istočnim ivicama Trakije.

Jašar **REDŽEPAGIĆ**

**Izlaganje na promociji knjige Ibra Rekovića
„IZGUBLJENI AMBIJENT – PLAV I GUSINJE NEKADA“
– u Plavu, 10. oktobra 2008. godine**

Poštovani učesnici skupa,

Veoma mi je drago što ću reći koju o knjizi našeg poznatog i renomiranog likovnog stvaraoca – Ibrahima Rekovića. O njemu sam u više navrata govorio i pisao, npr. na izložbama u Plavu i Novom Pazaru; o njegovoj knjizi kratkih priča i anegdota iz Plava pisao u podgoričkom Almanahu, detaljnije izlagao o životu i radu ovog umjetničkog stvaraoca i posebice o njegovom višegodišnjem sakupljanju rijetkih riječi i izraza iz plavsko-gusinjskog kraja koje godinama objavljuje u reviji „Izvor”. Danas ću se u glavnim crtama osvrnuti i na sadržinu i značaj Rekovićeve tek objavljene knjige crteža, pod naslovom koji je izuzetan: Izgubljeni ambijent, uz bližu odredbu i konkretizaciju – Plav i Gusinje nekada. Nacion izgubljen-i ima više značenja, a to su: bespomoćan, dezorijentiran, osoba koja se ne snalazi, za koju se ne zna gdje je. Ovdje je pridjevu „izgubljeni“ najbliskiji termin: ponestali, odn. Nestali u velikoj mjeri, jer je činjenica da su mnogi objekti predstavljeni u monografiji ili posve srušeni ili u fazi nestajanja. Ukratko, veoma je pozitivno što je naslov knjige dopunjen riječima: Plav i Gusinje nekada.

Knjiga ima ukupno 126 stranica, a njen izdavač je Almanah (biblioteka Baština), poznata i afirmirana izdavačka kuća koja je do sada objavila znatan broj originalnih i naučno vrijednih publikacija.

Već na početku za ovu knjigu može se konstatovati da je motivima i tematikom likovnog predstavljanja ponikla i sudbinski i životno vezana za plavsko-gusinjski i murinski kraj. Ona je van sumnje iznenadni dar i oznaka lijepog i ljudskog.

Ibrahim Reković je i ovom knjigom crteža pokazao da je neraskidivo i duboko vezan za zavičaj, prošlost i duhovno nasljeđe, starinske objekte, krivudave sokake, stare avlije, zidanice, i oživio pozitivnu tradiciju i neuporedive prirodne ljepote Plava, Gusinja i okoline. Reković je slikom i riječju, a sada i crtežima slijedio fatum i zbilju ovdašnjih predjela i njihovih sugrađana.

Ovo djelo također potvrđuje da likovni stvaraoci i pisci i u manjim i nedovoljno razvijenim sredinama mogu stvarati zapažena, izvorna i kvalitetna umjetnička ostvarenja, što potkrepljuje i primjer izvanrednih knjiga grafike akademika Zuvdije Hodžića i sada knjige crteža našeg Ibra Rekovića.

Reković je ovom knjigom ovjekovječio Plav, Gusinje i okolna mjesta, drevna i uvijek draga zdanja, odn. materijalnu baštinu, objekte iz prošlih vremena i mnoge osobenosti našeg zavičaja. Koliko žalimo, primjera radi, što više ne žubori ona bistra i hladna Dezderača, nadomak plavskog mosta, što nema više one tankovite i pune života Čuljuntre, ponad Plava, ni svih onih kula koja su i visinom i različitim oblicima ukrašavale ove krajeve, što su gotovo u cjelosti nestale one stare čaršije pod naletom ratnih vihora i novog vremena, što se više ne čuje kucanje one Bajramove kovačnice života, što su nestale i one savršene čajdžinice, kahvehane, nanizani dućani i drugi objekti. Puno toga prepoznatljivog i uzbuđujuće privlačnog iz dalje ili bliže prošlosti sadrži Rekovićeva knjiga. Njen autor je nadahnut ljepotama prošlih i u najvećoj mjeri iščezlih svjetova njegovog zavičaja. On majstorski crta stare kuće sa doksatima, izvijene kapije i krovove pokrivene šindrom, i uglavnom ponire u objekte kojih više nema.

U Rekovićevoj knjizi crteža utkana su tanana estetska, moralna i individualna osjećanja, najdublja sjećanja, moć fantazije, sposobnost analitičkog promatranja i faktografski prilozi. Bez sumnje, i ovom knjigom Reković je pokazao da je majstor od zanata i to ne samo akvarela, portreta i drugih likovnih kreacija, već i crteža. I ovom monografijom Reković nastoji da otrgne od zaborava ono što je bilo osobeno i tipično za plavsku sredinu, a jedan od motiva da se ovom knjigom autor godinama bavi bio je u prvom redu taj da buduće generacije podsjeti na kulturno-historijsku baštinu ovoga kraja i naroda.

Za Ibrahimove crteže najkraće se može reći da u njima prikazuje svijet koji ga okružuje. U njima slika predmete i pojave rađene olovkom i tušem. Crteži su uglavnom jednobojni, a mogu biti i u više boja. Spadaju u najstarije oblike likovnog stvaralaštva.

Rekovićeva knjiga ima 56 crteža i svaki od njih je iz plavsko-gusinjskog ambijenta i dokument vremena, koji često više kazuje od običnih riječi. Kako su divni, historijski zasnovani i umjetnički na nivou crteži, kao npr.: Plav iz 1912., Čitaonica i biblioteka u Plavu iz 1471. godine, Murino 1912., Gusinje 1934., Dizdarevića „Grad”, na naslovnici ona predivna kamena vrata kuće Zeće Radončića iz Gusinja, motivi iz Prnjavora, Vusanja, Hakanja, Hota i drugih mjesta, Redžepagića kula, Kula Aba Bećiragića, Šarkinovića kula, Turkovića (Šehovića) kula iz 1912., Plavska čaršija, Gusinjska čaršija, avlije, sokaci, mahale i drugi mnogostrano značajni prilozi.

Naravno da ovaj tzv.gornjohaski kraj obiluje i drugim najsljedem, odn. crtežima koji također zaslužuju bar još jednu knjigu, kao što su: Ali-pašini dvori, kula Hasa Ferovića, martinovičke karakteristične kuće i kule, stare vodenice poput one kraj Ali-pašinih izvora, oko 20 vrsta raznolike narodne nošnje, izgled kojeg starijeg mekteba, prvih osnovnih škola, plavsko-gusinjske kiridžije i slično.

Rekovićeve knjige crteža van sumnje zaslužuje posebnu psihološku analizu, historijski pristup, kompariranje prošlosti i sadašnjosti, svakako i što suptilniju i svestraniju umjetničku obradu i interpretaciju, ne zapostavljajući pri tome ni njen nesumnjiv moralni, prije svega patriotski i ambijentalni značaj.

Knjiga ima i pedagošku vrijednost, jer crteži kod učenika pobuđuju veliki interes ne samo da lakše pamte i reprodukuju nastavno gradivo već i da sami izrađuju crteže, a pojedini od njih i razviju se u prave producente lijepog. Sjetimo se da je naš književnik, akademik Esad Mekuli i u uvjetima rata (1942-43), u svojstvu učitelja u Plavu, na zidovima škole često organizirao izložbe đачkih radova – pismenih sastava i crteža.

Knjiga ima i multikulturno obilježje i multietnički značaj, jer njen autor nas podsjeća i na Turkovića kulu u Vojnom Selu, na motive iz Vusanja, Hakanja, Murine i drugih mjesta. Ne zaboravimo da rad na crtežu od autora zahtijeva poniranje u stare knjige, fotografije i druga vrela, temeljno poznavanje historije svog regiona, reljefnu rekonstrukciju izgleda djelova grada ili pojedinih objekata, i strpljiv i dugotrajan umjetnički rad i stvaralaštvo.

Na kraju bih posebno istakao da je knjiga crteža cijenjenog nam Ibra puna živopisnih opisa i opservacija, simbolike, prikazivanje cjelina ili pojedinih njihovih djelova i predmeta na različite načine, iz različitih uglova promatranja i sa nizom detalja koji crtežu daju puniji smisao. Uz drugo i oni nam otkrivaju razvijenost fine motorike, dubinu emocija i doživljavanje sredine.

Rekovićeve knjige odista je spoj lijepog i ljudskog, koja opljemenjuje ljudski duh, a njen autor čitavim djelom i ovom knjigom hvale vrijedan i ponos našega kraja.

Edo MURIĆ

OSVRT NA FILM: *INDIGÈNES*

Režija: Rachid Bouchareb

Uloge: Jamel Debbouze, Sami Naceri, Roschdy Zem, Sami Bouajila, Bernard Blancan

Na stranu kontroverzna politička tematika kojom se „Indigènes“ (sto u prevodu znači „domaći“) bavi, ovaj prvi zapaženiji film francuskog reditelja Rašida Bušareba iz 2006. je prije svega izuzetan ratni film, a to je nešto veoma veliko ako uzmemo u obzir da je žanr aktivno revitalizovan. Pa i posljednjih godina u trci za „Oskare“ imali smo tri žanrovski ratna filma kao jaku konkurenciju jedan drugom. Pored „Indigènes“, koji je u ime Alžira nominovan za najbolji strani film, tu su bila i dva filma od Klinta Istvuda. Sva tri filma vezana su za Drugi svjetski rat.

Za Džona Forda rat je bio neophodnost, za Sema Fjulnera pakao, za Frensis Forda Kopolu nadrealnost, za Dejvida Lina i Stenlija Kjubrika rat je bio apsurdnost, a za reditelja filma „Indigènes“ rat je jednakost – ili bi bar bi to trebalo da bude.

Indigènes je rađen u koprodukciji između Alžira, Maroka, Francuske i Belgije, i neka je vrsta tematskog prethodnika slavnog Pontekorvovog filma „Borba za Alžir“ (*La Battaglia di Algeri, 1966*). No umjesto da hronologizira borbu kolonija za oslobođenje od Francuske tokom pedesetih, ovaj film se vraća koju godinu unazad, u vrijeme kada je jedino od Njemaca neokupirano „francusko“ tlo bilo upravo u njenim kolonijama. Shodno tome, hiljade i hiljade Sjevernoafrikanaca je regrutovano da se bori, ako ne za *liberté* i *fraternité*, ono makar za *egalité*. No da li je motiv Marokanaca i Alžiraca koji su obukli francusku uniformu, države koja ih je porobila decenijama ranije, bio baš to? I šta mi uopšte znamo o tim ljudima? Šta o tome znaju današnji Francuzi? Možda je dovoljno ilustrativna činjenica da niti jedan od četvorice glavnih francuskih glumaca u filmu, koji su porijeklom iz Sjeverne Afrike, prije snimanja nisu znali da je i jedan od njihovih sunarodnika poginuo na francuskom tlu braneći Francusku, a kamo li da ih je bilo na hiljade. Neke stvari se jednostavno brišu iz kolektivnog sjećanja da bi mogle da opravdaju neke druge.

Film počinje u jednom siromašnom alžirskom selu u kom se odvija regrutacija za vojsku. Postepeno upoznajemo nekoliko likova, prije svega Saida, kojeg glumi sada već poznato lice francuskog filma, Džamel Debuz. Njegov primarni razlog za odlazak u rat je teška materijalna situacija. Film se koncentriše na njega dok nas usput upoznaje sa još likova. Pa su tu Mesud (Ruždi Zem), Jasir (Sami Naceri) i Abdelkader (Sami Boajila), svi manje-više prepoznatljiviji glumci iz mnogih popularnih francuskih filmova, a što posebno važi za Nacerija koji se proslavio kroz Luk Besonov serijal „Taxi“.

Kako se film seli na front (negdje u Italiji), „muslimanska vojska“, kako je zovu, pod vođstvom pukovnika Martineza (Bernar Blankan) osvaja bitnu stratešku poziciju. Ustvari, ta vojska sastavljena od iz kolonija uvezenih „domaćih“ dobija prvu francusku bitku nad Njemcima uopšte, još od početka rata. Kao što sam na početku pomenuo, i pored jake konkurencije (na primjer iskrcavanje u Normandiji kako ga je predstavio Spielberg u „Spašavanju Redova Rajana“), neizvjesnost i surovost ove bitke je zapanjujuća. Francuzi „domaće“ šalju naprijed ne štedeći na ljudstvu dok oni sami sa bezbjedne udaljenosti čekaju da nakon obavljenog posla ušetaju u oslobođenu teritoriju i fotografišu se.

Uskoro zatim vojsku stavljaju na brodove ne bi li ih prevezli na francuski front. Za sve njih je to prvi dolazak u zemlju koju treba da smatraju svojom otadžbinom. Na brodu je prisutna diskriminacija, i to prvo od kuvara koji odbija da onima koji nisu Francuzi da jednaku hranu kao i onima koji jesu, pa potom i od samog pukovnika Martineza, koji mu se priključuje u tome. Ova epizoda je krajnje ironična jer za razliku od današnjeg vremena kada Evropa i Francuska redovno vrše deportacije emigranata nazad u svoje bivše kolonije, tada im nije bilo dovoljno ni hiljade koje su dovodili da se bore u njihovo ime protiv nacizma.

Kroz četiri glavna lika film nam predstavlja četiri različita tipa ličnosti. Said je „sluga“ svojih nadređenih Francuza. On je zadovoljan i sa najmanjom količinom pažnje koja dolazi od njih, prije svega Martineza. On je idealni „domaći“. Jasir i njegov brat su u vojsku došli da bi mogli da zarade novac za svadbu jednog od njih. Kada su bili dječaci, njihova porodica je masakrirana od strane Francuza. Mesud je pošao u rat da bi se domogao Francuske, gdje uskoro na kratkom zadržavanju u Marseju upoznaje lijepu Francuskinju Iren (Orel Etve). Francuska se nekim od likova čini kao zemlja za koju se vrijedi boriti, pa tako i Mesudu. Konačno, za razliku od njegove domovine, tu nije zabranjeno Francuskinjama da imaju vezu sa „domaćima“ iz kolonije. Na kraju, tu je Abdelkader, koji je možda najnepoželjniji tip. On sebe vidi jednakim sa Francuzima, pogotovu ako se jednako bori za tu zemlju, i smatra da nepravde jednostavno ne smiju da postoje. U svakom slučaju on će se boriti protiv njih. On želi

da napreduje i da po cijenu borbe za *liberté* u ime *fraternité* dobije i *égalité*. Međutim, pored ličnih motiva, sva četvorica, a ništa se nije promijenilo ni dan-danas za emigrante u Evropi, žele da budu priznati, da se dokažu u lojalnosti i ne budu više gledani s podozrenjem i nevjericom. Mesud je jedan od prvih koji se susreće sa hladnom realnošću. Pisma koja šalje Iren (jer su od Mesuda!) vojna pošta nikada ni ne dostavlja. Isto je i sa pismima koja ona šalje njemu. S druge strane, Said postaje Martinezov lični sluga (klasični odnos gospodara i potlačenog). Njihov odnos postaje prislan i neposredan sve dok Said slučajno ne otkrije Martinezovu duboko skrivanu tajnu, kompleks *par excellence*. Naime njegova majka je Arapkinja. Iz toga njegov surovi odnos prema Arapima i Berberima nije anomalija njega samoga, već nešto što mnogo govori o društvu u kome je odrastao. Ne moram ni da pominjem da to Saidovo otkriće, koje je za njega naivno izgledalo kao još jedna tačka koja je trebalo da učvrsti prijateljstvo, izaziva katastrofanu reakciju i još veće podozrenje kod Martineza.

Treća cjelina filma je ujedno i najbolji dio. Šestočlani odred dobija zadatak da drži poziciju negdje u francuskim planinama, u nekom malom selu, u iščekivanju pojačanja ili od Amerikanaca ili od drugih francuskih trupa. Atmosfera kojom je film počeo ponovo se vraća. To je atmosfera neizvjesnosti i nemoći pred snijegom i nevidljivim neprijateljem. Selo, djelimično u ruševinama, puno je prestravljenog naroda koji u svoje afričke oslobodiocce gleda bez i malo diskriminacije i sa puno nade. Jer pomoć i spas nemaju boju kože ili nepoželjnu religiju. Francuzi su u arapska sela ulazili da bi ih porobili i donijeli strah i patnju, dok Arapi u francuska sela donose jedino spas. Momenat prvog susreta između Alžirca i francuskih civila dekonstruiše gotovo svaki ratni film ikada snimljen. Sve je izokrenuto u ovoj trećoj cjelini filma „Indigènes“. Robovi – oni koji su niži, su ti koji su sada spasioци i to ne bilo kakvi, već neustrašivi i spremni da daju život. Blatnjavo klaustrofobično francusko selo postaje mjestom žestokog obračuna gdje se ne njihova lojalnost već čovječnost stavlja na probu.

Reditelj Bušareb pravi nešto unikatno i brilijantno u ovoj konačnoj borbi. I ako je manje-više nepoznat kao reditelj i pored toga što je radio dugo kao producent (između ostalog i albanskog filma „Pukovnik Bunker“ sa Čunom Ljaićijem u jednoj od glavnih uloga), on odbija da implementira sve silne klišeje ratnog filma. Neki manje suveren reditelj bi jednostavno težio da oponaša već pomenuti izuzetno precijenjeni Spilbergov „Spašavanje Redova Rajana“, jer je to film koji je žanr ponovo vratio u bioskope sa svim vrlinama a pogotovu manama. Ne samo da bi takav patriotsko-pompezni pristup bio gotovo nespojiv sa teamtikom i porukom filma već je nezamislivo da bi neka „patriotska“ muzika kao u tom filmu mogla da se složi sa prefinjenim arapskim tonovima koji se mogu čuti u

nekim drugim ključnim scenama. A muzika, koju je radio Arman Amar u saradnji sa slavnim alžirskim muzičarem Čebom Kaledom, svojom neprimjetnom efikasnošću na trenutke podsjeća na muziku iz jednog drugog slavnog ratnog filma i tu kao da leži ključ influencije na samog reditelja. U pitanju je podcijenjeno remek-djelo „Tanka Crvena Linija“ (*The Thin Red Line*, 1998) američkog velikana Terensa Malika, objektivno gledano, najmanje vjerovatni izvor inspiracije za jedan „post-Rajonovski“ ratni film. Ne samo da je taj film nepravedno zasjenjen popularnošću Spilbergovog filma, koji je snimljen iste godine, već je to mnogo superiornije i ozbiljnije ostvarenje. Baš kao i taj film, i „Indigènes“ je tematski fokusiran. Oba filma nam daju netipične likove i poseban akcenat na prirodu. I u tom filmu postoji scena kada se vojska neočekivano sreća sa domaćim stanovništvom, samo što je akcenat dat na odnos čovjeka prema prirodi. I Malik je u toj sceni izvrnuo očigledne pozicije. Čovjek, kao destruktivna sila koja uništava prirodu, biva neutralizovan od strane same prirode. Zbog toga domaće stanovništvo ni ne registruje prisustvo američkih vojnika. U „Indigènes“ imamo obrnutu situaciju, ali takođe paradoks – ironiju u kojoj su uloge francuskih osvajača i arapskih robova zamijenjene, ali sa potpuno drugačijim ishodom. Još jedan je mogući uzor koji je reditelj Bušareb imao u vidu. To biva očigledno i po tome kako je film imenovan za englesko govorno područje – „Dani Slave“. Taj naziv i te kako podsjeća na naziv „Staze Slave“ (*Paths of Glory*, 1957) koji pripada još jednom remek-djelu ratnog filma koje je režirao Stenli Kjubrik. Kjubrikov film se takođe bavi francuskom vojskom i pitanjem lojalnosti, samo što se radnja dešava tokom Prvog svjetskog rata. Film se takođe bavi i pitanjem pravde i jednakosti. U svojoj prvoj sceni borbe Bušareb daje omaž na nezaboravnu scenu u kojoj Kirk Daglas predvodi vojnike koje je francuska armija poslala u realno neizvodivu misiju, odnosno direktno u smrt. Ni jedan ni drugi film se ne bave pitanjem opravdanosti ratovanja već moralnosti u odnosu prema onima koji ratuju. A i za jedan i za drugi film pitanje opravdanosti samog rata zalazi u sferu apsurdna, što znači da su i jedan i drugi bez sumnje anti-ratni.

Još jedna sličnost koju dijele, a koja je rijetkost za današnje hiperaktivne ratne filmove je izgrađenost likova i prije svega mogućnost razlikovanja. Svaki od glavnih glumaca daje sve od sebe pri oblikovanju lika. Međutim najupečatljiviji i najdirljiviji performans dolazi od Džamela Debuza. Njegov Said je poput Čaplinovog skitnice koji je i sam nekoliko puta zalutao na bojno polje. U idealnom svijetu njegova bi uloga bila nagrađena „Oskarom“. Međusobna veza i bratski odnos ovih glavnih likova reminescentan je odnosu likova u Renoarovom anti-ratnom remek-djelu „Veličanstvena Iluzija“ (*La Grande Illusion*). Bez sumnje, bogata je filmska istorija na koju se Bušareb poziva.

Na kraju ovog uzbudljivog filma, svi se likovi suočavaju sa svojim motivima ratovanja za Francusku. Da li to može biti humanizam, nešto što je gotovo nepoznanica za njihove gospodare? Koji god da je odgovor na to pitanje, borbu za *égalité* međutim do danas nisu dobili, i ako njihova žrtva ipak nije potpuno uzaludna. Nakon što je Šarl de Gol pod žestokim otporom „domaćih“ odustao od svojih kolonija u sjevernoj Africi (na žalost ne i u Vijetnamu koji će to kasnije žestoko da plati), država Francuska ukida penzije za ratne veterane iz tih kolonija, uključujući i one koji su ostali u Francuskoj. Decenije su prolazile, a ovi ljudi kojima nerijetko nije dozvoljavano ni da se fotografišu nakon dobijene bitke, su potpuno istisnuti iz kolektivnog sjećanja. Malo ljudi zna da u francuskoj pokrajini Alzas postoji muslimansko vojno groblje u kome su sahranjene na stotine palih boraca. Francuska vlada je pod spoljnim pritiskom 2002. donijela odluku da se sva izostala primanja isplate porodicama ovih veterana. No odluka je ostala samo mrtvo slovo na papiru sve do pojave filma „Indigènes“. Pošto je film u Francuskoj izazvao pravu malu revoluciju, Zak Širak je bio primoran da ostvarenje prava ovih ljudi konačno stavi u pogon. Te iako na indirektan način, dilema likova u filmu u realnom životu dobila je najbolji mogući odgovor.

Sait Š. ŠABOTIĆ

POETSKI BUNT

Safet Hadrović Vrbički, *EZOPOV VRT*, Unireks, Podgorica 2008. god.

Sa vučjom krvlju u sebi i svim teretom svijeta, rizikujući da zbog pjesme svoje glavom plati, grunuo je, poslije dužeg ćutanja, pjesnik Safet Hadrović Vrbički. Grunuo i iznova ispoljio svoj osobeni lirski individualizam. Po prirodi slobodan i bez Ahilove pete, pod krošnjom usamljene vrbe, kako mu i dolikuje imenu, ovaj pjesnik je dugo razmišljao. Odlučio je da postavi zasjedu za neoprezne, „*krupne i sitne zvijeri*“, „*gmizavce i ptice*“. Ali, želio je i da svojim prijateljima i čitaocima uputi šifrovanu poruku o ličnom iskustvu, razočarenju i svijetu koji nas okružuje. I žrtva i svjedok tragike zbilje, Vrbički nije odustao od pokušaja za traženjem spasenja ali i prilika u kojima bi iskazao svoj prkos. Njegov novi lirski medaljon sa naslovom **Ezopov vrt** nastao je kao težnja za oslobađanjem čovjekove ličnosti od raznih tabua. Pjesnikov životni stav je sadržan u odnosu prema okruženju i u buntu protiv poretka u kome su kreativci i naprednjaci gurnuti na margine života, nasuprot kojima negativci stoje u centru svih zbivanja („*Dobre li postelje/ Lijepog li sna/ Samo da ovako potraje*“). Vrbički ne pristaje da bude smiren dok u njemu životno bilo pulsira punom snagom. Zbog toga on u svojoj plahosti i srditosti govori oštrije nego što možda i misli. A šta je u stvari bit toga što je Vrbički sakrio u svojim stihovima? Govoreći sasvim jednostavno i iskreno, a što je, priznaćemo, najrelevantnija koordinata poezije, pjesnik je u prvi plan stavio potrebu da iskaže istinu i to stihovima britkog fona i konkretnog basnoslovnog sadržaja. Oni koji iole bolje poznaju lirske staze ovog pjesnika, brzo će shvatiti da on zapravo poetskim alegorijama, neposredno ispovjednički, otkriva jedan subjektivan i lični svijet izražavajući svoj bunt protiv poltronizma, ljudske nemoći, nakaradnog kolektivnog mišljenja, životnih bezdanica i uopšte dekadentnosti i besmisla življenja. Zbog svega toga Ezopova poruka na samom početku ove zbirke može se uzeti kao kodeks vaspitanja i to onog koje se nudi kao formula opstanka u vrtu zvanom „*surovi život*“. Iz tog okvira granaju se mnoge pojedinosti koje „*zatočenike vrta*“ čine životnim. Otuda gorko pitanje: „*Kako samo dopustih/ da me u najboljoj snazi/ Uškope*“? Talas pjesnikove pobune u ime i u odbranu ličnosti je talas koji bi trebao da osvježi ono što je ljudsko u

čovjeku, da poruši ili potre sve ono što ne valja. To je ono „*bjesnilo u zubima*“ potrebno da se probudi u čovjeku da bi se makar jednom u životu našao „*na visinama čojstva*“, odnosno „*da makar jednom u životu ne bude zec*“. Intima koju nam nesebično, simboličnim jezikom, nudi ovaj nesvakidašnji pjesnik, namijenjena je podizanju porušenih mostova između čovjeka i čovječnog u njemu, između prošlosti i budućnosti, sna i jave. I opet pitanje, gdje pronaći taj preobraženi život? Pjesnik Vrbički ga je, izgleda, pronašao u sopstvenom vrtu života i Ezopov(sk)om pričanju, u ambijentu koji nudi i budi razne asocijacije.

Duboka i snažna mudrost kaže da onaj koji u sebi nosi istinu, ne samo kao determinantu već i kao pobudu, može da je sačuva i u projekciji kolektivnog. I ta pjesnikova sposobnost nazire se u ovoj zbirki pjesama u svom punom zamahu. Vješto pretačući vanjsku stvarnost u svojevrstan vrt, pjesnik je pokušao da spozna sebe i druge (kolektivitet) u odnosu na objektivnu stvarnost. U tome i jeste jedna od suštinskih poenti poezije. U Ezopovom vrtu pjesnik je vidio *krupne i sitne zvijeri, gmizavce i ptice* (lava, slona, medveda, vuka, vučicu, lisicu, psa, zeca, konja, magarca, bika, ovna, jarca, ovcu, mačku, mrava, guju, puža, raka, kopca, pijevca, orla, gavrana, muhu, pčelu, osu, pauka, šiš miša, ribu i kornjaču), kao što uostalom i čovjek u svom životu susretne i vidi značajne i beznačajne likove i ličnosti. Posmatrajući svijet oko sebe kroz zvijeri, ptice i gmizavce, Vrbički je pjesničkim načinom izgradio njihove karaktere i individualnosti, njihove poglede na život i okruženje, osvjetlio ih u međusobnim odnosima sa drugima, obojio ih emocijama, ističući ono što je tipično u njima. Posmatrano sa tog stanovišta lako se da uočiti da je Hadrović na taj način uklopio u njima ono što nazivamo životnim. Takav pjesnikov ugao gledanja nosi u sebi snažnu ličnu doživljenost, koja lirski iskazana, budi razum i otvara prostor za razmišljanje. U svojoj bogatoj metafori i simbolici ova zbirka pjesama sublimira u sebi široke etičke i estetske slojeve, otkrivajući na specifičan način zagonetne momente ljudskog bića koje stalno preispituje vlastitu ulogu, mogućnosti i mjesto u prostoru i vremenu. Pjesnik Vrbički to i kaže na samom početku zbirke: „*Lijevom iskorači preko praga/ U gluhu noć, duboku/ Otrgni se od sise materine*“ ... „*Godinama sam odlazio, svakog jutra.../ Dakle: odlazio sam svakog jutra/ U Ezopov vrt. Na jutarnji -/ Ugovoreni sastanak/ Sa životinjama*“. Svaka životinja u vrtu imala je svoje navike i svoje rituale. Ulazak u Ezopov vrt nametao je prihvatanje tih navika i uklapanje u svakodnevni život Vrta. Međutim, neko ko je dolazio iz sasvim drugačijeg svijeta, teško se mogao uklopiti u taj novi i sasvim neobični svijet, kakav je bio Ezopov vrt. Otuda i zato pjesnikov bunt protiv kolektivne psihe: „*Izoštri vid oku sokolovom/ Ojačaj mišicu/ Samo ne budi ovca/ Samo to ne*“! Čovjek je biće u kome su stopljeni svi ideali uzvišenosti. Zato mu se

Vrbički (a u simboličkom značenju i kolektivitetu), obraća stihovima ohrabrenja: „*Neka ti Jednom bude jasno/ Krenuti moraš na putovanje*“, dodajući da onaj koji je „*po prirodi slobodan*“, ne mora slobodu da sanja. Upravo između dvije tačke, prve koja je na početku ove zbirke, a koja je usklik i molba („*Samo ne budi ovca*“), do poruke koja zatvara njenu sadržinu („*Ja nemam Ahilovu petu*“!), moguće je sagledavati snažnu poetsku bujicu i receptivni alegorizam Safeta Hadrovića Vrbičkog.

Pjesnik obdaren bogatom asocijativnošću, kakav je Safet Hadrović Vrbički, mogao se snaći u zamršenoj mreži znakova koji su pokazivali razne puteve. Njegove aluzije iskazane jezikom opore ironije odraz su naše svakodnevice. Iz tih razloga strukturom tzv. zatvorenog stiha koji, uzgred rečeno, zahtijevaju unutrašnje, odnosno duhovno angažovanje, zbog čega ih najveći broj i doživljava kao enigmatičnost, Vrbički se obraća odabranim čitaocima. Cjelokupnom zbirkom Vrbički je „odabranim“ ispričao modernu basnu o okrutnom svijetu i negativnim fluidima koji vrebaju na svakom mjestu svakoga od nas. Svojim stihovima ukazao je na traženje najboljeg puta za spasenje nas samih i svijeta oko nas.

Na kraju naših skromnih opservacija želimo reći da je ovo samo jedan pogled na ono što nudi ova neobična zbirka stihova. Poetsku bisericu Safeta Hadrovića Vrbičkog potrebno je s toga pomno iščitavati da bi se došlo do odgovora „*šta se sve krije u ovom oklopu*“.

Vidan NIKOLIĆ

PONOVO OTKRIVENO „NARODNO BLAGO“

(Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, *Narodno blago*, fototipsko izdanje, Istorijski arhiv Užice, JU Istorijski arhiv Sarajevo, 2007, 398 str. – ćirilica)

Pošto je područje Užica između dva svetska rata u Kraljevini SHS administrativno pripadalo Drinskoj banovini sa sedištem u Sarajevu, veliki broj dokumenata značajan za istoriju užičkog kraja ostao je u raznim institucijama Banovine. Posle propasti dve Jugoslavije, za istorijsku nauku bilo je neophodno da se nastavi i dalje razvija tradicionalno dobra saradnja Istorijaskog arhiva u Užicu i Istorijaskog arhiva u Sarajevu. Tako je 2005. godine potpisan *Protokol o saradnji* ovih arhivskih ustanova.

Jedan od prvih koraka u okviru ove saradnje bio je da Istorijski arhiv u Užicu u svoj plan uvrsti fototipsko izdanje knjige *Narodno blago*, koju je skupio i 1887. godine (1305. godine po Hidžri) izdao Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak. Interesantno je što je ovo drugo dopunjeno izdanje (posle prvog latiničkog) štampano ćirilicom. Knjiga je bila namenjena Srbima, što pokazuje autorov stav u predgovoru: „Zaista ovo me je veoma obradovalo što je ispunjena želja i braće Srba, premda ja u glavnome ne vidim velike razlike između Srba i Hrvata, jer je stara riječ: *baška vjera, baška narodnost*“ (*Narodno blago*, str. 5).

Da bismo čitaocima približili ovu vrednu knjigu, koja ni posle toliko godina nije izgubila onaj prvi sjaj koji je imalo sakupljeno „narodno blago“, potrebno je odgovoriti na nekoliko pitanja. Krenimo redom.

Ko je Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak?

Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, književnik, prevodilac, sakupljač narodnih umotvorina i pobornik iranološke misli i islamske kulture u BiH, kulturni poslenik i pokretač lista *Bošnjak*, verovatno je jedan od najmarkantnijih ličnosti XIX veka u Bosni i Hercegovini (rođen 1839, umro 1902. godine). Moglo bi se reći da Mehmed-beg Kapetanović i kao političar (bio je član turskog parlamenta u Bosni) predstavlja tip modernog muslimanskog intelektualca u vremenu kad se u Bosni vrše velika istorijska i socijalna previranja, promena položaja i promene uloge Turske carevine posle Berlinskog kongresa i dolaska Austrougarske u BiH.

Mehmed-beg Kapetanović potiče iz ugledne porodice sa dugom tradicijom i poznatim književnim stvaraocima u nekoliko generacija. Za vreme u kome je živeo može se reći da je Kapetanović dobio solidno obrazovanje, a znanje persijskog i drugih orijentalnih jezika stekao je u Mostaru. „Putovao je u Italiju, Austriju, Krf, Egipat i Tursku i tako upoznao mnoge zemlje i narode i proširio svoja saznanja“ (šire o životu i delu Mehmed-bega Kapetanovića vidi u: akademik Jašar Redžepagić: „Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak“, *Persijska kultura na prostoru Jugoslavije*, Zbornik radova sa seminara Iranski jezik i kultura na jugoslovenskom prostoru, održanog u Etnografskom muzeju, 28. novembra 2000. godine, Filološki fakultet u Beogradu, Kulturni centar Irana, Beograd 2001). O Kapetanoviću su pisali istoričari i istoričari književnosti Vladimir Corović, Hamdija Kapidžić, Muhsin Rizvić i drugi.

Prema tematici kojom se bavi, stvaralaštvo Kapetanovića bi se moglo podeliti u dve grupe: (a) radovi sa pedagoškim obeležjem i iz domena nacionalne istorije, (b) sakupljački rad iz riznice „narodnog blaga“.

U prvu grupu spada knjižica *Risaelei ahlak* (Sarajevo 1983), koja ima didaktički i etički karakter jer sadrži pouke o lepom i ružnom ponašanju. Iz nacionalne istorije treba izdvojiti Kapetanovićev rad *Šta misle Muslimani u Bosni* (Sarajevo 1886), u kome se „u smislu istočne mudrosti i islamske doktrine naročiti naglasak daje kulturno-prosvetnom razvitku Muslimana i načelu verske tolerancije i jednakosti među ljudima“. Brošura *Budućnost i napredak Muhamedanaca u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo, 1893) namenjena je „za pouku i ogled nekoj našoj braći Bošnjacima i Hercegovcima“. Treba istaći i knjigu *Avdija* (Sarajevo, 1894), koju je Kapetanović objavio u koautorstvu sa Jusufom Čengićem, koja je poučna knjiga za školsku mladež, a doživela je veliki publicitet u narodu.

U drugu grupu spadaju knjige: *Narodno blago* (1886) i *Istočno blago* (1896. i 1897). Obe ove knjige „imale su za cilj da upoznaju muslimansku, srpsku, hrvatsku i drugu čitalačku javnost sa duhovnom kulturom, etičkim i didaktičkim pogledima i filozofijom persijskog, turskog i drugih naroda Istoka“ (Redžepagić, *nav. delo*, str. 19).

U delu *Istočno blago*, kako se ističe u književnoj kritici, date su razne praktične pouke i saveti, poučne šaljive priče i anegdote, basne, obaveštenja o ilahijama i kasidama.

Šta sadrži knjiga *Narodno blago*?

Muhsin Rizvić kaže da je Kapetanovićevo prvo latiničko izdanje knjige *Narodno blago*, koje je izašlo u piščevom izdanju (nakladi), pisano iz etničkih pobuda („na čast rodu“) i da bi autor pokazao da su i ovdašnji Muslimani sposobni da stvaraju dela „na svom maternjem jeziku“ (M. Rizvić, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda 1887–1918*, Sarajevo 1990, str. 50). Kapetanović se opredelio za narodne poslovice i

druge slične male folklorne forme koje potiču iz naroda, a njima se – kako kaže Kapetanović – izražava ono što je „kratko, zgodno, lijepo i temeljito“.

Pred nama je drugo izdanje knjige *Narodno blago* koje je pisano ćirilicom i, kako je rečeno, namenjeno je da se „ispuni želja i braći Srbima“.

U ovom proširenom ćiriličkom izdanju *Narodnog blaga* nalaze se: „Narodne poslovice; – Rečenice; – Mudre izreke; – Primjenjačice; – Narodne popijevke; – Priče; – Nove pjesme; – Avdija; – Duvanjski arzuhal“. U *Dodatku* je „Prevod nekih arapskih, persijskih i turskih poslovice i mudrih izreka“.

Kakav je stav Mehmed-bega Kpetanovića prema jednostavnim književnim oblicima koje je skupio u svojoj knjizi?

Već na naslovnoj strani knjige stoji: „Poslovica je među riječima kao mjesec među zvijezdama“; a moto knjige je jedna arapska poslovica: *El-msalu misbaluh-akval*, što znači: *Poslovica je u razgovoru – kao zublja u mraku*.

Na kraju, moglo bi se zaključiti nekoliko stvari.

Prvo, Kapetanović je imao veliki dar da otkrije rasuto narodno blago i to ono u kojem se posebno kristalizuje narodna mudrost. I raniji skupljači narodnih umotvorina su isticali da je najteže beležiti kratke folklorne forme jer je to trebalo pažljivo oslušivati i izdvajati iz šireg konteksta.

Drugo, s jedne strane, jezik narodnih umotvorina je uvek živ i svež, stalno se aktuelizuje u životu, a s druge strane, metajezik samoga autora pokazuje jedan prefinjeni osećaj za izraz koji se, upravo, bazira na narodnom jeziku.

Treće, Kapetanović pokazuje visok stepen tolerancije i svesti o zajedničkoj riznici iz koje su svi uzimali koliko im treba i vraćali koliko je potrebno da se izrazi narodna mudrost u svakoj prilici. To je čista narodna mudrost odnosa prema svim vidovima života i rada. U tom domenu je bilo prožimanja sa filozofijom života koja je kod nas došla sa Istoka.

Umesto zaključka. – Knjiga *Narodno blago* u sveukupnoj delatnosti Kapetanovića u dva perioda XIX veka u BiH ističe njegov značaj i kao ličnosti i kao književnika. Muhamed Hadžijahić s pravom tvrdi da je Kapetanović još za turskog vremena spadao u one retke pojedince Muslimane koji su usvojili „prozapadnu orijentaciju“, a čije je obrazovanje bilo orijentalno (u knjizi: *Islam i muslimani u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1977, str. 133).

Pojava fototipskog izdanja Kapetanovićeve knjige *Narodno blago* treba da bude podsticaj da ovakva dela valja ponovo reaktivirati. Takva dela ne gube ništa od svoga sjaja koja su imala u trenutku pojave na svetlost dana. Dakle, bez obzira na sve promene koje se nameću u spoljnom i unutrašnjem svetu, ovakve knjige ostaju alfa i omega našeg odnosa prema onome što nas okružuje i što se u našem duhu ispoljava.

Donatori

Donatori Almanaha			
IME	PREZIME	MJESTO	PRILOG U €
Damir	Hadžić	Rožaje	50,00
Nasuf	Hadžalić	Rojtlingen (Njemačka)	50,00
Nedžad	Đozović	Amsterdam (Holandija)	50,00
Damir	Koljenović	Metcingen (Njemačka)	50,00
Ilhan	Kasumović	Metcingen (Njemačka)	50,00
Amer	Nurković	Ulm (Njemačka)	50,00
Faruk Farko	Đozović	Dortmund (Njemačka)	50,00
Mersudin	Kuč	Dortmund (Njemačka)	50,00

Postanite i Vi dio porodice "Almanaha". Pomažući nama gradite budućnost svojoj djeci i svojim potomcima, a spomenik svojim precima. Neka vaše ime ostane zapisano među poklonicima kulture, nauke i umjetnosti.

ž. račun br.: 550-3717-87

Udruženje Almanah" - Podgorica

"Almanah" možete naručiti po cijeni od 10 € po primjerku uplatom na žiro račun: 550-3717-87, u korist Udruženja "Almanah" - Podgorica, ili pozivom na telefone: 081/242-593; 081/225-458; 069/310-585

almanah

ČASOPIS ZA PROUČAVANJE, PREZENTACIJU I ZAŠTITU
KULTURNO-ISTORIJSKE BAŠTINE BOŠNJAKA/MUSLIMANA

Izlazi dva puta godišnje

Štampa: 3M Makarije - Podgorica

Kompjuterska obrada: Sonja Šušanj

Tiraž: 1.000 primjeraka

Adresa: "Almanah", S. M. Ljubiše 11, Podgorica

E-mail: almanah@t-com.me

E-mail glavnog urednika: serbor@t-com.me

Internet adresa: <http://www.almanah.co.me>